

Rukopis Jelene Pešić nesumnjivo predstavlja vrlo vredan naučni doprinos na području sociologije. Tema koja je odabrana predstavlja nedovoljno proučeno naučno polje, izuzetne društvene relevantnosti. Nalazi studije u značajnoj meri doprinose tumačenju procesa savremenih društvenih promena na ovim prostorima, ali i u društvu u celini, pokazujući povezanost opštih tokova modernizacije društva, karakteristika specifičnih putanja istorijskog razvoja, oblika reprodukcije društvenih sistema i vrednosnih orijentacija koje služe kao nužna legitimacijska osnova tih oblika reprodukcije.

(Prof. dr Mladen Lazić)

Reč je o knjizi autora koji se čitaocu obraća neutralnim tonom, koji svoje stavove potkrepljuje kako uvaženim teorijskim konceptima referentnih autora tako i kvantitativnim statističkim analizama, ali i davanjem socio-istorijskog konteksta u kojem se dešavaju vrednosne transformacije, uz ukazivanje na tendencije u širem međunarodnom okruženju a posebno zemljama regiona. Značaj ove studije je u tome što u vremenskoj perspektivi (na odvojenim istraživanjima iz 1989. i 2003. godine) prati promene vrednosnih orijentacija (primarno vrednosti društvene promene - liberalizma) u dve države nastale na ruševinama bivše Jugoslavije, a čiji su odnosi obeleženi velikom nacionalnom netrpeljivošću koja je eskalirala u ratni sukob.

(Prof. dr Slobodan Miladinović)

ISBN 978-86-6427-064-9

9 788664 270649

PROMENA VREDNOSNIH ORIJENTACIJA U POSTSOCIJALISTIČKIM DRUŠTVIMA SRBIJE I HRVATSKE
 Politički i ekonomski liberalizam

Jelena N. Pešić

Jelena N. Pešić

**PROMENA VREDNOSNIH
 ORIJENTACIJA
 U POSTSOCIJALISTIČKIM DRUŠTVIMA
 SRBIJE I HRVATSKE**
 Politički i ekonomski liberalizam

Institut za sociološka
 istraživanja
 Filozofski fakultet
 Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2017

1838

P

romena vrednosnih orijentacija
u postsocijalističkim društvima
Srbije i Hrvatske

Politički i ekonomski liberalizam

Jelena N. Pešić

*Promena vrednosnih orijentacija u
postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske
Politički i ekonomski liberalizam*
Jelena N. Pešić
Prvo izdanje, Beograd 2017.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja,
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani
v.d. dekana Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Mladen Lazić
Prof. dr Slobodan Cvejić
Prof. dr Slobodan Miladinović

Lektura i korektura

Svetlana Stojković

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-064-9

Ova knjiga je rezultat rada na projektu
„Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evidencioni broj 179035)
koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Luciji i Marku

Sadržaj

9		1. Uvod
17		2. Teorijska konceptualizacija proučavanja vrednosnih orijentacija – vrednosti, norme, vrednosne orijentacije
17		2.1. Definicije osnovnih pojmova
26		2.2. Vrednosti i društvene promene: teorija vrednosno-normativne disonance
36		2.3. Ciljevi i opšti hipotetički okvir
38		2.3.1. Ciljevi
39		2.3.2. Opšte hipoteze
51		3. Istorijski i aktuelni društveni kontekst promene vrednosnih obrazaca u društvima Srbije i Hrvatske
51		3.1. Procesi dugog trajanja – predsocijalističko nasleđe. Osobnosti istorijskog razvoja društava Srbije i Hrvatske
57		3.1.1. Prodor kapitalističkih društvenih odnosa
107		3.2. Socijalističko društveno-istorijsko nasleđe
107		3.2.1. Specifičnosti i karakteristike jugoslovenskog socijalističkog sistema
109		3.2.2. Centralizujuće i decentralizujuće tendencije: organizacija partije i države
118		3.2.3. Centralizujuće i decentralizujuće tendencije u ekonomiji: plan, tržište i samoupravljanje
132		3.2.4. Različita stanovišta o vrednosno-ideološkom okviru socijalističkog sistema
140		3.3. Postsocijalistička transformacija
141		3.3.1. Različita stanovišta o karakteru i ishodima postsocijalističke transformacije

144		3.3.2. Karakteristike postsocijalističke transformacije u Srbiji i Hrvatskoj: faza usporene/blokirane transformacije
165		3.3.3. Konsolidacija kapitalističkih društvenih odnosa
181		4. Metodološki okvir analize
181		4.1. Metodološki plan analize
183		4.2. Podaci
186		4.3. Tehnike obrade podataka i analize
187		5. Politički liberalizam i ekonomski liberalizam: rezultati empirijske analize
189		5.1. Politički liberalizam
189		5.1.1. Konceptualizacija političkog liberalizma
193		5.1.2. Operacionalizacija pojma
196		5.1.3. Hipotetički okvir analize
202		5.1.4. Promene u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije
208		5.1.5. Činioci političkog liberalizma
219		5.1.6. Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca političkog liberalizma
225		5.1.7. Činioci političkog liberalizma 2003. godine
230		5.2. Ekonomski liberalizam
230		5.2.1. Konceptualni okvir analize
235		5.2.2. Operacionalizacija ekonomskog liberalizma
239		5.2.3. Hipotetički okvir
243		5.2.4. Promene u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije
247		5.2.5. Činioci ekonomskog liberalizma
257		5.2.6. Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca ekonomskog liberalizma
263		5.2.7. Činioci ekonomskog liberalizma 2003. godine
273		6. Zaključak
287		Literatura

1. Uvod

Proučavanje vrednosti predstavlja jedno od najčešćih polja sociološke analize, koje je usko povezano sa određenjem uslova funkcionisanja društvenog poretka. Gotovo da nije potrebno posebno naglašavati da u okviru klasične sociologije, među autorima koji pripadaju različitim teorijskim orijentacijama, nailazimo na bazično slaganje oko toga da je za relativno stabilno funkcionisanje i neometanu reprodukciju svakog društvenog poretka neophodna široka saglasnost stanovništva oko bazičnih principa na kojima se dati poredak temelji, bilo da je ova saglasnost aktivna ili pasivna po svom karakteru, odnosno dobrovoljna ili nametnuta. Dok jedni autori o ovim principima na kojima se temelji legitimacija sistema govore kao o kolektivnoj svesti (Dirkem) ili vrednostima (Parsons), naglašavajući njihov konsenzualni karakter, drugi pak u fokus svog interesovanja stavljaju pojmove ideologije (Marks) ili kulturne hegemonije (Gramši), naglašavajući njihov instrumentalni karakter u uspostavljanju dominacije vladajuće klase. Pored značaja koje vrednosti imaju za održavanje i reprodukovanje vladajućeg društvenog poretka, u sociološkoj i socio-psihološkoj teoriji se naglašava još jedan aspekt ovog fenomena: naime, radi se o orijentirima koji su ključni za usmeravanje individualne ili kolektivne akcije. Drugim rečima, vrednosti predstavljaju jedan od ključnih pojmova sociologije kao nauke, bez kojeg je teško razumeti ne samo uslove održavanja i promene društvenog sistema nego i oblike i motive društvenog delovanja.

Nema sumnje da istraživanja vrednosti i vrednosnih orijentacija predstavljaju jedno od najpopularnijih istraživačkih tema u okviru savremene nauke o društvu, mahom usled relativno obimne produkcije istraživačkih podataka koji omogućavaju komparativne analize zasnovane

na nacionalno reprezentativnim uzorcima u okviru većeg broja zemalja, ali i usled razvoja kvantitativnih metoda obrade i analize podataka. Ovakvo snažno interesovanje za izučavanje vrednosti povezano je sa nastojanjima da se istraže, razumeju i objasne promene u sistemima uverenja koje prate savremene procese društvenih promena, a posebno one koje su usledile nakon pada Berlinskog zida i (privremenog?) odlaska sa istorijske pozornice evropskih socijalističkih sistema, te globalne dominacije kapitalističkog poretka. U svetlu ovih specifičnih istorijskih okolnosti, obeleženih dramatičnim promenama na globalnom društveno-istorijskom planu, nije čudno što se većina savremenih teorijskih i istraživačkih pristupa vrednostima, u manjoj ili većoj meri, oslanja na teorije modernizacije, nastojeći da vrednosne i kulturne promene protumači u progresivističko-evolucionom ključu. Čini se da su se, na taj način, teorije modernizacije najduže zadržale upravo u okviru ovog istraživačkog polja, omogućavajući reprodukovanje manje ili više šablonski iscrtanih razlika između razvijenih i nerazvijenih društava u okviru akademskih diskursa (koje, u pojedinim verzijama teorije, bivaju izdignute na nivo suprotstavljenih civilizacijskih blokova). Zanimljivo je da specifične istorijske kontekste i obrasce globalne dominacije koji su oblikovali razvojne putanje pojedinih društava, u savremenim tendencijama u istraživanju vrednosti neretko se sreće nastojanje da se uzroci ekonomske zaostalosti i neizgrađenosti modernih političkih, ekonomskih ili kulturnih institucija pojedinih društava protumače iz evrocentrične perspektive, gde se odlike zapadne kapitalističke modernosti postuliraju kao neupitno civilizacijsko dostignuće, a nerazvijenost periferijskih društava objašnjava uz pomoć karakteristika njihovih kultura, odnosno dominantnih vrednosti. S druge strane, suočene sa brojnim kritikama, te revidirajući redukcionističke stavove o mogućim putanjama modernizacije (naime, društveno-istorijska realnost je pokazala da se koloni modernih društava, pored kapitalističkih, pridružuju i pojedina socijalistička društva), savremeni neomodernizacijski pristupi su upravo u sferi kulture potražili novo polje u kojem se očitavaju razlike između zapadnih kapitalističkih demokratija i različitih „totalitarnih“ oblika „odozgo nametnute“ modernizacije, ističući višeslojnost modernizacijskih procesa (pa se tako govori o refleksivnoj modernosti, postmodernim vrednostima, postmaterijalističkim vrednostima i sl., karakterističnim, pre svega, za razvijene zapadne zemlje). Drugim rečima, ovo se istraživačko polje pokazalo plodnim tлом za reprodukovanje ideološki obojenih paradigmi, u okviru kojih se zapadna razvojno-istorijska putanja posmatra kao superiorna u odnosu na sve ostale koje su dolazile izvan kruga zapadne civilizacijske matrice.

U postsocijalističkom kontekstu, primenom ove paradigme, različiti ishodi u sistemskim i institucionalnim reformama društava koja su prolazila kroz procese transformacije (a time i nejednaka „uspešnost“ pri povratku u „normalnu“ evolucionu putanju, koja je, u interpretativnom ključu teorija modernizacije, prekinuta socijalističkom istorijskom epizodom), nastojali su se opravdati razlikama u kulturno-istorijskom nasleđu koje im je davalo vetar u leđa ili ih je vuklo ka periferijskom dnu. „Neuspešnost“ institucionalnih reformi u pojedinim postsocijalističkim društvima i otpori promenama izazvani realnim posledicama koje su sistemske promene imale po šire društvene grupe tumačeni su bilo kao atavizam socijalističkog nasleđa, bilo kao zauvek zadati kulturni talog koji je gutao svaki pokušaj da se društvo modernizuje i priključi krugu „civilizacijski superiornih“ (odnosno modernih) društava. Prateći modernizacijsku paradigmu i vladajući tranzitološki diskurs (u okviru kojeg se institucionalna reforma sistema posmatrala kao neupitna), proučavanja vrednosnih orijentacija neretko su imala za cilj da u kulturnim i vrednosnim činiocima pronađu „krivce“ za razvojne devijacije u odnosu na postulirani krajnji ishod reformi (koji je, po pravilu, označavan terminima kao što su konsolidovana demokratija ili društvo slobodnog tržišta, a čija je politička potvrda bivala oličena prijemom u Evropsku uniju), uglavnom zanemarujući analizu specifičnog karaktera kapitalističkog sistema društvenih odnosa koji se postepeno oblikovao, kao i načine na koje je njegovo strukturisanje uslovalo promene u vladajućim vrednosno-ideološkim paradigmatima.

Nema sumnje da istraživanje promena u dominantnim vrednosnim obrascima predstavlja jedno od važnih segmenata proučavanja procesa postsocijalističke transformacije. Vrednosti predstavljaju orijentire za kolektivnu i individualnu akciju, stoga u manjoj ili većoj meri mogu biti indikator promena u karakteru dominantnih društvenih odnosa i interesa različitih društvenih grupa. One ukazuju na mogućnosti stabilnog održavanja vladajućeg sistema društvenih odnosa, odnosno na pravce njegove promene. Ipak, ova vrsta analize ostaje jalova ako se sprovodi samo na shematski postavljenim obrascima društvene promene i istorijskim procesima dugog trajanja, odnosno ako se ne uzimaju u obzir složeni mehanizmi društvenog strukturisanja koji deluju ne samo na nivou društveno-ekonomskih formacija (oblikujući karakter dominantnog tipa društvene reprodukcije) nego i na nivou konkretne pojavno-istorijske realnosti (u okviru koje dolazi do manjeg ili većeg odstupanja od „idealno-tipskih“ modela definisanih karakterom datog sistema društvenih odnosa). Drugim rečima, analiza ovih fenomena nužno mora biti istorična, vodeći računa o načinu na koji se širi društveni procesi prelamaju kroz konkretne društveno-istorijske okolnosti.

Cilj doktorske disertacije,¹ na temelju koje je i nastala ova knjiga, bio je da se ispituju obrasci promena dominantnih vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Hrvatske i Srbije, te da se ovo istraživačko polje nanovo teorijski konstituiše i na taj način doprinese sagledavanju procesa postsocijalističke transformacije u njegovoj mnogostrukoj uslovljenosti, koja se opire jednoznačnim i jednostavnim modelima i formulama. Nema potrebe posebno obrazlagati stav da proces postsocijalističke transformacije podrazumeva niz sistemsko-strukturalnih i institucionalnih promena koje presecaju sve društvene podsisteme i na nov način oblikuju temeljne društvene odnose. Iako je, sa otpočinjanjem ovih procesa, jedan deo društvenih naučnika i reformatora brzopleto požurio da proglasi „kraj istorije“ (na primer, Fukujama, 2002), a sistemsku transformaciju shvatao kao samorazumljiv, neupitan i relativno jasan proces političke demokratizacije i ekonomske tranzicije iz komandnoplanske u tržišnu ekonomiju, društvena stvarnost ih je ubrzo demantovala, namećući potrebu da se temeljno razmotre stari i ponovo formulišu novi teorijsko-istraživački i pojmovni okviri. Ne samo da se sistemski preobražaj socijalističkih društava nije odvijao istim tempom nego su i modeli transformacije i krajnji ishodi promena bili u značajnoj meri različiti. Kao odgovor na nedostatnosti simplifikovanih tranzitoloških modela, u okviru nauke o društvu i srodnih disciplina izdvojila su se dva različita i relativno plodna pristupa razumevanju i objašnjenju karaktera transformacijskih promena: u okviru novog institucionalizma razvijaju se teorije zavisnosti od pređenog puta (*path-dependency*) koje naglašavaju značaj istorijskog i institucionalnog nasleđa konkretnih društava pri objašnjenju uzroka različitih ishoda transformacije; s druge strane, u okviru neomarksističkih pristupa (na tragu svetsko-sistemske teorije) fokus je bio na analizi konkretnih društveno-istorijskih okolnosti koje su uslovljavale da se priključivanje bivših socijalističkih zemalja svetskom kapitalističkom sistemu odvija na različitim osnovama (svrstavajući jedne u krug poluperiferijskih zemalja, dok su druge ostajale na periferijskim marginama sistema). Ipak, dok je prvi pristup ostajao u okvirima neomodernizacijske paradigme, fokusirajući se na institucionalne promene, bez preispitivanja karaktera novog tipa društvenih odnosa i njegovih posledica na šire društvene grupe, u okviru neomarksističkih pristupa fokus je prvenstveno bio na kritičkoj perspektivi, kao i na ukazivanju na značaj analize spoljašnjih činilaca koji

---

1 Disertacija pod nazivom *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske* odbranjena je u martu 2016. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, pred komisijom u sastavu: prof. dr Mladen Lazić – mentor, prof. dr Slobodan Miladinović i prof. dr Slobodan Cvejić. Posebnu zahvalnost dugujem mentoru, profesoru Mladenu Laziću, za podršku koju mi je nesebično davao, korisne smernice, strpljenje i poverenje koje mi je pružio.

uslovljavaju oblikovanje novog tipa društvenih odnosa, ali i unutrašnjih mehanizama strukturisanja odgovarajućih oblika društvene dominacije. I jedan i drugi pristup predstavljaju plodne teorijske koncepte, čija kombinacija omogućava da se sistemski preobražaji postsocijalističkih društava sagledaju u svojoj celokupnosti: dok teorija zavisnosti od pređenog puta naglašava značaj proučavanja istorijskog nasleđa i institucionalnih preduslova sistemske transformacije, neomarksistička paradigma je korisna pri osvetljavanju strukturnih i akterskih činilaca koji oblikuju date procese.

Proces postsocijalističke transformacije obeležen je širokim spektrom društvenih promena, počev od onih najopštijih, koje podrazumevaju izmenu celokupnog sistema društvenih odnosa, do onih koje se, posledično, dešavaju na strukturnom, institucionalnom i normativnom planu. Postsocijalistička transformacija društava Srbije i Hrvatske, kao uostalom i drugih bivših jugoslovenskih republika (sa izuzetkom Slovenije i donekle Makedonije), dodatno je obeležena specifičnim društveno-istorijskim uslovima: ratovima, raspadom države, ekonomskim krahom i masovnim osiromašenjem širokih slojeva stanovništva. Ovi uslovi su odredili tempo promena a navedena društva stavili na začelje kolone „uspešno“ transformisanih postsocijalističkih zemalja.

Ne treba posebno naglašavati da, pored izmenjenih strukturalnih uslova i institucionalno-normativnih okvira, promena društvenog sistema podrazumeva konstituisanje aktera (društvenih grupa) koji se javljaju kao nosioci novog sistema društvenih odnosa. Naime, raspad socijalističkog sistema obeležen je unutrašnjim protivrečnostima, usled kojih su, u situaciji legitimacijske krize sistema, s jedne strane, i globalne dominacije kapitalističkog poretka, s druge strane, delovi socijalističke nomenklature preuzeli ulogu aktivnog učesnika u razgradnji starih i izgradnji novih društvenih odnosa, oblikujući sistemske procese u skladu sa sopstvenim interesima (koji, kao što ćemo pokazati, nisu nužno bili identični u dva proučavana društva) i konstituišući se, zajedno sa preduzetničkim slojevima u usponu, u novu vladajuću klasu. Promena strukturnih uslova na osnovu kojih se vršila reprodukcija dominantne pozicije vladajuće grupacije, te posledična izmena normativno-institucionalnih okvira, označile su neophodnost promene dominantne vrednosno-ideološke paradigme, to jest načina interpretacije društvene realnosti i njenih poželjnih aspekata, na temelju kojih se odvijala legitimacija novog sistema društvenih odnosa. Imajući ovo na umu, nije teško zaključiti da istraživanje promena u dominantnim vrednosno-ideološkim orijentacijama, na kojima se temelji društveni konsenzus u pogledu lojalnosti datom društvenom poretku (Inglehart, 1997: 52), predstavlja integralni aspekt izučavanja celokupnosti sistemskih promena i oblikovanja novog kapitalističkog poretka. Iako su ove promene

sporije u odnosu na one koje se odigravaju u normativno-institucionalnoj sferi, one nisu ništa manje važne za razumevanje promene celokupnog sistema društvenih odnosa. S druge strane, pored legitimacijske funkcije, vrednosti, kao što smo naglasili, predstavljaju i orijentire individualne i grupne delatnosti. Društvena grupacija koja pledira da uslove sopstvene reprodukcije nametne kao uslove reprodukcije celokupnog sistema društvenih odnosa mora da se profiliše kao nosilac određenih vrednosnih orijentacija, a potom i da izvrši mobilizaciju širih društvenih grupa, bilo kao aktivnih delatnika u uspostavljanju novih društvenih institucija, bilo kao grupacija koje ih pasivno prihvataju (Lazić & Pešić, 2013). Drugim rečima, vrednosti određuju manje ili više poželjne pravce individualne i kolektivne akcije, oblikujući i strukturisujući njihov karakter u skladu sa vladajućim oblikom društvene reprodukcije.

Imajući na umu važnost proučavanja vrednosnih orijentacija za razumevanje celokupnosti procesa postsocijalističke transformacije i načina na koji se strukturisu novi društveni odnosi, cilj ove knjige je da doprinese osvetljavanju datih procesa, uzimajući u obzir ne samo aktuelne systemske promene nego i šire istorijske uslove u kojima se one odvijaju. Empirijski deo počiva na dvostrukoj komparativnoj analizi promena dominantnih vrednosnih orijentacija: jedna dimenzija je temporalna i odnosi se na ispitivanje promena u stepenu rasprostranjenosti odabranih vrednosnih orijentacija tokom vremena (gde početnu tačku predstavlja socijalistički sistem društvenih odnosa, to jest 1989. godina, dok je krajnja tačka određena konsolidacijom kapitalističkog sistema, odnosno 2003. godinom); druga dimenzija je lateralna i odnosi se na poređenje društava Srbije i Hrvatske tokom ispitivanog perioda. Pored komparativne analize empirijske građe, koja je prikupljena putem anketnih istraživanja u okviru dvaju velikih istraživačkih projekata – *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ* (1989) i *South-Eastern European Social Survey Project* (2003) – nastojali smo da dugotrajno opstajanje pojedinih vrednosnih obrazaca, odnosno slabiju ukorenjenost drugih, sagledamo ne samo iz perspektive aktuelnih društvenih procesa već i s obzirom na širu istorijsko-razvojnu dinamiku dvaju društava. Knjiga je stoga podeljena na dve velike analitičke celine: jedna koja se bavi istorijskim procesima srednjeg i dugog trajanja, uz nastojanje da se otkrivanjem sličnosti i specifičnosti u razvojnim putanjama društava Srbije i Hrvatske objasne eventualne razlike u stepenu rasprostranjenosti proučavanih vrednosnih orijentacija; druga celina je empirijska i bavi se analizom dveju vrednosnih dimenzija, političkim i ekonomskim liberalizmom. Istorijska analiza obuhvata razvojni period od dva veka, kada, grubo, otpočinju procesi modernog razvoja dvaju društava, neophodnih za razumevanje načina na koji se oblikuju savremeni

društveni odnosi i, u okviru njih, dominantne vrednosno-ideološke predstave. S druge strane, odabir dveju vrednosnih orijentacija, kao predmet empirijskog dela analize, bio je uslovljen saznajnim ciljevima koji su prvenstveno bili upravljani ka testiranju hipoteze da se ove vrednosne matrice javljaju kao dominantne onda kada dođe do snažnije konsolidacije kapitalističkog sistema društvenih odnosa.

Izbor društava Hrvatske i Srbije kao predmet analize takođe je bio mnogostruko uslovljen. Pre svega, reč je o društvima koja su prošla kroz slične, ali ne i istovetne procese postsocijalističke transformacije, što nam je pružalo mogućnost da u komparativnom analitičkom okviru testiramo hipoteze o efektima odabranih razvojnih i strukturnih činilaca na promenu i stepen rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih dimenzija. Drugi razlog se odnosio na dostupnost pouzdanih i komparabilnih empirijskih podataka, koji su nam bili na raspolaganju kada je reč o društvima Hrvatske i Srbije, ali ne i u slučaju drugih bivših jugoslovenskih republika, ili eventualno drugih evropskih društava. Konačno, reč je o društvima koja su imala unekoliko različite razvojne istorijske putanje, sa relativno sličnim efektima, pružajući nam mogućnost da snažnije istorijski zasnujemo analizu i ukažemo na značaj ispitivanja procesa dugog trajanja za razumevanje dominantnih vrednosno-ideoloških matrica (naravno, ne treba posebno isticati da je od suštinske važnosti za sprovođenje istorijsko-sociološke analize i odabir dvaju društava bila činjenica da nam je na raspolaganju stajala relativno obimna historiografska građa koja je umnogome olakšala razumevanje ispitivanih procesa).

S obzirom na relativno složen poredbeni okvir, pri analizi empirijskih podataka nužno smo bili suočeni sa određenim teškoćama: pre svega, izbor ispitivanih vrednosnih dimenzija i njihovih indikatora bio je ograničen empirijskom građom koja nam je stajala na raspolaganju. Ovo je uslovlilo dalje usložnjavanje analitičkog postupka, odnosno njegovo sprovođenje u dva koraka: u prvom je analiza izvođena na potpuno uporedivim podacima za dve ispitivane godine (što je za posledicu imalo redukciju broja indikatora ispitivanih vrednosnih orijentacija), dok smo u drugom koraku imali mogućnost da, korišćenjem znatno većeg broja indikatora, dobijemo pouzdanije nalaze o ispitivanim vrednosnim orijentacijama, doduše samo za jednu od analiziranih godina (2003). Druga vrsta teškoće pri izvođenju analize ishodila je iz ograničenog broja uporedivih varijabli kojima je testiran efekat uzročnih činilaca na ispitivane vrednosti, uslovivši neujednačenu i relativno ograničenu eksplanatornu moć dobijenih determinističkih modela.

2. Teorijska konceptualizacija proučavanja vrednosnih orijentacija – vrednosti, norme, vrednosne orijentacije

2.1. Definicije osnovnih pojmova

Sociološka analiza koja pledira da se na sveobuhvatan način bavi pojmovima vrednosti i normi, konstitutivnih kategorija pri definisanju prirode društvenog sistema u okviru značajnog dela sociološke tradicije, treba da računa sa tim da su u pitanju složeni fenomeni čije određenje prevazilazi okvire pojedinačne naučne discipline. Iako danas gotovo nijedno sociološko udžbeničko štivo ne zaobilazi ove kategorije kao bazične kada dođe do definisanja prirode predmeta sociološke nauke, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da su se vrednostima i normama bavili filozofi, pravnici, psiholozi, antropolozi, istoričari, politički mislioci, ekonomisti, dakle predstavnici disciplina koje su za svoj predmet imale društvo. Upravo

zbog višedimenzionalnog karaktera, značaj, mesto u okviru kategorijalnog aparata, kao i određenje ovih pojmova u okviru pojedinačnih nauka, u velikoj meri variraju. S druge strane, reč je o pojmovima koji se proizvoljno upotrebljavaju, do te mere da sve može biti imenovano vrednošću ili normom, te smo stoga često suočeni sa mnoštvom nivoa značenja i upotreba ovih pojmova, koji se kreću u opsegu od zdravorazumskih do manje ili više preciznih teorijskih koncepata. Konačno, vrednosti se često mešaju sa pojmovima sličnog značenja – interes, norma, preferenca, sklonost, dužnost, moralna obaveza, težnja, želja, potreba, privlačnost itd. – unoseći na taj način dalju konfuziju i pojmovno-teorijsku zbrku.

Nivoi proučavanja vrednosti mogu biti veoma različiti, i mogu se kretati u rasponu od najopštijeg aspekta – filozofskog, preko nešto specifičnijih – sociološko-antropološkog, pravnog, lingvističkog itd., do nivoa pojedinačne ličnosti, koji je zastupljen u okviru psihologije. Različiti pristupi variraju s obzirom na disciplinarnu usmerenost, ali i imajući u vidu različitost teorijskih polazišta kojima se definiše karakter ljudskog društva i način na koji su uređeni odnosi u njemu.² U pitanju je složeni pojam

2 Klasiци sociologije – Dirkem, Marks i Veber – nisu se eksplicitno ili makar dominantno bavili vrednostima; ipak, njihova su shvatanja značajno uticala na današnja shvatanja i definicije ovog pojma u okviru nauke o društvu.

Kod Dirkema (1963) su vrednosti srodne pojmu kolektivne svesti, te u tom smislu predstavljaju konstitutivni element društvenog poretka. Za njega, vrednosti, bez sumnje, imaju kolektivno poreklo: one nastaju u momentima kolektivne uzavrelosti, kao skup kolektivnih ideala koji nisu samo hladne intelektualne predstave bez ikakve delotvornosti. Sasvim suprotno, vrednosti predstavljaju sažetu sliku društvenog života na vrhuncu svog razvoja; one se istovremeno oslanjaju na društvenu realnost i transcendiraju je. Kao takve, vrednosti postaju delatne sile koje pokreću čovekovu aktivnost, a nastaju kombinovanjem različitih aspekata stvarnosti i ideala. Vrednosti, tako, imaju za cilj da preoblikuju stvarnost na koju se odnose (Dirkem, 2007: 130–145). Za Dirkema su vrednosti usko povezane sa moralom (čije je poreklo takođe društveno), kojim se definišu ponašanja koja treba regulisati, odnosno kojim se određuje društvo u svom idealnom obliku. Moral, za njega, ima dva aspekta: objektivni i subjektivni. Objektivni aspekt odnosi se na činjenicu da za svaku grupu u nekom istorijskom trenutku postoji set moralnih vrednosti koje su zajedničke svim njenim pripadnicima. Pojedinačne interpretacije datog morala odnose se na manja ili veća odstupanja od zajedničke svesti i predstavljaju njegov subjektivni aspekt. Definišući moral na ovaj način, i posebnu pažnju posvećujući prvom, objektivnom aspektu morala, Dirkem je jasno trasirao put sociološkom proučavanju vrednosti: pošto njihovo glavno izvoriste nisu pojedinci, već društvena zajednica, subjektivni aspekt vrednosti ostavio je psihološkoj nauci, a sociologiji dodelio ulogu proučavanja zajedničkih predstava, koje, zbog snažnog emotivnog naboja koji izazivaju, uspevaju da podstaknu pojedince i grupe na individualnu ili kolektivnu akciju (Dirkem, 2007: 107–120).

I Veber ukazuje na povezanost vrednosti sa mogućnošću održanja (legitimisanja) poretka. Naime, za njega, sve vrednosti su istovremeno i subjektivni fenomeni, ali i deo zajedničkog pogleda na svet (*Weltanschauung*) koji omogućava da većina pripadnika određenog društva ili kulture prida sličan smisao određenom objektu vrednovanja

kroz koji se prelamaju koncepti o individualnim karakteristikama ličnosti pojedinaca (njihove mentalne strukture, ali i voljno-motivacioni kompleksi koji određuju ponašanje) i normativnim elementima na kojima počiva društveni poredak, ali i stanovišta koja se bave načinima formiranja i održanja širih kulturno-istorijskih struktura pojedinih društvenih zajednica.

Međutim, gotovo svi različiti pristupi podrazumevaju da vrednosti predstavljaju neku vrstu orijentira koji omogućavaju definisanje realnosti (društvene ili fizikalne), a koje se najčešće odvija u okviru kategorijalnih parova. Na najopštijem nivou to podrazumeva klasifikaciju različitih oblika realnosti kao poželjnih ili nepoželjnih, odnosno dobrih ili loših. Iz ove primarne klasifikacije izvode se sva ostala razvrstavanja u sferama morala, estetike, religioznosti, društvenih odnosa, materijalnih objekata itd. Vrednosni atributi (dobro–loše, lepo–ružno, korisno–štetno, uspešno–neuspešno itd.) ne postoje odvojeno od subjekata koji ih izriču (individualnih

---

(delanju, situaciji ili stvari), a koji je, s druge strane, u uskoj vezi sa tipom privrednog i celokupnog društvenog poretka (Veber, 2011). Za razliku od Dirkema, kod kojeg su protivrečni interesi i vrednosti društvenih grupa oblik društvene anomije, Veber donekle priznaje konfliktni karakter društvenog poretka. Naime, stavom da društveni poreci, da bi se dugoročno održali, moraju fizičku prinudu da zamene neakvim oblikom legitimnosti (koju on definiše kao subjektivno ili grupno uverenje u normativnu valjanost poretka – up. Veber, 1976, I), Veber priznaje da su društva sastavljena od međusobno suprotstavljenih grupacija, gde ona koja je dominantna uspeva da uspostavi društveni poredak. Veberov doprinos teoriji vrednosti leži, pre svega, u činjenici da je, za razliku od Dirkema, on uspeo da pokaže kako vrednosti ne tvore nekakvu apstraktnu i neprotivrečnu celinu, već da imaju konfliktni karakter, koji se, u njegovoj interpretaciji, izvodi iz autonomnosti društvenih sfera unutar kojih nastaju (a koje Veber vezuje za kapitalistički društveni poredak). Na taj način, pojedinačna 'kulturna bića' postaju poprišta aksioloških ratova koji su utoliko izraženiji ukoliko su vrednosti iz različitih sfera snažnije sublimirane (oblikujući individualna ponašanja), a samosvest jača (Oakes, 2003). Ipak, i pored toga što ukazuje na konfliktni karakter vrednosti u društvu, za Vebera ovi sukobi ostaju u okvirima pojedinačne ličnosti, kroz koju se prelama protivrečni karakter (kapitalističkog) društvenog ustrojstva.

Marks se nije eksplicitno bavio vrednostima, već se služio srodnim konceptom ideologije (ili vladajućih ideja). Marks ideologiju povezuje sa odnosima dominacije. Vladajuće ideje u društvu izraz su dominantnih odnosa u proizvodnji. S obzirom na to da proizvodni odnosi dele društvene grupe na dominantne i potlačene, tada i vladajuće ideje predstavljaju odraz ove dominacije. Klasa koja na raspolaganju ima sredstva materijalne proizvodnje istovremeno poseduje i sredstva 'intelektualne proizvodnje'. Dominacija jedne klase nad drugom u društvu, stoga, nije samo materijalna, već se proteže i na oblast ideja i vladajućih uverenja. Stoga, pripadnici vladajuće klase, po pravilu, svoju dominaciju nastoje da zasnuju i kroz produkciju i distribuciju ideja, koje, na taj način, postaju dominantne ideje date epohe. Marks dalje navodi kako u okviru vladajuće klase možemo razlikovati ideologe, čiji je zadatak produkcija ideja, i aktivno jezgro klase (koje ne učestvuje u stvaranju ovih ideja već se prema njima odnosi pasivno) koje učestvuje u materijalnoj proizvodnji realnosti (Marx & Engels, 1953; Marx, 1977).

ili kolektivnih), te su vrednosti kategorije koje su, u krajnjoj instanci, relativnog a ne univerzalnog karaktera, jer sa promenom subjekata koji ih kreiraju dolazi do promene vrednosnih sistema (*Sociološki rečnik*, 2007: 659). I kao karakteristike individualnih ličnosti, vrednosti predstavljaju relativno stabilne fenomene; međutim, nije reč o osobinama koje su stečene rođenjem, već koje nastaju kao deo procesa interakcije individue i njenog okruženja, pa je stoga jasno da su, pod određenim okolnostima, podložne promenama.

Ukoliko pokušamo da razvrstamo različite definicije vrednosti, suočavamo se s mnoštvom kriterijuma klasifikacije.³ Najobuhvatnija definicija vrednosti u okviru domaće literature je ona koju nudi Dragomir Pantić.⁴

3 O različitim klasifikacijama definicija vrednosti videti detaljnije u: Pantić, 1977; Pusić, 1977; Životić, 1986, itd. Prema Dragomiru Pantiću (1977: 275), najčešći kriterijum razvrstavanja pristupa proučavanja vrednosti je onaj koji deli subjektivističke od objektivističkih stanovišta, pri čemu se ovoj osnovnoj liniji klasifikacije pridružuju dodatni kriterijumi koji uključuju razvrstavanje na dimenzijama opštosti–specifičnosti i univerzalnosti–relativnosti.

Objektivističkim pristupima naglašava se da su vrednosti imanentne objektima, i u okviru ovih pristupa razlikujemo nekoliko podvarijanti: jedna naglašava da vrednosti kao ideje prethode materijalizaciji stvari; druga pak ukazuje da su vrednosti samostalni, objektivni entiteti, koje je, doduše, za date objekte prethodno vezao sam čovek; u okviru treće varijante izjednačavaju se vrednosti i ciljevi, dok se u četvrtoj vrednosti potpuno odvajaju od čoveka i svode na efekte spoljnih stimulansa; konačno, u okviru pete varijante objektivističkog pristupa, vrednosti se redukuju na elemente funkcionalne značajnosti objekta za ličnost.

Druga, subjektivistička struja, smatra vrednosti atributom ljudi, te se u tom smislu naglašava da objekti (socijalni, materijalni, psihološki) nemaju nikakvu vrednost mimo subjekata koji ih procenjuju. I u okviru ovog pristupa ima nekoliko podvarijanti: prva, koja tretira vrednosti kao specifične preferencije, odnosno izbore između pojedinih alternativa ponašanja; druga, koja vrednosti posmatra kroz koncept socijalne poželjnosti; treća, koja vrednosti smatra standardima i orijentirima društvenog ponašanja. Konačno, Pantić navodi i treći pristup u okviru kojeg se spajaju dva prethodna stanovišta, kroz naglašavanje relacionog karaktera vrednosti koji podrazumeva da vrednosti nastaju u odnosu subjekat–objekat.

4 Opširnije o različitim definicijama i pristupima izučavanju vrednosti, videti u: Gelen, 1974; Heler, 1981; Kluckhohn, 1962; Belshaw, 1959; Eysenck, 1960; Allport, Vernon & Lindsey, 1960; 1943; 1970; Rokeach, 1973; Schwartz, 2012; Parsons & Shils, 1962; Parsons, 1988; Parsons, 2005; Lipset, 1965; Inkeles, 1983; Inglehart, 1977; Inglehart, 1997; Inglehart & Baker, 2000; Inglehart & Welzel, 2005; Almond & Verba, 1989; Kohn & Schooler, 1978; Kohn, 1989; Hofstede, 2001; Hofstede, Hofstede & Minkov, 2010; itd.

Kada je reč o domaćim autorima koji su se bavili istraživanjima vrednosti, treba spomenuti prva istraživanja vrednosti omladinske populacije (Supek, 1963, prema Pantić, 1981), odnosno istraživanja vrednosti studenata (Janićijević, Bročić, Stanković, Gluščević, 1966, navedeno prema Pantić, 1981), rađenih šezdesetih godina 20. veka; potom, istraživanja vrednosti seoske omladine u Hrvatskoj (Dilić, 1971. i Dilić

Prema njoj, vrednosti predstavljaju relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (elementi koji se odnose na dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti) koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, a koje, zbog pripisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima (Pantić, 1977: 277). Odredivši vrednosti kao karakteristike ne samo pojedinaca nego i društvenih grupa, Pantićeva definicija omogućuje da se vrednostima pristupi iz perspektive dveju disciplina, socijalne psihologije i sociologije, odnosno da se izbegnu zamke redukcionističkog svođenja vrednosti na karakteristike individualnih aktera, s jedne strane, ili na čisto ideološke predstave, s druge strane. Na taj način se vrednosne

---

i saradnici, 1977, navedeno prema Pantić, 1981); Rotovo i Havelkino ispitivanje autoritarnosti omladine u Srbiji (Rot & Havelka, 1973); Pantićevo istraživanje vrednosti populacije u Srbiji iz sedamdesetih godina (Pantić, 1977), koje je potom, uz određene izmene, replikovano na omladinskoj populaciji tokom osamdesetih godina (Pantić, 1981).

Na tragu Rotovog i Havelkinog pionirskog nastojanja da se u domaćem kontekstu primene već razvijeni socio-psihološki merni instrumenti vrednosti, te Pantićevog originalnog doprinosa klasifikaciji vrednosnih orijentacija saobraženoj specifičnosti domaće konteksta, nastaje niz socio-psiholoških istraživanja vrednosti koja su sistematski obavljena tokom devedesetih i dvehiljaditih godina u Srbiji. Pomenimo samo istraživanja Havelke, Kuzmanovića i Popadića (1995), u okviru kojeg su vrednosne orijentacije merene saobražno Pantićevoj klasifikaciji, a potom dovođene u vezu sa Olportovom klasifikacijom životnih stilova; potom, istraživanje srednjoškolaca u kojem je ispitivana veza između vrednosnih orijentacija i društvenih ciljeva (Kuzmanović i Petrović, 2008; 2007); kao i sistematska istraživanja rasprostranjenosti stepena autoritarnosti među populacijom Srbije (Kuzmanović, 1995) itd.

U okviru socio-psiholoških pristupa istraživanju vrednosti ističe se i studija Zagorke Golubović i saradnika (Golubović, Kuzmanović & Vasović, 1995), u kojoj se uz pomoć Fromovog koncepta društvenog karaktera društvenopolitički stavovi i uverenja povezuju sa bazičnim osobinama ličnosti.

Kada je reč o sociološkim istraživanjima, interesantan je pokušaj Stjepana Gredelja (1994) da vrednosne orijentacije, kao specifične ideološke sindrome, istražuju s obzirom na četiri dimenzije društvenosti: vrstu društvenog identiteta, obrazac socijalne integracije, osnove na kojoj počiva socijalna integracija i tip političke kulture.

Konačno, treba spomenuti i nastojanja hrvatskog sociologa Duška Sekulića (2014) da replikuje merne instrumente razvijane u okviru međunarodnih komparativnih istraživanja vrednosti (*International Social Survey Programme, World Value Survey, European Value Study* i sl.) na uzorcima populacije u Hrvatskoj (1986, 2003) i Jugoslaviji (1989), odnosno u okviru komparativnog istraživanja vrednosnih orijentacija država Zapadnog Balkana koje je 2003/2004. godine koordinisao Albert Simkus (Simkus, 2007; Simkus & Ringdal (eds.), 2012).

Na tragu ovih sistematskih istraživanja vrednosnih orijentacija je i anketno istraživanje Instituta za sociološka istraživanja iz Beograda iz 2012. godine (Lazić & Pešić, 2013), u okviru kojeg su delimično replikovani merni instrumenti korišćeni u istraživanjima iz 1989. i 2003. godine, na reprezentativnom uzorku populacije Srbije.

orijentacije povezuju sa elementima društvene strukture (društvenim grupama), odnosno sa društvenim sistemom u celini (element koji se odnosi na legitimaciju poretka), ali i sa širim, istorijskim kontekstom razvoja jednog društva, omogućavajući da se analiza odvija na različitim analitičkim nivoima. Određenim na ovaj način, proučavanju vrednosti može se pristupiti i sa dinamičkog aspekta, povezujući promene vrednosnih orijentacija sa promenama koje se dešavaju na strukturalno-sistemskom nivou. To dalje podrazumeva da faktori različitiog nivoa opštosti mogu uticati na formiranje i održavanje određenih vrednosnih orijentacija pojedinaca i društvenih grupa:

1. istorijsko-kulturni faktori, kao najdulgotrajniji, koji ujedno predstavljaju najširi okvir promene vrednosnih orijentacija;
2. sistemsko-strukturalni faktori, koji uključuju karakteristike društvenog sistema i obrasce strukturiranja društvenih grupa (kao nosilaca određenih vrednosnih orijentacija, koje su, u krajnjoj instanci, interesno utemeljene) unutar okvira zadatih sistemom;
3. i individualno-psihološki, kao posebni faktori, koji određuju modalitete prelamanja društvenih fenomena kroz prizmu konkretnih pojedinaca i njihovih društvenih i psiholoških karakteristika.

Ipak, s obzirom na to da će u fokusu našeg interesovanja biti način na koji se određene vrednosti kristališu kao dominantne u okvirima glavnih društvenih grupa (klasa) i na taj način postaju orijentiri kolektivnih oblika delanja, ostavićemo po strani ovaj psihološki aspekt vrednosti, kako ne bismo upali u zamku sociologizacije psiholoških pojava, odnosno psihologizacije društvenih (ovo utoliko više što sociološka istraživanja vrednosti često nemaju adekvatne instrumente kojima se mere psihološke determinante vrednosnih orijentacija). Ovo redukovanje opsega istraživanja vrednosti i svođenje na njihov grupni pojavni oblik ne znači nužno i odbacivanje ispitivanja determinističkog uticaja individualnih faktora (kao što su neke socio-demografske karakteristike), pored već pobrojanih sistemsko-strukturalnih i istorijskih, već nastojanje da se izoluju sociološki aspekti date pojave, u okviru kojih deluju različiti deterministički spletovi od onih koje srećemo pri fokusiranju na psihološke karakteristike. Dakle, u našem određenju vrednosti poslužićemo se, kao radnom, redukovanom Pantićevom definicijom: vrednosti predstavljaju relativno stabilne (mada ne i nepromenljive) i opšte karakteristike društvenih grupa kojima se pripisuje poželjnost određenih oblika mišljenja, osećanja i verovanja i kao takve sačinjavaju elemente društvene svesti koji imaju usmeravajuće dejstvo na društveno delanje kolektivnih i individualnih aktera; formiraju se i

menjaju pod uticajem sadejstva istorijskih, sistemsko-strukturnih, aktuelno-društvenih i individualnih činilaca.

Naravno, jasno je da se na konkretnom, empirijskom nivou analize individualne ličnosti pojavljuju kao jedinice analize utoliko što se podaci o dominantnim vrednosnim orijentacijama prikupljaju na nivou pojedinačnih ispitanika. Ipak, zaključci koje budemo izvodili neće važiti za individualno-psihološki nivo analize, odnosno za dominantne vrednosne orijentacije pojedinačnih aktera, već će se, pre svega, odnositi na agregirane forme koje se pojavljuju na grupnom (mezo) nivou i nivou globalnih društava (makronivo analize).

Na ovom mestu važno je učiniti određena pojmovna razgraničenja, odnosno odrediti odnos vrednosti prema pojmovima sličnog značenja, i na taj način doprineti nastojanju da se preciznim određenjem izbegnu mogući nesporazumi oko njihovog sadržaja. U prvom redu, vrednosti treba razlikovati od stavova, kao pojma koji im je srodan, ali je nižeg nivoa opštosti. Kao dispozicije i sistemi trajnih pozitivnih ili negativnih ocena socijalnih objekata (Krech, Crutchfield, Balachey, 1972), stavovi se pojavljuju na individualno-psihološkom nivou analize, čineći elemente složene kategorije vrednosne orijentacije. Vrednosne orijentacije predstavljaju stabilno integrisane stavove koji konstitušu jednu koherentnu celinu. I one se mogu javiti na individualnom ali i na grupnom nivou, kao orijentiri individualnog ili grupnog ponašanja. Ipak, ne treba zaboraviti da gotovo sve sociopsihološke definicije naglašavaju da su vrednosti dispozicije ka određenim vrstama ponašanja, ali nije nužno da verbalno usvojene vrednosti podrazumevaju konsekventno društveno delanje koje je u skladu sa njima (Popović, 1974: 236). Imajući na umu ovaj delatni aspekt, termine vrednosti i vrednosne orijentacije ćemo u okviru ove analize koristiti kao sinonime, iako treba naglasiti da je reč o pojmovima koje karakterišu različiti nivoi opštosti. Naime, vrednosti se, s jedne strane, pojavljuju kao opšte karakteristike kulturno-simboličkog sistema jednog društva (i u tom smislu predstavljaju globalne društvene fenomene) koje se, bivajući usvojene od strane pojedinaca ili čitavih grupa, pojavljuju kao mezostrukturne i makrostrukturne varijable. Vrednosne orijentacije se, s druge strane, vezuju prvenstveno za nosioce društvenog delanja (kolektivne ili individualne aktere), te se, na taj način, pojavljuju samo na nižim analitičkim nivoima (grupnom ili pojedinačnom), odnosno ne mogu se pripisati globalnim društvenim sistemima.

Druga vrsta razgraničenja koju treba napraviti je ona između vrednosti i normi. Naime, iako je reč o usko povezanim pojmovima, postoje razlozi zbog kojih ih ne treba izjednačavati. Predstavnici funkcionalističke teorije naglašavali su opšti karakter vrednosti kojima se definišu poželjni oblici

društvene realnosti, dok su norme kategorije koje su izvedene i kojima se utvrđuju poželjni i prihvatljivi načini da se ostvare ciljevi definisani vrednostima. Iz ovakve postavke sledi da vrednosti predstavljaju osnovu iz koje se može izvoditi više različitih normi čiji karakter ne mora uvek biti jednoznačan i neprotivrečan. Usled mogućnosti da ista vrednost generiše različite, ponekad i suprotstavljene norme, konflikti predstavljaju neminovan činilac društvene realnosti. Ipak, odnos vrednosti i normi nije tako jednostavan. Zajedno, vrednosti i norme sačinjavaju sistem opštih i specifičnih pravila kojima se uređuje funkcionisanje društva kao celine, kao i njegovih pojedinih delova. Iako su vrednosti često opštije od normi, ove druge mogu, sa svoje strane, da odrede okvire usvajanja novih vrednosti (opširnije videti u: Pusić, 1977. i Lazić i Cvejić, 2007). To dalje znači da su vrednosti dvostruko utemeljene: u široj kulturno-istorijskoj tradiciji, s jedne strane, ali i u normativno-institucionalnom sistemu koji predstavlja izraz vladajućeg sistema društvenih odnosa, s druge strane (Lazić & Pešić, 2013). Upravo ova složena dinamika dvaju sistema, vrednosnog i normativno-institucionalnog, poslužiće nam kao osnova za objašnjenje promena dominantnih vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske.

Drugi kriterijum koji služi za razgraničenje vrednosti i normi odnosi se na formu u kojoj su izražene: dok su vrednosti formulisane u obliku (pozitivnih) dispozicija, norme u sebe uključuju i (negativni) element sankcije, koja sledi ukoliko dođe do njihovog kršenja. Ovo je upravo moguće zbog različitog stepena opštosti na kojem su jedne i druge formulisane, pa tako određene opšte vrednosti bivaju konkretizovane u normama putem niza iskaza o poželjnim, ali i nepoželjnim oblicima delovanja, mišljenja ili osećanja. Vrednosti, na taj način, određuju sadržaj, dok se norme odnose na sredstva za realizaciju sadržaja (Pantić, 1977: 281). Na kraju, pri razgraničenju vrednosti i normi treba imati na umu i kriterijum koji je metodološke prirode. U procesu operacionalizacije, vrednosti je moguće posmatrati kao dijalektičke entitete, odnosno kao skale koje imaju različite polove, dok su norme date najčešće kao jednodimenzionalni zahtevi ili pravila (Pantić, 1977: 281).

Konačno, definicijom vrednosti od koje polazimo sugerise se relativna bliskost, ali i jasna odeljenost kategorija vrednosti i interesa. Naime, opšte mesto „građanske“, a pre svega funkcionalističke, sociološke teorije jeste da društveni poredak počiva na vrednosno-normativnim obrascima. Predstavnici kritičke teorije društva, s druge strane, naglašavaju da su dati obrasci uvek izraz posebnih interesa različitih društvenih grupa (Popović, 1974; Pusić, 1977: 25). U tom smislu Mihailo Popović definiše vrednosti kao prihvaćene društvene standarde kojima se opravdavaju, odnosno legitimišu određeni sistemi društvenih odnosa, a time i određene strukture (hijerarhije) društvenih, kako opštih tako i posebnih grupnih (kla-

snih ili slojnih), interesa (Popović, 1974: 235). Interesi pak predstavljaju relativno trajne motivacijske orijentire ponašanja pojedinaca i društvenih grupa koji su određeni realnim uslovima individualne ili grupne egzistencije („interesne situacije“), čije značenje se uobličava u složenom sadejstvu elemenata koji čine pojedinačnu i kolektivnu svest. Oni egzistiraju paralelno sa vrednostima, normama, znanjima i značenjima, oblikujući se kao produkt vrednosno-normativnih, kognitivnih i semantičkih filtriranja doživljaja spoljašnjeg sveta (Pusić, 1977: 24). Vrednosti i interesi su stoga tesno povezane, ali ne i istovetne kategorije. Tako je moguće da, u okviru jednog društva, pojedinci ili gupe prihvataju vrednosti koje nisu u skladu sa njihovim interesima, ili da odbacuju vrednosti koje ne protivreče njihovim interesima (svakako da su moguća i druga dva ishoda: redefinicija sopstvenih interesa i njihovo usklađivanje sa vladajućim vrednostima, ili pak prihvatanje vrednosti koje su u skladu sa sopstvenim interesima). Upravo ova potencijalna nesaglasnost između interesa društvenih grupa i dominantnih vrednosti omogućava promenu dominantnih vrednosti, gde se, kao posredujući element u odnosu vrednosti i interesa pojavljuje institucionalno-normativni sistem.

Na kraju, pošto se vrednosne orijentacije često povezuju ili izjednačavaju sa ideološkim orijentacijama (Pantić, 1977), i ovde je neophodno izvršiti određena pojmovna razgraničenja. Kao i vrednosti, i ovaj pojam je opterećen mnoštvom različitih značenja koja mu se pripisuju, stoga je teško izdvojiti opšteprihvaćenu definiciju. Na ovom mestu nema ni prostora, niti to tema iziskuje, da se ulazi u inače široko polje naučnih rasprava o pojmu ideologije (relativno iscrpan prikaz teorija videti u: Malešević, 2004). Stoga ćemo se, u ovoj knjizi, opredeliti za Manhajmovu (Karl Mannheim) koncepciju totalne ideologije,⁵ koju on, oslanjajući se na Marksa, određuje kao *Weltanschauung*, odnosno pogled na svet različitih političkih i istorijskih grupa (Manhajm, 1968). Manhajm navodi da su ideologije istorijski i društveno određeni pogledi na svet, odnosno da je svaki pogled na svet ideološki po svom karakteru. U tom smislu jasno je da i vrednosne orijentacije predstavljaju jedan vid ideološkog pogleda na svet, odnosno istorijsko i društveno određen način interpretacije društvene realnosti (za nas je, pri tome, manje značajno to da li je reč o iskrivljenom pogledu na svet). Neki autori, kao Pantić, konstatuju da nema nikakve razlike između pojmova ideoloških i vrednosnih orijentacija, te da se dva termina mogu koristiti alternativno, iako će se on u svojoj studiji vrednosti društvenih slojeva iz 1977. godine opredeliti za prvi termin (ideološke orijentacije) – kako bi ih razlikovao od vrednosnih orijentacija koje se pojavljuju na individualno-psihološkom nivou analize – te će ih odrediti

---

5 Koja je definisana nasuprot partikularnom (ili partikularističkom) poimanju ideologije, gde je naglasak na psihološkoj i ličnoj motivaciji njenih nosilaca (Malešević, 2004: 60).

kao integracije politički relevantnih vrednosnih orijentacija (Pantić, 1977: 284). U ovoj knjizi mi ćemo nešto drugačije odrediti odnos dvaju pojmova: naime, iako i jedne i druge predstavljaju poglede na svet karakteristične za određene epohe ili društvene grupe, ideološke orijentacije predstavljaju znatno šire i kompleksnije fenomene koji u sebe mogu da uključuju različite vrednosne orijentacije. U tom smislu one predstavljaju širi pojam od vrednosnih orijentacija. Za razliku od Pantića, koji ideološke orijentacije povezuje isključivo sa političkim sadržajem uverenja, mi ćemo ih odrediti kao šire komplekse mišljenja i verovanja karakteristične za određene društvene grupe ili epohe, koji se mogu odnositi na bilo koji aspekt društvene realnosti, a koje sačinjava složen i relativno homogen kompleks različitih vrednosnih orijentacija (pri tome, pojedine vrednosne orijentacije mogu imati centralno mesto pri definisanju ideoloških orijentacija, dok druge predstavljaju sporedne dimenzije).

2.2. Vrednosti i društvene promene: teorija vrednosno-normativne disonance

U nastojanju da objasnimo promene u dominantnim vrednosnim obrascima društava Srbije i Hrvatske u periodu postsocijalističke transformacije pokušaćemo da formulišemo teorijski model u čijem će se jezgrou nalaziti teorija vrednosno-normativne disonance, razvijana u radovima Mladena Lazića i saradnika, koja suštinski nastoji da pomiri marksističko⁶

6 Razradu Marksovog pojma ideologije i vladajuće društvene svesti nalazimo kod Gramšija. On je nastojao da strukturalni aspekt marksističke analize dovede u vezu sa individualnim i kolektivnim akterima društvenog delovanja, stavljajući naglasak u svojoj analizi na društvenu nadgradnju. Gramši razlikuje dve vrste ideologije – organsku i proizvoljnu, gde se organska vezuje za određenu društvenu strukturu i predstavlja snažan mehanizam promene, dok je proizvoljna ideologija rezultat proizvoljnog rada pojedinaca, koji nema uporišta u društvenoj realnosti. Gramšija isključivo zanima organska ideologija, koju određuje kao vrednosno jedinstvo između određenog shvaćanja sveta i odgovarajućih normi ponašanja (Gramsci, 1978: 326). Centralno mesto i originalni Gramšijev doprinos marksističkoj teoriji, ali i teorijama koje su se bavile načinima produkcije i diseminacije dominantnih vrednosti u društvu, zauzima pojam kulturne hegemonije, to jest odnos između kulturnih formacija i političke dominacije. On suštinski polazi od Marksove ideje o ideologiji kao skupu ideja i verovanja koji pripadaju pogledu na svet jedne klase. Međutim, za razliku od Marksa, on ne vezuje ideološke predstave samo za vladajuću klasu. Naprotiv, smatra da je svim velikim revolucijama i korenitim društvenim promenama prethodio intenzivan rad na kulturnoj penetraciji potčinjenih klasa. Dominantnom klasom postaje ona koja uspeva da sopstveni pogled na svet nametne kao hegemon celom društvu. Hegemonija predstavlja sintezu političkih, intelektualnih i moralnih nastojanja da se interesi sopstvene klase odbrane i nametnu kao ujedinjujući interesi celokupnog društva. Iako

i funkcionalističko⁷ shvatanje odnosa vrednosti i šireg sistema društvenih odnosa (Lazić & Cvejić, 2007; Lazić, 2011; Lazić & Pešić, 2013).

hegemonija mahom počiva na konsenzusu, ona uvek uključuje i elemente prinude, odnosno ravnotežu dva principa. Drugi važan Gramšijev doprinos teoriji ideologije odnosi se na razlikovanje kreatora i diseminatora ideologija, kao i uloge intelektualaca u tom procesu. U procesu stvaranja i širenja hegemonih ideja i uverenja, Gramši ključnu ulogu dodeljuje intelektualcima. Pri tome, on razlikuje dve vrste intelektualaca: tradicionalne i organske, gde prvi predstavljaju grupaciju koju karakteriše nenarušeni istorijski kontinuitet, a koji stvaraju i šire „visoku kulturu“ među širim društvenim grupama (među njih spadaju mislioci, pesnici, naučnici, filozofi itd.), te predstavljaju posrednike između države i javnosti. Nasuprot njima, organski intelektualci predstavljaju grupaciju koju „svaka nova klasa stvara i izgrađuje u toku svog razvoja“ (Gramsci, 1992: 6). Njihova je funkcija da formulišu ideje na osnovu kojih će biti izvršena homogenizacija klase kojoj pripadaju, te da osvetle njenu funkciju ne samo na ekonomskom nego i na društvenom i političkom planu. Organski se intelektualci ne obraćaju celokupnoj javnosti, kao što to čine tradicionalni, već komuniciraju samo sa sopstvenom klasom (Swingewood, 2000).

- 7 Pojam vrednosti je zauzimao ključno mesto u okviru teorijsko-kategorijalnog aparata Talkota Parsonsa, odnosno njegove teorije društvene akcije. On je nastojao da vrednosti poveže kako sa društvenim poretkom i uslovima njegovog opstanka, tako i sa pojedincima i kolektivitetima kao nosiocima društvenog delanja. Vrednosti, s jedne strane, predstavljaju orijentire društveno prihvatljivih načina za zadovoljavanje individualnih potreba (oblikovanih kulturnom tradicijom) i u tom smislu sačinjavaju deo motivacijske strukture koja pokreće delovanje pojedinaca. S druge strane, vrednosti predstavljaju elemente kulturnog podsistema čija je funkcija da legitimizuje normativni poredak na kojem se temelji društveni sistem (Parsons, 2005). Da bi društvena zajednica mogla relativno trajno da se reprodukuje, neophodno je da postoji zajednička kulturna orijentacija (vrednosti), koju deli većina njenih članova i koja pomaže održanju zajedničkog identiteta (Parsons, 1988: 29–33). Odnos između kulture i pojedinačne ličnosti posredovan je položajima i ulogama, kao očekivanjima koje društvo stavlja pred pojedinačne aktere. Vrednosti, u tom smislu, predstavljaju orijentire za poželjne vidove delanja u konkretnim situacijama, koji su institucionalizovani u okviru normativnog poretka, odnosno kroz očekivanja koja se povezuju sa zauzimanjem određenih položaja u društvu i obavljanjem adekvatnih uloga (Parsons, 2005). Za Parsonsa su vrednosti neraskidivo vezane sa normama kao regulatorima mnoštva interakcija u društvu koji potpomažu sprovođenje strukturisanih vrednosnih određenja i doprinose integraciji (Parsons, 1988: 45). S druge strane, one generišu vrednosne orijentacije kao društveno konstruisane standarde koji omogućavaju izbor između oblika ponašanja koji su međusobno isključujući (Parsons, 2005: 222). On razlikuje nekoliko univerzalnih obrazaca vrednosnih orijentacija u okviru kojih su vrednosni parovi određeni stepenom modernizacije društva, ukazujući da društveni odnosi nisu nasumični, već strukturisani obrascima koji jasno određuju pravce delanja u skladu sa karakteristikama dominantne kulture. Parsons je time nastojao da pokaže kako je odnos individualne ličnosti i kulturnog sistema ključan za stabilnost sistema društvene akcije: kada su vrednosti internalizovane putem procesa socijalizacije, tada društvo pruža gratifikaciju za društveno poželjno delanje i obezbeđuje konformiranje dominantnim vrednosnim obrascima. Dakle, kultura i individualna ličnost su u nekoj vrsti dijalektičkog odnosa: reprodukcija kulturnog sistema zavisi od toga da li su društvena delanja u skladu sa dominantnom kulturom, dok, istovre-

Centralno pitanje oko kojeg se konstituše ova teorija jeste odnos između društvene promene i vrednosnih orijentacija. Vrednosne orijentacije se tretiraju kao ključne za legitimaciju društvenog sistema i stabilan institucionalni poredak, što je delimično u skladu sa Parsonsovim viđenjem značaja vrednosti u okviru sistema socijalne akcije (s tim da se kod Parsonsa vrednosti konsenzualno prihvataju od strane većine članova društva, dok se kod Lazića one nameću u procesu prisilne društvene integracije od strane vladajuće grupacije). Međutim, za razliku od Parsonsove, ova teorija se, pre svega, gradi oko pitanja strukturalnih uslova društvene promene, ali i potencijala određenih društvenih grupa (u ulozi aktera) da se profiliraju kao nosioci promena. Vrednosne orijentacije se sada stavljaju u novi kontekst delatnog potencijala društvenih grupa i zajedno sa normativnim sistemom tvore poredak u okviru koga se odvija društveno delanje (Lazić, 2005: 30).

Jaz između funkcionalističkog postuliranja vrednosti kao ključnih za održavanje sistema i primata koji klasična marksistička teorija daje interesima (koji se oblikuju u sferi proizvodnje i na taj način kao fundamentalni postuliraju proizvodne odnose u društvu) u ovoj teoriji se premošćava inkorporiranjem oba elementa i njihovim, donekle različitim, utemeljenjem. (Klasni) interesi, koji se formiraju na temelju dominantnih odnosa koji se uspostavljaju u društvu, svoj izraz dobijaju u normativnom sistemu, dok su vrednosti utemeljene ne samo u vladajućem sistemu društvenih odnosa nego i u širem, kulturno-istorijskom nasleđu. Na taj način ova dva fenomena analitički dobijaju relativno nezavisnu egzistenciju, iako je njihov odnos uvek recipročan. Početna tačka teorijskog modela je tvrdnja da su vrednosti izraz vladajućeg načina reprodukcije dominantnih odnosa u društvu (iz kojeg ishode posredno, preko normativno-institucionalnog sistema, koji sankcioniše one vrste mišljenja ili delanja koji odstupaju od vladajućeg obrasca), ali i manje ili više dugotrajne kulturno-istorijske tradicije (odnosno istorijskih procesa „dugog trajanja“) (Lazić & Pešić, 2013: 283). Putem mehanizama socijalizacije i internalizacije, one postaju deo individualnih i kolektivne svesti i predstavljaju relativno stabilnu i trajnu dispoziciju ka određenoj vrsti ponašanja, odnosno društvenog delanja. Da bi sistem mogao nesmetano da funkcioniše, odnosno da bi reprodukcija društvenih odnosa bila neometana, neophodno je da postoji usklađenost između vrednosti koje deli većina članova jednog društva (čime se obezbeđuje legitimnost sistema) i normativnog poretka koji oblikuju one društvene grupacije koje predstavljaju nosioce reprodukcije datog sistema društvenih odnosa. Polazeći od Festingerove (Leon Festinger) teorije kognitivne disonance (prema kojoj međusobno protivrečna uverenja nužno

---

meno, društveni akter dobija ličnu gratifikaciju kao rezultat delanja koje je u skladu sa dominantnim vrednostima (Turner, 2005).

dovode do nelagode, koju pojedinac nastoji da redukuje; videti u: Festinger, 1957) i Lipsetove ideje o neophodnosti stalnog usklađivanja institucija i centralnog sistema vrednosti (Lipset, 1990), kako bi se uklonile napetosti koje ishode iz promene društvenih odnosa, teorija vrednosno-normativne disonance nastoji da utvrdi uslove neusklađenosti dominantnog sistema vrednosti, s jedne strane, i normativnog poretka, s druge. Da ponovimo, polazna tačka teorije je opšti stav da su vrednosti dvostruko utemeljene: u aktuelnom sistemu društvene reprodukcije i njegovom normativno-institucionalnom poretku (i u tom smislu usaglašenost vrednosti i normi omogućava legitimaciju poretka, pri čemu promena u normativnom sistemu – sa ili bez promene samog sistema – povlači za sobom i potencijalnu promenu vrednosti); kao i u akumuliranom istorijskom iskustvu (pri čemu se vrednosti tada relativno sporije menjaju, imaju transsistemski karakter i određuju granice promene vrednosnih obrazaca koji su utemeljeni u dominantnom sistemu društvenih odnosa). Stabilna reprodukcija vladajućeg sistema društvenih odnosa zavisi, između ostalog, i od toga koliko je vladajuća grupacija u stanju da nametne sopstvenu ideološku interpretaciju društvene realnosti kao hegemonu i na taj način obezbedi legitimnost sistema. U principu, da bi sistem mogao relativno stabilno da se reprodukuje, neophodno je da norme i vrednosti budu međusobno usaglašene. Međutim, ukoliko dođe do promene sistema društvenih odnosa (i njegovog normativno-institucionalnog okvira), tada, pod pretpostavkom sporije promene interiorizovanih vrednosti, dolazi do barem privremene nesaglasnosti između novih normi i vrednosti preživelih iz prethodnog sistema, odnosno vrednosno-normativne disonance. S obzirom na to da ova nesaglasnost ishodi iz promene dominantnog sistema društvenih odnosa, radi se o sistemskoj disonanci (Lazić & Pešić 2013; Pešić, 2014). Drugi slučaj systemske vrednosno-normativne disonance je onaj kada se određena društvena grupa profilise kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa, i tada usvaja/uobličava vrednosti koje nisu u saglasnosti sa dominantnim normativnim poretkom, uz tendenciju postavljanja novih normi. U tom slučaju, promene na vrednosnom planu, koje u prvo vreme karakterišu samo određene društvene grupe, prethode sistemskim (normativno-institucionalnim) promenama. Ova dva, analitički razdvojena slučaja, po pravilu, predstavljaju deo jednog procesa: u periodima krize određenog sistema proizvodnje društvenog života dolazi do profilisanja alternativnog načina reprodukcije i njemu saobraženih vrednosti (koji su, u prvo vreme, ograničeni samo na određene društvene grupe), koji tendencijski vode promeni samog sistema. Promena sistema i njegovih normativno-institucionalnih okvira, uz istovremeno opstajanje starih vrednosti (koje, ponovo, ne karakteriše nužno sve društvene grupe), privremeno vodi neskladu između institucionalizovanih normi i domi-

nantnih vrednosti, koje se, s vremenom, usaglašavaju i međusobno saobražavaju, kako bi dati sistem društvenih odnosa mogao neometano da se reprodukuje (videti u Lazić & Cvejić 2007). Ipak, potpuni sklad između ovih dvaju elemenata predstavlja teorijski model, s obzirom na koji možemo pratiti manja ili veća odstupanja u društvenoj realnosti. Imajući to na umu, jasno je da se nesaglasnost između dominantnih normi i interiorizovanih vrednosti može desiti i usled unutrašnjih promena u okviru sistema, bez dovođenja u pitanje principa na kojima se temelji, kada različite, pa čak i kontradiktorne, norme na kojima je sistem zasnovan onemogućuju nedvosmisleno vrednosno utemeljenje i time proizvode unutar sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (Lazić & Pešić, 2013; Pešić, 2014). Dok u slučaju sistemski uslovljene disonance promena vrednosne paradigme u okviru određene društvene grupacije potencijalno vodi promeni sistema društvenih odnosa i njegovih normativnih elemenata, u drugom slučaju vrednosno-normativna neusaglašenost ne samo da ne mora voditi sistemskim promenama već može predstavljati integralnu (i relativno postojanu) karakteristiku sistema koja ishodi iz njegovog hibridnog karaktera (i u tom smislu je karakteristična za sve društvene grupe).

Ukoliko čitav proces posmatramo iz perspektive (individualnih ili kolektivnih) aktera (ne treba zaboraviti da se vrednosti javljaju kao elementi legitimacije društvenog poretka, kao partikularistički pogledi na svet određenih društvenih grupacija, ali i kao sistemi verovanja i stavova pojedinačnih aktera koji motivišu njihovo ponašanje), tada se postojanje vrednosno-normativne disonance pojavljuje kao potencijalna prepreka adaptaciji promenjenim uslovima društvenog života. Naime, u slučaju promene društvenog sistema i normativno-institucionalnih pretpostavki na kojima počiva, pojedinci ili društvene grupe mogu da saobraze svoje delanje novim normama, što će postepeno voditi i promeni vrednosnih obrazaca, i na taj način doprineti manje ili više uspešnom prilagođavanju sistemskim promenama. Zadržavanje starih vrednosnih obrazaca u novonastalim okolnostima neće dovesti do uspešne adaptacije, te će s vremenom mehanizam „nagrade“ i „kazne“ primorati pojedince/društvene grupe da redefinišu svoje vrednosti i tako dovedu do uklanjanja vrednosno-normativne disonance (Lazić, 2011: 181). Ukoliko se radi o situaciji u kojoj je promena na vrednosnom planu prethodila normativnim promenama, takođe su moguća dva ishoda: individualni i kolektivni akteri mogu usmeriti svoje delanje u pravcu promene dominantnog normativnog sistema i na taj način ga prilagoditi svojim vrednostima (ovo su, po pravilu, situacije velikih društvenih preokreta, gde se kao ishod delanja javlja promena sistema) ili mogu (bilo zbog neuspeha u delatnosti usmerenoj ka promeni sistema bilo zbog propuštanja da se takva vrsta delanja

sprovede) biti suočeni sa neophodnošću redefinisanja svojih vrednosti i njihovog usklađivanja sa dominantnim normama.

Ipak, kao što je već rečeno, postoje istorijske situacije u kojima je moguće opstajanje elemenata i institucija karakterističnih za različite sisteme društvenih odnosa, koji stoga onemogućavaju jednoznačno utemeljenje dominantnog vrednosnog sistema. Iz perspektive aktera, ova situacija se tipično ispoljava kao vrednosna nekonzistencija, odnosno kao podržavanje različitih i potencijalno suprotstavljenih vrednosnih orijentacija (Lazić, 2011: 183), i može karakterisati kako individualne tako i kolektivne aktere. Međutim, ukoliko se vrednosna nekonzistencija javi u situaciji u kojoj postoji nedvosmislena prevalencija normativno-institucionalnih elemenata jednog društvenog sistema, tada ona potencijalno vodi slabijoj sistemskoj adaptaciji i smanjenoj mogućnosti efikasnog grupnog (ili individualnog) delanja u cilju zaštite sopstvenih interesa.

Dakle, da rezimiramo, vrednosti, zajedno sa normama, predstavljaju osnovne orijentire individualnog ili kolektivnog ponašanja. Ukoliko vrednosti izražavaju interese društvenih grupa koje su ključne za reprodukciju sistema i kao takve su institucionalizovane kroz normativni sistem, tada sistem normalno funkcioniše, a vrednosti se smatraju integracionim činiocem koji doprinosi legitimaciji sistema. Međutim, ukoliko dođe do relativno trajne nesaglasnosti između vrednosnog i normativnog sistema (u uslovima koje predviđa teorija vrednosno-normativne disonance), tada dolazi do sputavanja normalne reprodukcije sistema društvenih odnosa, koja se najčešće završava odbacivanjem ili reinterpretacijom bilo vrednosnog bilo normativnog sistema. Zaključak koji se može izvući je na prvi pogled paradoksalan: vrednosti se menjaju pod uticajem temeljnih odnosa koji se uspostavljaju u društvu, ali su i same faktor koji može doprineti društvenoj promeni. Međutim, ovaj paradoks se lako razrešava ako istaknemo da vrednosti, u krajnjoj instanci, nastaju kao proizvod egzistencijalnih uslova i odgovarajućih odnosa koji se uspostavljaju između pojedinaca i društvenih grupa, i da su, na grupnom nivou, one uvek utemeljene u objektivnim interesima, odnosno u njihovoj percepciji. Vrednosti nastaju u procesu interakcije društvenih aktera i njihove okoline (socijalne ili fizikalne), te ukoliko dođe do promene okoline, i one se nužno menjaju. Promena u jednom delu okruženja sistema dovodi do promena u dominantnim vrednostima koje, sa svoje strane, mogu da izazovu promene unutar sistema.⁸

8 Na sličan način Vilijam Ogburn (William Ogburn), putem koncepta „adaptivne kulture“ pokušava da objasni kulturne promene. Prema ovoj koncepciji, promene unutar kulturnog podsistema se ne dešavaju simultano, već do promene dolazi prvo u jednom delu ovog podsistema, pod uticajem faktora iz spoljašnjeg okruženja, a ove promene sa svoje strane dovode do novih prilagođavanja u okviru drugih delova

Konačno, na ovom mestu je neophodno bliže odrediti odnos vrednosnih orijentacija i osnovnih društvenih grupa (klasa). Rekli smo da se vrednosti formiraju i menjaju u skladu sa vladajućim sistemom društvene reprodukcije i njegovim normativno-institucionalnim okvirom. Ovo pak znači da je uslove njihovog održavanja i promene nemoguće proučavati bez poznavanja dominantnog karaktera i dinamike odnosa koji se uspostavljaju u datom društvu. Naime, da bi se dati sistem društvenih odnosa neometano reprodukovao, neophodno je da postoji neka vrsta (makar i labavog) konsenzusa oko ključnih vrednosti na kojima počiva. Pošto ukupne uslove reprodukcije društvenog sistema određuje vladajuća grupacija u društvu, neophodno je da ona svoje partikularne interese predstavi kao univerzalne. Od uspešnosti date grupacije da sopstvenu ideološko-vrednosnu interpretaciju društvene realnosti nametne kao hegemonu, zavisi i neometana reprodukcija dominantnog oblika proizvodnje društvenog života i održanje njene sopstvene vladajuće pozicije (koja je utoliko izvesnija što joj na raspolaganju stoje represivni, ali i ideološki državni aparati /Altiser, 2009/ – školski sistem, pre svih). U suprotnom, sistem zapada u krizu, koja može dovesti ili do uspostavljanja novog sistema društvenih odnosa (ukoliko se formira grupacija koja će biti njegov nosilac) ili do manje ili više hroničnog stanja systemske krize (koja se, po pravilu, razrešava bilo vraćanjem u prethodno stanje bilo odloženom promenom sistema).

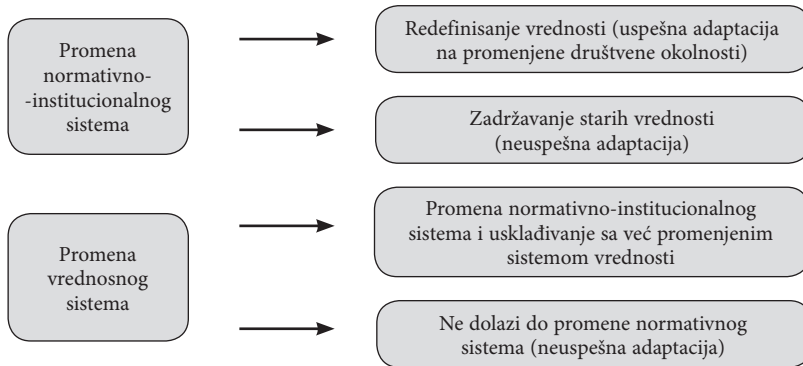
U idealno tipskim okolnostima, društvene klase (u cilju poboljšanja sopstvene pozicije ili njenog očuvanja) usvajaju one vrednosno-ideološke obrasce koji saobražavaju njihovo delanje objektivnim interesima. Međutim, sam koncept kulturne hegemonije (Gramsci, 1978) sugerise da ovo ne mora biti uvek tako. Iako je na ovom mestu nepotrebno ulaziti dublje u rasprave, važno je ukazati na distinkciju koju pravi marksistički sociolog Nikos Pulancas (Nicos Poulantzas), a koja je od značaja za našu temu. Naime, ovaj autor razlikuje klasno određeno društvenih grupa (kao objektivnu, strukturalnu kategoriju koja je definisana mestom koje grupe i njihovi članovi zauzimaju u društvenoj podeli rada) i klasnu poziciju (koja je istorijski promenljiva i koja ne mora nužno biti usaglašena sa interesima koji ishode iz klasnog određenja) (Pulancas, 1978: 14). Ovo pak znači da delovi pojedinih klasa (po pravilu, nižih), uprkos klasnom određenju i objektivnim interesima koji iz njega proističu, mogu razvijati svest (odnosno ideološko-vrednosni okvir interpretacije realnosti) i sa njom usaglašene akcije koje ne vode nužno dugoročnom poboljšavanju njihovog društvenog

---

podistema kulture. Ova pojava se naziva „kulturnim jazom“ i podrazumeva da su određeni delovi kulturnog podsistema, i to oni koji su najuže povezani sa ekonomskim i fizikalnim okruženjem, podložni bržoj promeni od drugih (Ogburn, 1964a: 459; 1964b).

položaja. Drugim rečima, mogu zauzeti poziciju vladajuće klase. U takvim situacijama je jasno da je: 1. ili hegemonu politika vladajuće grupacije bila uspešna, 2. ili da niže klase delaju oportuno, sklapajući privremene klasne saveze koji trenutno vode poboljšanju njihovog položaja. Situacije u kojima sve društvene grupacije delaju u skladu sa sopstvenim objektivnim interesima su retke i po pravilu vode velikim društvenim potresima.

Naposletku, promene u vladajućim vrednosnim orijentacijama neophodno je sagledavati u sklopu širih istorijskih kretanja (kako na globalnom, tako i na lokalnom planu). Globalni procesi društveno-ekonomskog razvoja koji su se odigravali u protekla dva veka, a koji se označavaju krovnom terminom modernizacije (koji se na ovom mestu shvata više kao deskriptivan pojam nego kao analitički koncept kojim se objašnjavaju društvene promene), uslovio je konstituisanje određenih vidova društvenih odnosa, koji se istorijski prepoznaju kao kapitalistički, odnosno socijalistički. U okviru oba tipa sistema moguće su podvarijante (na primer, društva tržišne demokratije ili fašistička društva, s jedne strane, odnosno samoupravni socijalizam ili centralistički socijalizam staljinističkog tipa, s druge), ali je zajednička karakteristika da je reč o društvima koja su, manje ili više uspešno, prošla kroz procese industrijalizacije, urbanizacije, profesionalne specijalizacije i funkcionalne diferencijacije, te da je u većini došlo do razvoja sredstava komunikacije, masovnog širenja obrazovanja i pismenosti, sekularizacije, racionalizacije, birokratizacije, razvoja nauke i tehnologije itd. Upravo zbog ovih karakteristika govorimo o modernim društvima. Međutim, s obzirom na to da su vrednosne orijentacije relativno stabilne i da nastaju pod uticajem ne samo aktuelnog socijalnog konteksta već i istorijskih procesa dugog trajanja, teorija vrednosno-normativne disonance, slično Inglehartovoj tezi o kulturno-istorijskoj uslovljenosti promene vrednosnih orijentacija (Inglehart, 1997), predviđa da će se, zavisno od dominantne kulturno-istorijske tradicije jednog društva, ispoljiti dejstvo onih faktora koji potiču iz aktuelnog socijalnog konteksta, odnosno dominantnog sistema društvenih odnosa. U tom smislu bitno je istaći da ključni (deterministički) uticaj na formiranje dominantnih vrednosnih orijentacija, po pravilu, imaju faktori koji se vezuju za aktuelni sistem društvenih odnosa i njegovo normativno-institucionalno utemeljenje; međutim, način na koji će ti faktori ispoljiti svoje pretpostavljeno dejstvo određen je specifičnim karakteristikama društva vezanim za istorijski razvoj (pri tome, neke od tih karakteristika često bivaju ugrađene u osnove vladajućeg sistema društvenih odnosa, pružajući mu legitimacijsku potporu /videti u: Malešević, 2004/ i omogućavajući da se, na taj način, određene vrednosti profilišu kao univerzalizujuće i transsistemske /Lazić & Pešić, 2013/).

Shema 1: Vrednosno-normativna disonanca

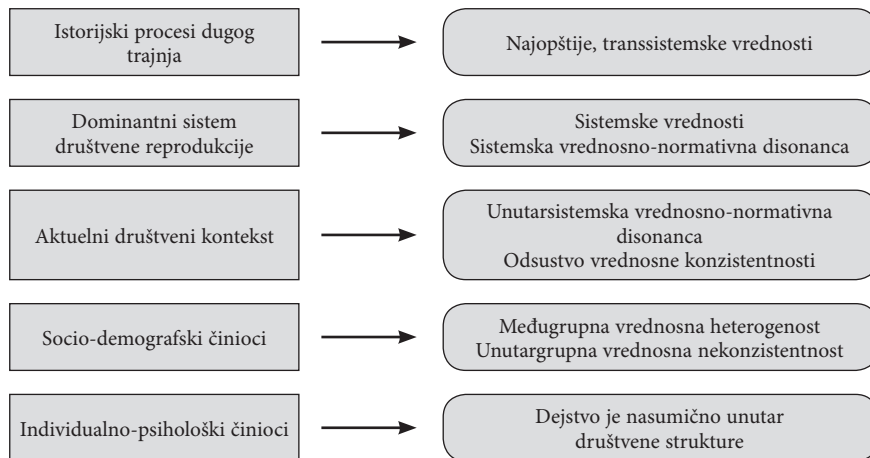
Na ovom mestu, čini se, neophodno je rekapitulirati bitne teorijske odrednice analize. Naime, analitički možemo razlikovati, uslovno rečeno, tri tipa vrednosti, s obzirom na njihov izvorni okvir (čija razdvojenost nije nužna na konkretno-istorijskom nivou analize):

- a) Transsistemske, čije je izvoriste u istorijskoj prošlosti jedne grupe, ali i širih društvenih celina; profilišu se kao manje ili više univerzalni obrasci mišljenja i delanja neophodni za dugoročni opstanak ljudske zajednice (Lazić & Pešić, 2013); menjaju se relativno sporo, čak i onda kada dođe do promene dominantnog sistema društvenih odnosa (naravno, to znači da dolazi do prilagođavanja vrednosti novom sistemu odnosa i ugrađivanju u njegove osnove, što je omogućeno upravo univerzalnošću njihovog karaktera).
- b) Vrednosti koje se oblikuju pod uticajem aktuelnog sistema proizvodnje društvenog života i odnosa koji se u okviru njega uspostavljaju. Normativno-institucionalni sistem predstavlja neposredni izraz tih odnosa, odnosno manje ili više složene strukture interesa osnovnih društvenih grupa (od kojih su, svakako, interesi vladajuće grupe dominantno predstavljeni). Vrednosti koje se na ovaj način oblikuju su relativno čvrste i trajne, a podležu promenama onda kada dođe do promene aktuelnog sistema društvenih odnosa (teorija vrednosno-normativne disonance određuje uslove promene ovih vrednosti).
- c) Vrednosti koje su relativno slabo ukorenjene, menjaju se, u manjoj ili većoj meri, zavisno od aktuelnog društvenog konteksta. Njihova promena je određena uslovima koji su opisani kao unu-

tarsistemska vrednosno-normativna disonanca (promene normativnih rešenja na kojima sistem počiva usled konjunkturnih kretanja, bez dovođenja u pitanje vladajući sistem), a opseg moguće promene je određen karakterom vladajućeg sistema društvene reprodukcije.

S obzirom na prikazane tipove vrednosti, razlikujemo i sledeće činioce njihove promene i održavanja:

1. Procesi dugog trajanja, koji definišu okvire šire kulture određene društvene grupe ili zajednice (po pravilu, iako ne nužno, govorimo o nacionalnim kulturama) i omeđuju prostor mogućih institucionalno-normativnih rešenja. Njihov uticaj je najopštijeg karaktera i odlučujući za formiranje transsistemskih vrednosti.
2. Dominantni sistem društvene reprodukcije i odnosa na kojima počiva, a koji se kristališu u normativno-institucionalnom sistemu. Uticaj ovog faktora je ključan za pojavu sistemskih vrednosti, odnosno za sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (do koje dolazi usled promene sistema).
3. Aktuelni društveni kontekst i konjunkturni činioци koji dovode do unutarstemskih promena. Ovaj činilac nije ključan za formiranje novih vrednosnih obrazaca, ali utiče na potencijalne promene u stepenu rasprostranjenosti postojećih vrednosnih obrazaca. Njihovo dejstvo je ključno za pojavu unutarstemske vrednosno-normativne disonance, ali i za potencijalno odsustvo vrednosne konzistentnosti na nivou datog društva.
4. Socio-demografski individualni faktori (obeležja) pojedinačnih aktera, kao što su pol, starost, stepen obrazovanja, mesto stanovanja itd., čiji se agregirani efekat iskazuje na nivou društvenih grupa. Dejstvo ovih faktora ne mora nužno da bude uslovljeno aktuelnim sistemom društvenih odnosa, iako se kroz njega prelama i tako dobija specifičan karakter (na primer, pripadnost određenim starosnim ili rodnim kategorijama). Uzročno dejstvo ovih faktora pokazuje se i kao potencijalno nepostojanje međugrupne vrednosne homogenosti, ali i postojanjem unutargrupne vrednosne nekonzistencije.
5. Individualno-psihološki faktori (koji ostaju van polja našeg trenutnog interesovanja i opsega analize, a odnose se na neke od temeljnih karakteristika ličnosti). Njihovo se dejstvo ispoljava kao manje ili više nasumično u okviru društvene strukture.

Schema 2: Uzročni činioci održavanja i promene vrednosnih orijentacija

Poslednje tri grupe faktora ne predstavljaju, prema našem shvatanju, činioce koji se mogu tretirati kao izvorišta određenih vrednosti, već je reč o intervenišućim faktorima, koji mogu da utiču na pretpostavljeno uzročno dejstvo prva dva faktora u procesu usvajanja, odnosno promene dominantnih vrednosnih obrazaca (oni, u tom smislu, mogu uticati na rasprostranjenost određenih vrednosnih obrazaca, ali ne i na njihovu pojavu u datom društvu). Konačno, sva tri tipa vrednosti se mogu, u vidu sindroma, kristalirati u posebne ideološke orijentacije koje, zavisno od sadržaja na koje se odnose i tip vrednosti koji u njima preovlađuje, takođe mogu biti transsistemske (na primer, patrijarhalna, koja se pojavljuje kako u premodernim epohama tako i kao integralni deo kapitalističkih, pa i socijalističkih sistema društvenih odnosa), sistemske (dobar primer je liberalna ideologija, kao tipičan pratilac kapitalizma) ili ideologije koje se vezuju za vrednosti/norme/odnose karakteristične za određene faze u razvoju sistema (na primer, fašistička ideologija tipična za pojedine faze u razvoju kapitalističkog sistema).

2.3. Ciljevi i opšti hipotetički okvir

S obzirom na opisane uzročne činioce i tipove vrednosnih orijentacija, na ovom mestu izdvojićemo dve vrednosne orijentacije čiju ćemo rasprostranjenost i promenu pratiti u okviru postsocijalističkih društava Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam.⁹ Razlozi za odabir navedenih

⁹ U okviru doktorske disertacije analizom su obuhvaćene još tri vrednosne orijentacije: autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam, koje smo okarakterisali kao trans-

dimenzija su dvojaki. Prvi i suštinski izvodi se iz istorijsko-kontekstualnog okvira analize, koji će biti prikazan u jednom od narednih poglavlja, gde će se pokazati da je reč o temeljnim vrednosno-ideološkim obrascima na kojima počiva vrednosno-ideološka interpretacija društvene realnosti tokom perioda koji je karakterisalo rastakanje socijalističkog poretka i postepeno oblikovanje kapitalizma (naravno, ovim se ne pledira da je reč i o konačnom ili iscrpnom spisku). Drugi razlog je metodološke prirode i posredno je povezan sa prvim. Naime, navedene dimenzije odabrane su kako bi komparativno ispitivanje u dva vremenska momenta (kraj socijalističkog perioda i faza ubrzane konsolidacije kapitalističkih odnosa) i u dva društva (Srbija i Hrvatska) bilo moguće zbog sadržajnih ograničenja u okviru raspoloživih empirijskih podataka.

Opšta pretpostavka od koje polazimo jeste da ekonomski i politički liberalizam, usled konkretnih istorijskih okolnosti (kasno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu i relativno spor razvoj odnosa zasnovanih na robnonovčanoj privredi, te specifični putevi političke modernizacije dvaju društava), nisu uspeli da se trajnije utemelje u okviru kulturno-istorijske tradicije dvaju naroda (ovo tim pre što je njihov prodor u značajnoj meri otežan kasnijim uspostavljanjem socijalističkog sistema društvenih odnosa), tako da se njihova pojava u savremenim društvima Hrvatske i Srbije ne može pripisati dejstvu dugotrajnih istorijskih faktora, već činocima koji se vezuju za uspostavljanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa u periodu postsocijalističke transformacije (naravno, videćemo kako se sporadična pojava ovih vrednosti može uočiti još za vreme socijalizma kod određenih društvenih grupa, kao alternativna vrednosno-ideološka matrica dominantnoj socijalističkoj ideologiji, proistekla iz odsustva jednoznačnog institucionalno-normativnog utemeljenja realnog socijalizma u Jugoslaviji, ali i duboke sistemske krize u kojoj se ovo društvo našlo). U tom smislu, ova dva obrasca se, zajedno sa njihovim antipodima (proisteklim na osnovu komandno-planske regulacije ekonomije u socijalizmu i autoritarnog karaktera političkog poretka) tretiraju kao sistemska. Pri tome, treba napomenuti da se, prateći ovu logiku, politički i ekonomski liberalizam javljaju i ranije, u okviru predsocijalističkog pokušaja kapitalističke modernizacije, ali se, usled specifičnih istorijskih okolnosti, koje su dovele do usporenog društvenog razvoja i uspostavljanja periferijskog kapitalističkog sistema, oni značajnije ne ukorenjuju i stoga bivaju lako istisnuti promenom dominantnog sistema društvene reprodukcije. Nasuprot njima, dugotrajno opstajanje suprotstavljenih autoritarno-kolektivističkih i egalitarno-redistributivnih obrazaca vezuje se pre svega za istorijske procese formiranja

---

sistemske vrednosti čije je dugotrajno opstajanje posledica dejstva istorijskih procesa dugog trajanja. Zbog ograničenog prostora njihova analiza nije mogla da bude predstavljena u ovoj knjizi.

kolektivističkih formi društvene organizacije (na primer, proširena porodična domaćinstva) koje su počivale na paternalističkom/tradicionalnom tipu legitimacije i egalitarnoj redistribuciji dobara među članovima, kao i za autoritarne forme državne vlasti i oslanjanje na državu kao inicijatora i organizatora ekonomskih aktivnosti (videti u Lazić, 2011). Ovi obrasci su, potom, ugrađeni u same temelje jugoslovenskog socijalističkog sistema, oličene u institucijama autoritarne državno-partijske vlasti, egalitarnoj raspodeli dohodaka i kolektivnim formama odgovornosti u radnim organizacijama, postavši dominantnim vrednostima (videti u: Malešević, 2004: 209).

2.3.1. Ciljevi

Dakle, imajući pred sobom ova teorijsko-konceptualna razjašnjenja, na ovom mestu je neophodno izneti ciljeve i opšte hipoteze na kojima analiza počiva. Naime, pošli smo od opšteg zadatka da ispitamo stepen rasprostranjenosti i obrasce promene vrednosnih orijentacija ekonomskog i političkog liberalizma u društvima Srbije i Hrvatske u dve vremenske tačke – u momentu koji je prethodio raspadu socijalističkog poretka (1989. godine) i u periodu ubrzane konsolidacije kapitalističkog sistema društvenih odnosa (2003. godina). Na ovaj način, analiza je postavljena u vidu dvostruke komparacije: sinhrona dimenzija se odnosi na poređenje rasprostranjenosti ispitivanih vrednosti u dva društva u istim vremenskim tačkama, dok se dijahrona ogleda u ispitivanju stepena promene rasprostranjenosti ispitivanih vrednosti u dve vremenske tačke u okviru istog društva, ali i eventualnih razlika koje se među ispitivanim društvima javljaju tokom procesa transformacije.

Drugi opšti cilj ogleda se u pronalaženju adekvatnog eksplanatornog okvira u istorijsko-strukturalnim činocima razvoja dvaju društava, kao i nastojanju da se uz pomoć istih činilaca (ovog puta naglašavanjem istorijsko-razvojnih specifičnosti) objasne pretpostavljene razlike u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih obrazaca. Treći opšti cilj je povezan sa dijahronom poredbenom dimenzijom, odnosno sa nastojanjem da se uz pomoć činioca društvene transformacije (odnosno sistemske promene) pronađe uzročno-eksplanatorni okvir promene dominantnih vrednosnih obrazaca u okviru ispitivanih društava tokom perioda postsocijalističke transformacije, kao i da se ispita validnost postavki teorije vrednosno-normativne disonance.

S obzirom na to da je dinamiku društvenih procesa nemoguće razumeti bez poznavanja odnosa koji se uspostavljaju između ključnih društvenih aktera (klasa), kao poseban cilj analize nameće se ispitivanje unutar društvenih (klasnih) razlika u pogledu stepena pristajanja uz ispitivane vrednosne orijentacije i njihovo tešnje povezivanje sa dominantnim siste-

mom društvene reprodukcije (u okviru kojeg se određene klase javljaju kao nosioci dominantnih vrednosti koje, u manjoj ili većoj meri, uspevaju da nametnu ostatku društva i time obezbede nesmetanu reprodukciju sistema, ali i sopstvene dominantne pozicije). Ispitivanje klasne određenosti vrednosnih orijentacija u skladu je sa pretpostavkom da su vrednosti prvenstveno određene dominantnim sistemom društvene reprodukcije i karakterom odnosa koji se u njemu uspostavljaju, odnosno da su kristalizacija i održavanje pojedinih vrednosnih orijentacija u velikoj meri (iako ne i u potpunosti) određeni interesima osnovnih društvenih grupacija (koji, u principu – iako ne uvek i nužno, usmeravaju njihove akcije bilo u pravcu održavanja ili poboljšavanja sopstvenog društvenog položaja).

Konačno, unutar društvene razlike ne prate nužno samo linije klasne podele, već se mogu pratiti i s obzirom na socio-demografska obeležja društvenih grupa (pol, starost, stepen obrazovanja, klasno poreklo, mesto stanovanja itd.), koje predstavljaju intervenišuće faktore preko kojih se prelamaju strukturalno-istorijski efekti. Stoga će se poseban cilj analize odnositi na ispitivanje dejstva ovih faktora na stepen rasprostranjenosti ispitivanih vrednosti.

2.3.2. Opšte hipoteze

Imajući na umu teorijski okvir i osnovne ciljeve, na ovom mestu je nužno eksplicirati najopštiji hipotetički okvir analize, koji će nam poslužiti kao neka vrsta vodiča u analizi istorijsko-kontekstualnih činilaca nastanka i širenja ekonomskog i političkog liberalizma. Kao što je već napomenuto, određenje vrednosti od kojeg se ovde polazi je istorijsko-strukturalno: one prvenstveno ishode iz dominantnog sistema društvenih odnosa (oličenom u normativno-institucionalnom okviru društva), ali i iz akumuliranog istorijskog iskustva, koje se kristališe u vidu uopštivih obrazaca poželjnog tipa društvenog delovanja i mišljenja (i koje omeđuju prostor mogućih institucionalno-normativnih rešenja, ujedno im se prilagođavajući). Prva grupa činilaca ima odlučujuće determinističko dejstvo u nastanku vrednosti koje smo nazvali sistemskim, dok su dugotrajni istorijski činioci izvor transsistemskih vrednosti (koje na ovom mestu nećemo detaljnije razmatrati). Uzroke pojave, održavanja i rasprostranjenosti sistemski definisanih vrednosti (političkog i ekonomskog liberalizma, kao obrazaca koji se vezuju za kapitalistički sistem reprodukcije društvenih odnosa) treba tražiti pre svega u savremenim procesima transformacije socijalističkog (komandno-planskog) sistema u (tržišno-demokratski) kapitalistički sistem. S druge strane, njihovu slabu ukorenjenost u kulturno-istorijskoj tradiciji dvaju naroda (odnosno nemogućnost da se profilisu kao transsistemске vrednosti) nastojaćemo da izvedemo na osnovu društveno-istorij-

ske analize društva Srbije i Hrvatske koja obuhvata razvojne procese koji započinju prodorom kapitalističkih odnosa tokom 19. veka. Ovo razlikovanje dve grupe uzročnih faktora uslovno ćemo formulisati kao dve opšte pretpostavke – hipotezu o zakasneloj modernizaciji (odnosno periferijalizacijska hipoteza) i hipotezu o sistemskoj transformaciji (vrednosno-normativna disonanca) – za koje ćemo pretpostaviti da objašnjavaju obrasce promena i stepena rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija.

2.3.2.1. Hipoteza o zakasneloj modernizaciji/periferijalizaciji

Hipoteza o zakasneloj modernizaciji, koja se odnosi na uticaj dugotrajnih istorijskih procesa na opstajanje određenih vrednosno-ideoloških matrica i njihovo uopštavanje u vidu transistorijskih vrednosti, postavljena je u negativnom obliku: naime, opšta pretpostavka je da se ekonomski i politički liberalizam kao potencijalno dominantne vrednosno-ideološke matrice u dva društva pojavljuju tek krajem 20. i početkom 21. veka, kao posledica rastakanja socijalističkog društvenog poretka i postepenog oblikovanja kapitalističkih društvenih odnosa u situaciji globalne dominacije neoliberalne ideologije i ekspanzije kapitalizma (i da se one, u datim društveno-istorijskim okolnostima, formiraju i šire prvenstveno pod uticajem faktora koji se odnose na dominantni sistem društvene reprodukcije i normativni poredak kojim se regulišu vladajući društveni odnosi); ona, stoga, ukazuje na društveno-istorijske okolnosti koje su predstavljale prepreku ka čvršćem utemeljenju ekonomskog i političkog liberalizma kao transistorijskih, odnosno transsistemskih vrednosti u društvima Srbije i Hrvatske. Hipoteza o zakasneloj modernizaciji (čija se druga strana medalje ukazuje kao proces periferijalizacije, odnosno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu na periferijskim osnovama) ukazuje na one društveno-istorijske okolnosti u kojima su se našla društva Srbije i Hrvatske tokom protekla dva veka koje su uslovile usporen i specifičan prodor kapitalističkih društvenih odnosa. Drugim rečima, ova hipoteza, polazeći od nepotpunih strukturalnih mogućnosti dvaju društava da se uključe u svetski kapitalistički sistem na razvojnim osnovama tokom druge polovine 19. i prve polovine 20. veka, ukazuje na činioce zbog kojih se kapitalizam uspostavljao na znatno drugačijim osnovama od onih koje su postojale u razvijenim zapadnim društvima, ne uspevajući da se legitimiše na osnovu liberalne ideološko-vrednosne matrice.

Kada je o društveno-ekonomskim činiocima reč, zakasnelu modernizaciju (koja se u datim društveno-istorijskim osnovama odvijala na kapitalističkim osnovama) karakterisala je nerazvijena podela rada, nepovoljna struktura privrede, nerazvijenost saobraćajnih veza, nizak nivo tehnološkog napretka, slabo izdiferencirana društvena struktura sa izrazitom do-

minacijom sitnoposedničkog poljoprivrednog stanovništva, nizak stepen urbanog razvoja, održavanje tradicionalnih obrazaca društvenog života zasnovanih na proširenoj porodici, samodovoljnoj privredi, patrimonijalnom autoritetu i kolektivno-egalitarnim oblicima proizvodnje i raspodele dobara itd., onemogućavajući priključivanje globalnoj podeli rada na razvojnim osnovama i održavajući zaostalu poziciju u odnosu na zemlje centra i poluperiferije. Uporedo sa strukturalnim preprekama ka snažnijem ekonomskom razvoju, politička modernizacija dvaju društava tokom 19. i početkom 20. veka takođe je bila značajno uspešna. Naime, specifičan put političke modernizacije dvaju društava (državotvorni u Srbiji i reaktivno-integrativni u Hrvatskoj) usloveli su, svaki na svoj način, konstituisanje nacija na etničkim osnovama, uz razvijanje demotskog tipa nacionalnog identiteta podložnog politizaciji i vernakularnoj mobilizaciji od strane političkih (i intelektualnih) elita¹⁰ (videti u: Smith, 1991). Ovome treba dodati i činjenicu da je politička modernizacija oba društva dugo vremena bila obeležena manje ili više uspešnim nastojanjima da se izgradi državno-birokratski aparat u okviru velikih imperija (Hrvatska) ili u protivstavu prema njima (Srbija), što je dodatno otežavalo razvoj liberalno-demokratskog poretka koji je karakterisao razvijena kapitalistička društva. Drugim rečima, za razliku od zemalja kapitalističkog centra, u kojima je politički poredak nedvosmisleno podržavao razvoj kapitalističkih odnosa, u periferijskim društvima ga je otežavao (bilo kao posledica pritisaka koji su, kada je reč o Hrvatskoj, dolazili od strane konkurentskih buržoazija u okviru Austro-ugarske, bilo kao posledica nastojanja političkih elita u Srbiji da se održe na vlasti i odole pritiscima unutrašnjih konkurentskih grupacija izgradnjom autoritarno-paternalističke strukture vlasti). Normativni poredak koji se oblikovao kao posledica ovih specifičnih društvenih odnosa nije uspevao da kao dominantnu nametne onu vrednosno-ideološku matricu kojom bi se kapitalistički sistem društvenih odnosa nedvosmisleno legitimisao.

Međutim, određene razvojno-istorijske specifičnosti dvaju društava (naročito u predsocijalističkoj fazi razvoja) usloviće i razlike u pogledu snage istorijsko-strukturnih prepreka za snažnije ukorenjivanje političkog

---

10 Iako se pojava nacionalizma u globalnim okvirima vezuje, pre svega, za period modernosti, njegov demotski karakter na ovim prostorima, koji podrazumeva pozivanje na pre-moderne etnije i postavljanje zahteva za stvaranjem etničkih država, ujedno je označio i proces (re)konstrukcije nacionalnog identiteta („izmišljanje tradicije“) uz pomoć pozivanja na elemente slavne istorijske prošlosti, ali i odgovarajućih oblika društvenosti koji joj pripadaju (tradicionalnu patrijarhalnu porodicu, crkvu, ekspanzionističku srednjovekovnu državu itd.). S obzirom na jaku emocionalnu komponentu, ideologija etničkog nacionalizma omogućava masovnu mobilizaciju stanovništva, po pravilu usmerenu protiv drugih etničkih kategorija, u okviru kojih nacionalni identitet neretko zamenjuje sve druge vidove političke i socijalne identifikacije (videti u: Hobsbom i Rejndžer, 2002).

i ekonomskog liberalizma kao transsistemskih vrednosti. Nešto raniji prodor kapitalističkih odnosa na teritorije koje obuhvata današnja Hrvatska tokom 19. veka u odnosu na teritorije koje danas pripadaju Srbiji, praćen snažnijom industrijalizacijom i društveno-ekonomskim restrukturiranjem, kao i brži (doduše spolja nametnuti) razvoj državno-birokratskog aparata, navode nas na pretpostavku da je istorijsko-društvena osnova za prodor liberalnih vrednosti tokom predsocijalističke faze razvoja bila razvijenija u hrvatskom društvu u odnosu na društvo Srbije.

2.3.2.2. Hipoteza o sistemskoj transformaciji

Ukoliko hipoteza o zakasneloj modernizaciji ukazuje na faktore koji su tokom istorijskog razvoja onemogućavali snažnije ukorenjivanje liberalne vrednosno-ideološke matrice i njeno integrisanje u kulturno-istorijsku tradiciju, hipoteza o sistemskoj transformaciji nastoji da uzroke pretpostavljene manje ili veće rasprostranjenosti političkog i ekonomskog liberalizma u savremenim društvima Srbije i Hrvatske potraži u činionicima koji se vezuju za normativno-institucionalni okvir koji nastaje kao proizvod promene dominantnog sistema društvene reprodukcije. Drugim rečima, polazi se od pretpostavke da se date vrednosne orijentacije pojavljuju kao sistemske, odnosno da nastaju kao posledica sloma socijalističkog sistema (na globalnom planu, ali u lokalnim okvirima), odnosno postepenog oblikovanja novog tipa kapitalističkog poretka, i to u situaciji globalne dominacije neoliberalne ideološke matrice i uspona kapitalizma kao društveno-ekonomskog sistema. Hipoteza o sistemskoj transformaciji nastoji, pri tome, da objasni obrasce promene dominantnih vrednosnih orijentacija na osnovu postavki teorije vrednosno-normativne disonance.

Početna pretpostavka ove teorije je da je socijalistički sistem društvenih odnosa u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji počivao dominantno na komandno-planskoj regulaciji društvenih odnosa, u čijem se središtu nalazila partijska nomenklatura (opširnije o tome videti u Lazić, 1987, 1994, 2011). To je, načelno, podrazumevalo postojanje relativne stopljenosti različitih društvenih podsistema (ekonomskog, političkog, kulturnog i socijetalnog), odnosno totalizujući karakter kontrole nad ukupnom društvenom reprodukcijom od strane vladajuće kolektivno-vlasničke klase (Lazić, 1987).

Dominantan oblik ekonomske regulacije počivao je na planskoj ekonomiji, stavljajući državu u poziciju dominantnog ekonomskog aktera koji određuje uslove pod kojima se odvijaju procesi proizvodnje, razmene i raspodele dobara. Ovakvom normativno-institucionalnom uređenju (koje je počivalo na principu kolektivnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, planu kao osnovnom mehanizmu administrativnog upravljanja nad proizvodnim procesom i egalitarnom principu raspodele dobara)

odgovarala je etatističko-kolektivistička vrednosno-ideološka matrica. Iako je osnovno izvoriste ove vrednosne matrice sistemsko, ono je umnogome bilo potpomognuto uspostavljanjem istorijskog kontinuiteta sa snažnom ekonomskom ulogom države u pretkapitalističkom periodu, kao i tradicionalnim oblicima kolektivne svojine i egalitarne raspodele (opširnije o tome u Lazić & Pešić, 2012). S druge strane, jugoslovensku varijantu socijalizma karakterisalo je eksperimentisanje sa oblicima samoupravnog organizovanja radnih kolektiva (zasnovanih na principima participativno-demokratskog upravljanja i povećanog stepena samostalnosti preduzeća u odnosu na državu, što je kao posledicu imalo uspostavljanje konkurencije među preduzećima na tržištu – opširnije videti u: Musić, 2013), kao i sukcesivna uvođenja i povlačenja tržišnih mehanizama razmene (Sekelj, 1989), uz očuvanje privatnog vlasništva kao legalnog (iako marginalnog) oblika posedovanja. Drugim rečima, jugoslovenski socijalizam je počivao na relativno kontradiktornom normativno-institucionalnom uređenju. Ova kontradiktornost, unutarstemska po svom karakteru (jer osnovni principi reprodukcije društva na socijalističkim osnovama nisu dovođeni u pitanje), vodila je nemogućnosti jednoznačnog vrednosnog utemeljenja, pa se pored etatističko-kolektivističke vrednosne matrice pojavljuju i samoupravno-humanistički sistem, tradicionalistički sistem i liberalni ideološki sistem. (Pantić, 1977: 295).

S obzirom na to da se tržišni eksperimenti u socijalizmu javljaju pre svega kao odgovor na problem ekonomskog rasta u dominantno kapitalističkom okruženju, neuspeh u njegovom rešavanju uslovio je duboku ekonomsku krizu koja je svoj vrhunac doživela tokom osamdesetih godina prošlog veka, uslovivši krizu legitimiteta sistema i sledstveno dominantne ideološke matrice. Kao odgovor, dolazi do snažnijeg isticanja zahteva za uspostavljanjem alternativnog (tržišno-demokratskog) sistema društvene reprodukcije što će, u krajnjoj liniji, voditi jačanju ideologije ekonomskog (i političkog) liberalizma. Pošto se ekonomski liberalizam sada ne javlja kao direktna posledica normativno-institucionalnih kontradiktornosti, već kao ideološki izraz alternativnog sistema društvenih odnosa, vrednosno-normativna disonanca koju kriza proizvodi je i sistemski po svom karakteru (jer vodi promeni dominantnog sistema društvenih odnosa).

Na sličan način je moguće odrediti kontradiktorni karakter društvenih odnosa koji se uspostavljaju u političkom podsistemu. Iako je autoritarni karakter partijske vlasti (koji je počivao na monolitnoj partijskoj strukturi, nemogućnosti šire participacije stanovnika u donošenju odluka kroz tela predstavničke demokratije, nemogućnosti smenjivanja vlasti na izborima, strogoj, iako ne i potpunoj, kontroli ideoloških – medijskih, obrazovnih i uopšte kulturnih aparata, kao i na suženom prostoru za organizovanje autonomnog civilnog društva) predstavljao značajnu barijeru snažnijem utemeljenju političkog liberalizma, jugoslovenski socijalizam

je imao i svojih specifičnosti koje su omogućavale razvijanje drugačijih vrednosno-ideoloških matrica i devijaciju od sovjetskog tipa socijalističkog sistema. Već pomenute parcijalne reforme sistema vodile su ka određenim vidovima ne samo ekonomske nego i političke liberalizacije, iz čega su proizlazila kontradiktorna normativno-institucionalna rešenja. Pomenimo teritorijalnu i funkcionalnu decentralizaciju vladajuće grupacije, nastalu kao posledica ustavnih reformi iz šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, koja je vodila narušavanju organizaciono-interesne monolitnosti vladajuće partije, kao i uvođenje samoupravnog sistema, koji je, barem deklarativno, počivao na idejama egalitarno-participativnog i demokratskog donošenja odluka unutar radnih organizacija.

S druge strane, usled specifičnih međunarodnih okolnosti, spoljne granice Jugoslavije su bile relativno otvorene, što je omogućavalo manje ili više nesmetano kretanje stanovništva i snažniju izloženost kulturnim (ali i ekonomsko-političkim) uticajima sa Zapada (naročito izraženu nakon masovnog migriranja radnoaktivnog stanovništva u zemlje Zapadne Evrope krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina), ali i relativnu (iako ne i potpunu) autonomiju u organizovanju kulturne sfere. Ovo suštinski znači da je sistem proizvodio kontradiktorna normativna rešenja, onemogućavajući jednoznačno vrednosno-ideološko utemeljenje, odnosno praveći prostor za prodor ideja političkog liberalizma.

Konačno, ova se vrednosno-ideološka orijentacija, zajedno sa ekonomskim liberalizmom i nacionalizmom, pojavljuje i kao reakcija na legitimacijsku krizu sistema (koja je svoj najpotpuniji izraz dobila u masovnim uličnim mobilizacijama radništva, krajem osamdesetih godina, u kojima se pozivi na odbranu socijalističkih vrednosti tesno prepliću sa idejama odbrane vlastite nacije – videti u: Milosavljević, 2005), proizvedeći vrednosno-normativnu disonancu, koja pored unutarstemske, dobija i sistemske karakteristike.

Imajući ovo u vidu, pretpostavićemo da će se u početnoj tački našeg istraživanja, pred sam kraj socijalističkog sistema, ekonomski i politički liberalizam javiti kao alternativne (ne i dominantne) vrednosne orijentacije, odnosno da su kontradiktornosti u normativno-institucionalnom uređenju društva, potpomognute krizom sistema, doprinele pojavi normativno-vrednosne disonance (istovremeno i na unutarstemske i sistemske nivou) i odsustva vrednosne konzistencije (istovremena pojava sistemskih i alternativnih vrednosnih orijentacija, odnosno nemogućnost jednoznačnog vrednosnog utemeljenja društva). S obzirom na to da je reč o pojavi čiji uzroci ishode iz dominantnog sistema društvene reprodukcije (i njegove krize), ne treba očekivati značajnije razlike u pogledu stepena rasprostranjenosti ekonomskog i političkog liberalizma između ispitivanih društava Srbije i Hrvatske.

Pretpostavljena nesaglasnost vrednosno-ideoloških uverenja i dominantnog sistema društvenih odnosa (i njegovog normativno-institucionalnog sistema) nije mogla podjednako karakterisati sve društvene grupe. Naime, ako prihvatimo kao tačnu tvrdnju da je izvorište disonance u socijalizmu bilo dvojako (odnosno da je ishodila iz kontradiktornog normativno-institucionalnog utemeljenja socijalističkog sistema, s jedne strane, ali i iz krize sistema koja je generisala zahteve ka alternativnom sistemu društvenih odnosa, s druge), tada je jasno da je: 1. unutarsistemska disonanca morala podjednako karakterisati sve društvene slojeve i 2. da je sistemski uslovljena disonanca karakterisala samo one društvene grupacije koje su bile suštinski zainteresovane za promenu dominantnog sistema društvenih odnosa (i kao takve se pojavljuju kao nosioci alternativnog /kapitalističkog/ sistema i njemu pripadajuće vrednosno-ideološke matrice).

Konkretno, polazi se od pretpostavke da će ekonomski i politički liberalizam u određenom stepenu biti rasprostranjeni među svim društvenim klasama (doprinoseći vrednosnoj nekonzistenciji na opštem društvenom planu), dok će se među pripadnicima vladajuće kolektivno-vlasničke i srednje klase pojaviti kao dominantna vrednosna matrica. Naime, teza od koje polazimo (i koju ćemo nastojati da šire argumentujemo u kontekstualnom okviru analize) jeste da je pred sam krah socijalističkog poretka vladajuća grupacija (kolektivno vlasnička klasa) imala donekle kontradiktorno interesno utemeljenje. S jedne strane, kao vladajuća grupacija, ona se pojavljuje kao zainteresovana za održavanje dominantnog sistema društvenih odnosa i njegovih institucionalno-normativnih i vrednosnih pretpostavki. Međutim, s druge strane, ova grupa nastojala je da obezbedi trajniju kontrolu nad resursima i (međugeneracijsku) reprodukciju sopstvenog (privilegovanog) položaja (koji je, na individualnom planu, bio privremenog i nenaslednog karaktera), i to u situaciji kada se dominantni (socijalistički) sistem društvenih odnosa nalazio u strukturnoj krizi koja je generisala gubljenje jasnog legitimacijskog utemeljenja, pojavljujući se, na taj način, kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa (Pešić, 2014). Njima se pridružuje i srednja klasa (a posebno njen stručnjački sloj), i sama zainteresovana za trajniju reprodukciju sopstvenog privilegovanog društvenog položaja (na međugeneracijskom nivou), za njegovu (unutargeneracijsko) očuvanje u situaciji rastuće društvene krize, ali i za povećanje autonomije u odnosu na vladajuću klasu. Ove dve grupacije, kolektivno-vlasnička i srednja klasa, raspolagale su resursima (prva prvenstveno političko-organizacionim, a druga kulturnim i socijalnim), na osnovu kojih su, u okviru novog (kapitalističkog) sistema, zasnovanog na tržišnoj utakmici, privatnom vlasništvu i višepartijskom političkom sistemu, potencijalno mogle da apsolutno i relativno poboljšaju svoj materijalni položaj (u odnosu na niže društvene slojeve) i na taj način omogućuće održavanje privilegovane pozicije u društvu.

U skladu sa opštom hipotezom o interesnoj zasnovanosti dominantnih vrednosti društvenih grupa, jasno je da posredni slojevi (službenici i tehničari) i manuelno radništvo (a naročito polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici) nisu mogli biti posebno zainteresovani za promenu datog (socijalističkog) sistema društvenih odnosa i uspostavljanje novog (kapitalističkog) sistema (niti je njihova strukturna pozicija omogućavala samostalnu kolektivnu akciju, bilo u pravcu promene bilo u pogledu odbrane postojećeg sistema¹¹ – opširnije o tome videti u: Lazić, 2011), s obzirom na skromne resurse kojima su raspolagali. Stoga ćemo pretpostaviti da se ekonomski i politički liberalizam kod ovih grupacija, u osvit raspada socijalizma, javlja kao relativno marginalna vrednosna orijentacija.

Konačno, položaj (sitnih) poljoprivrednika je u socijalizmu takođe bio ambivalentan. S jedne strane u pitanju je grupacija koja je svoju specifičnu poziciju dugovala privatnom karakteru vlasništva nad zemljom. Usled marginalne pozicije privatnog sektora u socijalizmu i relativno niskog položaja ove grupacije na lestvici socijalne stratifikacije (videti u: Mrkšić, 2000), moglo se očekivati da će sitno seljaštvo biti zainteresovano za promenu dominantnog sistema društvenih odnosa i faktičko priznavanje legitimnosti dominantnim uslovima njihove reprodukcije (ovo utoliko pre što je mobilizacija ove grupacije mahom počivala na restauraciji tradicionalističkih vrednosti). S druge strane, pomenuti faktori – specifična (van)sistemska, marginalna i zavisna pozicija, zajedno sa slabom resursnom osnovom i dominantnom tradicionalističkom svešću (zasnovanoj na opstajanju tradicionalnih oblika društvenosti i ambivalentnom odnosu prema državi i vlasti), usloviće istovremeno njen konzervativni (Gredelj, 2000) i suštinski pasivan (Lazić, 2005) stav prema društvenim promenama, te se mogao očekivati izvestan stepen prisustva političkog i ekonomskog liberalizma među njenim pripadnicima, iako ne i njihova dominacija.

Period postsocijalističke transformacije je obeležen razgradnjom komandno-planske i postepenim uvođenjem elemenata tržišne ekonomije i političke demokratije, redefinišući karakter društvenih odnosa i način reprodukcije društva. Ova promena je označila suštinsko razdvajanje društvenih podsistema, iako je, barem neko vreme, u okviru oba ispitivana društva, bitne poluge kontrole nad njima zadržala nova vladajuća grupacija (pri tome, u Srbiji je ona, gotovo u potpunosti, a u Hrvatskoj, barem delimično, bila sastavljena iz nekadašnjih članova nomenklature).

---

11 Naravno, ovo ne znači da najbrojnija društvena grupacija nije bila mobilisana od strane drugih klasa (pre svega vladajuće) u procesu promene dominantnog, socijalističkog sistema. Ova mobilizacija je isprva počivala na promovisanju radničke klase kao glavnog stuba odbrane socijalističkih vrednosti, da bi, u situaciji akutne društveno-ekonomske i političke krize, data uloga (prvenstveno u Srbiji) bila dodeljena partijskom rukovodstvu i srpskoj naciji (Musić, 2013: 17).

S obzirom na to da je reč o sistemskoj promeni, može se očekivati da će doći do jačanja vrednosno-ideoloških matrica koje su u saglasnosti sa novim oblikom društvene reprodukcije (i njegovim normativno-institucionalnim sistemom), odnosno do većeg stepena rasprostranjenosti ekonomskog i političkog liberalizma u odnosu na socijalistički period u oba društva. Ovo ne znači da će ujedno doći do smanjenja vrednosno-normativne disonance. Naime, ako pretpostavimo da je tokom poslednjih godina socijalističkog perioda sistemski vrednosno-normativna disonanca karakterisala mahom one društvene grupacije čije vrednosti nisu bile u saglasju sa dominantnim normama (pripadnike nomenklature, stručnjake i niže rukovodioce), novi normativni okvir će za njih doneti usaglašavanje (ranije usvojenih) vrednosti i (novih) normi. Međutim, za veći deo stanovništva važi suprotna pretpostavka: novi normativno-institucionalni sistem našao se, barem privremeno, u nesaglasju sa „starim“ vrednostima, proizvodeći sistemsku normativno-vrednosnu disonancu.

S obzirom na to da je proces postsocijalističke transformacije imao specifičan tok u dva društva, koji je rezultirao u usporenom toku razgradnje starih (socijalističkih) institucija i izgradnje novih institucija (tržišnog kapitalizma i političke demokratije) i odgovarajućih normi, ovo je dovelo do manje ili više dugotrajnog opstajanja normi i institucija dvaju sistema – socijalističkog i kapitalističkog (tržišna regulacija ekonomije uz snažnu redistributivnu ulogu države; uporedno opstajanje oblika kolektivne i privatne svojine; višestranački sistem bez promene vlasti; institucije parlamentarne demokratije bez fer i demokratskih izbora; mogućnost formiranja nezavisne kulturne, medijske i sfere civilnog društva, uz istovremeno gušenje sloboda, agresivnu nacionalističku mobilizaciju itd.), onemogućavajući jednoznačno vrednosno utemeljenje. Tek sa ubrzanjem procesa promena i konsolidacijom kapitalističkih društvenih odnosa (krajem devedesetih godina u Hrvatskoj, a nakon 2000. godine u Srbiji), tendencijski se stvaraju preduslovi za nedvosmisleno (iako ne i potpuno) usaglašavanje vrednosti sa dominantnim normativnim sistemom. Ipak, ova se tendencija u istorijsko-pojavnoj realnosti još uvek ne očitava kao formiranje normativno-institucionalnog sistema koji bi u potpunosti odgovarao kapitalističkom tipu regulacije, tako da pretpostavljena redukcija vrednosno-normativne disonance ne znači da su i njeni izvori u potpunosti nestali (usled velikih otpora stanovništva i straha reformskih vlada od gubitka mandata na narednim izborima, reforme u pravcu kapitalističke konsolidacije se, po pravilu, ne sprovode u potpunosti, niti preko noći). Iako je dominantna ideološka matrica ona koja se oslanja na sistem tržišne privrede i političke demokratije, institucije i norme dugo zadržavaju hibridne karakteristike. Imajući ovo u vidu, nije teško pretpostaviti da će politički i ekonomski liberalizam sada imati znatno snažniju podršku među širim

društvenim grupama (ovo utoliko više što se tržišno-demokratske reforme pojavljuju kao odgovor na autoritarnu i po ekonomskim posledicama katastrofalnu politiku Miloševićevog i Tuđmanovog režima), iako se kao potencijalne prepreke njihovoj većinskoj rasprostranjenosti među svim društvenim grupama pojavljuju protivrečnosti u normativnom sistemu, ali i neminovno sporiji proces promene vrednosti od normi.

Imajući na umu da je Hrvatska nešto ranije otpočela sa sistemskim reformama i da je proces sticanja nacionalne nezavisnosti bio potpomognut otklonom od socijalističkog nasleđa na ideološkom planu, uz značajne spoljašnje uticaje (za razliku od Srbije, gde se, barem u početnim godinama, Miloševićev režim oslanjao na retoriku očuvanja kontinuiteta sa jugoslovenskom idejom i nekim elementima socijalističkog nasleđa), pretpostavićemo da će u periodu konsolidacije kapitalizma politički i ekonomski liberalizam biti snažnije rasprostranjeni u Hrvatskoj nego u Srbiji.

Konačno, pretpostavićemo da sam proces učvršćivanja vrednosti koje korespondiraju novom sistemu društvenih odnosa nije bio podjednak duž linije društvene stratifikacije, odnosno da je pratio obrise novih društvenih strukturiranja. Naime, ako se pođe od pretpostavke da su navedene vrednosti bile dominantno prisutne kod pripadnika političke i ekonomske elite i delova srednje klase (kao grupacija koje su se profilisale kao nosioci novog, kapitalističkog društvenog poretka) već krajem osamdesetih godina, onda je jasno da sa ustanovljavanjem datog sistema društvene reprodukcije i njegovim snažnijim utemeljenjem one bivaju dodatno učvršćene normativnim sistemom. Iako se sastav nove elite (kako političke tako i ekonomske) delimično poklapa sa starom (videti u: Lazić, 2011, Lazić, 2014; Sekulić & Šporer, 2000), promenjeni su obrasci njene reprodukcije (i interesno utemeljenje), pa održavanje dominantne pozicije, između ostalog, zavisi i od sposobnosti njenih članova da nametnu sopstvenu interpretaciju društvene realnosti širim društvenim grupama. Ako, dalje, pretpostavimo da u diseminaciji dominantnih vrednosti učestvuju i delovi srednje klase (pre svega, inteligencija – videti Gramsci, 1978), tada treba očekivati da će se politički i ekonomski liberalizam pojaviti kao dominantna orijentacija i među srednjim slojevima društva (ovo utoliko pre što je reč o grupacijama koje su snažno mobilisane u procesima smene prethodnih režima i što su u kapitalističkom sistemu mogle videti jasniju perspektivu tržišne validacije resursa kojima raspolažu).

S druge strane, interesi manuelnog i nemanuelnog radništva, u principu, nisu mogli biti u skladu sa uspostavljanjem kapitalističkog sistema društvenih odnosa i neoliberalnim reformama koje je on donosio (ukidanjem kolektivnih formi vlasništva, ove grupacije su i formalno razvlašćene, ostajući bez ikakve mogućnosti učešća u odlučivanju o ekonomskim

procesima; razgradnja socijalističke države vodila je redukciji institucionalnih mreža socijalne potpore; proces privatizacije je za značajan deo ovih grupacija značio i formalan gubitak zaposlenja i nesigurnu poziciju na tržištu radne snage, naročito pojačanu procesom deindustrijalizacije). Međutim, dugotrajno i sistematsko propadanje privrede tokom devedesetih godina, kada dolazi do drastičnog osiromašanja upravo pripadnika ovih slojeva (kada je reč o Srbiji, videti u Vujović, 1995), učinilo ih je prijemčivim za prihvatanje normativnih rešenja koja su išla u pravcu snažnijeg zaokreta ka društvu tržišne demokratije i korespondirajućem usaglašavanju vrednosno-ideoloških predstava (naravno, treba reći da je, u situaciji iscrpljujućeg ekonomskog propadanja, neoliberalno rešenje za društveno-ekonomski oporavak jedino i bilo u ponudi, poduprto snažnom ideološkom kampanjom neoliberalnih stratega o njenoj neminovnosti). Ovakva kontradiktorna interesna utemeljenost radničkih i službeničkih slojeva, koja je proizašla iz specifičnog toka transformacije dvaju društava, nužno vodi pretpostavci da će ekonomski i politički liberalizam biti znatno prisutniji u odnosu na socijalistički period, iako je teško pretpostaviti da će doći do njihove dominacije.

Konačno, ni odnos sitnih poljoprivrednika prema uspostavljanju društva konsolidovane tržišne demokratije nije mogao biti jednoznačan. Naime, iako je principijelno reč o grupaciji čija reprodukcija počiva na privatnoj svojini i tržišnim oblicima razmene, dominantno sitni zemljišni posed, slaba tehnološka opremljenost i nizak stepen iskorišćenja zemljišta, u situaciji potencijalnog otvaranja tržišta za jeftinije poljoprivredne proizvode iz inostranstva i ukрупnjavanja zemljišnih poseda velikih poljoprivrednih proizvođača putem privatizacije državnog i zadružnog zemljišta, čine ih izrazito zavisnim od državnih kredita i subvencija, a poljoprivrednu proizvodnju gotovo neisplativom. Kao i prethodne grupacije, i sitni poljoprivrednici postaju potencijalno ranjiva grupacija u procesu kapitalističke konsolidacije, pa je i za njih osnovano pretpostaviti da će razvijati ambivalentno stanovište prema reformama u pravcu političkog i ekonomskog liberalizma.

3. Istorijski i aktuelni društveni kontekst promene vrednosnih obrazaca u društvima Srbije i Hrvatske

3.1. Procesi dugog trajanja – predsocijalističko nasleđe. Osobnosti istorijskog razvoja društava Srbije i Hrvatske

Ukoliko želimo da se na sveobuhvatan način bavimo proučavanjem vrednosti i dominantnih vrednosnih orijentacija, treba imati na umu, kao što je rečeno, da je reč o pojavi koja je dvostruko uslovljena: s jedne strane, vrednosti su primarno uslovljene aktuelnim načinom društvene reprodukcije i dominantnim odnosima koji se u društvu uspostavljaju (pa samim tim i normativno-institucionalnom strukturom društva); s druge strane, reč je o pojavi čiji su koreni dublji i imaju istorijsku osnovu. Upravo zbog njihove delimične ukorenjenosti u kulturno-istorijskoj prošlosti, promene u sferi vrednosti su relativno spore, stoga nije zgoreg podsetiti na Darendorfovu (Ralf Dahrendorf) krilaticu da je za promenu političkih institucija neophodno šest meseci, ekonomskog sistema šest godina, dok

promene u sferi kulture traju i šezdeset godina (Dahrendorf, 1990). Da bismo bili u stanju da razumemo promene dominantnih vrednosnih obrazaca u savremenim društvima, neophodno je zasnovati istraživački pristup tako da računa ne samo sa neposrednim, aktuelnim socijalnim kontekstom i vladajućim karakterom društvenih odnosa već i sa procesima dugog trajanja koji utiču na formiranje vrednosti. Jedna takva istorijska perspektiva trebalo bi da doprinese sveobuhvatnijem objašnjenju uzroka usled kojih određeni vrednosni obrasci dugotrajno opstaju, a drugi se samo površno prihvataju i teško ukorenjuju. S druge strane, razlike u stepenu rasprostranjenosti proučavanih vrednosnih obrazaca društava Srbije i Hrvatske, za koje je opravdano pretpostaviti da će se javiti, neophodno je tumačiti uzimajući u obzir specifičnosti njihovog kulturno-istorijskog razvoja, to jest posebnosti u formiranju normativno-institucionalnih rešenja. Pri tome će se, kao relevantni vremenski okvir uzeti istorijski razvoj u poslednja dva veka, čiji je globalni okvir određen političkim i ekonomskim promenama nastalim s francuskom buržoaskom i industrijskom revolucijom, odnosno sa snažnijim prodorom kapitalističkih društvenih odnosa i organizacijom političkog sistema zasnovanog na posrednoj ili neposrednoj participaciji širih delova stanovništva. Takođe, s obzirom na to da je aktuelni društveni kontekst proučavanja vrednosnih orijentacija dvaju društava proces postsocijalističke transformacije, u ovom poglavlju pozabavićemo se i karakteristikama socijalističkog sistema, koji predstavlja početnu tačku procesa transformacije i deo zajedničkog nasleđa dvaju društava, a koji se, takođe, pojavljuje kao neposredan činilac u određivanju toka i karaktera promena.

Ubrzani razvoj, koji se na prostoru Zapadne Evrope relativno kontinuirano odvija od kraja 18. veka označava se, u okviru jednog dela sociološke teorije, procesom modernizacije (Parsons, 1967; Smelser, 1959; Lerner, 1958). Simbolički početak ovog procesa obeležen je dvema revolucijama: francuskom buržoaskom i industrijskom revolucijom. Razvoj tehnologije ubrzao je prodor robnonovčane, tržišne privrede i fabričkog sistema proizvodnje, omogućivši tako širenje kapitalističkih društvenih odnosa. Sa Francuskom revolucijom otpočeo je proces političkih promena koji je u Evropi doveo do konačnog ukidanja ostataka feudalnih odnosa i do postuliranja „trećeg staleža“ kao političkog subjekta. Oba toka promena – ekonomski i politički – s jedne strane su ubrzali rastakanje velikih imperija i formiranje nacionalnih država, a sa druge doveli do ubrzane imperijalne ekspanzije zemalja koje su se pozicionirale kao matične u okviru svetskog kapitalističkog sistema (doprinoseći, na taj način, njegovom širenju). Iz pomenutih globalnih razvojnih procesa, trasiranih pre više od dva veka, izvode se i osnovne deskriptivne karakteristike modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, povećanje političke participacije, širenje obrazovanja itd.) (Inglehart & Welzel, 2005). Među-

tim, proučavanje razvoja Jugoistočne Evrope koje dosledno prati model teorija modernizacije, kako navodi Mari-Žanin Čalić (Čalić, 2004: 12), odavno je stavljeno pod znak pitanja. Iako je reč o zavodljivom konceptu koji, doduše, barata idealnotipskim kategorijama i podrazumeva linearnu shemu razvoja, zanemarivanje specifičnih okolnosti razvoja pojedinih regiona, a posebno uticaja spoljnih činilaca,¹² dovelo je do otvaranja novih teorijskih perspektiva (koje su svoju osnovnu primenu imale u objašnjenju razvoja Latinske Amerike) u vidu teorija zavisnosti i svetsko-sistemске teorije. Uzroci zaostalog razvoja se, u okviru ovih teorija, ne traže u unutrašnjim činiocima, već se tumače kao posledica zakasnelog uključivanja u međunarodni sistem podele rada, što proizvodi nejednaku razmenu u sistemu spoljne trgovine, odnosno strukturalnu deformaciju, i ova društva stavlja u periferni položaj u okviru svetskog kapitalističkog sistema¹³ (Čalić, 2004: 13; Lampe, 1989: 78). Međutim, ni postavke ovih teorija nisu u potpunosti uspevale da objasne nemogućnost ekonomski zaostalih balkanskih agrarnih društava da se integrišu u svetsko tržište i pronađu sopstveni razvojni put. Na primerima Švedske, Danske i Švajcarske pokazano je da periferni ili spoljašnji položaj neke zemlje nisu prosta funkcija njene posebne vrste proizvodnje i izvozne aktivnosti, već i sposobnosti odnosno nesposobnosti da se prilagodi zahtevima tržišta (Čalić, 2004: 13). Ova sposobnost je posledica razvijenosti domaćih institucija i prilagodljivosti unutrašnjih struktura, ali i spoljnih činilaca oličenih u potrebama i interesima svetskog kapitalizma. Na planu teorije koja je pokušavala da objasni zaostalost u razvoju Jugoistočne Evrope ovo je značilo

---

12 Džon Lempi (John Lampe) navodi da se Balkansko poluostrvo razlikuje od ostatka Evrope, kako zapadne, tako i istočne, upravo zbog specifičnog geografskog položaja granične teritorije uključene između velikih vojnih sila, još od vremena Rimskog carstva. Ekonomska zaostalost ovog regiona nije isključiva posledica otomanske vladavine, već ima dublje korene. Nepostojanje gradskih centara i trgovačkih mreža, kao i zaostala poljoprivredna proizvodnja (u Zapadnoj Evropi već od 12. veka dolazi do prelaska na obradu zemlje gvozdanim plugom, uz životinjsku zapregu) u predotomanskom periodu, trasirali su dalji razvoj ovog područja kao vojne granice, u okviru kojeg se stanovništvo ne nastanjuje u dolinama i ravnice već, bežeći od vojnih upada, osniva raštrkana naselja po planinama (Lampe, 1989: 177–181).

Slično, Fikret Adanir smatra da je Balkansko poluostrvo iskusilo ekonomski i demografski zastoj u razvoju znatno pre dolaska Turaka, navodeći da je veliki deo stanovništva, usled vojnih sukoba, napuštao obradivu zemlju, te da je još tada kao tipična nastala kvazivojna, stočarsko-pastirska društveno-ekonomska organizacija života na Balkanu (Adanir, 1989: 134).

13 Tako se u okviru ovog pristupa, a na tragu Brodelovih (Fernand Braudel, 1988) postavki, zaostalost Balkana u doba otomanske vladavine, kao i zaostalost samog Otomanskog carstva, tumače potrebama Francuske, Engleske i drugih razvijenih zemalja Evrope za primarnim sirovinama (žitom, duvanom i pamukom), što je od ovog dela sveta napravilo svojevrsnu sirovinsku bazu i dovelo do zavisnog položaja u međunarodnoj podeli rada (Lampe, 1989: 178; Čalić, 2004: 13).

napuštanje univerzalnih obrazaca, ali i pristupa koji su na osnovu ograničenih studija pojedinih regiona vršili uopštavanja i iznosili opštevažeće obrasce razvoja. Idealnotipski modeli tako bivaju zamenjeni realnotipskim. Endogeni faktori se ne percipiraju kao isključivi činioci razvoja, već se naglasak stavlja na međudejstvo spoljnih i unutrašnjih faktora, kao i na strukturalni kontinuitet u razvojnim procesima. Modernizacija se ne tretira kao proces čiji je nužni ishod jedinstveno shvaćeno stanje modernosti, već se naglašava neujednačenost razvojnih procesa i mnogostrukost njihovih konačnih ishoda. Konačno, na metodološkom planu dolazi do odustajanja od pojedinačnih (istoriografskih i društveno-istorijskih) studija nacionalnih društava, a kao jedinice proučavanja se uzimaju regioni, uz nastojanje da se pokaže kako se promene koje se dešavaju na užim teritorijalnim jedinicama prelamaju kroz prizmu globalnih (nacionalnih i svetskih) razvojnih tokova (Čalić, 2004: 13–16).

Dakle, kao što je već napomenuto, u ovom radu modernizacija označava neku vrstu deskriptivnog (ali ne i idealnotipskog) krovnog pojma kojim bi bili obuhvaćeni razvojni procesi u protekla dva veka, a koji se odvijaju kroz specifičan oblik uključivanja društava Srbije i Hrvatske u globalni kapitalistički sistem.¹⁴ Globalni kapitalistički sistem i njegove promene stoga predstavljaju okruženje koje se pojavljuje i kao potencijalno podsticajno, ali i kao prepreka unutrašnjim razvojnim potencijalima dvaju društava, bitno određujući karakter dominantnih odnosa koji će se u njima uspostaviti (ovome treba dodati i to da činjenica da su oba društva bila delovi velikih carstava komplikuje model, pa se stepen integrisanosti društava u velike imperije pojavljuje kao dodatni faktor – u nekim periodima i ključni – koji je određivao pravce i domete njihovog razvoja). S druge strane, strukturalna nemogućnost datih društava da se uključe u svetsku podelu rada na razvojnoj osnovi, kao i nešto sporiji tok promene normativno-institucionalnog poretka, oblikovan pod uticajem specifičnog karaktera („zakasnelih“) razvojnih procesa, određiće dugotrajno opstajanje pojedinih vrednosnih obrazaca (prvenstveno onih koje danas nazivamo tradicionalističkim), ali i pojavu novih (pre svega nacionalizma) i njihovo ugrađivanje u same temelje ovih društava.

---

14 Ovde treba napomenuti da Volerstin (Immanuel Wallerstein) razdvaja kapitalističku Evropu od Otomanskog carstva, navodeći da kapitalistički oblik proizvodnje nije dominirao organizacijom odnosa u Otomanskoj imperiji, te se ova dugo vremena i nije mogla smatrati integralnim delom svetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 1979; Wallerstein, Decdeli & Kasaba, 2004). Sledimo li ovu logiku, postaje jasno da se intenzivnije uključivanje društva Srbije u globalne kapitalističke tokove može pratiti tek sa procesima oslobađanja od otomanske dominacije, iako su brojni autori pokazali da razvoj ove dve teritorijalno-političke, odnosno sistemske celine ne možemo posmatrati odvojeno (Chase-Dunn & Hall, 1997; Chirot, 1989; Lampe, 1989).

* * *

Pri razmatranju razvojnoistorijskih specifičnosti dvaju društava, u fokusu će biti dva društvena podsistema – ekonomski i politički – u okviru kojih su se odvijale strukturalne i normativne promene ključne za oblikovanje i širenje političkog i ekonomskog liberalizma kao vrednosno-ideoloških matrica. Ujedno, dijahroni (temporalni) tok izlaganja će okvirno odgovarati predloženoj istorijskoj periodizaciji (iako su povremena „iskakanja“ iz vremenski omeđenih okvira neophodna): a) period postepenog prodora kapitalizma, od sredine 19. veka do Drugog svetskog rata; b) socijalistički period, od 1945. do 1990. godine; c) faza blokirane/usporene postsocijalističke transformacije, od 1990. do približno 2000. godine i d) faza postepene konsolidacije kapitalističkog poretka, nakon 2000. godine.

Vrednosno-ideološki obrasci predstavljaju oblike interpretacije i oblikovanja društvene realnosti od strane određenih društvenih grupa. Koja će interpretacija preovladati u datom istorijskom momentu zavisi od međusobnih odnosa različitih društvenih grupacija, odnosno od uspešnosti određenih grupa da uslove sopstvene reprodukcije nametnu kao opšte, a sopstvenu ideološku matricu kao hegemonu. Proces uspostavljanja i održavanja društvene dominacije je, pri tome, praćen manje ili više oportunističkim klasnim savezima (kao, uostalom, i sukobima), što sa svoje strane znači da, pored dominantne vrednosno-ideološke matrice, cirkuliše i niz alternativnih, kako onih koje pripadaju suprotstavljenim grupama, tako i onih koje se vezuju za, u datom momentu, „prijateljske“ klase. Prihvatanje određenih vrednosno-ideoloških matrica ne mora nužno da korespondira klasnim interesima određenih grupacija (posebno kada je reč o potlačnim klasama), već sasvim suprotno, ono može biti odraz neprikosnovene kulturne hegemonije vladajuće grupacije. Dakle, imajući u vidu ove napomene, jasno je da analiza društveno-istorijskih procesa, kojoj će se pristupiti, ne samo da mora poći od strukturalnih karakteristika datih društava i njihovog položaja u odnosu na spoljašnje okruženje nego i od unutrašnje dinamike koja se uspostavlja između relevantnih društvenih grupa (aktera), a koja oblikuje karakter sistema i njegove razvojne procese. U tom smislu se, ponovo na analitičkom planu, mogu izdvojiti sledeći činioци društvene promene, koji uslovljavaju formiranje određenih vrednosno-ideoloških interpretativnih matrica: 1. strukturalne mogućnosti/ograničenja društva, koje određuju raspon alternativnih razvojnih pravaca, a koje nastaju dejstvom istorijskih činilaca dugog, srednjeg i kratkog trajanja (Lazić, 2011: 59); 2. međusobni odnosi i delanje različitih društvenih grupacija unutar sistema i 3. odnosi koji se uspostavljaju između sistema i njegovog okruženja (pri čemu relevantnost šireg – globalnog, odnosno užeg – lokalnog/regionalnog okruženja zavisi od konkretne istorijske epohe).

Modernizacijski okvir se tako, u ovom kontekstu, pokazuje kao razvoj unutrašnjih strukturalno-delatnih potencijala (koji su, sami po sebi, ograničeni istorijskim nasleđem i spoljnim okruženjem), koji određuju način i vreme uključivanja društva u globalni svetski kapitalistički sistem. Dakle, strukturalna datost i mesto društva u okviru globalnog društvenog poretka određuju moguće pravce razvoja, dok je izbor između različitih alternativa suštinski određen dinamikom odnosa društvenih grupa koje, nastojeći da očuvaju sopstvene interese, istovremeno osujećuju suprotstavljene ili različite interese drugih grupa (Lazić, 2011: 60). Analiza uticaja istorijskog konteksta na prevalenciju određenih vrednosno-ideoloških obrazaca, stoga nužno mora počivati na ispitivanju karaktera dominantnih društvenih odnosa u istorijskoj perspektivi.

Naposletku, pri nastojanju da odredimo istorijske prepreke ka snažnijem utemeljenju političkog i ekonomskog liberalizma kao transistorijskih vrednosti, nemoguće je, a uostalom i nepotrebno, baviti se svim aspektima društvenopolitičkog, ekonomskog i kulturnog razvoja dvaju društava, već samo onim koji su relevantni za predmet našeg ispitivanja. U skladu sa narečenim ciljevima rada i opštim hipotetičkim okvirom, cilj društveno-istorijskog dela analize je da se utvrde ključne karakteristike društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja društava Srbije i Hrvatske, kako bismo bili u stanju da identifikujemo one normativno-institucionalne obrasce koji su bili u dinamičkom odnosu sa dominantnim vrednosnim sistemima ovih društava, a koji zajedno tvore kulturno-istorijsku tradiciju kao determinantu savremenih vrednosnih obrazaca.

Konačno, u okviru nastojanja da se osvetle specifičnosti razvojnih putanja dvaju društava i utvrde eventualne razlike u pogledu strukturalnih (a u okviru njih institucionalno-normativnih) i akterskih pretpostavki dublje ukorenjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija, treba imati na umu sledeće indikatore modernizacijskih procesa: 1. političku modernizaciju (oličenu u racionalizaciji vlasti i uspostavljanju modernog birokratskog, administrativnog, sudskog i represivnog državnog aparata, kao i u procesu širenja političke participacije stanovništva i demokratizacije političkog odlučivanja); 2. ekonomsku modernizaciju (oličenu, pre svega, u širenju tržišne privrede, procesima industrijalizacije i priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu na razvojnim osnovama kroz strukturalni preobražaj ekonomije); 3. demografsku tranziciju (uvećanje stanovništva usled opadanja stopa mortaliteta, uz visoke ili opadajuće stope nataliteta); 4. urbanizaciju (povećanje broja i veličine urbanih naselja u kojima se većina stanovnika bavila nepoljoprivrednim profesijama); 5. formiranje modernih nacija (kao nerazdvojnog pratioca procesa uspostavljanja kapitalističkih odnosa koji se na balkanskim prostorima odvijao u prvom redu kao jezičko-kulturna, a potom i kao političko-teritorijalna integracija) i

6. kulturnu modernizaciju (oličenu, pre svega, u širenju i unapređenju obrazovanja, laicizaciji školstva, povećanju stopa pismenosti i širenju sredstava masovne komunikacije).¹⁵ Pri tome treba imati na umu da pomenuti procesi modernizacije u različitim podsistemima društva mogu biti sinhronizovani i međusobno podupirući, ali mogu biti i nesinhronizovani, segmentirani i neujednačeni, uz efekte koji su često polovični, diskontinuirani i nedovoljni da dovedu do celokupnog društvenog preobražaja.

3.1.1. Prodor kapitalističkih društvenih odnosa

3.1.1.1. *Kratak osvrt na prekapitalističku fazu razvoja*

Opšte je mesto, u okviru literature koja se bavi društvenom istorijom zemalja Jugoistočne Evrope, da ova društva dugo vremena nisu uspevala da se modernizuju i priključe razvijenim kapitalističkim društvima Zapada (Berend, 2001; Lampe, 1989; Perović, 2006, itd.). Udaljena od novouspostavljene preookeanske trgovine na veliko, kako navodi Berend, „propustivši zapadnjačku ‘prvobitnu’ akumulaciju kapitala, kao i postepeno labavljenje feudalnih struktura i potonju poljoprivrednu revoluciju i praindustrijalizaciju“, balkanska društva su „se našla na začelju stola zapadnog središta svetskog sistema u nastajanju“ (Berend, 2001: 11). Dok je razvoj Zapadne Evrope, u periodu od 15. do 18. veka, vodio uspostavljanju apsolutističkih država, u okviru kojih je došlo do etničke, religijske i jezičke homogenizacije naroda, ova društva su izgubila svoju samostalnost, bivajući priključena velikim imperijalnim carstvima – Otomanskom i Habzburškom.¹⁶ Kao posledica toga, obrisi modernizacije i uključivanja u svetski kapitalistički sistem postali su vidljivi tek u drugoj polovini 19. veka, znatno kasnije nego na zapadnim delovima kontinenta. Kao što ćemo videti, usled specifičnih istorijskih okolnosti u kojima su se našla, i suočena sa spoljašnjim i unutrašnjim strukturalnim ograničenjima, modernizacija ovih društava (Srbije, u prvom redu, a u nešto manjem stepenu i Hrvatske), za razliku od zapadnih, prvo se dešavala u političkoj sferi, a tek potom u ekonomskoj. Dugotrajno opstajući na periferijama velikih carstava – kako u funkcionalnom aspektu, tako i u geografsko-teritorijalnom – početni impulsi ka modernizaciji su, po pravilu, dolazili spolja, nailazeći na skromne unutrašnje razvojne potencijale i bivajući obeleženi napetostima između imitativnog obrasca razvoja (prilagođenog lokalnim specifičnostima), tradicionalističkih otpora modernizaciji udruženih sa

15 Pri tome, kao što je već napomenuto, jasno je da u radu ovog obima nije moguće pratiti i dosledno analizirati sve pobrojane indikatore.

16 O razlozima ovog „zaostajanja“ još u ranom srednjem veku videti u: Adanir, 1989; Szucs 1983.

nastojanjem da se očuva *status quo* i pokušaja da se pronade autohtoni razvojni model (Gredelj, 2000: 179).

Opšte karakteristike ove zakasnele modernizacije iz devetnaestog veka ogledaju se u buđenju nacionalne svesti, stvaranju standardizovanih nacionalnih jezika i nastojanjima da se stvore nacionalne države – na tragu ideja prosvetiteljstva i liberalizma koje je donela Francuska revolucija – u okviru političke arene, odnosno, u prodoru robnonovčane privrede i sporom uspostavljanju kapitalističkih društvenih odnosa, zasnovanih na postepenom rastakanju tradicionalnih formi društveno-ekonomske organizacije društva i vlasničkih odnosa, u ekonomskoj sferi. Uporedo sa tim dolazi do novih oblika društvenog strukturisanja, institucionalnog razvoja i formi organizovanja ekonomskih, političkih i kulturnih aktivnosti. Ipak, ove razvojne tendencije karakterisala je sporost, polovičnost i neujednačenost, proizvodeći znatno drugačije efekte nego u razvijenom delu Evrope. Nekompletna i polovična modernizacija periferijskih društava omogućavala je, na taj način, dugotrajno opstajanje starih društveno-ekonomskih i političkih formi u reformisanom obliku (Berend, 2013), potpomažući, istovremeno, žilavo održavanje tradicionalističkih vrednosno-ideoloških obrazaca i njihovo manje ili više uspešno prilagođavanje novim društvenim odnosima i strukturama.

Pored ovih opštih karakteristika zakasnele modernizacije periferijskih regija jugoistočnog dela Evrope 19. veka, društveno-ekonomski i politički razvoj društava Srbije i Hrvatske imao je svoje specifičnosti (kako u pogledu odnosa sa spoljašnjim okruženjem, tako i kada je reč o karakteru unutrašnjih struktura i aktera), koje su proizvodile unekoliko različite efekte i ishode (pre svega, na normativno-institucionalnom planu). Procesi modernizacije su se tokom 19. veka na ovim prostorima odvijali u okvirima velikih imperija ili u protivstavu pema njima. Naime, Hrvatska se sve do Prvog svetskog rata nalazila u granicama Habzburške, a potom Austrougarske monarhije, dok su se današnje teritorije Srbije mahom nalazile pod okriljem Otomanskog carstva (od kojeg je Srbija postepeno sticala nezavisnost), kao i same Austrougarske. Modernizacija Hrvatske i severnih delova današnje Srbije (teritorija Vojvodine) bila je dugo vremena uslovljena opštim tokom promena u matičnoj državi i manje ili više se odvijala kao periferni otisak onih procesa kojima je bilo zahvaćeno Carstvo. Srbija se, s druge strane, znatno ranije pridružuje korpusu društava koja su svoj put društveno-ekonomskog i političkog razvoja trasirala kroz državotvornu strategiju, na talasu ideja koje su donele Francuska revolucija i nemački romantizam. Oba društva se, pri tome, relativno kasno priključuju svetskom kapitalističkom sistemu, i to kao njegovi periferni delovi. Međutim, dok je relativno slaba razvijenost Hrvatske bila posledica perifernog položaja u okviru društva koje je obitavalo na poluperiferijskim delovima kapitalističkog sistema, ali je

ipak bilo njegov integralni deo, Srbija je predstavljala rubnu i suštinski slabo integrisanu teritoriju u okviru Otomanskog carstva, koje se i samo tek priključivalo evropskoj privredi, a čija je društvenopolitička i ekonomska organizacija bila sasvim drugačija od evropskih društava (videti u: Wallerstein, 1979). Ovo, ujedno, znači da su strukturalne karakteristike dvaju društava – Hrvatske i Srbije – pokazivale određene sličnosti, ali i razlike.

Najpre, kao što je već rečeno, oba društva su, u pretkapitalističkoj fazi razvoja, predstavljala periferna područja velikih carstava, sa relativno nerazvijenom privredom zasnovanoj na prirodnoj proizvodnji u okvirima porodičnih domaćinstava i na relativno slaboj društvenoj diferencijaciji.¹⁷ Iako je sticanjem autonomije Srbija nešto ranije uspeła da se oslobodi feudalnih oblika zavisnosti od Hrvatske, specifičnim zakonskim rešenjima¹⁸ je konzervirana prirodna privredna proizvodnja, kolektivno vlasništvo i slaba pokretljivost stanovništva, onemogućivši razvoj tržišne privrede. Mada je seljaštvo, u oba društva, dugo vremena činilo izrazitu većinu stanovništva (Trgovčević, 1994: 219; 2003; Palairat, 2002: 26; Čalić, 2004: 46; Pavlović, 2004: 82; Pavličević, 1988; Karaman, 2000: 148; Jelavich, 2009), Srbija na početku 19. veka, za razliku od Hrvatske, nije imala plemstvo, pa samim tim ni izgrađenu elitu koja bi upravljala društvenim i političkim razvojem društva. To faktički znači da je unutar društvena dinamika dvaju društava bila različita, pa dok je izgradnja državnog i upravnog aparata u Srbiji predstavljala otisak odnosa koji se uspostavljao između elite proizišle iz oslobodilačkih ratova, iz kojih je prvobitno crpla svoju legitimaciju, i mase seljaštva (up. Lazić, 2011; Pavlović, 2004), u Hrvatskoj su upravne

---

17 Opširnije o društvenim, ekonomskim i političkim prilikama u Habzburškoj monarhiji u 19. veku videti u Pavlović, 2004, Tejlor, 2001. ili Jelavich, 2009, a kada je reč o teritorijama današnje Hrvatske, u studijama Igora Karamana (1991, 2000) ili u zajedničkoj studiji Šidaka, Grossove, Karamana i Šepića (1969). Kada je o društveno-ekonomskoj istoriji Srbije 19. veka reč, brojna literatura je na raspolaganju. Svakako treba pomenuti novije studije Mari-Žanin Čalić (2004) i Holma Zundhausena (2008), u kojima se društveno-ekonomski i politički razvoj Srbije celovito razmatraju, kao i brojne studije u kojima su obrađeni pojedini aspekti devetnaestovekovnog razvojnog perioda. Pored toga, nije zgoreg pomenuti i autore koji su se bavili karakteristikama društveno-ekonomskog razvoja šireg regiona Jugoistočne Evrope, kao što su Gerschenkron (1962), Lampe (1989), Palairat (2002), Chirot (1989), Adanir (1989), Davidova (2013) i drugi.

18 Zakonom o okućju iz 1836. godine, kojim je naglašavan kontinuitet sa kolektivnim seoskim porodičnim pravom, zabranjeno je zaduživanje poljoprivrednog egzistencijalnog minimuma. Na taj način je, kako konstatuje Mari-Žanin Čalić, nacionalnom revolucijom, ostvaren ideal da se zemlja predaje u ruke onih koji je obrađuju, stvarajući istovremeno novi oblik socijalne zavisnosti (Čalić, 2004: 40). Pored toga, unutrašnja trgovina je bila ograničena nizom zabrana kojima je onemogućeno stvaranje lokalnih tržišta, seoskih i gradskih pijaca i dućana, sve do druge polovine 19. veka. Istovremeno, trgovačka buržoazija je sprečavala prodaju strane robe na vašarima i panađurima, onemogućavajući razvoj slobodne trgovine (Čalić, 2004: 44).

funkcije tradicionalno bile poverene plemstvu, a dinamika političkih odnosa se zasnivala na borbi nacionalnih ili protonacionalnih elita za dobitanje ili očuvanje sopstvenih privilegija u okviru Carstva (isprva se radilo o staleškim privilegijama plemstva, a potom i o odbrani ekonomskih interesa narastajuće trgovačke buržoazije) (up. Jelavich, 2009; Karaman, 1991; 2000; Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968). Razvoj Srbije je, stoga, u prvoj polovini 19. veka u većoj meri bio posledica intrinzičnih faktora i ograničenja (iako, naravno, ne i u potpunosti, jer je, barem formalno, Srbija i dalje bila vezana za Otomansko carstvo), za razliku od Hrvatske, gde su spoljni činoci često imali odlučujuću prevagu. Dok je autoritarnost u Srbiji podsticana paternalističkim karakterom vlasti, koja se oslanjala na tradicionalne patrijarhalne ustanove i snažnu mobilizaciju seljaštva (up. Lazić, 2005, 2011; Bogdanović, 1994. i Zundhausen, 2008), u Hrvatskoj je ona svoje institucionalno utemeljenje dobijala u feudalnim institucijama manorijalnog gospodara i plemstva, staleškom karakteru lokalne vlasti i u apsolutističkom karakteru vrhovne vlasti (up. Jelavich, 2009). Ipak, u oba društva, opstanak proširene porodice (up. Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968. i Čalić, 2004), zasnovane na patrijarhalnom karakteru porodične vlasti, hijerarhijskom ustrojstvu položaja i uloga prema polu i starosti, kolektivnom vlasništvu i egalitarnoj raspodeli (up. Rihtman-Augustin, 1984), dugo vremena je, na mikro društvenom nivou, predstavljao neformalni institucionalni okvir (ponekad podržan i zakonskim normama) koji je, potpomognut hroničnim siromaštvom, generisao tradicionalistički pogled na svet kao centralnu ideološku osu, oličenu u egalitarno-kolektivističkim, patrijarhalnim i autoritarnim obrascima (Bogdanović, 1994: 43).

Ideje prosvetiteljstva i romantizma nisu tokom prve polovine 19. veka zaobišle dva društva, iako je njihova recepcija bila unekoliko specifična. Naime, dok je načelo uspostavljanja racionalne, zakonske vlasti sprovedeno polovično i pod prinudom (u slučaju Hrvatske prinudni karakter je bio posledica odnosa unutar Carstva, te je u tom smislu bio spoljašnji – up. Jelavich 2009. i Tejlor, 2001, dok je u Srbiji izrastao iz unutar društvenih napetosti između vladara i delova domaće trgovačke buržoazije – up. Lazić, 2011), ideja o naciji kao organskoj zajednici naroda naišla je na znatno bolji prijem, iako je, u prvo vreme, u Hrvatskoj ona bila ograničena na kulturnu sferu i na uzak sloj građanstva – up. Karaman, 2000, a u Srbiji jasno dobijala i svoj politički izraz u zahtevu za nezavisnu državu – up. Lazić, 2011. i Zundhausen, 2008. Usled činjenice da su oba društva dugo vremena predstavljala provincije velikih imperija, nacionalna integracija nije mogla slediti putanju tipičnu za društva u kojima je država prethodila naciji, tako da koncept političke nacije ovde izostaje, a kulturne komponente (zasnovane na istorijskom kontinuitetu etnija) dobijaju primat u definisanju nacionalnog bića, stvarajući plodno tlo za masovne mobilizacije stanovništva na etničkoj osnovi.

Iako se počeci razvoja nacionalizma kod dvaju naroda tek delimično vremenski poklapaju (u Srbiji se on vezuje za sam početak 19. veka, a u Hrvatskoj se javlja par decenija kasnije), osnova na kojoj su građeni se razlikuje. Naime, hrvatski nacionalizam je nastao kao vrsta reakcije na ugarski aristokratski nacionalizam, koji je svoj legitimitet crpao iz feudalnih prava aristokratije, s jedne strane, i istorijskog prava na sopstvenu državu, s druge strane. Po ugledu na ugarski nacionalizam, temeljno polazište je bilo pozivanje na pravo aristokratije na zamišljeni državni prostor. Za razliku od Srba, čiji je nacionalizam na početku 19. veka, kako navodi Bataković, predstavljao kombinaciju versko-etničkog identiteta u neprosvećenim društvenim slojevima i lingvističkog modela nacije, među pripadnicima građanskih, prosvećenih slojeva, hrvatski nacionalizam se, terminologijom i argumentacijom, umnogome oslanjao na mađarski nacionalizam, ali i na istorijska prava Trojedne kraljevine. Dok je srpski nacionalizam, sa otpočinjanjem procesa nacionalnog oslobođenja, dobio političku legitimaciju, hrvatski nacionalizam je ostajao uokviren ugarskim i habzburškim legitimitetom, redukovano na kulturno-jezičku integraciju, u okviru Ilirskog pokreta (Bataković, 1999).

Iako se prodor robnonovčane privrede desio nešto ranije u Hrvatskoj (usled postepenog jačanja veletrgovačke buržoazije i izgradnje rudimentarne saobraćajne infrastrukture kojom je bio omogućen kopneni transport robe do luka – up. Karaman, 1991; 2000), dominantno feudalni karakter društvenih odnosa i merkantilistička politika centralnih vlasti (Tejlor, 2001: 44) dugo su onemogućavali njen razvoj. No i pored toga, nešto povoljnija struktura zemljišnog poseda u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju (krupni posedi plemstva na kojima su uzgajane žitarice, vinogradi, velika šumska prostranstva, na kojima je eksploatisana drvna građa), njena kakva-takva integrisanost u ekonomske, ali i u političke i kulturne strukture Carstva, bolja saobraćajna povezanost i razvijenost gradova (pa otud i nešto brži razvoj gradskih slojeva) uslovlili su određene razlike u stepenu razvijenosti dvaju društava tokom faze pretkapitalističkog razvoja (up. Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968; Karaman, 2000; Zundhausen, 2008. i Čalić, 2004). Ipak, opstajanje dominantno tradicionalističkih formi društvenopolitičke i ekonomske organizacije u dva društva (utemeljenih u odgovarajućem normativnom i institucionalnom okviru) – pri tome, usled različitih razloga – onemogućavali su snažniji prodor modernih kapitalističkih odnosa, a time i ideoloških matrica kojima bi ovi odnosi bili legitimisani (političkog¹⁹ i ekonomskog liberalizma, pre svega). Upravo

---

19 Iako Srbija rano dobija prvi ustav (*Sretenjski ustav*, 1835), koji je načelno perpetuirao prosvetiteljsku ideju podele vlasti (iako ona ovim ustavom nije dosledno sprovedena), bio je to više ustupak vrhovnog vladara pobunjenim lokalnim starešinama nego neko dosledno sprovođenje ideja političkog liberalizma. O tome svedoči i činjenica

suprotno, zakasneli prodor kapitalizma izazvao je snažne otpore koji su umnogome podsticali opstajanje ovih tradicionalističkih formi (što će naročito biti vidljivo u Srbiji u drugoj polovini 19. veka), omogućavajući specifičnu reinterpretaciju tradicionalističke ideološke matrice (paternalizma, autoritarnosti, patrijarhalnosti, egalitarizma, kolektivizma itd.) u okviru savremenih ideologija nacionalizma i socijalizma, ali i teološkog antiracionalizma i klerikalizma.

Značajniji pomaci u razvoju političkih institucija, ali i u pogledu postepenog prodora robnonovčane privrede i uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa kao dominantnih, vezuju se za drugu polovinu 19. veka. Faza zakasnelog kapitalističkog razvoja traje faktički sve do otpočinjanja Drugog svetskog rata i obeležena je značajnim previranjima na međunarodnom planu, koja će umnogome odrediti političku i ekonomsku sudbinu dvaju društava. Najpre, politički okvir društvenog razvoja Hrvatske i Srbije razlikuje se sve do 1918. godine, da bi stvaranjem zajedničke države otpočela faza u kojoj možemo govoriti o jedinstvenoj razvojnoj putanji. Prodor tržišne privrede, potpomognut pokretom buđenja nacionalne svesti, na globalnom planu će dovesti do potrebe za čvršćom teritorijalnom integracijom i stvaranjem jedinstvenih nacionalnih tržišta unutar evropskog kontinenta, što će kao posledicu imati nastojanje malih evropskih naroda da sopstvenu nacionalnu integraciju, pored kulturnog, sprovedu i na političkom planu. Za društva Srbije i Hrvatske ovo će označiti razvojnu strategiju u okviru koje će znatno više snage biti potrošeno na rešavanje unutrašnjih političkih i nacionalnih sukoba, kao i na nastojanje da se izvrši teritorijalno-politička integracija nacija, nego na ekonomski razvoj društava. Dok će Srbija, posle Berlinskog kongresa (1878) dobiti i formalnu nezavisnost, kao i određena teritorijalna proširenja (neka u okviru mirovnog sporazuma, a druga pomoću ratova), Hrvatska će, nakon Ugarsko-hrvatske nagodbe (1867), dobiti određen stepen autonomije u uređenju unutrašnjih odnosa, kao i mogućnost teritorijalne integracije (koja se, doduše, sve do Prvog svetskog rata nije do kraja realizovala). Uopšteno, ovi su procesi označili postepeno opadanje uticaja spoljašnjih faktora na iniciranje i usmeravanje modernizacijskih procesa, iako ne i njihov nestanak. Mada će njihov razvoj, sve do ujedinjenja, i dalje biti podvrgnut različitim činiocima, proizvodeći unekoliko različite efekte, treba naglasiti da nijedno od dvaju društava ne uspeva u značajnijem obimu da se modernizuje sve do Drugog svetskog rata, niti da izađe iz periferijske pozicije u okviru svetskog kapitalističkog sistema.

---

da je oktroversani „*Turski ustav*“ iz 1838. godine u znatno većoj meri ograničavao samovolju vladara od *Sretenjskog ustava* (up. Perović, 2006).

3.1.1.2. Razvojni procesi tokom druge polovine 19. i početka 20. veka

Prodor kapitalističkih društvenih odnosa i formiranje normativno-institucionalnog okvira koji bi ih podržavao vezuje se, kada je reč o društvima Srbije i Hrvatske, za drugu polovinu 19. veka. Ipak, radilo se o relativno kasnom priključenju svetskom kapitalističkom sistemu, ne samo kada se uporede sa razvijenim društvima kapitalističkog centra nego i kada je reč o društvima koja su se našla u „drugom krugu modernizacije“ (Austrougarska, Nemačka i Italija) (Gredelj, 2000). Stoga ni efekti nisu bili istovetni sa onima koji su zabeleženi na zapadnom delu kontinenta: otpočinjući relativno kasno sa priključenjem svetskoj podeli rada, sa veoma nepovoljnim unutrašnjim strukturnim karakteristikama i akterskim pretpostavkama, ova društva ne uspeavaju da pokrenu sveobuhvatni proces društvenog preobražaja. Usled vekovne političke i ekonomske zavisnosti od velikih imperijalnih sila, spoljni činiooci su se i dalje pojavljivali više kao prepreka nego kao podsticaj modernizaciji (pri tome, da ponovimo, uticaj spoljnih činilaca je u većoj meri bio prisutan u Hrvatskoj, dok je u Srbiji, nakon sticanja samostalnosti, uočljivo snažnije oslanjanje na unutrašnje razvojne snage). Pri tome, nesklad koji se javlja između modernizatorskih nastojanja društvenih elita i nerazvijenih strukturnih i akterskih pretpostavki modernizacije (odnosno modernizacija „odozgo“, gde moderne forme često nisu bile ispunjene adekvatnim sadržajima – up. Stojanović, 2013) vodio je njenom segmentiranom karakteru.

Razvoj modernih političkih institucija je u Srbiji mahom pratio sukob dve strategije: imitativne, koja je počivala na nastojanju da se razvoj zasnije na zapadnim (liberalno-demokratskim) institucionalnim modelima i legitimizuje adekvatnom ideološko-vrednosnom matricom, i samosvojne, u čijoj je osnovi bio pokušaj da se, oslanjanjem na autohtone (tradicionalne i patrijarhalne) ustanove (čija je funkcionalnost bila ograničena na premoderne društveno-istorijske uslove), uhvati priključak za razvijenim zapadnim društvima. U Hrvatskoj su, s druge strane, razvoj političkih institucija i njihova modernizacija bili pod snažnim uticajem transformacije odnosa u Habzburškoj monarhiji, što je, u značajnoj meri, redukovalo mogućnost osmišljavanja i sprovođenja samostalne razvojne politike. Ipak, i ovde možemo razlikovati dve razvojne strategije – jednu, koja se oslanjala na liberalno-reformski kurs (po imitativnom modelu zapadnih liberalnih obrazaca, koji je počivao na razvoju autohtonih razvojnih snaga) i drugu – konzervativnu, koja je nastojala da tešnje veže razvoj Hrvatske uz interese Ugarske (oslanjajući se na očuvanje tradicionalnih staleških institucija). Iako je ova druga strategija, tokom većeg dela druge polovine 19. i početkom 20. veka imala odlučujuću prevagu, relativno kratak period reformi²⁰

20 Reč je o periodu vladavine bana Ivana Mažuranića (1873–1880), tokom kojeg dolazi do ustanovljavanja načela odgovorne vlasti, ograničavanja lokalne i administrativne

doneo je u Hrvatskoj značajan napredak u pogledu modernizacije političke i kulturne sfere.

S obzirom na faktički slabu integrisanost Srbije u državne i administrativne strukture Osmanske imperije, dobijanje nacionalne autonomije, a potom i samostalnosti, označilo je neophodnost temeljne izgradnje državnog birokratskog aparata, uz značajno oslanjanje na tradicionalne lokalne strukture²¹ (up. Lazić, 2011). Ovo je uslovalo nesrazmeru u tempu razvoja različitih društvenih podsistema, gde su se političke institucije razvijale brže od ostalih podsistema, proizvodeći segmentiranu (neusaglašenu) modernizaciju²² (up. Perović, 2006; Stojanović, 2013). S druge strane, integrisanost Hrvatske u okvire austrijskog, a potom i ugarskog birokratskog aparata, uslovalo je da se razvoj političkih institucija u okviru ovog društva odvija pod značajnim uticajem državnih činovničkih aparata, čija je primarna lojalnost (osim u kratkom vremenskom periodu, tokom sedme decenije 19. veka) bila upravljena prema strukturama i interesima centralnih vlasti Austrije i Ugarske²³ (up. Karaman, 2000). Primarni cilj elite u Hrvatskoj nije

---

vlasti koje je vršilo plemstvo, ustanovljavanje nezavisnog sudstva, slobode štampe, okupljanja i političkog udruživanja, te obaveznog osnovnog obrazovanja i osnivanja državnog univerziteta (Karaman, 2000).

- 21 Iako je tokom prve polovine 19. veka državni aparat imao karakteristike personalizovane vlasti, gde su činovnici neretko bili u lično zavisnom položaju od viših instanci vlasti, tokom druge polovine veka dolazi do modernizacije i racionalizacije vlasti, u čemu je značajnu ulogu odigrao proces profesionalizacije državne birokratije. Međutim, kako je to mnogo puta pokazano (Lazić, 2011; Perović, 2006; Stojanović, 2003; Marković, 1994), modernizaciju države nije pratilo adekvatno modernizovanje društvenih odnosa, pa ni samog načina vladavine (Lazić ocenjuje da čitav period 19. veka karakteriše smena autokratskih i oligarhijskih poredaka), što je, kao posledicu imalo povratno usporavanje razvoja samih državnih aparata (Lazić, 2011: 121).
- 22 Prekretnicu u razvoju političkih ustanova u Srbiji predstavljao je prvi nacionalni Ustav iz 1869. godine (Perović, 2006: 80), kojim je skupština prvi put dobila zakonodavnu vlast, uspostavljeno nezavisno sudstvo, opštinama priznata samouprava i priznato ograničeno pravo glasa.
- 23 Razvoj modernizacijskih procesa u okviru političkog podsistema je u značajnoj meri oblikovan etatističkim sistemom u kojem se odvijao, kao i strukturnim promenama koje su usledile s prodorom kapitalističkih odnosa (u okviru kojih je jačanje domaće buržoazije bilo skopčano sa nastojanjem da se izdejstvuje politička nezavisnost od ugarskih struktura). Važnu ulogu u usmeravanju političkih procesa je, u prvo vreme, imala činovnička inteligencija, koja se razvijala kao deo habzburške državne tvorevine. Prvi podsticaji stvaranju modernog činovničkog aparata došli su još u 18. veku sa centralizacijom države koja je nastupila u procesu reformi prosvetnog apsolutizma. Uspostavljanjem Banskog veća, nakon Revolucije 1848, počinje kontinuirani razvoj moderne centralne administracije na teritoriji Hrvatske, koji je donekle prekinut u periodu neoapsolutizma. Visoko činovništvo je, pri tome, imalo značajnu političku ulogu, naročito u periodu dualizma, tvoreći, na taj način, neki vid proto-političke elite (njihovo utemeljenje kao jedinstvene društvene grupacije, ipak, nije bilo u potpunosti moguće, usled čestih personalnih diskontinuiteta u sastavu ove grupacije /

bio izgradnja i razvoj demokratskih političkih institucija, već učvršćivanje vlasti centralne administracije. Ipak, i pored različitih uslova u kojima se odvijala modernizacija, i u jednom i u drugom društvu ključnu ulogu dobijaju slojevi koji su bili deo državno-činovničkog aparata, koji postaje glavni mehanizam zaposedanja elitnih pozicija (up. Lazić, 2011; Karaman, 2000).

Razvojni prioritet političkog podsistema u Srbiji (koji je bio skopčan sa procesom sticanja državnosti i nacionalne integracije) uslovio je da se, usled nepostojanja autonomnih društvenih snaga nezavisnih od političke sfere, država pojavljuje kao osnovni motor sveukupnog društvenog razvoja (pre svega ekonomskog i kulturnog)²⁴ (up. Lazić, 2011; Lazić & Pešić, 2012). Ipak, zbog činjenice da su politički ciljevi češće dobijali prioritet nad ekonomskim ili kulturnim, razvojna inicijativa države nije bila dovoljno jaka da pokrene samostalne razvojne procese i u ovim podsistemima. Kao posledica, javlja se krajnje neujednačen tempo razvoja, gde su normativno-institucionalne reforme često bivale anulirane nemogućnošću njihovog sprovođenja. U hrvatskom društvu, s druge strane, reformska nastojanja su suštinski imala efekta u onoj meri u kojoj su se poklapala sa interesima centralnih (austrijskih ili ugarskih) vlasti. Reforme su se mahom sprovodile odozgo, dok je razvoj autonomnih društvenih snaga dugo vremena bio ograničen (povremeni „prozori“ ka snažnijem uobličavanju unutrašnjih reformskih potencijala bili su, pri tome, posledica promene složenih odnosa različitih interesnih grupa unutar Habzburške monarhije). Na taj način se i ovde (centralna) država pojavljuje kao krajnji pokretač, ali i prepreka razvojnim procesima.

Karaman, 2000: 123/). Ipak, i pored toga, njihova ideološko-politička i socijalna zaleđina je, sve do sedamdesetih godina 19. veka, u suštini, bila ista: delujući u duhu konzervativno-liberalnih shvatanja tadašnje uticajne sprege između merkantilističkog zemljoposedičkog plemstva i krupnog trgovačkog građanstva, visoko činovništvo je mahom nastojalo da očuva tradicionalne veze sa Ugarskom.

- 24 Ni politička elita nije bila izdiferencirana: uglavnom seljačkog ili sitnovarorskog porekla, mahom školovana na stranim univerzitetima, ona je ujedno predstavljala i intelektualnu i društvenu elitu, koja nije imala adekvatnu protivtežu u izgrađenoj i jakoj ekonomskoj eliti. Siromašna i zavisna od države, činovnička služba je predstavljala gotovo jedini kanal socijalne mobilnosti ove grupacije (Perović, 1995: 23). S obzirom na to da je politička sfera apsorbivala intelektualno najvrednije ljudske resurse, ona se pojavljuje kao generator modernizacije, stvarajući društvo u kojem je politika uticala na strukturisanje gotovo svih društvenih odnosa – od privrednih do privatnih (Stojanović, 2013: 15). Kao posledica toga, kako konstatuje Lazić, dolazi do međusobnog preplitanja procesa političke i ekonomske diferencijacije, gde se bogaćenje uskog sloja ljudi odvijalo uporedo sa procesom uspostavljanja administrativnih, represivnih i sudskih aparata. Zauzimanje viših položaja unutar aparata je, s jedne strane, osiguravalo sticanje ekonomskog kapitala, dok je akumulacija kapitala, s druge strane, omogućavala upravo zauzimanje viših političkih pozicija. Ipak, indikativno je da je sticanje položaja unutar državnih aparata dobijalo primat nad ekonomskom akumulacijom (Lazić, 2011: 122).

Uporedo sa procesima političke modernizacije išao je i prodor liberalnih ideja u dva društva. Međutim, njihova je recepcija bila sasvim specifična. Naime, razvoj kapitalističkih društvenih odnosa i građanskog društva je na zapadnom delu evropskog kontinenta išao ruku pod ruku sa procesom formiranja nacionalnih država. Ekonomskim jačanjem i usponom na vlast, građanstvo je u razvijenim zapadnoevropskim društvima uspeo da se proglasi nacijom, nastojeći da u njene okvire integriše i ostale društvene slojeve. Međutim, dobar deo evropskih društava nije imao ovaj „klasični put“ formiranja nacije, budući da se našao u istorijskim okolnostima u kojima teritorija nije korespondirala sa socijalnom i etničkom strukturom stanovništva. Uprkos stvarnoj različitosti položaja ovih naroda u okviru velikih carstava (kakvo je bilo Habzburško), njihova bitna zajednička karakteristika je ta da se izgradnja kapitalističkog građanskog društva vršila kroz proces nacionalnog preporoda. Pri tome, usled nerazvijenosti i slabosti građanstva, preporodnu ulogu preuzimaju drugi društveni slojevi (pre svega plemstvo i inteligencija), kao što je, uostalom, bio slučaj i u Hrvatskoj. Uspostavljanje nacionalne države, pri tome, predstavljalo je, manje ili više, zajednički cilj gotovo svih pokreta nacionalnog preporoda koji su se formirali na tlu Habzburškog carstva (Karaman, 2000: 90), a usled činjenice da su se njihove teritorijalne pretenzije delimično poklapale, nacionalno oslobođenje je ujedno značilo i rasplamsavanje međusobnih sukoba.

Dakle, na političkom planu, revolucionarna događanja u okviru Habzburške monarhije su suštinski označila produbljivanje međusobnih sukoba naroda unutar Carstva oko očuvanja, odnosno zadobijanja privilegovanog statusa u momentu kada se romantičarski nacionalizam duboko usadio u kulturne i političke tokove evropskih društava (ovi sukobi su, pri tome, u velikoj meri, barem u prvo vreme, bili potpomognuti delovanjem centralne vlasti kako bi se napravila protivteža ugarskim aspiracijama). Ona su ujedno donela i novi talas prodora liberalnih ideja u hrvatsko društvo, koje su političko utemeljenje dobile u programima političkih stranaka,²⁵ iako je njihova recepcija bila specifična i mahom združena sa težnjama ka nacionalnoj političkoj, kulturnoj i teritorijalnoj integraciji. Na taj način su liberalne ideje, kao što su zahtevi za ograničavanje i podelu vlasti ili za univerzalno pravo glasa (koji će nešto kasnije biti ispostavljen), išle ruku pod ruku sa težnjama ka uspostavljanju nacionalne države, preoblikujući početne impulse ka političkoj modernizaciji u nacionalizmima motivisane političke sukobe, koji će obeležavati gotovo čitavu drugu polovinu 19. i početak 20. veka.²⁶ Univerzalni principi političkog liberalizma – solidarnost,

25 Pre svega u programu Narodne stranke Ljudevita Gaja i Ivana Mažuranića, koja će, u prvo vreme, predstavljati političku organizaciju Ilirskog pokreta.

26 Najeklatantniji primer hibridnog spajanja liberalnog i nacionalističkog programa pri-
sutan je u okviru Starčevićevog i Kvaternikovog političkog delovanja (Stranka prava),

sloboda i bratstvo – u posebnim istorijskim okolnostima dobijaju na taj način usku nacionalnu interpretaciju (sloboda za, odnosno solidarnost i jedinstvo sa pripadnicima vlastite nacije, shvaćene u etničkim okvirima). Pri tome, u odsustvu ozbiljnijih socijalnih i političkih programa usmerenih ka poboljšanju položaja seljaštva, a potom i malobrojnog radništva, stvoreno je plodno tlo za mobilizaciju stanovništva, pogođenog prelazom na tržišnu privredu (opširnije o tome videti u: Karaman: 2000), na nacionalističkim osnovama. S obzirom na to da sve do završetka Prvog svetskog rata Hrvatska ne uspeva da ostvari potpunu nacionalnu emancipaciju, državnu i ekonomsku samostalnost i izgradi političke institucije nezavisno od vlasti u Budimpešti,²⁷ njena se politička modernizacija u drugoj polovini 19. veka odvijala pod senkom borbi lokalne bužoazije (u nastanku) i ugarske vlasti, te rasplamsavanja nacionalističkih sentimenata, onemogućavajući da se univerzalni principi političkog liberalizma iole ozbiljnije utemelje, kako na normativno-institucionalnom tako i na vrednosno-ideološkom planu.

Usled nemogućnosti da izvrši teritorijalnu integraciju i stekne državnu samostalnost, ideološki okvir razvoja Hrvatske u devetnaestom veku kretao se u usko zadatim okvirima, između ideja o jedinstvu južnoslovenskih naroda (i političkih programa koji su zagovarali jedinstvenu državu²⁸) i onih o posebnim istorijskim pravima hrvatske države (pravaški pokret). Ako je prva upućivala na međunacionalnu saradnju i nastojanje da se kroz jedinstvenu borbu naroda zadobije samostalnost, druga je bila konzervativna i klerikalna po svom karakteru, oblikujući odnose među narodima kroz nacionalne sukobe (dodatno podstaknute politikom mađarskih vlasti prema Srbima, prozelitskim težnjama Katoličke crkve, ali i odnosima koje su Srbi održavali sa matičnom državom). Pri tome, jugoslovenska ideja je bila mahom ograničena na uske krugove intelektualaca i građanstva, dok je pravaška svoje uporište nalazila u redovima sveštenstva, građanstva

---

gde se idejama narodne suverenosti, opšteg prava glasa i građanskih sloboda pridružuje ideologija hrvatskog nacionalizma kojom su negirane etničke posebnosti i istorijska prava drugih naroda, pre svega Srba i Slovenaca (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 50).

27 Pri tome, ugarske vlasti su konstantno nastojale da umanje autonomiju koju je Hrvatska stekla Nagodbom i sprovedu proces mađarizacije hrvatskih institucija, potpirujući pritom nacionalne sukobe između Hrvata i Srba (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 119–123).

28 Pored „Ilirskog pokreta“ (pod čijim okriljem dolazi do osnivanja Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti, a Zagreb se stavlja na čelo jugoslovenskog pokreta), početkom 20. veka oblikovana je politika „novog kursa“, kada, u situaciji krize dualizma u Carstvu, mađarski element u Hrvatskoj gubi svoje uporište, a na vlast dolazi hrvatsko-srpska koalicija. Ova je politika suštinski označila odustajanje od integracije hrvatskih teritorija (prisajedinjenje Dalmacije i Istre Banovini) unutar Habzburške monarhije i nastojanje da se nacionalna samostalnost potraži mimo nje, osnivanjem ravnopravne zajednice južnoslovenskih naroda (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968: 228).

(naročito onog pogođenog krizom koja je usledila izgradnjom železnice) i sitnog plemstva, povremeno služeći i kao sredstvo masovne mobilizacije nezadovoljnog seljaštva (iako treba reći da seljaštvo nije prepoznavalo pravaške ideje kao svoje – videti u Petrić, 2013: 92).

Tek sa počecima procesa industrijalizacije, krajem 19. veka, dolazi do prodora socijalističkih ideja, čija recepcija, doduše, ostaje ograničena na malobrojno i nedovoljno razvijeno radništvo, a usled visokog imovinskog cenzusa, najbrojnija kategorija stanovništva – seljaštvo – nije imala svoje političke predstavnike sve do osnivanja Hrvatske seljačke stranke, 1904. godine. Ideološka podloga HSS-a je, pri tome, u većoj meri bila zasnovana na nacionalističkoj interpretaciji liberalnog načela slobode, nego što je u fokus stavljala stvarne probleme seljaštva, omogućavajući, na taj način, da socijalno nezadovoljstvo ove grupacije bude iskorišćeno za potrebe vernakularne mobilizacije u cilju zaštite političkih i ekonomskih interesa buržoazije, predstavljajući ujedno dovršetak procesa pretvaranja naroda u naciju (Sekulić, 2014: 80).²⁹

Na drugoj strani, moderni politički razvoj Srbije je takođe u značajnoj meri bio praćen burnim političkim podelama, među kojima je centralna ona koja se ticala prirode i ustrojstva države i društva. Reč je o dvema koncepcijama demokratije, prisutne u programima i delovanju političkih partija, koje, prema Latinki Perović, odslikavaju sukob patrijarhalnog i modernog principa – narodne (samoupravne) i liberalne demokratije. Prvi tip se suštinski oslanjao na tradicionalne ustanove – zadruge i opštine,³⁰ dok je drugi naglašavao liberalni princip individualnih prava građana i bio na tragu tadašnjih modernih demokratija. Koncepcija narodne demokratije je, pri tome, predstavljala antitezu kako liberalnoj tako i apsolutističkoj državi, počivajući na kolektivnom interesu, pravu i volji naroda kao socijalnim i etničkim celinama. Prema ovoj koncepciji, narodna država se pojavljuje kao emanacija apsolutne narodne suverenosti koja ima zakonodavnu i izvršnu vlast, pa čak i elemente sudske vlasti. U ekonomskom pogledu, ona je zamišljena kao kolektivni vlasnik kapitala, ali i kao organizator narodne proizvodnje. Ovakva ideološka matrica suštinski je najpotpunije odražavala realne prilike u Srbiji tog doba: slabo izdiferencirana struktura društva, sa

29 Pri tome, slično kao Radikalna stranka u Srbiji, i HSS nastoji da u centar političkih zbivanja postavi najbrojniju socijalnu kategoriju – seljaštvo, smatrajući ga najproduktivnijim potencijalom hrvatskog razvoja. Seljaštvo se suprotstavlja urbanoj „gospodštini“, a umesto za „mlaku“ industrijalizaciju, odlučuje se za razvoj poljoprivrede uz pomoć unapređivanja agrarne tehnologije, stručnih znanja i zadruga. Odlučujući činilac u njihovom programu, pri tome, bilo je pretvaranje agrarno-socijalnog pitanja u nacionalnu stvar, na osnovu čega je potom bilo moguće zadobiti šire mase za ideju osnivanja nezavisne hrvatske ili jugoslovenske države (Čalić, 2013: 72).

30 Najpotpunije je očišćen u narodnjačkom socijalizmu Svetozara Markovića, a potom i u programu Pašićeve Radikalne stranke.

dominantnim sitnoposedničkim seljaštvom, zarobljenim u okvirima prirodne proizvodnje često nedovoljne i za puko preživljavanje, svoj je idejni pandan dobila u radikalskom poimanju naroda kao homogene mase jednakih potreba i uverenja. Narod se tako pojavljuje kao neka vrsta organske celine (*Gemeinschaft*) koja briše unutrašnje razlike i podele, odnosno gde pojedinačni interesi bivaju podređeni interesima celine (Stojanović, 2013: 55–56). Liberalna koncepcija demokratije,³¹ s druge strane, videla je pravnu državu kao otelovljenje načela slobode, shvaćenog prvenstveno kao individualne slobode, zaštićene zakonom pred kojim su svi građani jednaki. Najviša volja naroda, koja se definiše kao skup raznorodnih pojedinaca (*Gesellschaft*), prema ovoj koncepciji, oličena je u zakonu, a kao osnovni društveni ideali, u skladu sa načelima evropskog liberalizma devetnaestog veka, prepoznaju se red, disciplina, poredak i postepeni napredak (Stojanović, 2013: 52). Dok je prva koncepcija naglašavala kolektivističko i egalitarničko načelo (i u tom smislu se oslanjala na tradicionalne ustanove i norme), druga je, u skladu sa novim, kapitalističkim društvenim odnosima, progres videla prvenstveno u razvoju individualizma i pluralizma. Ipak, kako navodi Dubravka Stojanović (2013), ono što je bilo zajedničko i liberalnim i narodnjačkim predstavnicima je izjednačavanje demokratije i egalitarnog društvenog principa, gde se ekonomska jednakost shvatala kao preduslov i pretpostavka političke slobode. Na ovaj način je recepcija ideala jednakosti među predstavnicima srpske elite odudarala od zapadnoevropskog koncepta, gde je društvo pravno jednakih pojedinaca predstavljalo osnov izgradnje pravne države i poretka koji se zasnivao na načelima slobode i parlamentarne vlasti. Shvatanje demokratije kao tipa društva, a ne političkog poretka, suštinski je označavalo povezivanje modernih ideja sa tradicionalnim društvenim formama, gde se ideja jednakosti poistovećivala sa zatečenom neizdiferenciranom društvenom strukturom, dok je njeno idealizovanje suštinski otežavalo one (kapitalističke!) razvojne tendencije koje su počivale na društvenom raslojavanju. Ovaj spoj patrijarhalnog konzervativizma sa socijalističkim idejama je, na taj način, vodio glorifikovanju tradicionalnog seljačkog društva i njegovih institucija (zadruga i opštine) (Županov, 1977: 26), čak i onda kada su ove bile duboko zahvaćene procesom raspadanja, a moderne institucije uveliko funkcionisale (Stojanović, 2013: 77–78).

Ovaj sukob oko prirode i ustrojstva države naročito je dobio na značaju nakon sticanja nezavisnosti 1878. godine, kada Srbija postaje subjekat u međunarodnim odnosima, što će otvoriti novo polje političkih borbi oko spoljnopolitičke orijentacije i njene dalje uloge u procesima nacionalnog oslobođenja balkanskih naroda. Spoljnopolitičko i ekonomsko oslanjanje Srbije na Austriju (nakon Berlinskog kongresa) predstavljalo je, s jedne

---

31 Oličena prvenstveno u stavovima inteligencije, školovane na Zapadu i organizovane oko Liberalne i Napredne stranke.

strane, posledicu zakasnelog priključivanja ovog društva međunarodnoj podeli rada na periferijskim osnovama, ali je imalo i svoju političko-ideološku dimenziju koja se ogledala u sukobu oko prozapadne, odnosno slovenofilske razvojne orijentacije. Tako se, među delom političke i intelektualne elite, zapadnim (evropskim) institucijama suprotstavljaju narodne ustanove i običaji (čije se poreklo traži u jedinstvenoj slovenskoj istorijskoj tradiciji), koji treba da posluže kao jezgro samosvojnog društvenog razvoja (Perović, 2006: 22). Politička, ekonomska i društvena modernizacija, koju je sprovodila malobrojna elita školovana na Zapadu, okupljena oko Napredne stranke, predstavljala je neku vrstu „revolucije odozgo“ (Perović, 2006: 23) i nailazila je na žestoke unutrašnje otpore, pre svega radikala: ekonomske reforme okarakterisane su kao vid razbijanja socijalnog jedinstva seljačkog naroda, dok su institucije moderne države (izgrađene po zapadnoevropskom modelu) predstavljane kao napuštanje ideje demokratije kao neposredne vladavine naroda preko narodnog predstavništva koje bi u sebi očuvalo jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti.

Sa konačnom institucionalizacijom stranačkog sistema (1881), ove tendencije su se jasno profilisale kroz skupštinske sukobe Pašićevih radikala (koji su, uspešno mobilišući seljaštvo, marginalizovali druge stranke /Lazić, 2011: 124/) i konzervativnih naprednjaka i liberala (Stojanović, 2013: 20), među kojima je svakako najparadigmatičniji onaj koji se vodio oko izgradnje železnice (koju Srbija dobija među poslednjim državama u Evropi). Ujedno, ovaj sukob nije samo ocrtavao osnovne političko-ideološke podele i razvojne koncepcije među srpskom političkom elitom, već je bio i jasan indikator odnosa prema prodoru kapitalističkih odnosa i načina na koji se Srbija uključivala u međunarodnu podelu rada. Izgradnja železnice predstavljala je izraz ekonomske zavisnosti Srbije od Austrije, odnosno priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu kroz nejednaku razmenu (o dubljim razlozima, videti u: Čalić, 2004: 112–121), ali i paradigmu kulturnih i duhovnih promena sa kojima se ovo društvo suočavalo s prodorom kapitalističkih društvenih odnosa. Skupštinske rasprave oslikavaju dve razvojne tendencije prisutne u stavovima predstavnika srpske političke elite: jednu, koja je u prodoru stranog kapitala videla put ka novom ekonomskom ropstvu, ali i kao oblik otvaranja društva za upliv novih idejno-vrednosnih orijentacija zasnovanih na doktrini ekonomskog liberalizma (pri tome, materijalizam zapadne civilizacije posmatrao se kao suprotnost tradicionalnom duhovnom poretku zasnovanom na egalitarnističkim i kolektivističkim principima, ali i kao vid odvajanja Srbije od „tradicionalnih“ slovenskih uzora); i drugu, koja je počivala na ideji da je modernizacija društva i države na kapitalističkim osnovama neminovna (opširnije u: Perović, 1994: 235–242). Dok je prva koncepcija počivala na samosvojnog razvojnom putu, kroz čvršće povezivanje sa istorijski i kul-

turno bliskim narodima i oslanjanje na tradicionalne institucije za koje se verovalo da su prirođenije duhu naroda (Perović, 1995), druga je podrazumevala ponavljanje zapadnoevropske putanje (Hobsbaum, 2003), odnosno razvoj koji je počivao na implementaciji zapadnih ustanova i normi (videti u: Zundhausen, 2009: 142; Perović, 2006: 54). I jedna i druga strategija suštinski su predstavljale iznuđeno rešenje u nastojanju da se uhvati priključak za razvijenim zapadnoevropskim društvima.

Ove podele su odslikavale odnos dveju idejnih struja prema državi i njenoj razvojnoj ulozi: dok je liberalna inteligencija državu videla kao agenta modernizacije (na liberalno-demokratskim i kapitalističkim osnovama), radikali su prema njoj izražavali skeptičan stav (oslanjajući se na već uvreženu sumnjičavost seljaštva prema osmanskoj državi), nastojeći da državni centralizam potisnu u korist lokalnih samouprava, da redukuju državne birokratske aparate (uključujući i škole, žandarmeriju i diplomatska predstavništva) i spreče prodor kapitalističkih odnosa i ekonomsko raslojavanje društva (Zundhausen, 2009: 221). Ovakav otpor centralizovanoj vlasti i podvrgavanju striktnim pravilima ponašanja činio je da se država, na mikrostrukturnom nivou pojavljuje kao tuđa i strana. Tako Mira Bogdanović konstatuje da se država pojavljuje kao spoljna sila koje se ljudi boje, ujedno pokušavajući da joj podvale. Ovo „uzajamno nepoverenje podanika i vlasti nije pogodno tlo za proširenje domena slobode i racionalnosti“ (Bogdanović, 1994: 182).

Da rezimiramo: prodor liberalnih zapadnih ideja (slobode, bratstva i jednakosti) u oba društva je praćen specifičnom recepcijom, u okviru koje dolazi do njihovog tešnjeg povezivanja sa konceptima koji u središte stavljaju ideju etnički shvaćene nacije ili tradicionalne (u slučaju Srbije seljačke, a u Hrvatskoj staleške) zajednice. Na taj način se kao nosioci prava i sloboda ne percipiraju pojedinci, već kolektiviteti. Za razliku od idealno tipski shvaćenog građanskog (zapadnog) procesa preobražaja naroda u naciju, koji se temeljio na građanskom statusu, subjektivnom izboru i demokratskim idejama nacionalne suverenosti nastalih iz sukoba buržoazije sa feudalnim strukturama, „istočni“ nacionalizam je nastajao u specifičnim okolnostima određenim opstajanjem etnički heterogenih velikih carstava, u kojima se ideja promene postojećih državnih granica zasnivala na etnografskim razlikama (Kohn, 1961). Osnova nacionalizma, na taj način, postaju kulturni identiteti, u okviru kojih je koncept građanstva zamenjen idejom naroda. Tradicionalna recepcija ideala slobode je u Srbiji tesno povezivana sa načelom jednakosti, pa se tako društvena jednakost shvatala kao preduslov slobode (pri tome, demokratija se poistovećuje sa načelom socijalne, a ne pravno-političke jednakosti, odstupajući, na taj način, od zapadnih liberalnih shvatanja, približavajući se idejama ruskog narodnjačkog socijalizma). Pri tome, sloboda kolektiva (koji je u početku

poistovećivan sa nepodeljenom seljačkom zajednicom jednakih, a potom sa etnički definisanom nacijom) dobija primat nad pojedinačnim slobodama. Na taj način se socijalna jednakost pojavljuje kao osnova nacionalne kohezije, a tradicionalistička idejna matrica (koja je svoj materijalni osnov imala u slabo izdiferenciranoj društvenoj strukturi) kao osnov na koji su se „kalemile“ i kojoj su se prilagođavale liberalne ideje. Za razliku od Srbije, u kojoj je kao osnov za konstruisanje nacije poslužila neizdiferencirana seljačka zajednica, u Hrvatskoj je, u početnim fazama konstruisanja nacije, ona počivala na staleški određenim kategorijama plemstva, sveštenstva i slobodnih građana, da bi tek u drugoj fazi bila „protegnuta“ i na niže društvene slojeve pomoću „etniizacije“ tradicionalnog pojma nacije hrvatskog plemstva (Sekulić, 2014: 74). U uslovima nadmetanja sa rastućim i dominantnim mađarskim (a u Dalmaciji i italijanskim) nacionalizmom, s jedne strane, i slovenskim nacionalizmima (srpskim, pre svih), s druge, preobražaj difuznog „etničkog kontinuuma“ u modernu naciju i ovde je, kao i u Srbiji, bio prožet primordijalnim samoodređenjem (koje je počivalo na zajedništvu porekla, *ius sanguinis*) i pozivanjem na istorijska (srednjovekovna) državna prava, dobijajući (usled uticaja koji su dolazili iz Austrije i Nemačke) specifično konzervativno i klerikalno utemeljenje. Tako se, u radikalnim pravaškim zamislima hrvatske nacije (pre svega, Starčevića) očitava sličnost sa radikalskom koncepcijom nacije u Srbiji: nacionalna emancipacija dobijala je primat nad modernizacijom i demokratizacijom, odnosno kolektivna volja naroda imala je prioritet nad individualnim pravima i slobodama (Sekulić, 2014: 79).

U procesu konstituisanja nacionalnih identiteta dvaju naroda na mikro društvenom nivou, uloga različitih identitetskih obeležja je sve do Prvog svetskog rata bila promenljivog karaktera. Naime, usled čestih pomeranja stanovništva, verskih preobraćenja i kulturnih hibridizacija, teritorije današnjih društava Srbije i Hrvatske karakterisala je etničko-konfesionalna mešavina, u okviru koje su se identitetske karakteristike – jezičke, religijske, socijalne i teritorijalne – menjale saobrazno specifičnim društveno-istorijskim kontekstima. Tek će delovanjem prosvetljenih intelektualaca, tokom druge polovine 19. veka, doći do stvaranja (apstraktnih) nacionalnih kategorija, koje će sačinjavati osnovu nove društvene integracije. Uloga dominantnih religijskih organizacija, a time i verskog činioca u procesu formiranja nacionalnog identiteta, donekle se razlikovala u dva društva. Dok je u Srbiji Pravoslavna crkva delovala kao snažan činilac nacionalne identifikacije, usled specifičnog osmanskog uređenja koje je verskim zajednicama davalo izvesnu autonomiju (*milet*), figurirajući, na taj način, kao centralni čuvar tradicionalnih institucija i običaja, u Hrvatskoj delovanje Katoličke crkve nije moglo da vodi uspostavljanju jedinstvenih identitetskih obeležja (s obzirom na to da su u ovim krajevima živeli i

Nemci, Mađari i Italijani, čija je konfesija takođe bila katolička). Stoga, dok se u Srbiji „pravoslavno“ sadržajno poklapalo sa „srpskim“, u Hrvatskoj je kao dodatni kriterijum religijskej komponenti poslužio i jezik. Međutim, tek u međuratnom periodu, delovanjem katoličkog klera i Hrvatske seljačke stranke, dolazi do dovršavanja integracije hrvatske nacije u znaku katolicizma (Čalić, 2013: 26–33). Ono što je zajednička karakteristika oba društva, kao uostalom i većine evropskih društava, jeste značajna uloga intelektualaca, političke elite i sveštenstva u procesima „izmišljanja nacija“, koje su se na mikronivou pojavljivale najpre kao apstraktne tvorevine, da bi tek krajem 19. i početkom 20. veka dobijale jasno identitetsko značenje.

* * *

Kada je reč o procesima ekonomske modernizacije, (periferna) integrisanost Hrvatske u okvire Austrougarske označila je nešto ranije priključivanje ovog društva evropskim trgovinskim tokovima, posle čega je usledio i razvoj krupne veletrgovačke buržoazije koja se, zajedno sa veleposedničkim plemstvom, pojavljuje kao društveni sloj koji je, u prvoj fazi, slovio za nosioca kapitalističkih društvenih odnosa.³² S druge strane, njihova uska usmerenost na očuvanje sopstvenih ekonomskih interesa (vezanih prvenstveno za veletrgovinu žitaricama i drvnom građom) i politička povezanost sa stranim elementima (pre svega, ugarskim plemstvom i krupnom buržoazijom) koji su onemogućavali formulisanje samostalne ekonomske strategije Hrvatske, delovala je nepodsticajno na dublji ekonomski razvoj (proizvođači strukturnu neizdiferenciranost privrede i spoljnotrgovinsku zavisnost)³³, tako da se značajniji podstrek industrijalizaciji beleži tek u poslednjim decenijama 19. veka (kada dolazi do jačanja domaće

---

32 Ako se događanja koja su usledila nakon „proleća naroda“ 1848. godine shvate kao vododelnica u procesima političke modernizacije i nastojanjima da se uspostavi legalno-racionalna vlast u zemljama Habzburške monarhije, a time i Hrvatske, tada se isto može reći i kada je reč o otpočinjanju ekonomskog razvoja na kapitalističkim osnovama. Naime, ukidanjem feudalnih oblika zavisnosti, sa gotovo pola veka zakašnjenja za razvijenim državama Zapada, omogućeno je i na institucionalno-normativnom planu uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa i širenje tržišne privrede (koji su se u okviru feudalnog poretka već razvili kao vid alternativnog sistema društvenih odnosa), pre svega „oslobađanjem“ rada i postepenim uspostavljanjem tržišta radne snage. Ovo je masu neslobodnih seljaka pretvorilo u slobodne vlasnike zemlje koju su obrađivali, označivši ujedno proces postepenog materijalnog propadanja vlastele (naročito sitne) (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 5).

33 Privrednoj zaostalosti u značajnoj je meri doprinosilo i odsustvo teritorijalne integrisanosti i razvijene saobraćajne mreže, što je, pored nedovoljne potrošnje, značilo i relativnu nerazvijenost unutrašnje trgovine. Trgovina na veliko odvijala se putem prodaje stoke, žitarica i drva u Ugarskoj i Austriji, dok je, ukidanjem unutrašnjih carina 1850. godine, došlo do preplavlivanja hrvatskog tržišta jeftinom fabričkom

industrijske buržoazije kao posledice razvoja bankarsko-kreditnog sektora) (up. Karaman, 1991; 2000; Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968). Srbija se, s druge strane, kasnije i u znatno slabijem obimu uključuje u svetski kapitalistički sistem (usled slabe saobraćajne povezanosti i dominacije sitnog zemljišnog poseda, nedovoljnog da stvori značajnije poljoprivredne viškove),³⁴ što je uslovlilo nepostojanje uslova za značajniju akumulaciju kapitala koji bi omogućio industrijalizaciju privrede.³⁵ Uz to, ekonomski zavisna od Austrougarske³⁶, privreda Srbije se, sve do prve decenije 20. veka, razvijala kao strukturno slabo izdiferencirana, nerazvijenog unutrašnjeg tržišta, bez značajnijih mogućnosti da, bez pomoći države,³⁷ razvije

---

robom iz austrijskih zemalja, nepovoljno utičući na razvoj hrvatske zanatske i protoindustrijske proizvodnje (up. Karaman, 2000).

- 34 Ako je sticanje autonomije u prvoj polovini 19. veka omogućilo stvaranje preduslova za prodor tržišne privrede i uspostavljanje kapitalističkih odnosa, onda je sticanje nezavisnosti (1878) omogućilo teritorijalnu integraciju u ekonomskom pogledu (pre svega izgradnjom železnice) i priključivanje evropskim trgovinskim tokovima. Međutim, dok je za neke države priključivanje međunarodnoj podeli rada na kapitalističkim osnovama bilo praćeno razvojno uspešnom, izvozno orijentisanom strategijom rasta, u Srbiji je ovaj proces, kao i u Hrvatskoj, praćen razvojem na zavisnim osnovama i neravnomernom robnom razmenom (up. Čalić, 2004).
- 35 Akumulacija kapitala je bila slaba i uglavnom u rukama trgovačke buržoazije, koja je zarađivala na izvozu stoke, ali nedovoljna da bi se obezbedila sredstva za veće investicije (uz to, slaba tehnološka opremljenost i infrastrukturna zaostalost srpske privrede činili su proizvodnju zanatskih i industrijskih proizvoda nekonkurentnom, kako na domaćem, tako i na stranom tržištu, te stoga i neprivlačnom za velike investicione projekte). Stoga ne čudi da je bavljenje trgovinom često predstavljalo samo prolazno zanimanje pripadnika ove grupacije, na putu ka zauzimanju državnih položaja (Lazić, 2011: 117).
- 36 Ukoliko je implementacija ideja političkog liberalizma bila posledica diseminacije intelektualnih ideja iz zemalja centra u zemlje periferije kao izraz racionalnog nastojanja da se modernizuje državni aparat, tada je uvođenje slobodne spoljne trgovinske razmene (kao jednog od ključnih elemenata doktrine ekonomskog liberalizma) predstavljalo stvar nužnosti. Naime, sticanje državne samostalnosti Srbije bilo je uslovljeno potpisivanjem niza privrednih ugovora koji su odražavali interese Austrougarske i njene ekspanzije ka balkanskim tržištima. Pored toga, da bi obezbedila izvoz sopstvenih poljoprivrednih proizvoda (žitarica i stoke) na austrougarsko tržište, Srbija je bila primorana da otvori sopstvene granice za inostrane industrijske i zanatske proizvode, što je dugoročno naštetilo razvoju srpske industrije, zanatstva i uopšte privatne inicijative (Čalić, 2004: 116). Uslovi za ozbiljnija kapitalna ulaganja u industriju stvoreni su tek osamdesetih godina 19. veka, sa razvojem bankarskog sektora (Zundhausen, 2009: 203), iako se pravi procvat centralizacije i koncentracije trgovačkog kapitala desio tek u prvoj deceniji 20. veka (Čalić, 2004: 148), sa zakašnjenjem od gotovo decenije i po u odnosu na susednu Hrvatsku.
- 37 U periodu nakon sticanja nezavisnosti doneto je nekoliko zakona kojima je cilj bio podsticanje industrijske proizvodnje. U praksi, to je dovelo do toga da je krajem 19. veka svako četvrto preduzeće primalo neki vid državne pomoći (Čalić, 2004). Ipak, da su ove mere državne pomoći imale efekta svedoči i podatak da je u 1898. godini u Srbiji radilo 28 industrijskih postrojenja (bez mlinova i pivara), koja su zapošljavala

savremene fabričke pogone. Tek ulaskom u „Carinski rat“ sa Austrougarskom, dolazi do značajnijeg nivoa industrijskih investicija i diverzifikacije izvoza (up. Čalić, 2004). Ipak, kao što je napomenuto, ova mini industrijska revolucija nije bila dovoljna da pokrene dublju transformaciju ekonomije i da podstakne sveobuhvatnu modernizaciju društva, te Srbija ulazi u Prvi svetski rat kao nerazvijena, agrarna zemlja, sa dominacijom prirodne poljoprivredne proizvodnje na sitnom zemljišnom posedu.

Usled nerazvijenosti kaparaškog sistema, industrija se u oba društva razvija češće iz zanata nego iz kućnih industrija. Stoga i počeci industrijalizacije nisu bili vezani za tekstilnu industriju (kao što je bio slučaj u Engleskoj), ili industriju uglja, gvožđa i čelika (kao u Nemačkoj), već pre svega za poljoprivredu (u obliku mlinova i pivara) i šumarstvo (industrija prerade drveta). U Srbiji se stoga mahom razvija prehrambena prerađivačka industrija, a u Hrvatskoj drvoprerađivačka. Budući da su u pitanju grane u kojima su tehnološki zahtevi dosta niski i koje su se oslanjale na već postojeću poljoprivrednu proizvodnju, dostupne sirovine i jeftinu radnu snagu, *spin-off* efekat, izazvan potražnjom za mašinama, izostaje (Čalić, 2013: 39).

Iako je nešto povoljnija struktura zemljišnog poseda u Hrvatskoj nego u Srbiji (usled opstajanja krupnih vlastelinskih imanja, naročito u centralnoj Hrvatskoj) uslovlila mogućnost značajnije proizvodnje poljoprivrednih viškova i akumulacija kapitala seoske buržoazije (up. Karaman, 2000), seljaštvo je u oba društva dominantno živelo od prirodne proizvodnje na sitnom posedu. Proces raspadanja kućnih zadruga naročito je bio evidentan u drugoj polovini 19. veka, uslovljavajući dalje usitnjavanje imanja. Ipak, dok je parcelizacija imanja u Hrvatskoj bila ograničena egzistencijalnim minimumom, u Srbiji se ona odvijala do proizvoljno malih jedinica koje su bile neotuđive, vezujući, na taj način, seljaštvo trajno za zemlju³⁸ (up. Čalić, 2004). Sprovedenjem polovičnih društvenih reformi

---

1.702 radnika, da bi do 1905. godine broj preduzeća porastao na 94, sa 4.730 radnika (Zundhausen, 2009: 204).

38 Jedan od ključnih razloga ograničenog privrednog razvoja zemlje ogleda se u pravnom konzerviranju tradicionalnih institucija, pre svega zadruga. Naime, Građanskim zakonom (1844) potvrđeno je običajno pravo o kolektivnom karakteru vlasništva nad imovinom, iako je dozvoljena mogućnost njene podele (u slučaju raspada velikih familija), pravno ozakonivši ono što se u realnosti uveliko događalo – raspadanje zadruga. Na taj način je omogućena parcelizacija zemljišnog poseda do proizvoljno malih jedinica, uz istovremeno očuvanje minimalne okućnice (Zakon o okućju) u situaciji kada, usled nedostatka novca, dolazi do prezaduživanja seoskih domaćinstava i seoskog lihvarenja. Oba su procesa bila fatalna za produktivnost seoske poljoprivrede: kolektivna svojina nad zemljom je gušila inicijative za intenzivniju ekonomiju koja bi bila u stanju da proizvede višak (pošto se dobit delila na veliki broj ljudi, te je rast po glavi bio izrazito nizak), dok su parcelizacija i usitnjavanje zemljišnog poseda vodili ka nerentabilnim jedinicama, nedovoljnim za proizvodnju viška (prvobitne akumulacije kapitala) i razvoj

(kao posledica namere političke elite u Srbiji da s prodorom tržišnih odnosa na selo ne dođe do drastičnog osiromašenja seljaštva, odnosno usled nastojanja krupne veletrgovačke buržoazije i veleposedničkog plemstva u Hrvatskoj da očuvaju za njih funkcionalnu porodičnu zadrugu kao ekonomsku jedinicu), sprečena je snažnija mobilizacija radne snage i širenje kapitalističkih odnosa, a time i drastičnije društveno diferenciranje (iako je, treba i to reći, nešto snažniji stepen društvenog diferenciranja, pogotovo na selu, zabeležen u Hrvatskoj³⁹) (up. Karaman, 2000; Karaman, Šidak, Gross, Šepić, 1968; Čalić, 2004; Zundhausen, 2009).

Iako je kriza agrarne prenaseljenosti (čija je pojava kasnila čitav jedan vek za razvijenim zapadnim društvima) karakterisala oba društva, strategije njenog prevazilaženja su bile drugačije: naime, usled blizine pomorskih puteva, Hrvatska je poljoprivrednu nezaposlenost delimično amortizovala trajnim preokookeanskim migracijama stanovništva iz pasivnih krajeva, dok je u Srbiji, usled trajne vezanosti seljaštva za zemlju, dolazilo do privremenih unutrašnjih migracija (pečalbarstva) kao strategije dolaženja do nepoljoprivrednih prihoda (tek će u međuratnom periodu ovaj vid dodatnog prihodovanja biti zamenjen stalnim najamnim radom). Ipak, agrarna prenaseljenost, ni u jednom ni u drugom društvu, nije prevaziđena intenziviranjem poljoprivredne proizvodnje, već njenim ekstenziviranjem (bez značajnijih pokušaja da se poveća agrarna produktivnost) (up. Karaman, 2000; Čalić, 2004). Tek sa intenziviranjem procesa industrijalizacije dolazi do porasta broja radništva, iako, usled nepovoljne strukture industrije (dominacija prerađivačkih delatnosti) ne dolazi do snažnijeg formiranja sloja urbanog proletarijata. Ipak, porast stanovništva, agrarno-industrijski razvoj i prodor tržišne privrede, krajem 19. veka, „stavili su u pokret tradicionalni seoski socijalni poredak“ (Čalić, 2013: 33).

Proširena porodica (odnosno zadruga) dugo je vremena, u okviru oba društva, opstajala kao dominantni socijalni okvir života seoskog stanov-

---

seoske buržoazije. Ujedno, Zakonom o okućju seljaci su trajno vezani za zemlju, čime je otežano stvaranje agrarnog proletarijata i slobodnog tržišta rada kao preduslova za razvijanje kapitalističke proizvodnje (Čalić, 2004: 37– 42).

- 39 Ustanovljavanje građansko-kapitalističkog poretka nakon 1848. godine suštinski je značilo promenu normativno-institucionalnog poretka jer je doveo do izmene spoljašnjeg okruženja u kojem je do tada postojala naturalna seoska proizvodnja i njena institucionalna forma u vidu kućne zadruge. Iako je stvorio uslove za lakši prodor tržišnih odnosa, on je ujedno doveo do dezintegracije dominantnih formi života i privređivanja seoskog stanovništva. Modernizacija agrarno-ruralnog kompleksa imala se sada odvijati u okvirima kapitalističkog umesto dotadašnjeg feudalnog poretka, a tradicionalne institucije morale su ustupiti svoje mesto adekvatnim modernim formama života i rada. Ipak, treba reći da je, za razliku od Srbije, u kojoj se agrarna proizvodnja mahom odvijala u okvirima naturalne proizvodnje, u Hrvatskoj agrar poslužio kao sirovinaska baza za poslovnu aktivnost trgovačke i industrijske buržoazije, predstavljajući sastavni deo kapitalističkih socio-ekonomskih odnosa (Karaman, 2000: 194).

ništva, predstavljajući jezgro tradicionalnog društvenog poretka. Kolektivni način privređivanja i vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, egalitarna raspodela dobara, neprikosnovenost patrijarhalnog autoriteta oca i starijih članova porodice, izrazita rodna disproporcija moći i podređenost žena činili su osnovne karakteristike tradicionalnog seljačkog društva i vrednosno-ideološke matrice koja se u njegovim okvirima formirala. Ove tradicionalne norme su neretko svoj izraz dobijale u zakonima, institucionalizujući na taj način patrijarhalni društveni poredak. Drugim rečima, ideje ekonomskog liberalizma nisu nailazile na plodno tlo u društvima Hrvatske, a naročito Srbije, gde su tradicionalne ustanove – porodične zadruge i opštine – otelovljavale princip kolektivnog vlasništva i odgovornosti nad zemljom, onemogućavajući značajnije pokušaje razvoja privredne delatnosti na načelima privatne inicijative, samostalnosti, odgovornosti i, uopšte, razvoja preduzetničkog duha. Duboka ukorenjenost kolektivističkih i egalitarnih vrednosti u tradicionalnim institucijama (koje su se žilavo održavale i tokom prve polovine 20. veka), zajedno sa nepovoljnim strukturnim karakteristikama privrede i nastojanjima elite (pre svega u Srbiji) da svoj legitimitet učvrsti upravo tako što će date vrednosti prevesti iz neformalnog u formalni institucionalno-normativni sistem, suštinski su onemogućavali snažniju rasprostranjenost i učvršćivanje vrednosno-ideoloških obrazaca tipičnih za kapitalistički sistem društvenih odnosa. Na taj način, modernizacija na kapitalističkim osnovama ne samo da je bila suočena sa strukturnim preprekama već je nailazila i na otpore koji su dolazili iz vrednosno-ideološke sfere.

Usled slabog industrijskog razvoja proces urbanizacije se u oba društva relativno usporeno odvijao. Migracije sa sela su menjale strukturu malobrojnih gradova i varoši, dovodeći do njihove rustifikacije. Nešto ranija solidifikacija ekonomski zasnovanog građanstva u Hrvatskoj (sastavljenog od veletrgovačke buržoazije, imućnog plemstva, trgovaca, zanatlija, službenika, oficira i radnika) vodila je i vidljivijem prihvatanju zapadnih životnih stilova i vrednosti, dok su pokretačku snagu modernizovanja svakodnevnih životnih praksi u Srbiji predstavljali, pre svega, intelektualci školovani u inostranstvu. U velikim gradskim centrima polako je prodirao i zapadni način života, praćen promenama na mikronivou – u životnim praksama, navikama i vrednostima. Međutim, upravo će ova „evropeizacija“, naročito u Srbiji, predstavljati izvor tenzija između većinske tradicionalne i nove građanske (liberalne) kulture. Prodor robnonovčane privrede i utemeljenje kapitalističkih društvenih odnosa doneli su na taj način drastične društvene promene koje su potencijalno vodile snažnim lomovima u dotadašnjim obrascima delanja, osećanja i mišljenja. Ovaj sukob između starog i novog, „našeg“ i „tuđeg“, sigurnosti zajednice (*Gemeinschaft*) i nestabilnosti građanskog društva (*Gesellschaft*), predstavljao je oblik

radikalizacije strahova od gubitka identiteta i moralnog urušavanja, ali i od neizvesnosti koje je donosio kapitalistički sistem. U potrazi za „pravom“ seljačkom kulturom i romantizovanom tradicionalnom porodičnom zajednicom, koje bi predstavljale protivtežu neizvesnosti kapitalističkog građanskog društva, mase etnografa, istoričara, filologa, muzikologa, književnika itd. nastojale su da pronađu „istinske“ („izgubljene“) korene srpske, odnosno hrvatske kulture, doprinoseći, na taj način, idealizaciji i centriranju tradicionalističkih idejno-vrednosnih obrazaca.⁴⁰

* * *

Imamo li na umu sve pobrojane karakteristike prve faze kapitalističke modernizacije dvaju društava, jasno je da su njeni dometi bili ograničeni i nedovoljni da bi se moglo govoriti o sveobuhvatnoj transformaciji tradicionalnih poredaka. Usled zakasnelog uspostavljanja kapitalističkih odnosa i izgradnje racionalnog državnog aparata u Srbiji, praćenog polovičnim reformama ograničenim samo na određene segmente društva, normativno-institucionalni poredak nije, u tako kratkom vremenskom periodu, ni mogao da generiše politički i ekonomski liberalizam kao dominantne vrednosno-ideološke matrice. Nedovoljne strukturne promene i razvojne teškoće dovele su do održavanja i reprodukovanja tradicionalne ideološke matrice, kojoj su se liberalne vrednosti adaptirale ili njome bivale apsorbovane.

S druge strane, s obzirom na nešto ranije otpočinjanje procesa ekonomske modernizacije na pojedinim teritorijama današnje Hrvatske (centralna Hrvatska i Slavonija), kao i na brži raspad tradicionalnog poretka na selu, jasno je da je prodor liberalnih vrednosti bio u manjoj meri „opterećen“ opstajanjem tradicionalističke matrice. S obzirom na to da je politički razvoj Hrvatske u značajnoj meri bio usmeravan činovničkim aparatom lojalnim centralnim vlastima u Beču i/ili Budimpešti, temeljni sporovi oko strategija modernizacije nisu bili tako naglašeni kao u Srbiji. Uz to, smanjena mogućnost političke participacije seljačkih masa u Hrvatskoj nije generisala potrebu da se političke strukture, u cilju zaposedanja ili održavanja vlasti, pozivaju na tradicionalni poredak i njegove institucije, kao što je bio slučaj u Srbiji. Na taj način je tradicionalistička vrednosno-ideološka matrica, kao sredstvo političke borbe, donekle „otupljena“ (iako treba naglasiti da izostajanje reformskog kursa političke elite tokom većeg dela posmatranog perioda nije dovelo ni do masovnog širenja libe-

40 Ovaj simbolički sukob gradskog i seoskog, „tuđeg“ i „našeg“, koji se odvijao kao posledica prodora kapitalističkog sistema društvenih odnosa i promena koje je doneo na prakseološkom i vrednosnom planu, čest je bio motiv književnosti devetnaestog i ranog dvadesetog veka (videti dela: Stevana Sremca, Jovana Sterije Popovića, Branislava Nušića, Anta Kovačića itd.).

ralnih ideja), dok se zavisna pozicija Hrvatske u okviru Monarhije pojavljuje istovremeno i kao razvojna prepreka, ali i kao brana od dominacije tradicionalističkih ideologema u političkom životu.

Ipak, snažnije utemeljenje ekonomskog i političkog liberalizma kao dominantnih vrednosno-ideoloških matrica nije bilo moguće usled slabosti i relativne nerazvijenosti društvenih slojeva koji bi bili njihovi nosioci. Naime, uspostavljanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa i parlamentarne demokratije vezuje se prvenstveno za uspon buržoaskih (građanskih) društvenih slojeva, čija se dominacija, na vrednosno-ideološkom polju, odlikuje manjim ili većim uspehom u nametanju sopstvene interpretacije društvene realnosti (a koja je, po pravilu, interesno utemeljena i upravljena na očuvanje sopstvene dominacije) širim društvenim slojevima. Međutim, usled kasnog otpočinjanja kapitalističkog preobražaja, i njegovog specifičnog toka, ovi slojevi nisu uspeali ni u jednom ni u drugom društvu da se razviju u toj meri da postanu relativno nezavisna društvena snaga koja bi usmeravala razvojne procese shodno svojim interesima.

U Hrvatskoj, dominacija činovničkog aparata centralne vlasti, s jedne strane, i veletrgovačke buržoazije i zemljoposedničkog plemstva, s druge, otvorila je prostor za prodor konzervativnih ideja, da bi tek krajem 19. veka, sa jačanjem srednje i sitne domaće buržoazije, došlo do stvaranja društvene osnove za iole snažnije utemeljenje ideološke matrice koja se tipično povezuje sa kapitalističkim sistemom društvenih odnosa. Iako je seljaštvo predstavljalo dominantnu grupaciju, usled redukovanih mogućnosti za širu političku participaciju ove grupacije, tradicionalistička vrednosno-ideološka matrica nije, sve do osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke, bila jasno artikulirana u programima političkih partija, niti je dobijala svoje glasnogovornike u strukturama vlasti.

U Srbiji, s druge strane, dugo vremena ne dolazi do formiranja tipično buržoaske elite, nezavisne od državno-činovničkog aparata, koja bi svoju egzistenciju vezivala za kapitalistički tip privređivanja i tržišne odnose. Njihova je reprodukcija mahom zavisila od zaposedanja državnih položaja i održavanja vlasti (politički kapitalizam), čiji se legitimitet crpao iz podrške „naroda“, odnosno tradicionalistički orijentisanog seljaštva (čija je politička participacija sukcesivno rasla u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka). U takvoj situaciji, uspešnost održavanja dominantne pozicije u velikoj je meri bila određena demagoškim nastojanjima političke elite, buržoazije i državnog činovništva da obezbede široku podršku najbrojnije društvene kategorije – seljaštva – uz pomoć tradicionalističkih ideologema, kojima su liberalne ideje često prilagođavane. Pri tome, ova zavisnost domaće političke, ekonomske i intelektualne elite od seljaštva dodatno je pojačana činjenicom da su i same bile seljačkog porekla, odnosno da se njihova temeljna politička socijalizacija morala odigravati upravo u tradi-

cionalističkom ključu, čija je dominacija bila nesumnjiva čak i kada su se pojavljivali kao proponenti liberalnih idejnih stremljenja.⁴¹

Za razliku od razvijenih društava Zapada, čiji se razvojni procesi u pravcu uspostavljanja kapitalističkog poretka odvijaju znatno ranije, praćeći relativno jasno ocrtanu evolucionu putanju, Hrvatska i Srbija su, kao uostalom i druga periferijska društva, bivale suočene sa opstajanjem tradicionalnih institucija i odnosa, uporedo sa prodorom kapitalističkih odnosa. Ovakva razvojna putanja, gde dolazi do uporednog opstajanja starih struktura i novih institucija, često je imala pogubne posledice (na primer, pojava seoskog lihvarjenja u situaciji oskudice novca, raspad porodičnih zadruga, drastično osiromašenje seljaštva i ubrzana depopulacija sela, kao posledica nemogućnosti seoskih domaćinstava da se prilagode novim tržišnim uslovima itd.). Zakasneli prodor kapitalističkih odnosa je, na taj način, umesto postepene smene tradicionalnih institucija modernim, doveo do njihove koegzistencije, gde je dominacija kapitalističkih institucija i odnosa umnogome zavisila od drastično suženih mogućnosti da se obezbedi funkcionisanje sistema koji će počivati na razvojnim osnovama.

Specifičnost Hrvatske u odnosu na Srbiju ogleda se u tome što su liberalno-demokratske reforme i prodor tržišnih odnosa u značajnoj meri bili određeni ne samo ograničenim unutrašnjim potencijalima nego i (odlučujućim) dejstvom spoljnih činilaca, što je, uostalom, vodilo integraciji hrvatskih teritorija u svetski kapitalistički sistem na periferijskim osnovama i zavisnoj razvojnoj poziciji. Nepostojanje jedinstvenog, „organski povezanog“ (Karaman, 2000: 206) privrednog prostora na kojem bi hrvatske privredne snage mogle nesmetano delovati i razvijati međusobne odnose, kao i samo delimična i nepotpuna samostalnost u vođenju ekonomske politike sa stanovišta interesa unutrašnjih društvenih snaga, svakako nisu doprinosili razvoju na modernizujućim osnovama. Krhkost liberalno-kapitalističkih institucija je, pri tome, naročito dolazila do izražaja u situacijama političkih i ekonomskih kriza, kojima je bilo pogođeno Carstvo tokom poslednjih decenija postojanja, onemogućavajući jednoznačno i snažnije (odnosno, dominantno) utemeljenje grupacija koje će biti nosioci novih (ekonomskih i političkih liberalnih) vrednosno-ideoloških matrica.

Za razliku od Zapadne Evrope, gde se modernizacija odvijala sukobljavanjem buržoazije i tradicionalnih elitističkih centara (plemstva, pre svega), zavisni položaj Hrvatske u okviru Monarhije suštinski je značio da su ovi centri bili predstavljeni u obliku stranog činioca, te je proces modernizacije suštinski išao pod ruku sa nastojanjima da se izvrši nacionalno oslobođenje i integracija (otuda liberalne političke i društvene reforme ujedno predstavljaju i oblik nacionalne emancipacije, a u slučaju domaće

---

41 Videti opširnije u: Stojanović, 2013.

buržoazije i ekonomske emancipacije). Recepcija liberalnih ideja je, na taj način, dobijala specifične odlike, oličene pre svega u ideologiji nacionalizma, pospešujući vernakularnu mobilizaciju stanovništva pogođenog socijalnim posledicama tržišne privrede. Pogubne socijalne posledice utemeljivanja kapitalističkih odnosa po seljaštvo i kratkotrajno razdoblje nešto intenzivnijeg ekonomskog razvoja (prekinuto Prvim svetskim ratom i unutrašnjom krizom Carstva koja mu je prethodila), s jedne strane, i fokusiranje političkih elita na procese nacionalnog ujedinjenja i sticanja državne samostalnosti, s druge strane, onemogućili su čvršće i trajnije utemeljenje liberalnih (ekonomskih i političkih) institucija, a time i odgovarajućih ideoloških orijentacija među širim društvenim slojevima. Iako bazične nosioce nacionalističkog pokreta treba tražiti pre svega u pripadnicima građanstva, njegova kolektivističko-egalitaristička podloga predstavljala je osnov za mobilizaciju širih društvenih slojeva (seljaštva, pre svega), čiji je životni okvir uzdrman prodorom kapitalističkih odnosa. Posledice liberalnih reformi, na taj način, u perifernim društvima poprimaju sasvim drugačije odlike od onih u razvijenim društvima, pa tako preživele tradicionalne institucije i savremene ideje čine specifičan normativni i vrednosno-ideološki sklop koji, u slučaju hrvatskog, kao uostalom i srpskog društva, vodi kočenju razvojnih potencijala, putem kreiranja unutrašnjih (pored već postojećih spoljašnjih) prepreka.

Ideje ekonomskog i političkog liberalizma nisu nailazile na plodno tlo ni u Srbiji. Pored održavanja tradicionalnih oblika privređivanja i života na selu, koji su se temeljili na načelima egalitarne raspodele i kolektivnog vlasništva, kao i strukturnih prepreka razvijanju preduzetničke aktivnosti i snažnijoj akumulaciji kapitala, državni intervencionizam u podsticanju industrijskog rasta doneo je, suprotno načelima slobodne trgovine, snažno oslanjanje na državu kao organizatora ekonomskih aktivnosti. Srbija, pri tome, nije bila izuzetak: kako navodi Ivan Berend, početak 20. veka označio je vidljivim neuspeh zapadnog modela *laissez-faire*-a na periferijama kapitalističkog sistema, stvorivši prostor za državni intervencionizam. Državne investicije, subvencije za novootvorene firme, redukcije tarifa za državnu železnicu itd. predstavljale su tipične mehanizme podsticanja industrijalizacije, koji su naročito bili vidljivi nakon žitne krize sedamdesetih godina 19. veka. Ujedno, ovi su procesi predstavljali jedan vid skretanja ka protoekonomskom nacionalizmu perifernih zemalja, gde se slobodno tržište, kapitalistički individualizam, „sebični materijalizam“ i parlamentarna demokratija preispituju i odbacuju (i to pre od strane „pobunjenih“ grupacija – mahom delova inteligencije, nego od strane njihovih vlada). U pojedinim slučajevima, disparitet između zemalja centra i periferije nije se, uvođenjem slobodnog tržišta, smanjio, već obratno – uvećao se, ne omogućavajući hvatanje koraka sa Zapadom (Berend, 2009: 52–53). Pri tome,

razvojna oslonjenost industrijske proizvodnje na državu nužno je vodila relativno konzervativnoj orijentaciji malobrojne krupne buržoazije, koja nije bila samo upravljena na zaštitu domaćeg tržišta od strane konkurencije već je istovremeno vodila ka nizu trgovinskih zabrana koje su nepovoljno uticale na širenje unutrašnjeg tržišta i potražnju za zanatskim i industrijskim proizvodima (Čalić, 2004: 45). Zajednička usmerenost države i malobrojne krupne buržoazije ka očuvanju njenog privilegovanog položaja suštinski je gušila privatnu inicijativu širih društvenih grupa, razvoj na principima ekonomske racionalnosti, ali i formiranje buržoaskih grupacija čija bi se reprodukcija temeljila isključivo na posedovanju ekonomskog kapitala (Lazić, 2011: 117–125). Kapitalistički razvoj Srbije je, na taj način, imao suštinski političko utemeljenje, u čijem središtu nije bilo tržište, već država, kao generator i regulator ekonomskih procesa (državocentrični kapitalizam)⁴² (Lazić, 2011; Lazić & Pešić, 2012). Na taj način je kapitalistička klasa, kako navodi Lazić, u datim istorijskim okolnostima više bila talac države nego njen mentor, ne uspevajući da nad njom uspostavi spoljašnju kontrolu i usmeri njeno delovanje prema sopstvenim interesima, odnosno nesmetanom održavanju uslova sopstvene reprodukcije. Naprotiv, stavljanje političke sfere u centar društvenog razvoja uslovio je njenu primarnost nad ekonomskim procesima, tako da je sticanje državnih položaja, čak i kod pripadnika kapitalističke klase, dobijalo primat nad akumulacijom kapitala.

Na taj način, u društvu u kojem je egalitarizam predstavljao ključnu vrednost, a prodor kapitalističkih društvenih odnosa i tržišne privrede opasnost kojom se dati princip narušavao, uspostavljanje modernih kapitalističkih institucija (privatne svojine, slobodne trgovine, individualne odgovornosti, društvene diferencijacije, slobodne privredne inicijative itd.) bilo je značajno redukovano. Uprkos značajnim društvenim promenama, kolektivistički egalitarizam, koji je svoj ideal pronalazio u patrijarhalnoj zajednici, opstajao je kao dominantna vrednosno-ideološka matrica.⁴³ Takvo se društvo, pri tome, oslanjalo na tradicionalne, autoritarne strukture vlasti. Na taj način se svaki oblik diferenciranja (političkog ili ekonomskog) shvatao kao razbijanje utvrđenog poretka, čije se ponovno uspostavljanje odvijalo u okvirima određenim zatečenim društvenim strukturama. Nepostojanje društvene grupacije koja bi se nametnula kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa, i na njemu zasnovanih

---

42 U prilog ovoj tezi svedoči i činjenica da se država pojavljuje kao najveći vlasnik kapitala na početku 20. veka (Stojanović, 2013: 236).

43 Otpor koji je pružan prodoru modernih institucija pokazivao je da su procesi društvene diferencijacije, stvaranje atomizovanih porodica, razvoj svesnih i odgovornih pojedinaca, čak i kod modernistički orijentisanih pripadnika elite, suštinski shvatani više kao neka vrsta danku koji se mora platiti zarad društvenog napretka, nego kao usvojeni ideal (Stojanović, 2013: 86).

vrednosno-ideoloških matrica, određuje stoga i ovo kretanje u krajnje redukovanim, sistemski zatečenim okvirima.

Usled zakasnelog priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu, na perifernim osnovama, kratkotrajna i „iskrivljena“ implementacija zapadnog modela razvoja, zasnovanog na političkoj demokratiji i tržišnoj privredi, nije Srbiji donela željeni tempo razvoja i priključak zemljama centra, već je, naprotiv, dovela do još većeg jaza, kao i do snažnih posledica po dotadašnji način društvenog života. Slično kao i u Hrvatskoj, liberalne ideje, koje su pratile ovaj model razvoja, ubrzo su dobile svoju kontratežu u tradicionalističkim ideologemama, kao izraz otpora na promenjene uslove života koje je kapitalizam sa sobom donosio. Stoga se, na vrednosno-ideološkom planu, jasno ocrtava sukob dveju vrednosno-ideoloških matrica, tradicionalističko-patrijarhalne nasuprot liberalno-„zapadnjačke“, gde je čvrsta ukorenjenost prve često dovođila do poništavanja efekata druge ili, u najboljem slučaju, do njenog apsorbovanja.

3.1.1.3. Jugoslovenska faza kapitalističkog razvoja

Druga faza kapitalističkog razvoja dvaju društava praćena je promenom političko-teritorijalnog okvira dvaju društava, odnosno formiranjem zajedničke države, na temelju ideje o kulturnoj sličnosti južnoslovenskih naroda. Zajednička država je, na taj način, označila teritorijalnu integraciju različitih etničkih grupa koje su naseljavale balkanski prostor, iako je donela niz konflikata oko poželjne koncepcije države, statusa naroda, ali i teškoće u pogledu usaglašavanja različitih pravnih i ekonomskih poredaka i integracije kulturno nehomogenih regija i stanovništava. Kao što ćemo videti, ovi sporovi su generisali niz razvojnih teškoća, odvlačeći veliki deo materijalnih i ljudskih resursa na pitanja stabilizacije institucija nove multietničke, multikonfesionalne i ekonomski heterogene države i rešavanja nacionalnih pitanja, odlažući korenitu transformaciju društva i njegov, pre svega, društveno-ekonomski razvoj. Na taj način se nova država pojavljuje kao „konglomerat različitih nedovršenosti“ (Gredelj, 2000: 190) koje su se međusobno podupirale, onemogućavajući stabilizaciju političkog poretka i formulisanje razvojne ekonomske strategije. Ujedno, nova država suočila se sa sličnim problemima koji su, kao posledica uspostavljanja novog društveno-ekonomskog poretka, mučila društva Srbije i Hrvatske u prethodnom razvojnom periodu: nekoherentni i segmentirani procesi modernizacije sudarali su se sa tradicionalnom društvenom strukturom, „konzervativizmom autarkičnog sela i ostacima feudalne svesti i društvene organizacije“ (Gredelj, 2000: 190), generišući nove sporove, ovoga puta ojačane nacionalističkim i separatističkim tendencijama, oko vizija poželjnog društvenog razvoja. S druge strane, ekonomski heterogena,

ratom razorena privreda nove države suočila se s mnogostrukim izazovima (usaglašavanja različitih ekonomsko-pravnih sistema i regionalnih neujednačenosti, posleratne obnove, obnavljanja pokidanih tržišnih veza i stvaranje novih itd.) koji su predstavljali dodatno opterećenje u nastojanju da se uhvati priključak sa uveliko odmaklim industrijalizovanim zemljama kapitalističkog centra. Rečima Dušana Bilandžića: „u trenutku stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca osnovna ekonomska proturječnost bila je nesklad između povijesne nužnosti izvođenja industrijalizacije i nesposobnosti zemlje da tu industrijalizaciju izvede“ (Bilandžić, 1978: 11).

* * *

Stvaranje jugoslovenske države obeleženo je, na političkom planu, prvenstveno različitim stanovištima o načinu njenog uređenja.⁴⁴ Osnovna linija spora uspostavljena je između centralističkog poimanja države srpske političke elite (gde se na formiranje jake zajednice južnoslovenskih naroda gledalo kao na vrstu nagrade za oslobodilačku borbu, kojom je trebalo dovršiti proces teritorijalne integracije srpskog etničkog korpusa, ali i osloboditi Srbiju zavisnosti od uticaja velikih sila) i federalističkog poimanja hrvatske (i slovenačke) elite (u okviru koje bi bile očuvane religijske i jezičke posebnosti, kao i poštovanje hrvatskih državnih simbola i institucija⁴⁵) (Čalić, 2013: 94–99). Međutim, ni unutar samih nacionalnih elita nisu međusobno bile usaglašene koncepcije u pogledu poželjnog uređenja buduće države, što je dodatno izazivalo sporove i političke podele.⁴⁶ Usled dominacije srpske (političke) elite, država je utemeljena na centralističkim osnovama, na čelu sa srpskom dinastijom (u formi ustavne monarhije), čime će nacionalno pitanje dobiti centralno mesto u političkim sporovima, apsorbujući sve druge društvene sukobe i usmeravajući ih na ovaj kolosek (Lazić, 2011: 109).

Iako je utemeljena kao ustavna monarhija sa opštim pravom glasa,⁴⁷ po ugledu na razvijene zapadne demokratije, legitimitet Kraljevine je potkopan već u samom začetku, donošenjem ustava koji nije imao punu podršku predstavnika dva konstitutivna naroda (hrvatskog i slovenačkog). Ovaj temeljni spor oko oblika uređenja i statusa pojedinih naroda (posebno

44 Opširnije o potencijalnim modelima integracije koji su figurirali kao okvir za uspostavljanje buduće državne zajednice, videti u: Zundhausen, 2009: 274.

45 Naravno, treba naglasiti da su iza ideje stvaranja Kraljevine SHS postojali i konkretni politički ciljevi hrvatske elite. Opširnije u: Čalić, 2013: 95.

46 Opširnije o tome videti u: Bakić, 2004.

47 Ovo se opšte pravo glasa, doduše, odnosilo na sve muškarce starije od 21 godine, dok će žene na isto pravo sačekati još nekoliko decenija (istini za volju, ovo pravo ženama je bilo uskraćeno i u drugim evropskim zemljama, na primer, Francuskoj ili Italiji) (Čalić, 2013: 107; Zundhausen, 2009: 274).

hrvatskog) u okviru zajedničke države, odrediće celokupan parlamentarni život Kraljevine i njegovu izrazitu nestabilnost. Česte blokade rada parlamenta, izazvane strukturalnim slabostima parlamentarizma, suštinski su pogodovale kralju, omogućavajući mu da proširi prostor autokratskog odlučivanja i neformalnih uticaja (Čalić, 2013: 115), ujedno doprinoseći da ova institucija u potpunosti izgubi ugled u narodu (Petranović & Zečević, 1991: 120). Složeni ekonomski interesi građanskih elita (podeljenih u manje-više jasne etničke blokove), sporovi oko rešavanja nacionalnih pitanja i načina uređenja države, ideološke suprotnosti političkih partija, kao i nastojanje centralnog vladara da učvrsti sopstveni uticaj (uz pomoć razgranate dvorsko-klijentelističke mreže – up. Čalić, 2013: 115), faktički su doveli do toga da se moderne političke institucije pojavljuju kao prazna forma, uz istovremeno opstajanje političke kulture u kojoj se drugačije mišljenje ne toleriše, kompromis teško pravi, a politički sukobi rešavaju silom. Parlamentarna nestabilnost i eksplozija sukoba faktički su paralisali rad predstavničkih tela, generišući duboku političku i društvenu krizu. Stalni „nedostatak legitimnosti i funkcionalnosti u multietničkoj, centralistički uređenoj zajednici“ (Čalić, 2013: 119), podsticao je ekskluzivističke nacionalističke težnje i agresivni revizionizam državnih granica, ispunjavajući politički život Kraljevine stalnim krizama, nasiljem i korupcijom, dovodeći tako u pitanje formativnu moć demokratije i prava naroda.

Upravo u takvoj političkoj atmosferi, koja je kulminirala atentatom na prvake HSS-a u Skupštini, kralj raspušta Skupštinu (6. januara 1929), stavlja Ustav van snage i, putem diktature, sprovodi u delo ideju jugoslovenskog jedinstva, razobličavajući i učvršćujući suštinsku dominaciju dvora nad parlamentom. Ova tendencija ka snažnoj izvršnoj vlasti i autoritarnom režimu nije, kako navodi Mari-Žanin Čalić, bila samo specifičnost jugoslovenske međuratne države: naime, do 1939. godine, od 28 evropskih država, demokratski poredak se održao u svega 11; pored Jugoslavije, model kraljevske diktature uspostavljen je još i u Albaniji, Bugarskoj i Rumuniji; u Italiji je uspostavljen fašistički režim, a u Nemačkoj nacional-socijalistički (Čalić, 2013: 145). Nedovršenost partijskih sistema, politički klijentelizam, manipulacija izborima, političko nasilje, slabost onih društvenih slojeva koji bi trebalo da budu nosioci funkcionalnog političkog pluralizma, nepostojanje političkog konsenzusa itd., razlozi su zbog kojih je u mladim evropskim državama potkopavan demokratski poredak, a parlamentarizam upadao u krizu⁴⁸ (Zundhausen, 2009: 294).

48 Međutim, za razliku od antidemokratskih režima u Italiji i Nemačkoj, kraljevske diktature na Balkanu opstajale su i bez ideologija, masovnih mobilizacija ili državnih partija, oslanjajući se na već postojeće elite u administraciji, crkvi i vojsci, ali koristeći i tradicionalne oblike legitimacije moći i harizme monarha (Zundhausen, 2009: 294; Čalić, 2013: 145).

Oktroisanjem ustava (1931), suštinski je potvrđena dominacija dvora kao središnjeg političkog autoriteta u državi,⁴⁹ u situaciji u kojoj su nacionalne buržoazije, orijentisane na vlastite političke elite da im obezbede povoljne uslove za akumulaciju kapitala u odnosu na konkurentske – nacionalne – buržoazije, slabile sopstvenu, ionako slabu, poziciju. Na taj način, politička arena opstaje kao središnji društveni podsistem, a politička elita (i sama hijerarhijski organizovana) kao društvena grupacija koja je i dalje primarno usmeravala osnovne društvene procese. Kao osnovne karakteristike ovako organizovanog sistema Lazić navodi sledeće: 1. potpunu kontrolu političke elite nad administrativnim i represivnim aparatom; 2. snažno oslanjanje elite na seljačke mase (čiju je podršku nastojala da dobije agrarnim reformama, ali i oslanjanjem na tradicionalne vrednosti i patrijarhalnu kulturu – uporedi sa: Čalić, 2013: 145); i 3. sužene mogućnosti za suprotstavljanje relativno slabe industrijske buržoazije (i srazмерно slabog industrijskog proletarijata koji je tek počeo da se formira), koja nije uspela da prevaziđe etničke podele i stvori jedinstven pogled na svoje klasne interese (uporediti sa: Petranović & Zečević, 1991: 118) (Lazić, 2011: 109). Politička elita se, na ovaj način, ponovo javlja kao društveni akter koji je uspevao da očuva svoju relativnu nezavisnost od buržoaske klase (putem garantovanja ekonomske zaštite seljaštvu, u zamenu za političku podršku), iako je, dugoročno, podupirala kapitalistički sistem društvenih odnosa (naravno, njena autonomija, koja se izvodi iz specifičnog karaktera resursa kojima je raspolagala, bila je samo relativna, jer je dolazilo do neposrednog interesnog, vrednosnog i kadrovskog prožimanja sa pripadnicima ekonomske elite – Lazić, 2011: 110). Usled fiksiranosti na rešavanje nacionalnih pitanja, u situaciji krhke ravnoteže moći i odsustva konsenzusa između nacionalno podeljenih političkih elita, politički sistem je suštinski imao jasne odlike autoritarne vlasti, čiji je legitimitet počivao na kombinaciji stvaranja klijentelističkih mreža i političke demagogije.

Osnovno pitanje koje je, kao što je već napomenuto, oblikovalo sukobe unutar političke arene i usmeravalo dinamiku političkog i celokupnog društveno-ekonomskog razvoja bilo je nacionalno pitanje. Nesuglasice oko načina uređenja države i statusa konstitutivnih naroda obeležene su usponom Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića, čije će delovanje predstavljati najžešću opoziciju centralističkim tendencijama

---

49 Primera radi, novim ustavom kralj je preuzeo pravo imenovanja polovine poslanika u svakom skupštinskom domu, dok su zabranjene organizacije koje su delovale na etničkoj, regionalnoj i verskoj osnovi. Usled serije protesta, sa temeljnim zahtevom ka uspostavljanju parlamentarizma i federativnim preuređenjem države, dolazi do talasa hapšenja vodećih opozicionih lidera, što će, u krajnjoj liniji, dovesti do ujedinjenja stranaka veoma različitih političko-ideoloških uverenja na zajedničkoj platformi i do zajedničkih istupanja na izborima 1935. i 1938. godine (Čalić, 2013: 146).

srpske buržoazije i kralja. Dugujući svoj uspon kampanjama masovne mobilizacije hrvatskog seljaštva (koje je po prvi put u okviru nove države dobilo mogućnost neposrednog učešća na izborima) na temelju ideja o „seljačkoj demokratiji“, „pravici“ i „suverenosti naroda“, HRSS je probleme seljaštva, pogodnog usponom tržišne privrede i kapitalističkih odnosa, uspeo da formuliše u vidu ideje o jedinstvenoj, organskoj i solidarnoj narodnoj zajednici. Kao i nekoliko decenija ranije u Srbiji, seljaštvo je, kao najbrojnija društvena kategorija, dobilo svoje političke predstavnike, čiji je politički program predstavljao spoj socijalnih, tradicionalističkih i nacionalističkih tendencija. Radić je pitanje socijalnih problema sela čvrsto povezivao sa idejom suvereniteta hrvatske nacije, gde bi suštinsko učešće ove društvene kategorije u državi bilo ostvarivo samo u nacionalno ujedinjenoj demokratskoj seljačkoj državi (Čalić, 2013: 112). Delovanjem ove partije (koja je imala odlike modernog političkog pokreta – uporedi: Petranović & Zečević, 1991: 122; Čalić, 2013: 153), u Hrvatskoj je dovršen proces nacionalne integracije („nacionalizam puka“), inkorporiranjem širokih seljačkih masa u političku zajednicu njihovom masovnom mobilizacijom na parlamentarnim izborima. Temeljni politički sporovi oko načina uređenja države, koji su suprotstavili manje ili više etnički podeljene blokove, suštinski su, na taj način, doveli do homogenizacije etničkih skupina (uporedi sa: Sekulić, 2014: 90) i njihovog tešnjeg povezivanja na osnovu zajedničkih istorijsko-kulturnih identitetskih karakteristika.

Pozadinu političkih sporova koji su dobijali obeležje nacionalnih sukoba predstavljali su ogromni društveni i ekonomski problemi sa kojima se država suočavala, naročito u pogledu regionalnih neravnomernosti i neophodnosti usaglašavanja različitih ekonomskih, obrazovnih i administrativnih sistema. Privredna, poreska i valutna reforma, koje je država sprovela nakon ujedinjenja, kidanje veza sa nekadašnjim tržištima, neravnomerna politika investicija i kreditiranja privrede od strane Narodne banke, izazivale su otpore kod pripadnika hrvatske i slovenačke buržoazije koje su nastojale da sopstvene ekonomske interese i udeo u vlasti u okviru nove države zaštite oslanjanjem na etnički ustrojene političke partije. Usled približavanja hrvatske buržoazije HSS-u i usmeravanja njenog rada prema sopstvenim interesima, povremeni kompromisi koje je ova stranka pravila sa režimom (a svakako najznačajniji je odbacivanje federalizma), suštinski su je udaljavali od prvobitnog programa seljačke republike, iako je njen uticaj među seljačkim masama ostao gotovo neokrnjen (uporedi sa: Bilandžić, 1978: 24; Petranović & Zečević, 1991: 120). Nacionalni sukobi su, na taj način, postali neka vrsta dimne zavese iza koje su se krili opipljivi privredni interesi nacionalnih buržoaskih elita, gde je politička dominacija srpske buržoazije faktički podstakla stvaranje međuklasnih saveza unutar hrvatskog etničkog korpusa i integraciju na nacionalnoj osnovi.

Ukoliko je hrvatsko nacionalno pitanje bilo postavljeno u okviru paradigme o nacionalnom oslobođenju, sa srpskim nacionalnim pitanjem je stvar bila obrnuta – ono se pojavljivalo kao pitanje dovršetka teritorijalne integracije srpskog etničkog korpusa. Privredne, političke, obrazovne i administrativne reforme, sprovedene nakon ujedinjenja, suštinski su poslužile širenju srpskog uticaja na nove teritorije i nastojanju srpske političke elite da ih integriše. Pored kolonizacije Vojvodine i Kosova srpskim i crnogorskim stanovništvom, na područjima Kosova i Makedonije (tzv. „Stare Srbije“) vršena je srbizacija stanovništva, nailazeći na značajne otpore, uprkos tome što je proces nacionalnog konstituisanja albanskog i makedonskog naroda tek bio u začecima. Centralnu ulogu u procesu uspostavljanja srpske dominacije imala je Narodna radikalna stranka, dosledno unitaristički i centralistički orijentisana na očuvanje srpske dominacije, oko koje su se sada, pored seljaštva, okupljali i predstavnici sitne i srednje buržoazije, činovništva i vojske (Petranović & Zečević, 1991: 114). Uporedo sa tim, i srpska krupna buržoazija nastojala je da, zahvaljujući bliskosti sa prorežimskim strankama i dvorom, poboljša sopstvenu poziciju u konkurenciji sa znatno jačom hrvatskom i slovenačkom buržoazijom i proširi tržište za svoje proizvode.

Nemogućnost različitih aktera da se za očuvanje svojih interesa izbore kroz blokirane institucionalne kanale i prividna pacifikacija sukoba uvođenjem diktature, suštinski je vodila radikalizaciji zahteva na manje-više svim stranama i oživljavanju nasilnih vanparlamentarnih oblika političke borbe. Ova radikalizacija političkog nasilja obeležena je delovanjem niza nacionalističkih organizacija paramilitarnog i pro-, odnosno otvoreno, fašističkog karaktera, čije su ideologije mahom počivale na ultradesničarskim osnovama. Pomenimo samo militantno antijugoslovenski, antiliberalni, antikomunistički i profašistički ustaški pokret u Hrvatskoj, koji je okupljao sitno građanstvo i delove klera, iako bez značajnijeg uporišta među seljaštvom, ili Jugoslovenski nacionalni pokret „Zbor“ Dimitrija Ljotića, koji je baštiniio klerikalnu, antikomunističku i antisemitsku orijentaciju, ideološki se pozivajući na nacionalsocijalističku Nemačku. Ipak, iako su sva društva Jugoistočne Evrope patila od teških posledica zakasnele modernizacije, masovniji uspon ultradesnih pokreta je izostao usled nepostojanja socijalnog i idejnog okvira kakav je postojao u visoko industrijalizovanim društvima. Još uvek nejak, statusno ugrožena, od državnog klijentelizma zavisna i ideološki dezorijentisana buržoazija nije predstavljala politički dovoljno snažnu grupaciju na koju bi se ovi pokreti masovnije oslonili⁵⁰ (Čalić, 2013: 155).

50 Porast nacionalizma i antidemokratskih tendencija je, u multikonfesionalnoj i multi-etničkoj državi izazivao podele i rivalitete i među verskim organizacijama, utičući, na taj način, na uspon klerikalnih ideja i verskog fanatizma, ali i na politizaciju verskih

Neuspeh zakasnele kapitalističke modernizacije i nefunkcionalnost demokratskih političkih institucija u kulturno i ekonomski heterogenoj državi, čiji narodi nisu imali jedinstvenu elitu, a značajan deo ni iskustvo zajedničkog života (Popov, 1993), dovelo je do jačanja ekstremnih ideologija i pokreta, pre svega među delovima sitne buržoazije, činovništva i klera. Kao odgovor na potrebe koje je doneo kapitalizam, zajedno sa institucionalnom krizom političkog poretka, u okviru pojedinih intelektualnih međuratnih pokreta, profašističkih i klerikalnih organizacija, javljaju su oštre kritike savremene zapadne civilizacije (i njenih glavnih tekovina), kao i rasno-biološka shvatanja istorijskih procesa, reflektujući šire intelektualne i političke procese u Evropi. Meta napada, naročito u intelektualnim i crkvenim krugovima, bile su vrednosti koje se tipično povezuju sa prodorom kapitalističkih odnosa i raspadanjem tradicionalnih struktura: individualizam, egoizam, racionalizam, materijalizam i dekadencija. Kritika savremene zapadne civilizacije⁵¹ je, naročito među delovima srpske inteligencije i klerikalnih krugova, bila pod značajnim uticajem kulturnog pesimizma Osvalda Špenglera (Oswald Spengler) i ruske religiozne filozofije, ali i ideja nacionalsocijalizma, francuskog i italijanskog fašizma (uporediti sa: Bakić, 2004; Malović, 2008), rezultirajući u specifičnom spoju desnog ekstremizma, konzervativizma, klerikalizma i tradicionalizma.

U centru ovih konzervativnih idejnih strujanja nalazila se odbrana tradicionalnog društvenog poretka, u okviru kojeg se, kao ključne institucije, prepoznaju nacija/nacionalna država (u Ljotičevoj viziji, organizovana prema staleškom principu) i porodica (zasnovana na patrijarhalnoj vlasti „domaćina kuće“) (opširnije o tome u: Popov, 1993). Temelj ovako organski shvaćene nacije – kojoj, prema rečima Ljotića, nije prirodan demokratski politički poredak – predstavlja seljaštvo, kao rasni fundament društva, suprotstavljajući se iskvarenosti grada i gradskog načina života (naravno, postuliranje sela i seljaštva u centar antimodernih diskursa imalo je i utilitarnu funkciju – mobilizaciju najbrojnije kategorije stanovništva

---

zajednica i militarizaciju njihovog delovanja. Naime, Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine garantovano je razdvajanje države i crkve, sloboda veroispovesti i ravnopravnost priznatih verskih zajednica. Po svom ustrojstvu, jugoslovenstvo je bilo verski neutralno i antiklerikalno (Čalić, 2013: 139). Na taj način, ulaskom u novu državu, Pravoslavna crkva nije više imala status državne religije, ali je i katolička crkva izgubila status kakav je imala u Habzburškoj monarhiji (ovaj gubitak neprikosnovene pozicije će retoriku obe crkve zaoštriti – uporediti sa: Falina, 2007: 251). Ipak, i pored formalne ravnopravnosti, pravoslavna crkva je u novoj državi dobila donekle privilegovan status, koji se ogledao u činjenici da je na čelu države bila srpska dinastija, te da je vrhovni poglavar SPC-a bio član Krunskog saveta i verski savetnik kraljevske porodice (Čalić, 2013; Zundhausen, 2009).

51 Prisutna u radovima Crnjanskog, Stefanovića, Mareša i drugih međuratnih intelektualaca okupljenih oko časopisa *Ideje* (Gredelj, 2000: 193; Malović, 2008).

na populističko-demagoškim osnovama). Odbacivanje demokratskog političkog sistema i kapitalističke privrede, koji cepaju jedinstveni (metafizički) shvaćen narod, praćeno je postuliranjem autoritarne (nepodeljene) vlasti monarha (bez posredovanja političkih stranaka), staleške organizacije društva i narodne planske privrede, u čijoj se osnovi nalazi poljoprivreda i zadrugarstvo (Popov, 1993; Gredelj, 2000). Konačno, organski definisane narodna zajednica, država i privreda dobile su svoj pandan u organski zamišljenoj društvenoj nadgradnji, koju je Ljotić video u ideološki nepodeljenoj i monolitnoj „nacionalnoj kulturi“ (Gredelj, 2000: 196).

Ukoliko je prethodna linija kritike kapitalizma i njegovih društvenih posledica dolazila zdesna (naslanjajući se na konzervativne, tradicionalističke, klerikalne i nacionalističke diskurse), druga je dolazila sleva, baštineći relativno dugu tradiciju socijalističkih ideja na ovim prostorima (pomenimo samo narodnjački socijalizam Svetozara Markovića u 19. veku i Socijaldemokratsku partiju na čelu sa Dimitrijem Tucovićem, koja je oformljena početkom 20. veka). Mada je socijalna baza levih pokreta – radništvo – predstavljala i dalje relativno marginalnu društvenu grupaciju u većinski agrarnom društvu, posledice koje je građansko-kapitalistički poredak doneo, zajedno sa kosmopolitskom i antiimperijalističkom orijentacijom, osigurale su relativno značajan uspon ove idejnopolitičke struje i njenih političkih organizacija⁵² u okrilju mladog jugoslovenskog društva.⁵³ Tesno se povezujući sa sindikatima, najznačajnija levo orijentisana partija – Komunistička partija Jugoslavije – imala je nemali broj pristalica, posebno u urbanim centrima i industrijalizovanim delovima zemlje u kojima je industrijsko radništvo bilo brojnije. Uz to, kritika kapitalizma, postuliranje vizije o pravednijem društvu i nastojanje da ponudi društvenopolitičku alternativu tradicionalnoj i patrijarhalnoj zajednici, omogućili su ovom pokretu da proširi krug svojih pristalica na srednjoškolsku i univerzitetsku omladinu, intelektualce i građanstvo, koji su glavnu pretnju videli u usponu fašističkih organizacija. Osnovne ideološke linije kritike vladajućeg društvenog poretka u okviru levog pokreta počivale su na idejama antikapitalizma, solidarnosti, egalitarizma, kolektivizma, internacionalizma (antinacionalizma), antitradicionalizma, antifašizma, feminizma i antiimperijalizma (upoređi sa: Gredelj, 2000: 194).

Kratak pregled političkih sukoba u okviru Kraljevine SHS (odnosno Jugoslavije) suštinski svedoči o tome da ideja (i ideologija) jugoslovenstva,

---

52 Na teritoriji Kraljevine SHS delovalo je nekoliko levo orijentisanih partija i pokreta: Jugoslovenska socijaldemokratska stranka (iz Slovenije), Socijalistička partija Jugoslavije, Komunistička partija Jugoslavije i Jugoslovenska republikanska stranka Jaše Prodanovića (Petranović & Zečević, 1991: 127–129).

53 Na prvim izborima za Ustavotvornu skupštinu, 1920. godine, Komunistička partija Jugoslavije je dobila 12,5% glasova, profilišući se kao treća po snazi stranka u parlamentu (Čalić, 2013: 156). Ipak, njen rad je zabranjen 1921, od kada deluje u ilegali.

koja je trebalo da posluži kao novi identitetski činilac ujedinjavanja kulturno i ekonomski heterogenog stanovništva, nije uspela da izvrši svoju funkciju u međuratnom periodu. Nastala kao izraz nastojanja da se izvrši nacionalna emancipacija stanovništva koje je naseljavalo jugozapadne teritorije Habzburške monarhije, a potom konkretizovana kao kulturni i politički projekat supranacionalne integracije hrvatskog i srpskog naroda (na temelju ustoličavanja moderne ideje građanstva, odnosno državljanstva), ona se, u trenutku stvaranja države, razbila o hridi realpolitičkih manipulacija i kalkulacija, naoštrenih partikularističkim interesima nacionalnih elita i razdrobljenom svešču agrarnih društava. Različite i često nesaglasne vizije jugoslovenstva (opširnije u: Gredelj, 2000; Bakić, 2004) otežavale su postizanje konsenzusa oko njegove političke i kulturne implementacije. Integrativno jugoslovenstvo (koje je od strane državnog aparata, pogotovo za vreme diktature, nasilno nametano) nije uspelo da prevaziđe nacionalne, verske, ekonomske, socijalne i druge podele, i stvori stabilnu političku zajednicu, već je i one slabšaše impulse demokratskog liberalizma i reformizma gutao državotvornim centralističkim ambicijama dvora (Gredelj, 2000: 198), potpirujući nasilne sukobe i različite vidove političkog ekstremizma.

Međutim, kao što smo videli, politička modernizacija hrvatskog i srpskog društva u međuratnom periodu nije bila samo otežana nepostojanjem funkcionalne integrativne ideološko-identitetske matrice već i usled krhkosti demokratskih normativno-institucionalnih okvira koji bi, zauzvrat, omogućili konsolidaciju liberalno-demokratskih političkih ideja i vrednosti. Strukturna kriza parlamentarizma, udružena sa autoritarno-centralističkim težnjama vrhovnog vladara (čija je politička praksa bila usmerena na derogiranje institucija parlamentarne demokratije i vladanje pomoću neformalnih kanala i institucija, uz široku legitimacijsku podršku seljaštva) i separatizmom nacionalnih političkih elita, otežala je stvaranje modernog političkog sistema koji bi predstavljao stabilan okvir ekonomskog i društvenog razvoja. Nepostojanje stabilnih i efikasnih institucionalnih kanala za usaglašavanje različitih i konfliktnih interesa, vodilo je razvoju političkog ekstremizma, nasilja i političke dezintegracije. Na taj način, ne samo da se politička arena pojavljivala kao primarno polje sveukupnog društvenog razvoja već je izrazita nestabilnost odnosa koji su se u njoj formirali suštinski usporavala, pa čak i kočila, razvojne procese u ostalim društvenim podsistemima. Ujedno, fiksiranje političke arene kao primarnog polja društvenog razvoja, u okviru kojeg su se crpli gotovo svi društveni i duhovni resursi, vodilo je jačanju političke elite, čija je potpuna kontrola nad reprezentativnim telima i administrativno-represivnim i ideološkim aparatima države (Lazić, 2011: 110), zajedno sa činiocima povezanim sa zakasnelim kapitalističkim razvojem, onemogućavala klasnu konsolidaciju i integraciju etnički podeljene krupne buržoazije.

* * *

Fiksiranje društvenog razvoja na politički podsistem, zajedno sa zakasnelom kapitalističkom modernizacijom na zavisnim osnovama i neophodnošću integracije ekonomski heterogenih područja, odredili su osnovne razvojne trajektorije zajedničke države u okviru ekonomskog podsistema. Usporena izgradnja periferijskog kapitalističkog društva odvijala se u uslovima neophodnosti obnove ratom razorenih područja i konsolidacije ekonomije nakon ogromnih materijalnih i ljudskih gubitaka (koji su karakterisali, pre svega, Srbiju, a u znatno manjoj meri Hrvatsku i ostatak zemlje). Ekonomski heterogena, razvojno neujednačena, strukturno ograničena privreda Jugoslavije imala je pred sobom težak zadatak hvatanja priključka za visoko industrijalizovanim društvima Zapada, u momentu kada su ona odavno prevazišla fazu kapitalizma slobodne konkurencije,⁵⁴ izgradivši monopolistički kapitalizam kojem je bila neophodna ekspanzija na nova tržišta (Lenjin, 2011). Talasi kapitalističke industrijalizacije su se tek probijali na teritorije nekadašnje Jugoslavije, potpirujući stanovišta o tome da agrarna struktura nove države pruža povoljne uslove za razvoj kapitalizma, usled jeftine radne snage, sirovina i očekivanog porasta kupovne moći stanovništva (Bilandžić, 1978: 11). Međutim, spoljnotrgovinski liberalizam je bio milosrdan samo prema potpuno spremnim tržišnim ekonomijama. Siromašne zemlje su, stoga, kao poslednju meru odbrane od posledica sistema slobodne trgovine, bile primorane da primene protekcionističke mere i visoke carine (Berend, 2009: 75). Ukoliko je Nemačka, krajem 19. veka, agresivno nastojala da uhvati korak sa zapadnim rivalima, zemlje Južne, Centralne i Istočne Evrope mogle su samo da sanjaju o industrijalizaciji i modernizaciji po zapadnom modelu (Polanji, 2003). U takvoj situaciji, državni intervencionizam se, krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina 20. veka, pojavio kao odgovor na pokušaje da se nadomesti nedostatnost unutrašnjih faktora industrijalizacije (Gerschenkron, 1962). Imajući ovo na umu, međuratni jugoslovenski privredni razvoj možemo grubo podeliti u tri faze: prva (1918–1929) obeležena je povoljnim kretanjima na evropskom tržištu, usled kojih je olakšana stabilizacija ratom razrušene privrede i integracija različitih delova teritorije na osnovu intenzivnog industrijskog rasta i slobodne trgovine; u drugoj fazi (1930–1934), obeleženoj snažnim privrednim krizama na svetskom tržištu, dolazi do ukupnjavanja kapitala, uz rast uloge protekcionističkih mera države u privredi; i, konačno, treća faza (1935–1941) obeležena je snažnim državnim intervencionizmom, odnosno državno organizovanom

---

54 Iako, kako Polanji smatra, kapitalizam nikada nije počivao samo na samoreglativnom tržištu, već je, od svog nastanka, morao da se oslanja na državu i njene mere zaštite rada, kapitala i zemlje (Polanji, 2003).

industrijalizacijom i centralizacijom spoljne trgovine (Čalić, 2013). Iako su karakteristike ovih triju kratkih razvojnih faza u okviru ekonomskog podsistema bile donekle različite, ono što ih je obeležavalo je konsolidacija (a u pojedinim novopripojenim teritorijama uspostavljanje) kapitalističkih društvenih odnosa, uz značajnu ulogu koju je država imala kao instrument i garant novog tipa poretka. Pri tome, središnja ekonomska uloga države u ekonomiji, zajedno sa nepovoljnom strukturom privrede, kasnim priključenjem države svetskom kapitalističkom sistemu, autoritarnim političkim poretkom i izrazitim regionalnim nejednakostima, onemogućavala je formiranje snažnih buržoaskih slojeva koji bi bili u stanju da stave pod kontrolu državne aparate i upotrebe ih kao instrumente akumulacije kapitala (up. Lazić, 2011: 110). Međuratna ekonomska modernizacija je, stoga, dobijala snažne odlike državocentričnog kapitalističkog razvoja (up. Lazić & Pešić, 2012), u okviru kojeg su produbljeni strukturni nedostaci jugoslovenske privrede, kao i regionalne neujednačenosti.

U prvoj fazi, mlada južnoslovenska država imala je pred sobom težak zadatak oporavka ratom oštećene ekonomije i integraciju različitih delova teritorija. Usled ogromnog zaostatka u modernizaciji pojedinih delova zemlje, regionalne razlike su bile velike, mahom prateći silaznu razvojnu putanju od severozapada ka jugoistoku. Teritorijalno pregrupisanje i promena državnih granica, pri tome, razdvojili su istorijski srasle privredne prostore (posebno kada je reč o delovima zemlje koji su nekada pripadali Habzburškoj monarhiji i Otomanskom carstvu), odnosno nametnuli potrebu pretapanja do tada razdvojenih tržišta robe i radne snage u jedinstvenu ekonomiju. Ova neophodnost koordinacije različitih delova teritorije obuhvatala je i ujednačavanje monetarnog i poreskog sistema, prilagođavanje i povezivanje infrastrukture, stvaranje jedinstvenog zakonodavstva, jedinstvenog carinskog područja i povezivanje svih delova novog tržišta (Čalić, 2004: 200), ishodeći u centralističkim privrednim merama vlade, koje su nailazile na znatan otpor hrvatske i slovenačke buržoazije.

Izrazite regionalne neujednačenosti u pogledu ekonomske razvijenosti ispoljile su se već u prvim godinama nakon ujedinjenja.⁵⁵ Naime, usled povoljne inflatorne konjunktore (opširnije u: Čalić, 2004), dolazi do kratkotrajnog osnivačkog buma i izgradnje većeg broja novih fabrika. S obzirom na to da su Hrvatska, Slovenija i donekle Vojvodina imale dužu i uspešniju industrijalizaciju od ostalih regiona, kao i da su u ratu pretrpele manju ratnu štetu, najveći broj fabrika se u prvim posleratnim godinama

---

55 Primera radi, u vreme osnivanja države, 1918. godine, Hrvatska i Slavonija sa Dalmacijom zapošljavale su 1/3 svih industrijskih radnika u Kraljevini SHS (Šimončić, 1974: 61). Neravnomernost se ispoljavala i u broju industrijskih postrojenja: tako Hrvatska, do 1918. godine, broji 478 fabrika, Slovenija 453, Vojvodina 406, Srbija 249, Bosna 145, Dalmacija 70, Južna Srbija 22, a Crna Gora 8 (Čalić, 2004: 209).

osniva upravo u ovim delovima zemlje, uvećavajući njihovu početnu prednost.⁵⁶ Pored toga, usled centralističke privredne politike, dolazi do jačanja uloge srpske buržoazije, koja će dobiti privilegovani položaj u poslovima sa državom (opširnije u: Bilandžić, 1978), ali i do značajnije uloge stranog, posebno finansijskog, kapitala (opširnije u: Dimitrijević, 1958).

Prvobitna faza osnivačkog buma suštinski je bila kratkotrajna. Strukturalni problemi jugoslovenske privrede su se, pri tome, u međuratnom periodu samo zaoštrili.⁵⁷ I pored rudnih bogatstava, usled slabe opremljenosti tehnologijom za ekstrakciju rude i slabe saobraćajne infrastrukture, nije došlo do izgradnje teške industrije.⁵⁸ Pored toga, jugoslovenska industrija je trpela usled stalnog nedostatka domaćeg kapitala, što je nametalo potrebu uzimanja skupih stranih kredita i investicija iz inostranstva. Ovo suštinski znači da je međuratni industrijski razvoj Kraljevine uveliko bio obeležen procesom periferizacije, gde se periferijska zemlja pojavljuje kao sirovinaska baza, u kojoj su troškovi proizvodnje (rada) niski, ujedno predstavljajući potencijalno tržište za uvoz gotovih industrijskih proizvoda.

Agrarna kriza (1926), izazvana hiperprodukcijom žita na svetskom tržištu, naročito je teško pogodila seljačka društva, čiji se rast bazirao na izvozu poljoprivrednih proizvoda. Međutim, ekonomska katastrofa širih razmera usledila je tek nakon kraha berze u Njujorku, sa nekoliko meseci zakašnjenja, 1930. godine, potrajavši duže nego u industrijalizovanim državama.⁵⁹ Ekonomska kriza je donela radikalni zaokret u ekonomskoj politici evropskih država i Sjedinjenih Američkih Država u pravcu snažnije carinske politike i promenjene uloge države u ekonomiji. Protekcionističke mere predstavljale su, ujedno, i poslednju odbranu siromašnih zemalja od konjunktturnih potresa na svetskom tržištu. Njihov je značaj bio naročito velik kada je reč o poljoprivrednim proizvodima, omogućavajući političkoj eliti

---

56 Od ukupnog broja novoosnovanih preduzeća u međuratnom periodu, tokom prvih pet godina u Sloveniji je osnovano 47% preduzeća, u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Dalmacije) 37%, u Srbiji 24%, a na Kosovu i u Makedoniji svega 14% (Čalić, 2004: 209).

57 Prema oceni Mari-Žanin Čalić, proizvodnja je u Jugoslaviji bila skuplja u odnosu na druge evropske zemlje iz nekoliko razloga: 1. neophodnost uvoza skupe fabričke tehnologije; 2. visoke kamatne stope neophodnih stranih kredita; 3. nizak nivo kvalifikovanosti radne snage; 4. neracionalno vođenje preduzeća; 5. slabi proizvodni kapaciteti i 6. zastarela oprema (Čalić, 2004: 255).

58 Umesto toga, usled značajnog upliva stranog kapitala u rudarstvo (Dimitrijević, 1958: 45–69), Jugoslavija postaje sirovinaska baza stranih kompanija, ujedno uvozeći polufabrikate istih onih sirovina koje je izvozila (Čalić, 2004: 256). Slična je situacija bila i u ostalim granama teške industrije. Jedina industrijska grana koja se zaista razvijala bila je prehrambena industrija.

59 Pri tome, najveći teret depresije ponela je glavna izvozna grana – poljoprivreda, usled drastičnog pada cena poljoprivrednih proizvoda (pre svega žitarica) na svetskom tržištu. Kao posledica, nacionalni dohodak je u periodu od 1926. do 1935. godine opao sa 69,9 na 37,6 milijardi dinara (Čalić, 2004: 334).

da, na taj način, zaštititi interese širokih seljačkih masa, od čije je političke podrške u velikoj meri zavisio njen opstanak,⁶⁰ ali i šire, da zaštititi sopstvenu proizvodnju u situaciji jačanja ekonomskog nacionalizma na globalnom planu (Berend, 2009). Međutim, nisu svi krajevi bili podjednako pogođeni krizom: regionalne nejednakosti u pogledu strukture privrede ponovo su se ispoljile, dodatno doprinoseći stvaranju daljeg privrednog jaza.

Svetska ekonomska kriza naročito je teško pogodila manja industrijska preduzeća (Šimunčić, 1974: 69), donevši još jednu novinu – koncentraciju kapitala u industriji i stvaranje monopola – koja je bila nešto izraženija u Hrvatskoj i Sloveniji, usled tesne isprepletanosti firmi u ovim delovima zemlje sa stranim bankama i velikim međunarodnim koncernima.⁶¹ Uporedo sa koncentracijom kapitala, dolazi do izgradnje kartela i sve većeg uključivanja preduzeća u dogovore o cenama,⁶² čije je formiranje takođe pratilo izrazite regionalne nejednakosti.⁶³ Uzroci procesa kartelizacije su različiti, ali se naročito ističe uloga stranih monopola,⁶⁴ čije je prisustvo svedočilo o perifernom statusu jugoslovenske privrede,⁶⁵ uz izrazitu koncentraciju kapitala u stranim rukama. Ovim kartelskim dogovorima (oko cena i izvoznih kvota), koje država, i pored mlakih pokušaja, nije uspevala da suzbije, suštinski je oslabljena domaća krupna buržoazija koja je bila prinuđena da se povlači pred uticajnim međunarodnim konzorcijumima i monopolističkim grupacijama⁶⁶ (Dimitrijević, 1958: 215–235). Prisustvo stranog kapitala, čiji profitni interesi nisu u potpunosti bili komplementarni sa ekonomskim razvojem zemlje, nije doprinelo snažnijoj

---

60 Kao jednu od najznačajnijih mera u zaštiti poljoprivrede, Vlada osniva Privilegovano akcionarsko društvo (PRIZAD) koje je imalo monopol nad trgovinom žitarica, 1930. godine, kao i Privilegovanu agrarnu banku čiji je cilj bio da spase od bankrota 654.000 seoskih imanja (Berend, 2009: 82). Polovinom tridesetih godina, država je preuzela na sebe oko polovinu svih seljačkih dugova (Čalić, 2004: 335).

61 Opširnije u: Šimunčić, 1974.

62 Tako je 1938. godine registrovano 77 kartela sa 290 firmi članica (oko 5,76% svih firmi), čiji je ideo varirao zavisno od industrijske grane (primera radi, u metalurgiji je 50% preduzeća bilo organizovano u karte; slično je bilo i u hemijskoj industriji, kao i industriji kartona i papira) (Čalić, 2004: 342; Šimunčić, 1974: 70).

63 Koncentracija kartela je ponovo najviše odmakla u zapadnim delovima države – Hrvatskoj i Sloveniji (Čalić, 2004: 343).

64 Oko dve trećine akcijskog kapitala jugoslovenskih kartela bile su u rukama stranog kapitala (Čalić, 2004: 344).

65 Strani monopoli su se ujedno pojavljivali na domaćem tržištu kao ponuđači industrijske robe i time zaoštravali konkurenciju, dok su, istovremeno, kontrolisali proizvodnju sirovina i, dizanjem njihovih cena, podizali troškove proizvodnje konkurencije (Čalić, 2004).

66 Prema navodima Dimitrijevića (1958: 229–233), strani kapital je bio tesno isprepletan sa domaćom finansijskom oligarhijom, ali i sa pripadnicima vladajućih političkih partija, čime je dolazilo do sraščivanja stranog kapitala sa državnim aparatima.

modernizaciji industrije,⁶⁷ već je, pretvarajući je u sirovinску bazu i tržište za plasman gotovih industrijskih proizvoda, dodatno otežavalo razvoj domaće industrije (Dimitrijević, 1958: 261) i akumulaciju investicionog kapitala (Aleksić, 1994: 123).

Treća faza industrijskog razvoja jugoslovenskog društva u međuratnom periodu obeležena je snažnim državnim intervencionizmom, oličenom u „Novom ekonomskom kursu“ vlade Milana Stojadinovića, i okretanjem ka ratnoj privredi. Nova ekonomska politika suštinski se zasnivala na širenju državnih preduzeća i programu konjunktornog oporavka koji se oslanjao na mere javnih radova. Uz pomoć politike javnih radova, država se, u drugoj polovini tridesetih godina, pojavljivala kao jedan od najvećih poslodavaca u zemlji (Čalić, 2004: 385–6). Međutim, pored ovih i mera zaštitne carinske politike, najznačajniji aspekt nove ekonomske politike predstavljalo je širenje državnih monopola i osnivanje novih industrijskih preduzeća,⁶⁸ čime se država nametnula kao neposredni sudeonik u proizvodnim procesima. Država se, na taj način, pojavljivala kao najveći poslodavac, preduzetnik i finansijer industrije (Dimić, 1996, I: 141) da bi, nakon izbijanja Drugog svetskog rata u Evropi, dodatno preuzela kontrolu nad tržištem sirovina, centralizovala spoljnu trgovinu, kao i tržište kredita i novca (Čalić, 2004: 393). Konačno, ovaj period obeležen je i preorijentacijom na ratnu privredu, odnosno gigantskim projektom naoružanja zemlje, u okviru kojeg su ključnu ulogu imala državna vojnotehnička preduzeća (Čalić, 2004: 391).

Državni intervencionizam u ekonomiji praćen je, doduše mlakom, reakcijom krupne industrijske buržoazije. Naime, time što je krajem tridesetih godina 20. veka izrasla u najvećeg preduzetnika u zemlji, država je postala i glavni konkurent privatnom kapitalu. Osnovna linija kritike odnosila se na to da će novom ekonomskom politikom liberalni sistem postepeno biti uništen, odnosno da će razvoj krupnog kapitala u zemlji biti značajno ometen (Čalić, 2004: 391). Međutim, i pored nastojanja krupne buržoazije da zaštiti prvenstveno sopstvene interese, jasno je da državni intervencionizam suštinski nije težio potkopavanju kapitalističkog sistema, već njegovom organizovanju i regulaciji na drugačijim osno-

67 Usled deviznih ograničenja za izvlačenje profita, strani kapital je deo prihoda reinvestirao u sopstvene pogone, uvećavajući njihovu prednost nad domaćim konkurentskim firmama, koje su, usled krize, propadale (Šimunčić, 1974: 72). Na taj način je, pored neposrednog, njihov nepovoljni uticaj na razvoj domaće industrije bio i posrednog karaktera.

68 Primera radi, udeo rudnika uglja u državnom vlasništvu u ukupnoj proizvodnji uglja iznosio je 35%, a u proizvodnji gvožđa čak 90%. Do 1939. broj kompanija u državnom vlasništvu popeo se na 52 (Berend, 2013: 86), a ukupan udeo u industrijskom kapitalu iznosio je 15% (Čalić, 2004: 390).

vama, koje je ishodilo iz pretnje od ratne opasnosti, te kao odgovor na slične tendencije u drugim evropskim državama, nastalim kao posledica konjunkturane krize u koju je upao svetski kapitalistički poredak. Snažna etatizacija ekonomije, uz istovremeno opstajanje izrazito tradicionalne društvene strukture (čemu je doprinela i sama politička elita, nastojeći da očuva pretkapitalističke oblike društvenih odnosa – pre svega na selu – i na njima utemeljene društvene grupacije – videti u: Lazić, 2011: 107) označila je specifičan hibridni tip jugoslovenskog međuratnog kapitalizma (državocentrični kapitalizam – uporediti sa: Lazić & Pešić, 2012), koji suštinski nije uspeo da dovede do značajnijih modernizacijskih učinaka niti da smanji zaostajanje za razvijenim evropskim zemljama.

Efekti razvoja jugoslovenske industrije u međuratnom periodu bili su zanemarivi: uprkos privrednom bumu koji je zabeležen u prvoj polovini dvadesetih godina, tempo industrijalizacije je bio spor. Tako je između 1921. i 1931. godine udeo zaposlenih u industriji porastao sa 9,91% na 11%,⁶⁹ dok je udeo poljoprivrednog stanovništva opao sa 78,87% na 76,58%⁷⁰ (Dimić, 1996, I: 35). U Jugoslaviji je tek 1948. godine dostignuta tačka u kojoj je broj poljoprivrednog stanovništva, u apsolutnom smislu, počeo da opada, dok se isti proces, kako navodi Čalić, u Engleskoj desio 1820, u Nemačkoj nakon 1850, a u Italiji 1920. godine (Čalić, 2004: 399). Ni podaci o strukturi industrije nisu bili povoljni: umesto teške industrije, Jugoslavija je razvijala kapitalno slabije intenzivne industrije potrošnih dobara (prehrambenu i hemijsku), koje, pri tome, nisu zahtevale visokokvalifikovanu radnu snagu, što je bilo sasvim suprotno od industrijske razvojne strategije razvijenih zemalja. Stopa razvijenosti zemlje ostala je, na taj način, izrazito niska. Opterećena nepovoljnom privrednom strukturom⁷¹ i izrazitim regionalnim neujednačenostima, ona nije uspevala da dostigne fazu *take-off*-a i strukturno preobrazi industriju.

U kontekstu poredbenog okvira koji se primenjuje u ovom radu, treba naglasiti da su se regionalne neujednačenosti višestruko ispoljavale, opstajući unutar teritorija Srbije i Hrvatske (mahom kao posledica različitih državno-političkih i ekonomskih poredaka koji su na rascepanim teritorijama vladali), kao i između njih. Gledano u celini, severozapadni delovi

---

69 Pri čemu je udeo zaposlenih u industriji 1931. godine u najrazvijenijoj Dravskoj banovini iznosio 22,15%, u Beogradu 33,5%, u Dunavskoj banovini 13,47%, Savskoj 12,08%, Drinskoj 7,78%, Moravskoj 7,22%, Primorskoj 6,39%, Vardarskoj 8,41%, Vrbaskoj 5,19% i Zetskoj 5,36% (Dimić, 1996, I: 36).

70 Primera radi, u isto vreme je udeo seljaštva u strukturi stanovništva SAD bio 21%, u Holandiji 20%, Francuskoj 29%, a Čehoslovačkoj 33% (Bilandžić, 1978: 16–17).

71 Najbolji primer nepovoljne strukture privrede je podatak da je industrija u formiranju BDP-a učestvovala sa svega 10%, naspram 60% koliko je dolazilo iz poljoprivrede (Gredelj, 2000: 191).

Jugoslavije brže su se industrijski razvijali od jugoistočnih (zahvaljujući ranije dostignutom stepenu napretka, boljoj industrijskoj i saobraćajnoj infrastrukturi, povoljnijoj strukturi privrede i razvijenijim finansijsko-kreditnim institucijama, očuvanim vezama sa centralnoevropskim tržištima itd). Na taj način se položaj severnih pokrajina drastično promenio: od nekadašnjih najnerazvijenijih delova Habzburškog carstva, postale su najrazvijeniji delovi nove države (Šimončić, 1974: 61). Međutim, dok su se Hrvatska i Slavonija brže industrijalizovale, isto nije važno za Dalmaciju.⁷² Slično, kada je reč o teritoriji današnje Srbije, Vojvodina i Beograd (pre svega, koristeći pogodnosti administrativnog sedišta države) znatno su se brže razvijali od ostatka zemlje, naročito od novopripojenih teritorija „Stare Srbije“.

Neravnomerni industrijski razvoj praćen je nesrazmerama u transformaciji društvene strukture. Dok je na teritoriji Uprave Beograda 96,47% stanovništva bilo zaposleno u nepoljoprivrednim delatnostima, ovaj udeo je bio drastično manji u drugim regionima, ponovo iskazujući neravnomernosti.⁷³ Ovome treba dodati i to da je struktura malobrojnog gradskog stanovništva takođe varirala. Iako je među nepoljoprivrednim stanovništvom dominirala kategorija industrijskih i zanatskih radnika, u razvijenijim regijama – Savskoj i Dunavskoj banovini, kao i u Beogradu – njihov je udeo u ukupnom stanovništvu bio znatno veći nego u ostalim delovima zemlje (videti u: Dimić, 1996, I: 36). Spor proces industrijalizacije praćen je neravnomernim porastom gradskog radništva.⁷⁴ Ipak, treba napomenuti da je razvoj moderno organizovanog industrijskog radništva, naročito u oblastima u kojima se industrija kasnije razvila, suštinski bio obeležen dubokim poljoprivrednim korenima, a u Srbiji – u kojoj je stanovništvo zakonski ostalo vezano za minimalni zemljišni posed – dodatno otežan usled sve brojnije kategorije radnika-seljaka (polutana). Ništa bolja situacija nije bila ni kada su u pitanju druge kategorije koje su činile „tanke“ urbane slojeve. Primera radi, iako se udeo državnog činovništva u međuratnom peri-

72 Tako je 1918. godine na 10.000 stanovnika Savske banovine dolazilo 1,3 fabrike naspram 0,6 u Primorskoj banovini, da bi do 1935. godine ovaj broj porastao u Savskoj banovini na 2,4, a u Primorskoj na 1,3 (Šimončić, 1974: 62, 71).

73 Na teritoriji današnje Hrvatske, u okviru razvijenije Savske banovine, udeo nepoljoprivrednog stanovništva iznosio je 24,67%, dok je u industrijski zaostaljoj Primorskoj banovini ovaj udeo iznosio svega 16,47%. Slična tendencija karakterisala je i teritoriju današnje Srbije: pored Beograda, relativno visok udeo nepoljoprivrednog stanovništva beleži i Dunavska banovina (25,29%), za razliku od 17,69% u Drinskoj (koja je obuhvatala i delove Bosne i Hercegovine) i svega 14,18% u Moravskoj banovini (Dimić, 1996, I: 36).

74 Hrvatska i Slavonija imale su 1938. godine najveći broj radnika (oko 49.000), potom slede Slovenija (31.716), Vojvodina (20.109) i Srbija, u granicama iz 1912. godine (25.662), da bi se na začelju kolone našle Južna Srbija (3.030), Dalmacija (5.104) i Crna Gora (8.753) (Čalić, 2004: 210).

odu značajno uvećao (u skladu sa politikom postuliranja države kao ključnog aktera modernizovanja društva), mali broj pripadnika ove kategorije mogao je da živi lagodnije, dok je ostatak, zavisao od države i ekonomski nesamostalan, jedva preživljavao (Lazić, 2011: 106). Ukoliko ovoj činjenici dodamo i to da su gradski zanati, po pravilu, više imali predindustrijsko obeležje nego što su zaista činili osnov za razvoj modernih industrijskih postrojenja, kao i da je broj zaposlenih u državnoj administraciji bio veći od broja zaposlenih u trgovini, saobraćaju i kreditnim zavodima (Dimić 1996, I: 82), jasno je da je struktura jugoslovenske privrede otežavala razvoj autonomnih urbanih društvenih slojeva koji bi se integrisali na ekonomskim, socijalnim i kulturnim osnovama (o slabosti ekonomski nerazvijene i od državnog klijentelizma zavisne krupne buržoazije već je bilo reći, te na ovom mestu nema potrebe ponavljati iznete zaključke).

Uporedo sa sporim i neujednačenim industrijskim razvojem, obeleženim snažnim državnim intervencionizmom, s jedne strane, i zavisnošću od stranog kapitala, s druge, ni razvoj agrarnog sektora nije se pokazao vitalnijim. Prema oceni Holma Zundhausena (2009), srpsku i međuratnu jugoslovensku privredu karakteriše „propuštena agrarna revolucija“ kao posledica dugotrajnog minimalnog rasta. Suštinski, gotovo nijedan od nasleđenih problema agrara hrvatskog i srpskog društva nije rešen u okviru zajedničke države: poljoprivredna proizvodnja nije industrijalizovana; zemljišni posedi su ostali mahom sitni, nedovoljni i za bazično preživljavanje, a kamoli za značajniju proizvodnju tržišnih viškova; specijalizacija i uvođenje raznovrsnih poljoprivrednih kultura i novih tehnologija u obradi zemlje bili su spori; višak stanovništva na selu stvarao je mase nezaposlenih (čija je amortizacija bila onemogućena sporim razvojem industrije i zanatstva u gradovima), dodatno otežavajući mogućnost investicija u poljoprivrednom sektoru; izostanak koncentracije zemljišnog poseda i vezanost seljaštva za minimalni zemljišni posed (koji se očuvao u Srbiji, iako ne i u Hrvatskoj i ostatku zemlje), te organizacija proizvodnje u obliku porodične privrede, suštinski su otežavali prostornu pokretljivost stanovništva, uprkos niskoj poljoprivrednoj produktivnosti (videti u: Čalić, 2004: 419).

Na taj način se seljaštvo održalo kao najbrojnija društvena grupacija, čineći 1931. godine 76,58% stanovništva zemlje (pri tome, ovaj udeo je varirao od 60,28% u najrazvijenijoj Dravskoj do 88,16% u najmanje razvijenoj Vrbaskoj banovini) (Dimić, 1996, I: 35). Ovako visokom udelu seljaštva doprinele su, između ostalog, i mere državne politike prema agraru, kojima je otežavano uspostavljanje kapitalističkih odnosa na selu i ukрупnjavanje zemljišnog poseda.⁷⁵ Ubrzano raspadanje porodičnih zadruga i

75 Generalno, počev od agrarne reforme iz 1919, agrarna politika predstavljala je jednu vrstu mehanizma smirivanja socijalnih sukoba na selu, odnosno oblik političke borbe

deoba imanja, zajedno sa porastom ukupnog broja stanovništva, doveli su do porasta broja seoskih domaćinstava, uz istovremeno usitnjavanje poseada (pri tome, ovaj proces je u Srbiji bio izraženiji nego u drugim jugoslovenskim pokrajinama – videti u: Čalić, 2004: 224). Tako je preko 2/3 svih seoskih gazdinstava u Jugoslaviji imalo manje od 5 ha površine, odnosno bilo je nesposobno da proizvodi tržišne viškove, vezujući, pri tome, radnu snagu uz neracionalnu proizvodnju. Akumulacija je na takvim posedima bila mala, nedovoljna da se obezbedi višak koji bi se investirao u intenzivnu obradu zemlje, diverzifikovaniji uzgoj kultura i primenu savremenih tehnoloških dostignuća (Dimić, 1996, I: 26).

Struktura poljoprivrede je tako pokazivala regionalne neujednačenosti: u razvijenijim regijama (poput Vojvodine, severozapadnih delova Hrvatske, Slavonije i Slovenije) kapitalističko-agrarni odnosi su uspostavljeni znatno ranije, u 19. veku, a zemljište, uprkos agrarnoj reformi, ostalo je znatno koncentrisanije u okviru većih poseada. Na drugoj strani, najmanji zemljišni posedi su dominirali upravo u najnerazvijenijim planinskim oblastima (Dalmaciji, Crnoj Gori i Hercegovini) (Dimić, 1996, I). Zakonska vezanost seljaštva za sitni zemljišni posed (u Srbiji), porast broja stanovnika (usled smanjene smrtnosti, uz nepromenjene obrasce rađanja) i slab apsorpcioni potencijal gradova (gde je stopa rasta novih radnih mesta bila znatno manja od stope rasta stanovništva) vodili su stvaranju viška poljoprivrednog stanovništva i agrarne prenaseljenosti.⁷⁶ S obzirom na

---

za pridobijanje glasova najbrojnije društvene grupacije – seljaštva. Borba seljaštva za sticanje zemlje bila je obavljena mnoštvom nacionalnih, verskih i političkih problema. Proklamujući ukidanje velikih poseada, reforma ih je ipak zadržavala; kmetški odnosi u nekim krajevima nisu bili ukinuti; crkvama i bankama ostavljeni su posedi preko određenog maksimuma; predviđena odšteta vlasnicima pogađala je interese ranijih kmetova, obaveznih da snose deo nadoknade. U drugoj etapi reforme, od 1925. do 1931. državna politika je otkup zemlje (fakultativni otkup) omogućila uglavnom onim seljacima koji su imali sredstva da otkupe zemlju namenjenu agrarnoj reformi, to jest zemlju velikih poseada sekvestriranih u prvoj etapi, koja je seljacima davana u privremeni zakup (pri tome, privremeni zakup je onemogućavao agrotehničku modernizaciju zemlje, jer ni bivši vlasnici, ni zakupci nisu imali interesa da ulažu usled privremenog karaktera ovih mera). Od 1931. zemlja data agrarnim interesentima priznavana je kao njihova svojina. Međutim, princip da zemlja pripada onome ko je i obrađuje nije ni izdaleka bio ostvaren. Iako je agrarnom reformom podeljeno oko 1.700.000 ha poljoprivredne zemlje, o polovičnom karakteru mera svedoči i to da je utvrđeni zemljišni maksimum povećavan (od prvobitnih 57 na 288 ha), uz tolerisanje tzv. supermaksimuma. Sprovođenje agrarne reforme teklo je uz otpore veleposednika, naročito verskih zajednica (Rimokatoličke i Srpske pravoslavne crkve), koje je dobijalo vidove javnih protesta, suprotstavljanja posedanju zemljišta, fiktivnih deoba i otuđivanja (Lazić, 1999).

76 Lampe i Jackson (1982: 446) navode da je prostorna nepokretljivost seoskog stanovništva u Jugoslaviji (osim u tradicionalno pečalbarskim regionima Dalmacije i Makedonije) bila znatno veća nego u ostalim zemljama regiona. Iako u Srbiji nije došlo do

to da prihodi od zemlje često nisu bili dovoljni da pokriju egzistencijalne potrebe, dodatno zaposlenje van sopstvenog imanja postalo je nužnost za veliki deo seoskog stanovništva, uobličavajući mešoviti poljoprivredno-zanatski vid egzistencije, sa različitim prelaznim oblicima. Iako pravno slobodno, seljaštvo je u pojedinim delovima zemlje ostajalo zakonski vezano uz sitan zemljišni posed i naturalnu proizvodnju, održavajući pretkapitalističke oblike društvenih odnosa na selu, dok su oni koji su odlazili u gradove radi dopunskog zaposlenja van poljoprivrede činili rezervnu armiju nekvalifikovane jeftine radne snage, čime je otežavano formiranje moderno organizovanog industrijskog radništva.

Opstajanje pretkapitalističkih društvenih struktura i odnosa suštinski je značilo održavanje tradicionalnih životnih obrazaca, pogotovo na selu. Iako je u međuratnom periodu došlo do ubrzanog raspadanja porodičnih zadruga i postepene transformacije odnosa na kojima su počivale (pri tome, ovaj je proces nešto ranije otpočeo u delovima Hrvatske i u Vojvodini, u odnosu na Srbiju), patrijarhalni društveni odnosi su se, naročito u ekonomski nerazvijenim krajevima zemlje, i dalje održavali. Ipak, u onim krajevima gde je prodor kapitalističkih odnosa na selo odmakao, dolazilo je do transformacije seoskih zajednica (pre svega, nove vrednosti suštinski su podrivale prirodu naturalnih seoskih porodičnih domaćinstava, a raspadom porodičnih zadruga polako se krnjio autoritet oca i tradicionalna grupna solidarnost – videti u: Čalić, 2013: 122).⁷⁷ Drugim rečima, prodor kapitalističkih odnosa slabio je tradicionalni normativni poredak. U takvoj situaciji dolazi do idealizovanja poretka koji je počivao na čvrsto ustanovljenim normama, te stoga ne čude brojni književni, etnografski i istorijski opisi porodične zadruge u kojima su isticane samo pozitivne strane života u ovoj vrsti društvene zajednice (opširnije o tome u: Erlich, 1964; Zundhausen, 2009). Vredno-

---

stvaranja brojnije kategorije poljoprivrednog proletarijata, odnosno „ekspropriacije“ seljaštva, u razvijenim regijama Vojvodine i Slovenije, usled uznapredovale koncentracije vlasništva i ukрупnjavanja zemljišnog poseda, rastao je broj bezemljaša, koji su se mahom usmeravali na najamni rad u poljoprivredi. Međutim, ukupan broj najamnika bio je mali u odnosu na posednike zemlje, svrstavajući Jugoslaviju među malobrojne zemlje u Evropi u kojima je poljoprivredno stanovništvo pretežno posedovalo imanje i zemlju koju je obrađivalo (Čalić, 2004: 233–234).

77 U studiji koja se bavila burnim promenama u porodici pod uticajem prodora kapitalističkih društvenih odnosa, Vera Erlich navodi sledeće karakteristike „burnog preoblikovanja“ porodice nastale raspadom porodične zadruge: veći broj dece se doživljava kao teret, porodična hijerarhija se raspada, odnosi među članovima porodice se pogoršavaju, odnosi između momaka i devojaka postaju slobodniji, bračna vernost se više ne poštuje kao ranije, autoritet muža se gubi, pozicija žene postaje sve lošija itd. U procesu individualizacije, sloboda je bila zagantovana samo za fizički i ekonomski jake ličnosti u porodici. Pri tome, urušavanje porodičnih struktura vodilo je nestanku porodičnih veza, bez napretka u pogledu ravnopravnosti položaja žene (Erlich, 1964).

sno-ideološko postuliranje tradicionalnih društvenih odnosa i patrijarhalne kulture kao društvenih ideala stoga je delimično predstavljalo oblik otpora tradicionalnih seoskih zajednica promenama i društvenim lomovima koje je donosio prodor tržišne ekonomije i kapitalističkih odnosa.

Ni transformacija gradskih centara nije bila radikalno drugačija, usled već pomenutog relativno sporog razvoja industrije, zanatstva i tercijarnih delatnosti. Iako statistike beleže velika pomeranja na relaciji selo–grad (deo tih statistika odnosi se svakako i na novu kategoriju radnika-seljaka, koji su po potrebi migrirali), pravna vezanost za sitni zemljišni posed (pre svega u Srbiji) onemogućavala je masovnije pokretljivost stanovništva, koja bi dozvoljavala stvaranje rezervne armije radne snage. S druge strane, kao što je naglašeno, slaba ponuda radnih mesta u gradovima i sama je delovala nepodsticajno za značajniji urbani razvoj.⁷⁸

Varoši su, i izgledom i karakterom aktivnosti njenih stanovnika, više ličile na velika sela nego na gradove. Masovniji priliv seljaštva u gradove, tokom druge i treće decenije 20. veka, pokrenuo je proces stapanja gradskih i seoskih slojeva, obeležen konfliktima između tradicionalnog, seosko-patrijarhalnog i građansko-urbanog načina života. Ipak, ova prostorna pokretljivost stanovništva nije nužno označavala i socijalnu: očuvanost tesnih veza došljaka sa selom često je otežavala formiranje gradskih (pre svega profesionalnih) identiteta, dok su se tradicionalne društvene ustanove pokazale dovoljno prilagodljivim da odole izmeštanju do kojeg je dovela industrijalizacija (Simić, prema: Čalić, 2004: 242). Radništvo je, tako, „više imalo karakter prelazne društvene grupe, povezujući odlike agrarne seljačke kulture u raspadanju s karakteristikama građansko-varošskog donjeg društvenog miljea“ (Čalić, 2004: 242). Drugim rečima, (spore) promene u proizvodnoj sferi su se dešavale brže od „rekonstrukcije kolektivnih identiteta, društvenih zajednica i kultura“ (Banovac, 1997: 25), prilagođavajući tradicionalne strukture promenjenim ekonomskim uslovima. Ujedno, ove promene u proizvodnoj sferi nisu bile dovoljno snažne da bi dovele do potpunog izmeštanja mase stanovništva iz njihovog tradicionalnog društveno-ekonomskog i prostornog okvira života, uslovljavajući specifičnu funkcionalnu adaptaciju tradicionalnih društvenih institucija kapitalističkim društvenim odnosima u gradu i njihovu koegzistenciju.

Kapitalistička modernizacija „odozgo“, u kojoj su glavnu ulogu imale političke strukture, odnosno gde je buržoazija ostajala malobrojna, nedo-

78 O tome najbolje svedoče podaci o broju gradova: prema popisu iz 1921, samo tri grada u Kraljevini imala su više od 50.000 i dva grada više od 100.000 stanovnika, da bi do treće decenije 20. veka broj gradova porastao, ali je mahom reč o varošicama i gradovima do 50.000 stanovnika, dok broj velikih gradova ostaje mali (pri tome, svega 15,8% stanovništva je 1925. godine živelo u gradovima, uključujući stanovnike varošica – videti u: Dimić, 1996, I: 36).

voljno finansijski jaka i etnički podeljena, a seljaštvo predstavljalo i dalje najbrojniju društvenu kategoriju, odvijala se, na taj način, uz neznatne promene društvene strukture, što je za posledicu imalo relativnu slabost i malobrojnost onih društvenih grupa čija se reprodukcija odvijala na primarno kapitalističkim osnovama. Prekapitalistički društveni odnosi održavali su se, na taj način, među većinskim delom stanovništva, omogućavajući dalju reprodukciju normativnih obrazaca i vrednosti karakterističnih za tradicionalna društva.

* * *

Da rekapituliramo, kapitalistička modernizacija Hrvatske i Srbije, koja se odvijala tokom međuratnog perioda u okviru zajedničke države, ne samo da nije rešila temeljne razvojne probleme sa kojima su se dva društva i ranije suočavala, već ih je, u dobroj meri, produbila. Budući koncentrisana na pitanja političke integracije i državnog uređenja, politička elita nije uspela da formuliše adekvatnu strategiju ekonomskog razvoja kojom bi se prevazišli strukturni nedostaci i neujednačenosti različitih privrednih sistema koji su ušli u sastav nove države. Naprotiv, kapitalistička modernizacija je počivala na kombinaciji upliva stranog kapitala i direktnog državnog intervencionizma, rezultirajući snažnom monopolizacijom privrede i koncentracijom kapitala, bez adekvatnog podsticanja domaće industrije (naravno, ovo je u većoj meri karakteristika Srbije nego Hrvatske, koja je u novu državu ušla na nešto višem stupnju industrijalizacije i sa nešto razvijenijom buržoaskom klasom). Na taj način, strukturni problemi privrede nisu rešeni, niti je nova država uspela da u svetskoj kapitalističkoj подели rada promeni svoju marginalnu poziciju. Usled slabosti domaće industrije, ne dolazi do formiranja ekonomski snažne i od države nezavisne domaće buržoazije, koja bi se profilisala kao nosilac dominantne kapitalističke vrednosno-ideološke matrice. Štiteći prekapitalističke odnose na selu (pre svega u Srbiji, vezujući stanovništvo uz minimalni zemljišni posed) i na njima utemeljene društvene grupacije – sitnoposedničko seljaštvo, politička elita je konzervirala relativno neizdiferenciranu društvenu strukturu, otežavajući formiranje slobodnog tržišta rada i rast urbanih slojeva stanovništva – radništva i sitne buržoazije, a time i masovniji prodor idejnih okvira tipičnih za društva razvijenog kapitalizma (ekonomskog i političkog liberalizma, ali i ideja socijaldemokratije, nastalih kao odgovor na probleme kapitalističkog razvoja). Pri tome, usled nešto snažnijeg industrijskog razvoja i urbanizacije, situacija je bila nešto drugačija u Sloveniji i severozapadnim delovima Hrvatske, u kojima se beleži veći porast urbanog stanovništva i snažnija društvena diferencijacija. Sužene mogućnosti socijalnog uspona širih društvenih slojeva na kapitalistički zasnovanim privrednim

delatnostima (podsetimo se da je glavni kanal socijalne promocije, naročito u Srbiji, i dalje bila državna činovnička služba), uz relativnu slabost društvene grupacije čija se pozicija u društvu zasnivala na reprodukciji kapitalističkih društvenih odnosa, onemogućavali su šire utemeljenje elemenata kapitalističke ideologije (ekonomskog i političkog liberalizma, pre svega) kao dominantnih. Nasuprot tome, opstajanje tradicionalnih društvenih struktura na selu, uprkos promenama koje je doneo relativno spor prodor tržišnih odnosa, omogućio je reprodukciju patrijarhalne i kolektivističko-egalitarne vrednosne matrice, neretko „podgrejavane“ od strane samih političkih elita u procesu zadobijanja političke podrške seljaštva. Usled stihijskog i sporog širenja modernog laiciziranog obrazovnog sistema (naročito u jugoistočnim delovima zemlje) i relativno slabog obuhvata osnovnoškolskim obrazovanjem seoske (a posebno ženske) dece (ponovo, pogotovo u nerazvijenim delovima zemlje), seoske zajednice su suštinski ostajale neprosvećene i zatvorene za prodor novih društvenih ideja, omogućavajući opstanak tradicionalnih društvenih običaja i normi kojima su regulisani odnosi među njihovim članovima (izuzetak su činile seoske sredine u Sloveniji, na severozapadu Hrvatske i u Vojvodini).

Na drugoj strani, usled nerešenih pitanja oko načina uređenja države, parlamentarni život se iscrpljivao u nacionalnim sukobima političkih elita, ne uspevajući da reši problem administrativne reforme koja bi bila prihvatljiva predstavnicima svih konstitutivnih naroda. Česte blokade parlamenta, kao i indirektna ili otvorena kontrola rada vrhovnog reprezentativnog tela od strane dvorskog vrha (koja je završila u diktaturi i privremenoj suspenziji ove institucije), vodili su ustanovljenju političkog sistema u kojem su demokratske institucije činile praznu formu, bez adekvatnog ispunjenja demokratskim sadržajima. Centriranje političke arene kao ključne za rešavanje ostalih društvenih sukoba (a pre svega ekonomskih i socijalnih) postuliralo je političku elitu kao relativno nezavisnu grupaciju, čija se dominacija nad reprezentativnim, administrativnim i represivnim državnim aparatima održavala uz pomoć uspostavljanja dvorsko-klijentelističkog sistema, s jedne, i široke političke podrške seljaštva, s druge strane (uz već pomenutu ekonomsku slabost etnički podeljene krupne buržoazije i, srazmerno, još slabije sitnoburžoaske i radničke grupacije). U takvom sistemu, značajni društveni i duhovni resursi iscrpljivani su u stranačkim i međunacionalnim borbama, tvoreći političku kulturu ispunjenu netolerancijom i agresivnošću, ujedno potpirujući nacionalističke i druge desne ekstremističke ideje i pokrete (pro- ili otvoreno fašističke, klerikalne), čije je delovanje, u značajnoj meri bilo, direktno ili indirektno, podstaknuto delovanjem represivnih državnih aparata, pod dominacijom srpske političke elite.

Usled strukturalnih slabosti parlamentarnog sistema i njegovog otvorenog derogiranja od strane dvora i kralja, demokratske političke institu-

cije nisu uspevale da kanališu i rešavaju postojeće društvene sukobe, već su ih, svojom neefikasnošću, produbljivale. Zajednička država nije, na taj način, uspeła da uspostavi funkcionalne i stabilne demokratske institucije u okviru kojih bi se razvijala adekvatna politička kultura zasnovana na toleranciji različitih mišljenja i dijaloškom rešavanju problema. Relativno široka mogućnost za participaciju stanovništva u političkom životu otvorila je, u specifičnim istorijskim okolnostima, prostor za mobilizaciju na demagoškim osnovama, trasirajući političke borbe na nacionalistički i tradicionalistički ideološki kolosek. Usled slabosti i nestabilnosti institucionalno-normativnog okvira koji bi podsticao širenje ideja političkog liberalizma među širim društvenim grupama, njihova diseminacija ostaje ograničena u uskim intelektualno-građanskim krugovima. Nasuprot tome, politički sistem se i dalje održavao na autoritarnom sistemu vlasti vrhovnog vladara, potpomognut dvorsko-klijentelističkim vezama i upotrebom represivnih državnih aparata (uz manje-više neuspešno nastojanje političkih elita da uspostave ideološku integraciju društva na osnovu ideje integrativnog jugoslovenstva), u okviru kojeg dolazi do takmičenja pripadnika ekonomske elite oko privilegija koje dodeljuje država (pri tome, kao što je već napomenuto, ovo takmičenje dobija jasno nacionalno obeležje).

Kristalizacija dominantnih vrednosnih obrazaca se na prostorima društava Hrvatske i Srbije oslanjala na zakasneli društveni razvoj, gde se manje ili više izraženo nastojanje nacionalnih elita da se priključe glavnim evropskim tokovima (videti u: Stojanović, 2013: 62) sudara sa strukturalnim (unutrašnjim) i spoljnim ograničenjima perifernih društava. Tradicionalnim vrednostima, nastalim na temeljima patrijarhalno-seljačkih institucija, pridružuju se relativno moderne vrednosti (pre svega nacionalizam iznikao na idejnim temeljima evropskog romantizma, ali i prosvetiteljski ideali slobode, pravde i jednakosti) koje u sadejstvu sa prvima i same postaju potencijalna kočnica društvenog razvoja. Tako je kolektivna svojina nad sitnim zemljišnim posedima u okviru porodične zadruge predstavljala prepreku za razvoj individualizma, a potpomognuta siromaštvom, doprinosila je da „egalitarni sindrom“ (Županov, 1977) postane jedna od centralnih vrednosnih osa. Dok u razvijenim kapitalističkim društvima ideje socijalne pravde, solidarnosti i jednakosti dolaze kao vid demokratskog pritiska odozdo i često su posledica uznapređovalog razvoja – egalitarizam je na ovim prostorima stajao na početku procesa modernizacije (Bogdanović, 1994: 43), potpomažući strukturalno uslovljenu slabu društvenu diferencijaciju. S druge strane, dominantno tradicionalna, naturalna proizvodnja i sporo uspostavljanje unutrašnjih (lokalnih, regionalnih i nacionalnih) tržišta teško da su mogli dovesti do izgradnje „preduzetničkog duha“, kao oblika kolektivne mentalne matrice neophodne za snažniji razvoj kapitalističke privrede (videti u: Veber, 2011).

Autoritarno-paternalistički karakter državne vlasti doprineo je uobličavanju ambivalentnog odnosa prema instituciji države (s jedne strane bezuslovno prihvatanje vlasti, a s druge strane otpor i nepoverenje prema njoj), onemogućavajući ustrojstvo racionalizovane (birokratske) državne uprave (videti u: Veber, 1976). Ovo je, sa svoje strane, poduprto tradicionalnim patricentralnim, hijerarhijski shvaćenim, ustrojem porodice zajednice, koje se temeljilo na principu senioriteta, te asimetričnim rodnim ulogama (Miterauner, 2001: 148; Denič, 1988), prenoseći obrasce strukturisanja odnosa iz privatne u javnu sferu. Demokratske političke institucije su, pri tome, kao i na Zapadu znatno ranije, u manjoj ili većoj meri i same bile oktroisane odozgo, više kao izraz modernizacijskih pretenzija političke i intelektualne elite (videti u: Stojanović 2013: 62), nego kao oblik autohtonog narodnog zahteva (Bogdanović, 1994: 43). Nerešena nacionalna pitanja u okviru zajedničke države potpomagala su stalno tinjanje nacionalizma, dok je verska heterogenost, često povezana sa etničkim podelama, doprinosila odsustvu sekularizacije i jačanju klerikalizma.

Konačno, ukoliko pokušamo da rekapituliramo dobijene nalaze društveno-istorijske analize u svetlu hipotetičkog okvira od kojeg se pošlo, jasno je da se proces društvenih promena (u pravcu uspostavljanja kapitalističkog društvenog sistema) u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske odvijao relativno sporo – i u značajnoj meri kasneći i odstupajući od zapadnoevropskih modela – potpomažući opstanak tradicionalističke društvene matrice, odnosno onemogućavajući dublje ukorenjivanje političkog i ekonomskog liberalizma. I pored razvojnih specifičnosti i neravnomernosti, ishodi kapitalističke modernizacije dvaju društava nisu bili drastično drugačiji: ni jedno ni drugo nije uspelo da se razvije na kapitalističkim osnovama, niti im je pošlo za rukom da uspostave stabilan i funkcionalan demokratski poredak. Usled sporosti i kašnjenja u procesima modernizacije, suočena sa značajnim spoljnim i unutrašnjim razvojnim ograničenjima, ona su morala da pribegavaju vlastitim (doduše, ne i uspešnim) razvojnim putevima, kombinujući elemente zapadnoevropskih razvojnih modela sa autohtonim tradicionalnim institucijama. Na taj način, ugrađivši tradicionalne normativno-institucionalne elemente u sopstvene razvojne strategije, ona suštinski nisu uspela da ih prevaziđu, ostajući dominantno patrijarhalna, autoritarna, nacionalizmima zadojena društva kapitalističke periferije. Neuspela kapitalistička modernizacija nije dovela do temeljne društvene transformacije, pa se vrednosno-ideološki elementi karakteristični za razvijena kapitalistička društva (ekonomski i politički liberalizam) ne pojavljuju kao sistemski (normativno-institucionalno) indukovani.

3.2. Socijalističko društveno-istorijsko nasleđe

Socijalistički period razvoja društava Srbije i Hrvatske predstavlja neposredni društveno-istorijski kontekst postsocijalističke transformacije, odnosno njenu početnu tačku. Kao što je naglašeno u hipotetičkom okviru analize, teza koju nastojimo da dokažemo je da normativno-institucionalne pretpostavke na kojima je počivao socijalistički sistem društvene reprodukcije, u principu, nisu podržavale učvršćivanje ekonomskog i političkog liberalizma kao dominantnih vrednosno-ideoloških matrica, iako su, kao što ćemo pokazati, određenim rešenjima (koja su odstupala od idealno-tipskog socijalističkog modela) omogućavala njihovo reprodukovanje, pogotovo među pripadnicima viših i srednjih društvenih slojeva.

3.2.1. Specifičnosti i karakteristike jugoslovenskog socijalističkog sistema

Pre nego što pređemo na razmatranje karakteristika jugoslovenskog socijalističkog sistema, neophodno je napomenuti da način izlaganja primenjen u prethodnim poglavljima, a koji pretpostavlja razdvajanje učinaka datog sistema ili razvojnog perioda u političkom i ekonomskom podsistemu, ovde neće biti potpuno konsekventan. Budući da socijalizam predstavlja sistem u kojem dolazi do totalizacije kontrole nad komandno-planskim procesom reprodukcije od strane vladajuće grupacije (korporativno-vlasničke, prema Markušu, ili kolektivno-vlasničke klase, prema Laziću), suštinski je teško govoriti o autonomnim logikama reprodukcije njegovih integrativnih delova, odnosno podsistema. Ipak, suočeni sa potrebom jednoznačnog izlaganja građe, s jedne strane, i doslednog držanja logike proučavanog sistema, s druge, izdvojeno posmatranje učinaka i karakteristika socijalističkog sistema u pojedinim podsistemima biće samo analitičko (i ne nužno konsekventno), iako ono ne podrazumeva i njihovu suštinsku razdvojenost i autonomiju.

Drugo odstupanje od dosadašnjeg metoda izlaganja odnosiće se na poredbeni okvir. Naime, ukoliko je zajednička država u međuratnom periodu označila uspostavljanje jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog okvira razvoja dvaju društava (čiji su efekti, kao što smo videli, varirali, uglavnom zbog različitog društveno-istorijskog nasleđa), ovo u još većoj meri važi za socijalistički period (jedinstveni činiooci kojima su dva društva bila podvrgnuta u prethodnom periodu razvoja, umanjili su, iako ne i poništili, razlike u dostignutom nivou razvoja). Stoga će doslednost u načinu izlaganja građe i ovde morati da bude žrtvovana logici funkcionisanja sistema, pa tako neće biti moguće, niti potrebno, striktno razdvajanje

učinaka socijalističkog sistema na društva Hrvatske i Srbije i njihovo do- sledno poređenje.

Ukoliko pokušamo da skiciramo specifičnosti i karakteristike jugoslo- venske varijante samoupravnog socijalizma, ona bi, u opštim crtama, pratila ono što je u okviru relevantne literature pisano o socijalističkim sistemima uopšte. Reč je o društvu koje ukidanjem kapitala nije uspevalo da ukine klasni karakter društvenih odnosa (Lazić, 1987: 15) – ili je to uspevalo samo u prvim posleratnim godinama (Suvin, 2014) – odnosno u kojem se vlast i planska kontrola vladajuće, kolektivno-vlasničke klase pojavljuje kao tota- lizujuća. U osnovi sistema nalazi se planska proizvodnja (mada elementi tr- žišta nisu u potpunosti eliminisani, već su, naprotiv, postepeno sve više uvo- đeni), gde vladajuća grupacija monopoliše procese planiranja i donošenja odluka. Međutim, s obzirom na rani razlaz jugoslovenskog rukovodstva sa Informbiroom i uvođenje „birokratske decentralizacije“ (Golubović, 1988: 58) u vidu samoupravnog socijalizma, jugoslovenski socijalistički sistem po- sedovao je određene specifičnosti koje ga razlikuju od „osnovnog modela“.

Dakle, nastanak samoupravnog socijalizma vezuje se za sukob jugo- slovenskog političkog vrha sa Staljinom, odnosno za neophodnost da se u datim istorijskim okolnostima ideološki raskrsti sa staljinističkim nasle- đem posleratnog perioda, pa se stoga radilo o suštinski političkoj odluci. Proglašenjem novog, „demokratskog“, odnosno „humanog“ socijalizma, osnovni karakter društvenih odnosa nije u potpunosti narušen: koman- dno-planski način proizvodnje i dalje je opstajao (Lazić, 2011), uprkos proklamovanoj decentralizaciji vlasti u vidu ideološke formule o odumira- nju države i formalne institucionalizacije radničkog samoupravljanja (Se- kelj, 1990: 10). Talasi ekonomske i političke decentralizacije, po teritorijal- nom i funkcionalnom principu, dovodili su do reformi koje su po svom karakteru bile antisistemske (Lazić, 1987: 45). Pošto je osnovna sistemska pretpostavka socijalizma da je reč o totalizujućem društvu, u okviru kojeg se reprodukcija vladajućih društvenih odnosa neometano vrši samo uko- liko postoji planska kontrola u svim oblastima društvenog života, tada su reforme koje su išle u pravcu decentralizacije protivrećile logici funkcionisanja sistema, izazivajući unutrašnje protivrečnosti (Lazić, 1987; Lazić, 1994). Ove reforme su, po pravilu, inicirane odozgo, od strane centralnog partijskog vođstva, a njihovo sprovođenje nije nikada potpuno (jer tada ugrožavaju same osnove sistema), već je prekidano novim talasom pro- mena, vodeći institucionalno-normativnoj konfuziji i nemogućnosti auto- nomnog razvoja ključnih podsistema u društvu (Pešec, 1985). Pri tome su reforme, gotovo po pravilu, odgovor na pritiske koji dolaze iz spoljašnjeg okruženja (uvođenje elemenata tržišta kao odgovor na krizu ekonomskog rasta u uslovima konkurencije sa kapitalističkim sistemom na global- nom planu) ili su rezultat unutrašnjih protivrečnosti (decentralizacija kao

odgovor na legitimacijsku krizu sistema, ali i na dezintegracijske interese nižih delova partijske nomenklature u cilju postizanja sve veće autonomije od viših nivoa – videti u: Lazić, 2011: 81), pa se one javljaju kao antisistemske i nedelotvorne (Sekelj, 1990).

3.2.2. Centralizujuće i decentralizujuće tendencije: organizacija partije i države

Uspostavljanje socijalističkog sistema u Jugoslaviji bilo je u tesnoj vezi sa ratnim uspesima partizanskog pokreta koji je, mobilisući svoje pristalice na temelju borbe protiv fašističkih snaga, ali i domaćih kolaboratora, uspeo da obezbedi široku podršku za legitimno preuzimanje vlasti nakon rata. Federalni oblik političkog uređenja države predstavljao je institucionalno rešenje kojim je trebalo prevazići međunacionalne sukobe koji su opterećivali prethodnu, centralistički i pseudodemokratski uređenu državu. Etničko jugoslovenstvo, kao neuspeli konstrukt jedne nacije sa tri „plemena“, zamenjeno je, kako navodi Zundhausen (2009: 372), državno-građanskim konceptom zajedničke jugoslovenske nacije, kombinovanim sa etnonacionalnim pluralizmima.⁷⁹ Ipak, s obzirom na totalizujući karakter vlasti, Lazić (2011: 82) smatra da je upravo ovakvo institucionalno rešenje bilo nesaglasno sa hijerarhijskim ustrojstvom nove vladajuće grupacije: vrhovni delovi nomenklature, koji su ujedno predstavljali najviše federalne organe vlasti, pojavljivali su se kao nadređeni organima unutar pojedinačnih federalnih jedinica. Unutrašnje, centralističko uređenje partije se tako pojavljivalo kao nesaglasno teritorijalnom (republičkom i pokrajinskom) uređenju države, čije su jedinice težile postizanju što višeg stepena autonomije (legitimisući ove težnje ugroženim interesima stanovništva na datim teritorijama, koristeći raniju predistoriju etničkih sukoba kao osnov za širu mobilizaciju stanovništva /Lazić, 2011: 82/), a potpomognut i samim

---

79 Za razliku od prethodne države, gde su status ravnopravnih naroda imali samo Srbi, Hrvati i Slovenci, u novoj državi je ovaj status priznat crnogorskoj i makedonskoj naciji, a tokom šezdesetih godina i bosansko-muslimanskoj naciji. Etničkim grupama koje su imale sopstvene matične države priznat je status narodnosti. Novi koncept jugoslovenstva podrazumevao je formiranje nacije na građanskom principu, kao socijalističke zajednice državljana, i u tom smislu je bio transnacionalnog karaktera (Zundhausen, 2009: 372). Uz pomoć politike „bratstva i jedinstva“, vrh Komunističke partije nastojao je da ne ponovi greške srpske međuratne elite, koja je politikom dominacije i poricanja nacionalne posebnosti narodima koji su bili u sastavu Jugoslavije antagonizovala nacionalne grupe. Ideja neprisilnog jugoslovenstva i demokratskog izražavanja nacionalnih težnji, koja je omogućena federalnim uređenjem države, trebalo je da posluži kao vid zadovoljavajućeg rešenja za brojne nacionalne težnje i da ojača integritet nove države (Sekulić, 2014: 82). Naglašavanjem individualnosti i ravnopravnosti nacija, Komunistička partija je uspeła da stavi pod kontrolu srpsku hegemoniju, ali i da uruši jugoslovenski unitarizam (Banac, 1992: 171).

konceptom jugoslovenske nacije koji je, pored zajedničkog jugoslovenskog identiteta, podrazumevao opstanak partikularnih etničkih identiteta). U vreme uspostavljanja socijalističkog sistema, kako navodi Lazić, monolitnost partije se pokazivala neophodnom zbog potrebe zaposedanja vlasti i uspostavljanja novog poretka, ali i zbog spoljašnjih pretnji (dovršetak rata, a potom i sukob sa Informbiroom). Sa stabilizacijom novog poretka i prestankom spoljašnjih pretnji, prestaje neophodnost neposredne i konstantne kontrole nižih instanci od strane partijskog vrha, omogućavajući da se ona odvija sa distance i sporadično, kroz proces arbitriranja u kriznim situacijama ili pri donošenju ključnih strateških odluka. Federalizaciju teritorijalnih jedinica ubrzo je, stoga, pratila i „federalizacija“ same partije, koja se podelila prema nacionalnom ključu (Sekulić, 2014: 82). Istovremeno, ovo delegiranje ovlašćenja i decentralizacija procesa odlučivanja (koja se, pored teritorijalnog, potom odigrala i na funkcionalnom nivou) imalo je i drugu svrhu: sistemske krize su mogle biti interpretirane kao greške u rukovođenju na hijerarhijski nižim delovima nomenklature, oslobađajući vrh vladajuće grupacije od odgovornosti, vraćajući delegirana ovlašćenja u njihove ruke. Pored toga, razračunavanje sa nefunkcionalnim delovima sistema obezbeđivalo je dodatni legitimitet vrhu nomenklature. Međutim, decentralizovana organizacija države bila je funkcionalna za sam vrh nomenklature još iz jednog razloga: podsticanje sukoba između nižih nivoa, odnosno propuštanje da se oni spreče, činilo je arbitrarnu ulogu vrha nomenklature neophodnom, slabeći, ujedno, unutarpartijsku opoziciju.⁸⁰ Na taj način su potencijalni sukobi između hijerarhijski viših i nižih delova vladajuće grupacije preusmereni na horizontalne sukobe republičkih rukovodstava oko raspodele saveznih resursa (Lazić, 2011: 83), koja su, sa druge strane, sopstvenu legitimnost učvršćivala na temelju borbe za interese sopstvenih nacija, odnosno republika (Sekulić, 2014: 83).

Međutim, ukoliko je manifestna funkcija teritorijalne decentralizacije bila neutralizacija unutarklasnih sukoba, njena nenameravana posledica bilo je jačanje nacionalizma. Naime, uprkos proklamovanoj ideologiji jugoslovenstva,⁸¹ koja je podrazumevala formiranje solidarne zajednice

80 Jedan od najozbiljnijih pokušaja stvaranja opozicije unutar partije predstavljao je zahtev Milovana Đilasa, početkom pedesetih godina, da se izvrši reforma sistema u pravcu „demokratskijeg“ oblika komunizma, ali i same partije, upozoravajući na njenu „birokratsku degeneraciju“. Đilas se zalagao za formiranje druge, „demokratske, socijalističke“ partije, predstavljajući direktnu pretnju monopolu vladajuće grupacije. Njegovo delovanje u Jugoslaviji završeno je isključenjem iz partije, suđenjima i zatvorom (Dragović-Soso, 2004: 41–48).

81 Nova generacija komunista, koja na vlast dolazi šezdesetih godina, suštinski odbacuje projekat jugoslovenstva kao nacionalnog identiteta, karakterišući ga kao vid veštačke tvorevine idealističke inteligencije ranog romantičarskog razdoblja. Federativna država je za novu garnituru pripadnika nomenklature označavala, pre svega, zajednicu

zasnovane na prinesenim žrtvama za vreme rata i obnove zemlje⁸² (Zundhausen, 2009: 375), sukobi republičkih rukovodstava nisu ostajali lokalizovani unutar partijskih krugova, već su, naprotiv, uz pomoć mobilizacijskih resursa (medija, školskog sistema), uključivala i šire društvene grupe.⁸³ Na taj način su, kako konstatuje Lazić (2011: 83), „sukobi unutar nomenklature oko nastojanja da se poveća samostalnost republičkih partijskih rukovodstava, u drugoj polovini šezdesetih, prerasli, zahvaljujući masovnoj etničkoj mobilizaciji stanovništva u pojedinim republikama SFRJ (pre svega u Hrvatskoj), u široke međuetničke konflikte u celoj zemlji“. Nacionalizam se, tako, ustaljuje kao delotvorno sredstvo mobilizacije javnosti u Jugoslaviji, korišćeno od strane grupacija koje su nastojale da ojačaju svoj položaj (Gredelj, 2000: 140). Dok se kao inicijatori ovih sukoba pojavljuju pripadnici nomenklature, delovi srednje klase dobijaju diseminatorsku ulogu u širenju ideja, ali i mobilizatora šireg stanovništva, a bazu masovnih javnih okupljanja sačinjava radništvo.

Vrhunac ovog talasa nacionalističke mobilizacije tokom kasnih šezdesetih i početkom sedamdesetih godina bio je MASPOK u Hrvatskoj (1967–1971), kada čelnici KP Hrvatske, u nastojanju da ojačaju sopstvenu poziciju unutar partije, vrše masovnu mobilizaciju stanovništva (delove inteligencije, studente i radništvo) na nacionalističkim osnovama, zahtevajući reviziju ustava (Pavlović, 2004: 215). Uklanjanje hrvatskog republičkog rukovodstva (ali i srpskog, o čemu će kasnije biti reči) od strane federalnog vrha, početkom sedamdesetih godina, samo je privremeno pacifikovalo sukobe, bez promene institucionalnih temelja koji su ih generisali. Ustavom iz

---

ravnopravnih nacija, odbacujući ideju da je reč o prelaznoj fazi nakon koje će doći do amalgamiranja postojećih naroda u jedinstvenu jugoslovensku supranaciju. Porast broja stanovnika koji su se na popisu 1981. godine izjasnili kao Jugosloveni, naročito u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini, republička partijska rukovodstva nisu s odobravanjem dočekala. Ovo je, prema Sekuliću, naročito bilo vidljivo kod hrvatskog partijskog rukovodstva, čiji se politički legitimitet temeljio na odbrani hrvatskih političkih interesa (opširnije u: Sekulić, 2014: 83–85).

82 Pri tome, ova ideja o solidarnoj zajednici nije građena na temelju klasnog jedinstva, već upravo kao vid zajedničke borbe južnoslovenskih naroda (Malešević, 2004: 247).

83 Iako se, kako smatra Malešević, na normativnom nivou revolucionarni socijalizam odlikovao internacionalizmom, klasnim jedinstvom i univerzalizmom, ovi apstraktni i stanovništvu nepoznati principi nisu bili dovoljni da se izvrši masovna mobilizacija za vreme i nakon rata. Stoga je, na operativnom nivou, ideja o socijalističkoj revoluciji prevođena u stanovništvu razumljive i opšteprihvaćene kategorije, od kojih je najznačajnija bila ideja patriotizma: klasna pravda je mogla biti sprovedena samo ako je postojala etnička solidarnost. Stoga, ne samo da se ideologija nacionalizma pojavljivala kao ubedljivija već je ona bila i razumljivija, bliža širim društvenim grupama. Uz pomoć kontrolisane upotrebe nacionalizma, partija je, ujedno, neutralisala pojavu nacionalističke opozicije, nastojeći da na taj način učvrsti sopstvenu legitimaciju (Malešević, 2004: 246).

1974. godine, kojim je proces teritorijalne decentralizacije još konsekventnije sproveden u vidu konfederalnog uređenja, država se održavala putem labilne ravnoteže moći dotle dokle je postojao neprikosnoveni arbitar na vrhu vladajuće klase (videti u: Lazić, 2011: 83–84). Smrću Tita, duboko podeljene republičke elite nisu više bile u stanju da rekonstruišu strukturalnu prazninu koja se ukazala (u vidu neprikosnovenog vrhovnog arbitra), omogućivši da centrifugalne sile, koje su bile na delu, dovedu sistem do krajnjih konsekvenci – raspada partije,⁸⁴ dezintegracije kolektivno-vlasničke klase, a potom države početkom devedesetih godina.

Ukoliko su tokom prethodnog velikog dezintegracionog talasa, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, nacionalističke tendencije bile naročito izražene u okviru slovenačkog, a potom i hrvatskog partijskog rukovodstva, tokom osamdesetih godina, kada ekonomsko i socijalno nezadovoljstvo stanovnika najnerazvijenijeg dela zemlje – Kosova i Metohije – poprima političku (i etničku) dimenziju u vidu jačanja zahteva za dobijanje statusa republike, nacionalističke tendencije se rasplamsavaju u okviru srpskog ogranka partije, praćene zahtevima za reviziju ustavnog uređenja države i odnosa između Srbije i njenih pokrajina. Zahtevi većinskog („reformističkog“) dela srpskog republičkog partijskog rukovodstva za neki vid ponovne centralizacije zemlje u vidu „federalizacije“ izazvali su reakcije ne samo u okviru republičke partijske organizacije (kod tzv. „konzervativne“ struje) već i drugih partijskih rukovodstava, otvorivši Pandorinu kutiju sukoba oko uređenja države (Pavlović, 2004). Usled nepostojanja „neutralnog“ partijskog rukovodstva, koje bi se pojavilo kao vrsta arbitra, partija se suštinski, tokom osamdesetih godina dezintegrisala.

Čitav proces bio je praćen i narastajućom krizom legitimacije sistema, kako na globalnom tako i na lokalnom nivou. Iako je osnova krize bila ekonomska neefikasnost sistema (o čemu će kasnije biti reči), ni postojeći savezni okvir uređenja države, kao što smo pokazali, nije se pokazao ništa efikasnijim. Popuštanje partijske kontrole, naročito u sferi kulturno-intelektualnih delatnosti, nakon Titove smrti, praćen Gorbačovljevom politikom *Glasnosti*, omogućili su razvoj civilne arene i sve glasnije unutarstemske kritike. U okviru različitih pokreta za zaštitu slobode misli i izražavanja i pokreta za ljudska prava, radikalna kritika sistema neretko je združivana sa liberalno-demokratskim i nacionalističkim idejama. Čitav

---

84 Bilandžić (1978: 529) tako navodi da je već početkom osamdesetih godina bilo jasno da se nekada jedinstvena KPJ transformisala u pluralitet autonomnih, suverenih, po republičko-nacionalnom ključu podeljenih partija, koje su, u nastojanju da očuvaju svoju autonomiju u odnosu na saveznu državu, počele da primenjuju i sopstvene ekonomske politike (kao što je bio slučaj sa mobilizacijom javnosti slovenačkog ogranka partije, 1984. godine, za samostalnu politiku izlaska iz krize – opširnije u: Sekelj, 1990: 216).

proces praćen je istorijskim revizionizmom i (re)konstrukcijom tradicionalnih mitologema, koje su se suprotstavljale socijalističkoj (partizanskoj i antifašističkoj) mitologiji, uz demonizaciju Jugoslavije, bilo kao projekta „velikosrpske“ hegemonije, bilo kao nastavka „austro-katoličke“ dominacije (Pavlović, 2004: 227–228). Pritisak koji je dolazio „odozdo“ zaoštravao je, sa svoje strane, sukobe partijskih rukovodstava, čija je legitimacija zavisila od odbrane nacionalnih (republičkih) interesa (opširnije videti u: Dragović-Soso, 2004).⁸⁵ Tako je u procesu masovne mobilizacije stanovništva na nacionalističkim osnovama najdalje otišla srbijanska republička elita, okupljena oko „reformističkog“ krila Slobodana Miloševića, formalno iskoristivši socijalističku ideološku praksu proizvođenja neprijatelja (s tim da je njen sadržinski element promenjen, pa je tako klasni neprijatelj prvo transformisan u birokratske elemente u partiji, a potom i u etničkog neprijatelja – videti u: Milosavljević, 1996: 405) i masovne javne skupove u obračunu sa pokrajinskim partijskim rukovodstvima, a u cilju centralizacije vlasti i revizije Ustava Srbije (koja se, naposletku i desila, 1989. godine). Istovremeno, iako je ovim nacionalističko-demagoškim zaokretom Milošević izgubio podršku ostalih republičkih partijskih rukovodstava, on je uspeo da pacifikuje nacionalističku (a delimično i liberalno-demokratsku) intelektualnu opoziciju u Srbiji, tako što je apsorbovao i ispraznio opozicioni naboj prema socijalističkom režimu (a pre svega prema birokratskoj okoštalosti i represiji nad slobodnim ispoljavanjem mišljenja). Paradoksalno, liberalizacijom javnog mnjenja, Milošević je postigao da se legitimise ne samo na nacionalističkim već i na prividno demokratskim osnovama (opširnije videti u: Gredelj, 2000; Pavlović, 2004; Dragović-Soso, 2004), uspevši, ujedno, da na duži vremenski rok podeli intelektualnu elitu i srednje slojeve i onemoguću ih da preduzmu kolektivnu akciju u pravcu promene režima (Lazić, 2011: 95).

Za razliku od Srbije, u Hrvatskoj tokom prve polovine osamdesetih godina nije došlo do drastične transformacije partijskog rukovodstva u perjanice nacionalističkog pokreta, niti do javnih manifestacija nacionalizma zasnovanih na širokoj mobilizaciji stanovništva. Ipak, to ne znači da je nacionalistička intelektualna opozicija izostala. Od kraja šezdesetih godina kritika socijalizma u ovoj republici je, po pravilu, bila združena sa nacionalizmom (osim u slučaju leve kritike grupe okupljene oko časopisa *Praxis* ili Korčulanske letnje škole), mahom zato što su se centar federalne države i vrh vladajuće klase ponovo nalazili u Beogradu. Međutim,

---

85 Pokušaj približavanja reformističkog krila partije u Srbiji intelektualnoj opoziciji oličen je u *Memorandumu* SANU (1986), dokumentu kojim se kritikovalo postojeće, decentralističko, uređenje države, uz isticanje negativnih posledica koje je ono imalo za srpski narod i izražavanje zahteva za uspostavljanje demokratske i integrativne federacije. Slični koraci su preduzimani i u drugim republikama, pre svega Sloveniji u vidu *Priloga za slovenački nacionalni program* (1987) (Pavlović, 2004: 229; Dragović-Soso, 2004).

nakon obračuna sa vinovnicima MASPOK-a, hrvatsko republičko rukovodstvo je suštinski ostalo relativno konzervativno, verno dogmatskom kursu partije i zatvoreno za reforme (i liberalne i one zasnovane na zakonitu ka nacionalizmu), izazivajući otpor intelektualne opozicije, naročito u momentu kada je socijalistički sistem izgubio svoje legitimacijsko uporište, a druge republičke elite (pre svega, slovenačka i srpska) započele proces relegitimizacije na reformskim i nacionalističkim osnovama (Cohen, 1997: 74–75). Ipak, nakon Miloševićevih akcija usmerenih ka centralizaciji vlasti unutar Srbije, nacionalističkoj mobilizaciji u Hrvatskoj se, pored liberalno i nacionalistički orijentisane opozicije, pridružuju i delovi republičkog partijskog rukovodstva, dobijajući širu podršku intelektualnih krugova, srednjih slojeva i radništva. Antisistemska (odnosno, prokapitalistička i prodemokratska) kritika tako je faktički doprinela izjednačavanju sticanja nacionalne države sa demokratijom i kapitalizmom (Lazić, 2011: 94). Za razliku od Srbije, u kojoj je Milošević uspeo da pacifikuje unutrašnju opoziciju i potom dobije snažnu legitimacijsku potporu u vidu široke podrške stanovništva na prvim višestranačkim izborima, hrvatsko partijsko rukovodstvo nije pribeglo istoj strategiji, ostavivši opoziciji prostor da poveže nacionalistički i demokratski diskurs sa kritikom socijalizma, i potom porazi komuniste na izborima.

Imajući u vidu karakter političkih procesa koji su pratili uspostavljanje i razvoj socijalističkog sistema društvenih odnosa u Jugoslaviji, jasno je da su oni imali nekoliko ključnih implikacija po stepen raširenosti i reprodukciju dominantnih vrednosnih orijentacija:

1. Nastojanja republičkih elita da zadobiju sve veću autonomiju u odnosu na savezne organe rezultirala su u upotrebi nacionalizma kao mobilizacijskog resursa u pokušajima ojačavanja sopstvenih pozicija. Dezintegracioni procesi, koji su bili ugrađeni u sam sistem i imali sopstvenu logiku, pojačani su legitimacijskom krizom, posebno tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Partikularni interesi republičkih elita vodili su tome da uslovi njihove sopstvene reprodukcije budu nametnuti kao uslov reprodukcije sistema u celini. U takvoj situaciji, nacionalizam je, kao oprobano sredstvo, poslužio kao novi dominantni vid legitimacijskog utemeljenja republičkih elita.
2. Iako inicijalni uzrok širenja nacionalističke ideologije, u konkretnim sistemskim i istorijskim okvirima treba tražiti u samom načinu organizacije sistema i sukobima unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase, svoj radikalni uspon ova ideološko-vrednosna matrica nesumnjivo duguje i delovanju drugih aktera: delova inteligencije i srednje klase, koji su poslužili kao diseminatori nacionalističkih ideja, i širih društvenih grupa, koje se pojavljuju

kao manje-više pasivni recipijenti date ideologije. U nastojanju da objasni na koji način je došlo do tako radikalne transformacije stanovništva u pravcu snažnog prihvatanja nacionalističke ideologije, Lazić (2005: 41–61) formuliše tezu o raširenosti (dominaciji) autoritarne vrednosne orijentacije, kao posledice dugotrajne neizgrađenosti demokratske političke kulture. Autoritarnost se, stoga, pojavljuje kao jedan od uzroka masovnog širenja nacionalističke orijentacije, iako, kada je jednom stavljena u pogon, sopstvenom dinamikom, ona generiše niz posebnih oblika i izvora.

3. Autoritarnost, kao socio-psihološka karakteristika, može imati brojne uzroke psihološkog, socio-psihološkog ili društvenog karaktera. Kada se pojavljuje kao odlika velikog broja pojedinaca u određenom društvu, tada možemo pretpostaviti da su ključni uzroci njene pojave društvenog karaktera, i valja ih potražiti bilo u karakteristikama datog društvenog sistema bilo u dugotrajnim istorijskim procesima (naravno, moguće je da su i oba uzročna spleta na snazi). Na temelju ova dva uzročna spleta, Zagorka Golubović (2005: 255) pravi analitičku razliku između autoritarnog sistema i autoritarnog mentaliteta. Pošto je već bilo reči o tome da se autoritarnost, usled slabo razvijene demokratske tradicije i dugotrajnog opstanka tradicionalnih društvenih struktura i institucija zasnovanih na strogoj hijerarhiji i neprikosnovenom autoritetu vrhovnog vladara (na državnom) ili oca porodice (na privatnom nivou), pojavljuje na ovim prostorima kao transistorijska vrednosna orijentacija, nema potrebe dalje obrazlagati uticaj istorijskih procesa dugog trajanja. Ovde će biti reči o sistemskim karakteristikama koje su generisale reprodukovanje autoritarne društvene svesti, uprkos proklamovanom i nikada do kraja sprovedenom sistemu radničkog samoupravljanja (o čemu će kasnije biti reči). Ipak, važno je napomenuti da je, uprkos radikalnom ideološkom raskidu sa prethodnim sistemom i nastojanjem da se ukinu zatečeni oblici zavisnosti i autoriteti, socijalistički režim, u cilju sopstvene legitimacije, od starog režima preuzeo i ugradio neke od bitnih vrednosno-ideoloških elemenata: pre svega, egalitarizam, solidarnost i kolektivizam, kao činioce patrijarhalne kulture proširenih porodica na selu (tzv. „egalitarni sindrom“, o čemu će kasnije biti reči), potom snažnu ulogu države u ekonomiji (koja je odlikovala ekonomski sistem u Kraljevini Jugoslaviji, posebno tokom poslednje decenije njenog postojanja), ali i oslanjanja na stroge hijerarhije i autoritarni sistem vlasti (prisutan kako na nivou organizacije državne vlasti tako i kao jedan od oblikujućih principa organizacije društvenih odnosa u privatnoj sferi). Legitimitet novog režima

se tako, u značajnoj meri, održavao upravo na (selektivnom) preuzimanju i instrumentalizaciji obrazaca tradicionalne kulture (Malešević, 2004: 208–213). Kruti autoritarni model prethodnog režima, na taj način, nije razoren, već je zamenjen novim (Kuzmanović, 1995: 71), dobivši ujedno i svoju čvršću institucionalnu dimenziju u vidu partijske države koja je apsorbovala sve druge institucije i organizacije (Golubović, 2005: 257).

4. Ipak, autoritarni karakter vlasti u socijalizmu imao je i sopstveno, racionalno utemeljenje. Centralizacija se opravdavala kao vid racionalne društvene organizacije, odnosno kao oblik neumitne i unapred fiksirane organizacione strukture, gde se položaji moći i društveni odnosi zavisnosti pojavljuju kao depersonalizovane forme, posredovane organizacijom. Svođenjem centralizacije na organizaciono pitanje, autoritarna struktura odnosa je tako predstavljena kao oblik racionalne organizacije društva (Hodžić, 2008: 69). Centralistička struktura vlasti nije samo karakterisala državu nego i organizaciju partije. Međutim, pokazalo se da socijalizam u svojoj reprodukciji nije bio u stanju da zadrži doslednu centralističku organizaciju, generišući separatističke tendencije, izražene u zahtevima za decentralizaciju (partije i države). Ovi zahtevi za sve veću decentralizaciju i autonomiju republičkih rukovodstava suštinski nisu vodili političkoj liberalizaciji sistema, već replikovanju centralistički ustrojenih vlasti na republičkim nivoima (čiji su međusobni odnosi, kao što je naglašeno, sve više dobijali konkurentski karakter). Pri tome, decentralizacija dovodi do prepoznavanja autoritarnog sistema moći na višim instancama, dok se zadobijena autonomija na nižim nivoima nastoji shvatiti ne kao reprodukovani autoritarni sistem moći, već kao racionalna organizacija društva (Hodžić, 2008: 70). Autoritarna, hijerarhijski organizovana, struktura vlasti se na taj način replikovala duž celokupne strukture i u okviru svih delova sistema: ona je odlikovala centralni (federalni), republičke i lokalne organe vlasti, predstavljajući, ujedno, jedan od ključnih činilaca oblikovanja odnosa unutar partije, ali i drugih institucionalno-organizacionih delova sistema (up. Sekelj, 1990: 185). Konačno, autoritarna struktura vlasti počivala je na neupitnom političkom autoritetu vrhovnog vođe, koji se pojavljuje kao neprikosnoveni arbitar u svim političkim sporovima u državi, ali i na jedinstvenoj ideologiji, za čije su unutarstemske kritike granice bile čvrsto postavljene.
5. S druge strane, pored istorijskih i sistemskih, autoritarnost je imala i strukturne korene: iako je socijalistička modernizacija dovela do masovnog izmeštanja stanovništva iz njihovih tradicionalnih okvira života i do radikalne strukturne transformacije društva, usled

očuvanja privatne svojine poljoprivrednog stanovništva u jugoslovenskom socijalizmu, značajan deo ove grupacije ostajao je na selu, baštineći neke od tradicionalnih institucija i običaja (pre svega, patrijarhalne odnose u porodici, zasnovane na neprikosnovenom autoritetu muškarca, ali i načelo egalitarne raspodele dobara i užegrupe solidarnosti, o čemu će kasnije više biti reči). Na taj način se autoritarnost, kao deo šireg, tradicionalističkog sindroma, održavala u nerazvijenijim i pasivnim delovima zemlje, delimično izolovanim od modernizacijskih učinaka socijalističke industrijalizacije. Dodamo li ovome i činjenicu da je značajan broj urbanih društvenih slojeva bio seljačkog porekla i da su, preseljenjem u grad, održavali žive veze sa društvenim strukturama na selu (pomenimo samo kategoriju *polutana*, odnosno radnika-seljaka koji su kombinovali stalno ili privremeno zaposlenje u gradu sa obavljanjem sezonskih radova na seoskim imanjima), tada nije teško pretpostaviti da se autoritarnost replikovala i kod jednog dela urbanih društvenih slojeva (naravno, znatno oslabljena modernizacijskim učincima koje donose procesi urbanizacije, industrijalizacije i širenja obrazovanja).

6. Raširenost autoritarne orijentacije, koja je imala svoje dugotrajne istorijske, sistemske i strukturne uzroke, generisala je, s druge strane, marginalizaciju liberalno-demokratske vrednosno-ideološke matrice. Liberalni karakter jugoslovenskog socijalizma omogućavao je ograničenu (unutarsistemsku) kritiku. Ipak, granice kritike sistema i partijskog rukovodstva brzo su postavljene u prvom velikom sukobu režima – sa Staljinom, a potom i sa Đilasovim dovođenjem u pitanje socijalističke prirode sistema (Lazić, 2011: 93). Međutim, stalna otvorenost nomenklature za unutarsistemske kritike i neophodnost reforme sistema (koja je ishodila iz radikalnog ideološkog raskida sa staljinizmom, pretočenog u eksperimentalnu formu samoupravnog socijalizma), u vidu prividnih ili stvarnih institucionalnih promena, omogućavale su nomenklaturi da apsorbuje unutarpartijske kritike (usled toga, linija podele između disidentskih krugova i zvaničnog establišmenta nikada nije bila tako jasna kao u drugim zemljama Istočnog bloka – up. Musić, 2013: 13), ali i da ne primenjuje šire represivne mere. Ovo odsustvo brutalne upotrebe represivnih aparata pothranjivalo je sliku o tome da su dublje promene društvenih odnosa moguće, što će i kulminirati studentskim protestom 1968. i zahtevom za sveobuhvatniju reformu odnosa unutar sistema. Kao posledica toga, dolazi do jačanja represivnih mera, povratka na komandno regulisanje društvenih odnosa, ali i do snažnijeg oslanjanja nomenklature na radničke slojeve (Lazić, 2011: 94). Na taj način, iako je nomenklatura dozvo-

ljavala određene kritičke tonove, u situacijama ugroženosti njenog legitimiteta, liberalne tendencije su potiskivane na uštrb centralističkih, praćene sužavanjem prava u procesima odlučivanja i restauracijom stroge partijske kontrole (koje su se, u okviru unutar-partijskih sukoba, obično završavale pronalaženjem oportunističkih i neprijatelja u vlastitim redovima – up. Sekelj, 1990: 178).

7. Konačno, osnovni spor oko karaktera vlasti – koji se vodio na liniji centralizacija–decentralizacija, odnosno politički monizam – politički pluralizam, u svom otvorenom obliku nije stupio na javnu političku scenu sve do sredine osamdesetih godina, skrivajući se iza različitih ideoloških sporova ili surogata (Sekelj, 1990: 182). Zahtevi republičkih elita za decentralizaciju i liberalizaciju sistema, tokom šezdesetih godina, kao i kritika na liberalno-demokratskim osnovama intelektualne opozicije, tokom osamdesetih, neretko su bivali združeni sa nacionalističkim tendencijama. Sporovi oko decentralizacije, tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, vodili su nacionalističkim mobilizacijama od strane republičkih elita, završavajući ponovnim uspostavljanjem centralističkih tendencija. Decentralizacija, na taj način, suštinski nije dovela do demokratizacije društva. S druge strane, kao što je već naglašeno, tokom poslednje decenije socijalizma, u Hrvatskoj je ulogu kritičara sistema preuzela intelektualna opozicija (mobilizujući srednje slojeve, pre svega), u okviru koje je antisistemska kritika bila združena sa idejama o nacionalnom oslobođenju i konačnom vraćanju davno izgubljene državnosti; u Srbiji je, s druge strane, vrh republičkog partijskog rukovodstva, preuzevši i sam nacionalistički diskurs i liberalizujući javnomnjenjski prostor, faktički pacifikovao i „usisao“ opozicioni potencijal srednje klase. Iako se razlike pojavljuju na akterskom nivou, zajedničko za oba društva je to što je liberalna doktrina osvajanja ličnih sloboda i političkog pluralizma (usled svoje slabije utemeljenosti među širim društvenim grupama) vrlo lako apsorbovana i transformisana u nacionalistički diskurs nacionalne (kolektivne) slobode i nacionalnog pluralizma, vodeći, u krajnjoj liniji, dezintegraciji zemlje.

3.2.3. Centralizujuće i decentralizujuće tendencije u ekonomiji: plan, tržište i samoupravljanje

Ukoliko sada pokušamo da pratimo razvojne tendencije u socijalističkoj Jugoslaviji kroz prizmu promena i procesa koji su se dešavali u ekonomskom podsistemu, nužno se moramo vratiti odnosima i strukturama unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase, ali i odnosima koji

se uspostavljaju između ove i ostalih grupacija u društvu. Konstituisanje jugoslovenskog socijalizma vodilo je visoko centralizovanoj industrijskoj proizvodnji, praćenju transformacijom društvene strukture (u okviru koje je razvlašćena stara vladajuća buržoaska klasa i formirana nova kolektivno-vlasnička klasa). Pri tome je brza industrijalizacija predstavljala osnov održavanja novog sistema, a ujedno i sredstvo izgradnje novog oblika društvenih odnosa i načina proizvodnje (Lazić, 1994: 46). Izrazito dinamičan industrijski rast u prvim godinama socijalizma (doduše postignut mobilizacijom neplaćenog rada, odricanjem od potreba ogromne mase stanovništva, ali i transferom prihoda iz poljoprivrednog sektora i korišćenjem povoljnih okolnosti u globalnoj privredi – up. – Čalić, 2013: 243), kao oblik nekapitalističke modernizacije, odgovarao je razvojnim potrebama ekonomski zaostalog društva u kojem centralizovana masovna mobilizacija resursa putem tržišnih mehanizama nije bila izvodiva (Lazić, 1994: 47). Tržište, kao mehanizam regulacije i koordinacije proizvodnje i raspodele, u prvim godinama se ukida, a uvodi se plan, kao osnova novog načina proizvodnje.⁸⁶ Sektorskom redistribucijom rada mase ljudi pokrenute su iz poljoprivrede u industrijski, uslužni i administrativni sektor, dovodeći do temeljnog restrukturiranja društva (Mrkšić, 2000: 238). U prvim posleratnim godinama, nešto više od dve trećine stanovništva Jugoslavije živelo je od poljoprivrede, a svega 20,8% se ubrajalo u gradsko stanovništvo (Bogdanović, 1994: 48; Antoniće, 2000: 72). Tek je početkom šezdesetih godina dvadesetog veka ovakav sastav društvene strukture promenjen u korist gradskog i nepoljoprivrednog stanovništva (Antoniće, 2000: 72). Privredni rast je bio izrazito visok, pa je industrijska proizvodnja u periodu od 1953. do 1965. godine rasla po prosečnoj stopi od 12%, uz rast društvenog proizvoda od 8,1% i ličnih primanja od 5,3% na godišnjem nivou (Zundhausen, 2009: 388). Ubrzani industrijski rast, uz pozamašnu finansijsku pomoć koja je dolazila iz inostranstva (prvo u obliku bespovratne pomoći, a potom kroz kredite), doveli su do porasta nacionalnog dohotka (u periodu od 1947. do 1964. godišnja stopa porasta nacionalnog dohotka iznosila je 7% – Zundhausen 2009: 388), kao i do porasta opšteg materijalnog standarda, naročito urbanih slojeva stanovništva (Mrkšić, 2000:

---

86 Prvi petogodišnji plan (1947–1952) predviđao je izgradnju investicionih dobara kako bi došlo do planiranog industrijskog rasta. Jedan od važnih ciljeva dugotrajnog privrednog planiranja, na deklarativnom planu, predstavljalo je smanjenje regionalnih nejednakosti. Naime, najrazvijenija republika – Slovenija – proizvodila je 1947. godine tri puta više po glavi stanovnika nego najnerazvijenija pokrajina – Kosovo. Kosovo je jedva dostizalo 50% jugoslovenskog proseka, Makedonija 70%, Bosna i Hercegovina 86%, Hrvatska i Srbija su bile predstavljene sa oko 100%, a Slovenija sa 163%. Tokom perioda 1947–1949. trećina nacionalnog dohotka je reinvestirana u industriju, a broj radnika i službenika u sekundarnom sektoru učestvostručen (na skoro dva miliona) (Čalić, 2013: 243).

239). Korenito restrukturiranje privrednih sektora dovelo je do potrebe popunjavanja određenih strukturno neophodnih pozicija (dakle, srednjih i viših društvenih slojeva), ishodeći u relativno visokim stopama socijalne mobilnosti u prvim decenijama socijalističkog perioda (Cvejić, 2006: 55).

Jasno je da je u prvoj, kvantitativnoj fazi socijalističke „modernizacije“ (Sekelj, 1990) primarna orijentacija na (ekonomski) rast. Izgradnja ekonomske osnove sistema koja je počivala na planskoj privredi činila je neophodnim koordinaciju i usklađivanje razvoja neuravnoteženih sektora proizvodnje. Ulogu koordinatora preuzima partijski birokratski aparat, čija uloga nije samo plansko upravljanje proizvodnjom, već i redistribucija, kojom su zadovoljavane osnovne potrebe stanovništva (Lazić, 1994: 49). Orijehtacija na rast u prvim godinama socijalizma imala je za cilj izgradnju ekonomske osnove socijalističkog načina proizvodnje, koja je predstavljala pretpostavku reprodukcije sistema. Međutim, ova orijentacija i kasnije ostaje primarni cilj, ali ovoga puta ne zbog unutrašnjih razloga (kada je već jednom uspostavljen sistem, reprodukcija vladajućih društvenih odnosa mogla je nesmetano da se odvija i bez ekonomskog rasta), već zbog spoljašnjeg faktora kapitalističkog okruženja. Sada se orijentacija na rast pojavljuje ne kao pretpostavka izgradnje i reprodukcije vladajućeg sistema odnosa već kao pitanje legitimacije sistema.

Međutim, pošto i pored planiranja i angažovanja ogromnih resursa sistem ne uspeva više da generiše rast, dolazi do krize, koja prvo postaje vidljiva u ekonomskoj, a potom i u političkoj sferi. Orijehtacija na rast, koja nije imanentna logici plansko-privredne proizvodnje, zahtevala je reforme sistema, koje su bile moguće usled širokog legitimiteta koji je uživala nomenklatura i mogućnosti formulisanja relativno nezavisne politike od Sovjetskog Saveza. Prvi vid eksperimentisanja i pokušaja reforme predstavljao je koncept socijalističkog samoupravljanja, početkom pedesetih godina, čija je prvobitna uloga bila legitimacijska, u smislu dosledne primene marksističke doktrine i prenošenja vlasničkih i upravljačkih prava u preduzećima na radnike (Lazić, 2011: 84). Iako je, tokom prve faze, samoupravni sistem imao određene efekte u vidu političke, ekonomske i kulturne liberalizacije sistema (pre svega, u vidu decentralizacije), kontinuiranog rasta životnog standarda, porasta produktivnosti i dinamične socijalne mobilnosti, do sredine šezdesetih godina suštinskih promena nije bilo: do horizontalne participacije radništva u upravljanju preduzećima nije došlo (uprkos formiranju radničkih saveta, stare, formalne i neformalne hijerarhije u preduzećima nisu rasformirane), a nomenklatura i dalje ostaje ekskluzivni interpretator interesa radništva (up. Bolčić, 1986), vršeći kontrolu nad upravljanjem privredom (promena se desila utoliko što je upravljanje privredom preneseno sa saveznog na republički nivo, a određeni stepen samostalnosti, u pogledu regulisanja odnosa između rad-

nika i regulisanja radnog odnosa, preduzeća dobijaju 1958. godine – up. Sekelj, 1990: 11).

Čvršće institucionalno utemeljenje samoupravljanje dobija sredinom šezdesetih godina, kada se sistem suočio sa krizom ekonomskog rasta. Proces decentralizacije je, pored teritorijalne, dobio i funkcionalnu dimenziju: dolazi do prenosa određenih nadležnosti i ovlašćenja sa republičkih organa na direktore preduzeća (koji su takođe bili integralni, hijerarhijski niži deo nomenklature – „tehnokratija“), iako hijerarhijski viši delovi nomenklature zadržavaju finansijska i kadrovska ovlašćenja (odnosno, naimenovanja direktora). Na ovaj način, preduzeća su dobila znatno veću samostalnost u donošenju poslovnih odluka, iako je autonomija suštinski ostajala spolja ograničena. Ujedno, ove institucionalne reforme su išle u pravcu uspostavljanja „socijalističke tržišne ekonomije“, iako je najveći deo društvenog proizvoda prisvajala i dalje redistribuirala nomenklatura (Lazić, 2011: 84). Legitimacija sistemskih reformi je počivala na ideji o ovladavanju radnika upravljanjem preduzeća, mada su stvarni odnosi unutar preduzeća bili koncipirani tako da radnički saveti, kao samoupravni organi, suštinski samo budu mehanizam za prenos odluka koje je donosila uprava (opširnije o tome, u: Županov, 1985). S druge strane, povećana autonomija preduzeća i profesionalizacija funkcije upravljanja dovele su do toga da se kao dominantni faktori odlučivanja na nivou preduzeća pojavljuju tehnokratske strukture, oličene u vidu rukovodilaca preduzeća.

Reforme, koje su išle u pravcu uvođenja elemenata tržišta i podražavanja kapitalističke organizacije (a koje su se, u datim istorijskim okolnostima pokazale kao ekonomski efikasnije i fleksibilnije od komandnih mehanizama regulacije⁸⁷ – Lazić, 2011: 85), podrazumevale su da je međusobni odnos preduzeća sve više bivao prepušten tržišnoj regulaciji, uz pretpostavku da će time biti podstaknuta inicijativa privrednih subjekata. Osnovni entitet samoupravljanja je, na taj način, predstavljalo preduzeće (Sekelj, 1990: 21). U takvom kontekstu, rukovodioci kao stručni organizatori proizvodnje „imanentno teže povećanju autonomije preduzeća“, a samim tim i uspostavljanju logike tržišnog tipa ekonomije (Lazić, 1994: 117).

---

87 U momentu kada je država kontrolisala 73% bruto dohotka i 2/3 investicija, usled nemogućnosti republičkih elita da se dogovore oko alokacije investicija, 1965. godine je donesena odluka da se ovaj proces prepusti tržišnoj regulaciji (Sekelj, 1990: 18–19). Osnovna ideja je bila da će se uvođenjem tržišta omogućiti samoregulacija privrede. Međutim, usled nejednakih startnih pozicija preduzeća, ali i regiona, tržište je donelo ne samo pojačanu konkurenciju na nivou pojedinačnih privrednih entiteta nego je intenziviralo konkurentne odnose među regionima, odnosno republikama. Tako je, već od 1964. godine, finansiranje zdravstva, prosvete, kulture, državne uprave, privrednih intervencija itd. regulisano prema ekonomskom principu i prebačeno na republički nivo, čime su se ekonomski razvijenije republike našle u boljoj poziciji od nerazvijenih, utičući na nejednaku raspodelu dobara i usluga (Bilandžić, 1978: 311).

Efekat ovog procesa bilo je intenziviranje konkurentskih odnosa između preduzeća i posledično nejednaka preraspodela, kako između samih proizvodnih jedinica, tako i između celih proizvodnih grana. Usled orijentacije preduzeća na tržišne mehanizme regulacije, dolazi do porasta nezaposlenosti, koja je delimično rešavana izvozom radne snage (Sekelj, 1990: 23). S druge strane, državni monopol nad raspodelom viška nije smanjen, već decentralizovan i delegiran republičkim rukovodstvima, koja počinju da razvijaju sve snažnije vlastite (republičke) finansijske sisteme, pretvarajući se u arbitre ekvivalentne centralnoj državnoj administraciji (Suvin, 2014: 193). Najznačajnija društvena posledica tržišnih reformi bilo je pojačano raslojavanje stanovništva, što je, razumljivo, izazivalo masovno nezadovoljstvo (Sekelj, 1990: 22).

Pored toga što ekonomski efekti tržišnih reformi nisu bili zadovoljavajući, pokazalo se da je funkcionalna decentralizacija suštinski bila nespojiva sa dominantnim oblikom društvene reprodukcije i hijerarhijskom organizacijom nomenklature: zahtevi za sve većom autonomijom tehnokratskih struktura od politokratije narušavali su monolitnost vladajuće klase i neprikosnovenost njenog vrha. Napetosti unutar vladajuće klase i reforme koje su protivurečile osnovnim principima reprodukcije socijalističkog tipa društva suštinski su razrešene početkom sedamdesetih godina, uvođenjem „dogovorne ekonomije“, kojom je ograničena autonomija preduzeća i tehnokratskih struktura – indirektno, tako što su velika preduzeća segmentirana na niz slabo povezanih manjih firmi, čime su faktički smanjene ingerencije njihovih centralnih uprava, i direktno, onemogućavanjem upravama da kontrolišu radnu snagu unutar preduzeća, zabranjivanjem otpuštanja viška zaposlenih (Lazić, 2011: 85). Na ovaj način, eliminisani su elementi tržišta, razbijena su preduzeća i uveden je konfederalni model proizvodne organizacije (Županov, 1985: 6). Legitimacijski okvir za nove institucionalne promene i povlačenje elemenata tržišta ponovo je dobio klasnu dimenziju, oličenu u ideologemi o otuđenju uprave od radništva. Ponovne reforme imale su da posluže daljem razvoju samoupravljanja kao egalitarne participacije svih zaposlenih. Iako je povratak centralističkim tendencijama u ekonomiji suštinski označavao obračun sa tehnokratskim strukturama unutar nomenklature, on je obavljen u senci sukoba sa „nacionalističkim republičkim rukovodstvima“ (do preklapanja dvaju sukoba došlo je s obzirom na jasnu interesnu povezanost tehnokratskih delova nomenklature sa republičkim rukovodstvima) (Lazić, 2011: 85).

Tržišne reforme su, kao protivne logici sistema, na taj način, privremeno napuštene. Ipak, neuspeh ovih mera dodatno je nanosio udarce sistemu, te se, s obzirom na unutrašnje protivrečnosti, suočen sa znatno uspešnijim kapitalističkim okruženjem, sistem našao u krizi legitimacije koja, početkom osamdesetih godina, nije više bila samo prisutna na unutrašnjem

planu, već je dobila i jasne globalne dimenzije. Pokušaji da se nađe rešenje za sve dublju i trajnu ekonomsku krizu, tokom osamdesetih godina, ponovo su išli u pravcu funkcionalne decentralizacije i tržišnih reformi. Na taj način, kako konstatuje Lazić (2011: 86), u trenutku sloma starog poretka, dolazi do istovremenog stvaranja institucionalnih mehanizama za uspostavljanje (novog) tržišnog oblika regulacije ekonomije, društvenih snaga koje će igrati ključnu ulogu u uspostavljanju novog poretka, i oblika legitimacije, na kojem će se temeljiti uspostavljanje kapitalističke reprodukcije društva. Kao i krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, funkcionalna decentralizacija je i krajem osamdesetih godina bivala združena sa teritorijalnom, gde se kao pratilac uvođenja tržišta u ekonomiji pojavljuje politička dezintegracija na nacionalističkim osnovama.

Za našu temu – proučavanje vrednosnih orijentacija – interesantno je da se upravo kolektivno-vlasnička klasa, odnosno njeni delovi, pojavljuju kao inicijatori tržišnih reformi (kao i u slučaju političke liberalizacije), predstavljajući grupaciju koja je, u situaciji ekonomske i političke krize socijalizma, praćene snažnim opadanjem legitimacijskog uporišta, očuvanje sopstvene vladajuće pozicije u društvu nastojala da sprovede postavljajući se na čelo antisistemskih pokreta (u Srbiji), odnosno ostavljajući prostor da takvi pokreti nesmetano deluju (u Hrvatskoj). Ako je nacionalizam bio legitimacijsko uporište kojem se pribeglo usled nefunkcionalnosti političke organizacije države, onda su tržište i ekonomski liberalizam (doduše, ponegde uvijan u ideološke surogate o radničkom samoupravljanju) bili odgovor na ekonomsku krizu. Birokratska decentralizacija, praćena ekonomskom i legitimacijskom krizom sistema, dovela je do toga da partikularni interesi republičkih partijskih rukovodstava budu usmereni u pravcu daljeg održavanja uslova sopstvene reprodukcije kao uslova reprodukcije sistema kao celine, pribegavajući, kao što je već objašnjeno, nacionalizmu (kojim su mobilisane široke narodne mase), ali i političkom i ekonomskom liberalizmu (koji će poslužiti kao osnova za otpočinjanje sistemskih promena u pravcu razgradnje socijalističkog i uspostavljanja tržišno-demokratskog sistema).

Imajući ovo u vidu, jasno je da je vladajuća, kolektivno-vlasnička klasa predstavljala najvažnijeg aktera održavanja, a potom i sloma socijalističkog sistema, odnosno da su odnosi unutar ove klase, kao i njeni odnosi sa drugim klasama, ključni za razumevanje socijalističkog sistema i ideološko-legitimacijske matrice na kojoj je počivao, odnosno vrednosti koje je (re) produkovao. Tezu o kolektivno-vlasničkoj klasi kao dinamičkom činiocu socijalističkog razvoja (ili zamrzavanja razvoja), Lazić izvodi iz empirijskih uvida koji svedoče da se radilo o jedinoj klasi koja je posedovala sve bitne pretpostavke koje su joj omogućavale da se konstituiše kao kolektivni akter (opširnije o tome, videti u: Lazić, 2011: 86). Drugim rečima, socijalistički sistem reprodukcije društvenih odnosa onemogućavao je druge grupacije

(klase) da se konstituišu kao delatni istorijski subjekti. Iz ovoga sledi da je jedino kolektivno-vlasnička klasa bila u stanju da dela u pravcu očuvanja, ali i dezintegracije socijalističkog sistema. S obzirom na to da je dinamika odnosa unutar kolektivno-vlasničke klase obeležena procesima funkcionalne i teritorijalne decentralizacije, upravo će jedan deo ove grupacije (poduprt srednjom klasom) postati nosilac socijalizmu alternativnog sistema reprodukcije (kapitalizma) i konačno aktivno doprineti njegovom slomu (pri tome, kao što je već naglašeno, uloga srednje klase u slomu socijalizma bila je nešto značajnija u Hrvatskoj nego u Srbiji).

Suprotno zvaničnim ideološkim proklamacijama o realnom socijalizmu kao otelovljenju vladavine radničke klase, radilo se o grupaciji koja nije imala kontrolu ni nad jednim važnim resursom u društvu: ekonomskim, organizacijskim i kulturnim (opširnije o klasnom karakteru socijalističkog društva, videti u: Lazić, 1987, a o percepcijama interesne suprotstavljenosti u: Bolčić, 1994). Tokom prvih decenija uspostavljanja socijalizma u SFRJ (kao, uostalom i u većini drugih socijalističkih društava), vladajuća grupacija se suočila sa izazovom stvaranja industrijskog društva. Kao što je već rečeno, jugoslovensko društvo je, sredinom četrdesetih godina 20. veka bilo mahom poljoprivredno, sa većinskim seoskim stanovništvom (kao što je već naglašeno, usled slabe produktivnosti, primitivnih tehnika obrade zemlje, dominantno sitnog poseda i agrarne prenaseljenosti, život seoskog stanovništva se odvijao u stalnoj oskudici i siromaštvu). Izgradnja industrijske osnove društva značila je i transfer velikog broja seoskog stanovništva u gradove i njihov preobražaj u industrijsko radništvo. Tokom prve dve decenije socijalističkog poretka, udeo zaposlenih u poljoprivredi je opao sa 75% na 57% (sa 21% stanovnika zaposlenih u sekundarnom i 22% u tercijarnom sektoru) (Čalić, 2013: 254). Proces industrijalizacije praćen je ubrzanom urbanizacijom, širenjem školskog i zdravstvenog sistema, odnosno preobražajem kojim je postepeno oblikovano moderno industrijsko društvo. Za veliki deo stanovništva, ove strukturne promene su omogućile socijalnu promociju i poboljšanje njihovog materijalnog položaja, uspešno doprinoseći legitimaciji novouspostavljenog sistema društvenih odnosa.

Pored nesumnjivih uspeha socijalističke nomenklature u pogledu poboljšanja uslova života velikog dela stanovništva (pored privrednog rasta, ovome su doprineli transferi sredstava iz poljoprivrede uz pomoć „maka za cena“, inostrane donacije i krediti), socijalizam se i ideološki legitimisao kao sistem koji se temelji na vladavini radničke klase, što je institucionalno potvrđeno uvođenjem radničkog samoupravljanja. Međutim, samoupravljanje suštinski nije donelo značajnije promene u procesu radničkog ovladavanja kontrolom procesima proizvodnje, a kada je ekonomska kriza sve više ograničavala mogućnosti rasta materijalnog standarda radništva (praćena povećanjem društvenih nejednakosti i nezaposlenosti, usled procesa

teritorijalne i funkcionalne decentralizacije, te uvođenja elemenata tržišta, o čemu je prethodno bilo reči), klasni karakter odnosa koji se uspostavljao u socijalizmu postao je manje-više ogoljen (o čemu svedoči povećan broj radničkih štrajkova – Jovanov, 1979, navedeno prema: Lazić, 2011).

Mada je tolerisanje radničkih štrajkova doprinosilo slici jugoslovenskog socijalizma kao liberalnog, suštinski oni nikada nisu prerastali u masovne izlive nezadovoljstva. Lišeno kontrole nad svim bitnim resursima i atomizovano usled fragmentacije unutar preduzeća (koja su se, s uvođenjem tržišnih mehanizama, međusobno odnosila konkurentski, proizvođači nejednakost u raspodeli dohotka), njihovo je nezadovoljstvo bivalo usmereno na unutrašnje funkcionisanje preduzeća, ne uspevajući da privuče niti radnike drugih preduzeća (usled usko postavljenih zahteva) niti druge društvene grupacije (stručnjake, pre svega) unutar svog preduzeća (čiji se klasni interes suštinski nije podudarao sa radničkim). Fragmentacija radništva, pri tome, nije pratila samo linije konkurentskih odnosa između preduzeća, već se odvijala i shodno procesima koji su obeležavali teritorijalnu decentralizaciju. Naime, u situacijama ekonomskih kriza, republička rukovodstva (na koja su delegirana ovlašćenja upravljanja privredama pojedinačnih republika) nastojala su da kanališu nezadovoljstva mobilizacijom stanovništva na nacionalističkim osnovama i njihovim uključivanjem u masovne pokrete (pre svega, u Hrvatskoj, tokom perioda 1968–1971) (pri tome, usled delovanja tržišnih mehanizama, nejednake raspodele u prihodima su se odrazile i na međurepubličkom nivou, dodatno olakšavajući nacionalističku mobilizaciju). Na taj način, republičke nomenklature su socijalna nezadovoljstva pacifikovala, transformišući ih u nacionalna pitanja, istovremeno ojačavajući sopstvenu poziciju u procesu zadobijanja autonomije u odnosu na savezne vlasti (up. Lazić, 2011: 86–89).

U situaciji produbljene ekonomske krize osamdesetih godina, program ekonomskih i političkih reformi, koji se bazirao na tržišnim interpretacijama radničkog samoupravljanja (pod parolom veće autonomije rada u odnosu na političku birokratiju), omogućio je razračunavanje delova republičke nomenklature u Srbiji sa „konzervativnim“ delovima sopstvene klase, označavajući pokušaj učvršćivanja centralističkih tendencija federalne države, uprkos otporima drugih republičkih i pokrajinskih rukovodstava (Musić, 2013: 16). Na taj način, ponovo su stvorene pretpostavke za masovnu mobilizaciju na nacionalističkoj osnovi, ujedinjujući fragmentirano radništvo u organsku etničku zajednicu (Lazić, 2011: 89). Dok je antagonizam radništva prema delovima nomenklature u Srbiji iskorišćen za unutarpartijske sukobe, a potom i, kroz mobilizaciju srpskog etničkog korpusa na temelju ideje odbrane jugoslovenstva, za dobijanje legitimiteta u procesu prelaska iz komandno-planske u kapitalističku ekonomiju, u Hrvatskoj je on suštinski doveo do uklanjanja poretka. Iako je

mehanizam bio gotovo isti, akteri su se donekle razlikovali: u Srbiji, delovi republičke nomenklature, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, uspeli su da ekonomsko nezadovoljstvo radnika pretoče u ideju o odbrani ugrožene nacije, i na taj način izvrše široku mobilizaciju stanovništva za odbranu sopstvenih interesa, dok su u Hrvatskoj delovi vladajuće nomenklature, shvativši da se sistem urušava, zajedno sa intelektualnom (mahom disidentskom – videti u: Cohen, 1997: 70) i srednjoklasnom opozicijom (uz masovnu mobilizaciju radništva), preuzeli na sebe ulogu glavnih aktera u demontiranju starog poretka.

Pored (ili između) kolektivno-vlasničke i radničke klase, u klasnoj strukturi socijalističkog društva formirala se i srednja klasa, sastavljena od nižih rukovodilaca, kojima su delegirana određena upravljačka ovlašćenja, i stručnjaka, u čijem su posedu bili kulturni resursi (naravno, kod određenih kategorija je dolazilo do preklapanja ovih dveju vrsta resursa – videti u: Lazić, 1987; 1994; 2011). Posredni karakter ove klase Lazić izvodi iz činjenice da je njena reprodukcija u značajnoj meri zavisila od funkcionisanja sistema (pri tome, deo ove klase obavljao je sistemski rad, doprinoseći i sam održavanju sistema – up. Lazić, 1987). Srednja klasa se, na taj način, ne pojavljuje suprotstavljena kolektivno-vlasničkoj klasi (utoliko više što je ona predstavljala glavni rezervoar za regrutaciju pripadnika vladajuće klase – Lazić, 1994), već kao grupacija čiji su delovi u značajnoj meri učestvovali, prvo u reprodukciji, a potom i u delegitimaciji socijalističkog sistema (kroz uobličavanje i diseminaciju vladajućih vrednosno-ideoloških pretpostavki).

Za našu temu od naročitog je značaja uloga ove klase u dezintegraciji socijalističkog sistema i uspostavljanju novog tipa poretka – kapitalističkog. Već je naglašeno da legitimacija određenog sistema društvenih odnosa u velikoj meri zavisi od toga koliko je vladajuća grupacija sposobna da sopstvenu interpretaciju društvene realnosti (oličenu u vidu ideološko-vrednosnih postavki) nametne kao hegemonu, odnosno prihvatljivu širim društvenim grupama. Iako početni impulsi ka uspostavljanju kulturne hegemonije polaze od vladajuće grupacije, intelektualci su ti koji imaju ulogu formulisanja vladajućih ideoloških predstava (organski intelektualci) i njihovo širenje (tradicionalni intelektualci) (Gramsci, 1978).

Srednji slojevi, kao što smo videli, predstavljali su integralni deo socijalističkog sistema, zadržavajući privilegovanu poziciju u odnosu na radništvo. U meri u kojoj je sistem omogućavao održavanje ove privilegovane pozicije (bilo da je bio u pitanju materijalni položaj ili relativno autonomno raspolaganje resursima koje su posedovali), srednja klasa je predstavljala klasnog saveznika kolektivno-vlasničke klase. Međutim, u situacijama kada je privilegovan položaj ove klase bivao narušen, jačali su antisistemski zahtevi. Pri tome, treba napomenuti da srednja klasa nije predstavljala monolitnu grupaciju: ako su niži rukovodioci, usled delegi-

ranih ovlašćenja predstavljali čvršće integrisanu grupaciju unutar sistema (koja je direktno učestvovala u njegovoj reprodukciji), stručnjački slojevi, koji su raspolagali kulturnim resursima, imali su veću autonomiju delovanja. Stoga su (i unutarstemske i antisistemske) kritike češće dolazile upravo iz redova delova inteligencije, koja se pojavljuje kao glavni akter sukoba u polju kulture. Međutim, kao i kod sukoba koji su se dešavali u ekonomskoj sferi – između nomenklature i radništva, i ovde je vladajuća grupacija tolerisala određen stepen slobode, proizvodeći sliku o liberalnom karakteru socijalizma (podržanu činjenicom da je jugoslovenski vrh vrlo rano raščistio sa staljinističkim nasleđem, ostavljajući značajan prostor za kulturnu kritiku,⁸⁸ ali i već pomenutim stalnim reformisanjem sistema, putem kojeg su, barem delimično, neke od kritičkih primedaba apsorbovane, a oštrica sukoba otupljena). Kritička inteligencija predstavljala je relativno usku grupu ljudi, čije je delovanje često ostajalo fragmentirano, tako da je upotreba represivnih aparata bila tek sporadična (svakako je najznačajniji sukob bio studentski protest 1968. godine, nakon kojeg dolazi do jačanja represije). Ipak, sukobi u polju kulture nisu ostajali bez efekta na legitimaciju sistema (zahtevi za kulturnom autonomijom vodili su institucionalizaciji političkog pluralizma, u krajnjoj instanci), iako je njihov domet bio ograničen usled fragmentiranosti i malobrojnosti protagonista kulturnih sukoba, ali i ograničenih mogućnosti za samostalnu mobilizaciju širih društvenih grupa, a pre svega radništva (ukoliko je i dolazilo do preklapanja tokova ekonomskih i kulturnih sukoba – na primer, u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina i u Srbiji krajem osamdesetih – oni su, po pravilu, završavali u nacionalističkim mobilizacijama, koje su delovi nomenklature koristili za unutarpartijske obračune) (Lazić, 2011: 92). Ključna uloga koju su srednji slojevi dobili u demontiranju starog poretka i uspostavljanju novog bila je povezana sa već opisanom dinamikom međuklasnih odnosa, ali i sa interesima ove grupacije u datim istorijskim okolnostima: u momentu kada, usled ekonomske krize, ova grupacija nije bila više u stanju da zadrži svoj privilegovani položaj u odnosu na radništvo, svoju šansu je potražila u društvu zasnovanom na tržištu i demokratiji (koje je nudilo i veću autonomiju u raspolaganju kulturnim kapitalom, ali i mogućnost njegovog konvertovanja u ekonomske resurse). Kulturna

---

88 Već je pomenuto da je prva značajnija kritika sistema potekla pedesetih godina od Milovana Đilasa, kojom je razobličen klasni karakter socijalističkog društva. Na polju umetničkog stvaralaštva, tokom šezdesetih godina pojavljuje se „crni talas“ na filmu i u književnosti (prikazujući turobnu stranu jugoslovenske realnosti), a u polju humanistike i filozofije „nova levica“, okupljena oko časopisa *Praxis* (u čijem su radu preispitivane filozofske pretpostavke jugoslovenske komunističke ideologije). Tokom šezdesetih i sedamdesetih pojavljuju se i kritički tonovi koji nisu bili samo unutarstemske već i antisistemske liberalizam i nacionalizam itd. (opširnije o tome u: Drago- vić-Soso, 2004).

liberalizacija, koja je usledila nakon Titove smrti, ostavila je otvorenim javni prostor za delanje ove grupacije i za sve snažniju antisistemska kritiku, koja je išla u pravcu zahteva za politički pluralizam (kao manje-više autonomni zahtev date klase) i za uspostavljanje tržišta (čiji je inicijalni pokretač bila sama nomenklatura).

Četvrtu grupaciju, koja nije bila sistemska po svom karakteru ali je predstavljala relativno brojnu kategoriju, pogotovo u prvim fazama razvoja socijalizma, predstavljalo je seljaštvo. Vansistemska karakter ove grupe (zajedno sa relativno marginalnom grupacijom privatnih preduzetnika) ishodio je iz činjenice da su oni bili privatni vlasnici sredstava za proizvodnju. Iako seljaštvo, prvobitno, nije činilo okosnicu partizanskog pokreta, njegova uspešna (iako ne potpuna) mobilizacija za vreme rata ishodila je iz oslobodilačkog karaktera ovog pokreta, nedvosmislenog suprotstavljanja politici etničkog istrebljenja (koju su sprovodili ustaški i četnički pokreti), ali i usled ideološke orijentacije komunista, u čijoj je osnovi bila vizija o egalitarnom društvu. Mada sitnosopstvenički karakter seljaštva nije bio u skladu sa idejom o kolektivnovlasničkoj kontroli nad sredstvima za proizvodnju koja je bila u temelju komunističke doktrine, ovo ideološko i interesno nepodudaranje manje-više je uspešno prevaziđeno uz pomoć drugih legitimacijskih uporišta – pre svega, usled neophodnosti otpora zarad očuvanja egzistencije tokom ratnog perioda, a potom i uz pomoć već pomenute ideje o egalitarnom društvu i socijalnoj pravdi koja je bila bliska patrijarhalnom kolektivizmu seljaštva (a koje je počivalo na kolektivnom raspolaganju materijalnim dobrima unutar užih srodničkih grupa), nastavkom politike snažne potpore države, obećanjima o materijalnom prosperitetu, isticanjem harizmatičkog vođe, ritualizacijom tradicionalnih ideja o „čuvanju obraza“, junaštvu i čojstvu, preoblikovanjem tradicionalnih nacionalnih mitova isticanjem njihovog klasnog momenta, mitologizacijom rata i nastojanjem da se stanovništvo integriše na temelju učešća u antifašističkoj borbi itd. (up. sa: Malešević, 2004b: 208–213 i Zundhausen, 2009: 379). Pristupajući partizanskom pokretu, seljaštvo je činilo najmasovniju potporu sistemskog preobražaja, predstavljajući regrutacijski rezervoar za pripadnike represivnog aparata nove države, ali i za delove nomenklature (Lazić, 2011: 96).

Agrarna reforma, sprovedena nakon rata i usmerena ka konfiskaciji zemlje od veleposednika, njenoj podeli bezemljašima i kolonizaciji ravničarskih krajeva, više su bile politički i socijalno motivisane nego što je u njihovoj osnovi stajala ekonomska logika (koja je nalagala ukрупnjavanje zemljišnog poseda) (Gudac, 1994: 152). Međutim, bazična suprotnost sitnoposedničke seljačke proizvodnje i socijalističke kolektivnovlasničke društvene organizacije brzo je postala jasna. Naime, nastojanja nove vlasti da izvrši prisilnu kolektivizaciju zemlje (počev od 1949) naišlo je na masovne

otpore seljaštva, primoravši nomenklaturu da odustane od doslednog sprovođenja revolucionarnih promena u situaciji ugroženog legitimiteta i spoljašnje ugroženosti nakon sukoba sa Staljinom. Početkom pedesetih godina (1953) kolektivizacija je napuštena, rasformirane su seljačke zadruge, a seljaštvu vraćen sitni zemljišni posed, uz ograničavanje veličine poseda na deset hektara. Na taj način, Jugoslavija je, uz Poljsku, bila jedina socijalistička zemlja u kojoj je seljaštvo u svom posedu imalo veći deo zemljišnog fonda. Ujedno, ovim je ustupcima (zajedno sa prethodnom podelom konfiskovane zemlje bezemljašima i kolonizacijom plodnih ravničarskih područja seljaštvom iz pasivnih krajeva) nomenklatura osigurala lojalnost tada još uvek najbrojnije društvene grupacije i pacifikovala njen otpor, nadovezujući se na politiku koju je država sprovodila prema seljaštvu u ranijim društvenim porecima. S druge strane, ubrzanom industrijalizacijom i urbanizacijom udeo ove grupacije u ukupnom stanovništvu je smanjivan tako što je značajan deo preobražen u industrijsko radništvo.⁸⁹

Uprkos agrarnoj reformi, ili zahvaljujući njoj, sitni seljački posed ostao je dominantna jedinica u strukturi zemljišnog poseda (Čalić, 2013: 255), onemogućavajući značajniji porast produktivnosti i strukturni preobražaj poljoprivrede. Na taj način, neki ustaljeni obrasci reprodukcije seljačkog stanovništva su i dalje opstajali: primera radi, usled niske produktivnosti, oko 40% seljačkih domaćinstava bilo je 1960. godine primorano da dodatnu zaradu traži van poljoprivrede, održavajući na taj način opstajanje (odnosno porast) kategorije radnika-seljaka (tzv. *polutana*). Modernizacija poljoprivredne proizvodnje odvijala se sporo, da bi tek sedamdesetih godina bio dostignut nivo na kojem je obrada zemlje podrazumevala većinsku upotrebu moderne tehnike (Čalić, 2013: 255). Uporedo sa zakasnelim prodorom modernih tehnika obrade zemlje, selo je bilo zahvaćeno i širim procesima promena: novi društveni sistem je seoskom stanovništvu otvorio značajniji pristup obrazovanju, zdravstvu, masovnim medijima, ustanovama kulture, administraciji, omogućio je elektrifikaciju i saobraćajnu povezanost, te olakšanu komunikaciju sa urbanim i industrijskim centrima. Za razliku od autarkičnosti i zatvorenosti sela u predsocijalističkom periodu, drastičnim preobražajem i modernizacijom celog društva na socijalističkim osnovama postepeno su menjani i uslovi života na selu. Ipak, naznačene promene su prodirale sporo, ne doprinoseći radikalnoj modernizaciji uslova života. Pri tome, regionalne razlike koje su se u tom pogledu ispoljavale bile su drastične: promene su najsporije prodirale u zabačene i pasivne planinske krajeve (dodatno pogođene depopulacijom), dok su razvijenije regije – na primer Slavonija i Vojvodina – bile u značajnoj

---

89 U periodu između 1961. i 1991. godine, udeo poljoprivrednika je smanjen sa 57% na 26% (Mrkšić, 2000: 240).

meri obuhvaćene modernizacijom kako poljoprivredne proizvodnje tako i načina života.

Relativna pasivnost seoskog stanovništva, podržana reproduktivno određenih formi tradicionalnog načina života i ekonomskih aktivnosti, koji su manje ili više uspešno odolevali procesima modernizacije, svoj izraz su dobili u inerciji ove društvene kategorije kada je u pitanju učešće u društveno-ekonomskim procesima. Njihovo vansistemsko utemeljenje činilo ih je nezainteresovanim za šire društvene promene u pravcu uspostavljanja demokratskog političkog sistema i kapitalističkog poretka (up. Lazić, 2011: 99), dok je opstajanje tradicionalističkih odlika svesti kod ovog dela stanovništva omogućilo njihovu mobilizaciju u cilju davanja podrške nacionalnim političkim elitama u procesima razgradnje socijalističkih odnosa i uspostavljanja nacionalnih država.

* * *

Pokušamo li da sumiramo na koji način su ekonomske specifičnosti socijalističkog razvoja uticale na reprodukovanje ili održavanje određenih vrednosno-ideoloških predstava, neophodno je istaći sledeće:

1. Iako je dominantan vid kontrole ekonomskih aktivnosti počivao na komandno-planskoj regulaciji koju su sproveli delovi nomenklature, stalne potrebe za reformom sistema, u pravcu uvođenja elemenata tržišne regulacije ekonomskih aktivnosti, proizvele su opstajanje i naizmeničnu smenu institucionalno-normativnih elemenata koji su bili međusobno nesaglasni. Utemeljenje koje je tržište imalo u elementima normativno-institucionalnog sistema, pogotovo krajem osamdesetih godina, kada su ekonomske reforme neminovno išle u pravcu uspostavljanja tržišnih mehanizama kao dominantnih, podsticalo je reprodukovanje i širenje ideologije ekonomskog liberalizma (zasnovane na idejama o nemešanju države u autonomiju preduzeća, o međusobnoj konkurenciji proizvodnih jedinica, o primatu ekonomske efikasnosti nad socijalnim funkcijama proizvodnih jedinica itd.). Ipak, s obzirom na to da su inicijalni podsticaji ka tržišnim reformama mahom dolazili iz (tehnokratskih) delova nomenklature (koji su funkcionalnom specijalizacijom dobijali sve veći stepen autonomije u odnosu na vrh vladajuće grupacije), jasno je da su oni predstavljali i najsnažnije zagovornike date vrednosno-ideološke orijentacije. Njihov se individualni i užegrupni interes poklapao sa liberalizacijom ekonomske sfere.
2. Uvođenje elemenata tržišne regulacije, na ideološkom je planu pravdano širenjem ovlašćenja radnika u procesu ovladavanja kon-

trolom nad procesom proizvodnje. Reforme sistema su, na taj način, imale različit efekat na vrednosno-ideološko utemeljenje radničke klase, u odnosu na pripadnike nomenklature. Naime, ako je samoupravljanje, kroz funkcionalnu decentralizaciju, vodilo širenju autonomne upotrebe ovlašćenja tehnokratskih delova nomenklature (rukovodilaca preduzeća) i reprodukovanje ekonomskog liberalizma, institucionalizacija radničke participacije u donošenju odluka unutar preduzeća (putem ustanovljavanja radničkih saveta), iako nikada do kraja sprovedena, ideološki je legitimisana sasvim suprotnim vrednosnim obeležjima: kolektivizmom (dodatno utemeljenim u dominantnom obliku svojine nad sredstvima za proizvodnju), egalitarizmom i solidarnošću. Sva tri elementa svoje su dodatno utemeljenje imala u procesima dugog trajanja, odnosno vrednostima koje su pratile tradicionalan život na selu (ne treba, pri tome, zaboraviti da je dominantno klasno poreklo radništva bilo uglavnom seljačko – up. Lazić, 1987).

3. Pomenuti elementi korespondiraju sa onim što Županov naziva „egalitarnim sindromom“, a koji je dodatno bio podržan načinom na koji je utemeljen socijalistički sistem društvene reprodukcije: naime, kako navodi Županov (1977: 37–39), egalitarizam podrazumeva egalitarnu alokaciju svih društvenih nagrada, a u prvom redu ekonomskih resursa. Ovaj je princip suštinski i sproveden politikom „uravnolovke“ (unutar preduzeća) i ovlašćenjima koja su data državi u cilju egalitarne raspodele resursa (između preduzeća). Egalitarizam je u jugoslovenskom društvu predstavljao koncepciju egalitarne alokacije društvenih nagrada bez obzira na sposobnosti pojedinaca ili preduzeća, ili na distribuciju položaja u ekonomskoj, političkoj i društvenoj strukturi. Način na koji je socijalistički sistem društvenih odnosa bio ustrojen, podržan tradicionalnim normama, proizvodio je „egalitarni sindrom“ za koji je Županov tvrdio da se javlja kao dominantna vrednost u jugoslovenskom društvu (uprkos tome, što je sistem, u realnosti, proizvodio međuklasne ekonomske nejednakosti – up. Lazić, 1987). Ipak, ovo ne znači da je dati sindrom bio podjednako rasprostranjen među svim društvenim grupama: njegova dominacija je bila nedvosmislena među radničkim i službeničkim grupacijama, ali ne i među rukovodiocima (Županov, 1977: 40–45), što je i razumljivo s obzirom na opisne procese društvenog strukturisanja. Iako „egalitarni sindrom“ proističe iz tradicionalnog (agrarnog) društva, za Županova (1983: 21) on nije nekompatibilan sa etatičkim načinom regulacije ekonomije i društva, predstavljajući, ujedno,

suštinsku prepreku pokušajima ekonomske i političke decentralizacije (Županov, 1977).

4. Protivrečna i nekonzistentna insitucionalna rešenja na kojima je počivao socijalistički sistem društvenih odnosa proizvodila su oprečne vrednosne sisteme: dok su centralizujući procesi u ekonomskoj sferi vodili reprodukovanju kolektivističko-etatističkih obrazaca, decentralizujuće tendencije su, s jedne strane, završavale u ekonomskom liberalizmu privrednih rukovodilaca, a s druge, u egalitarizmu kao dominantnoj orijentaciji radništva (čiji su opstanak i reprodukcija, pored uticaja sistemskih faktora, u velikoj meri bili potpomognuti i istorijskim nasleđem). Pri tome, i jedna i druga orijentacija bile su u saglasnosti sa temeljnim interesima grupacija koje se pojavljuju kao njihovi nosioci. Ova protivrečnost, koju su proizvodila različita insitucionalna rešenja, i na njima zasnovani principi reprodukovanja osnovnih društvenih grupa, završila je tako što je, u situaciji društveno-ekonomske i legitimacijske krize, deo vladajuće nomenklature uslove sopstvene reprodukcije (na novim, tržišnim osnovama), potpomognut srednjim slojevima, uspeo da nametne širim društvenim grupama (oličenim u ideološkom postuliranju neophodnosti ekonomskih reformi u pravcu utemeljenja tržišnih principa, krajem osamdesetih godina) i na taj način potpomogne demontiranju vladajućih socijalističkih društvenih odnosa.

3.2.4. Različita stanovišta o vrednosno-ideološkom okviru socijalističkog sistema

Ukoliko pokušamo da analiziramo socijalistički sistem i njegove karakteristike s obzirom na izgradnju dominantnih vrednosno-ideoloških i legitimacijskih obrazaca, nailazimo na različita stanovišta o učinku ovog sistema. Naime, socijalistička revolucija je sprovedena u, kako smo videli, nerazvijenom, dominantno agrarnom društvu, opterećenom značajnim regionalnim razlikama, niskim stepenom industrijskog razvoja, te većinskim seoskim stanovništvom. Jedan od proklamovanih ciljeva novog režima bio je upravo razračunavanje sa tradicionalnim nasleđem prethodnog sistema (Gredelj, 2000: 201). U tom smislu nisu zanemarivi učinci koji se ogledaju pre svega u povećanju nivoa pismenosti i formalnog obrazovanja, desekularizaciji društva, afirmaciji naučnog pogleda na svet, postuliranju ideologije bratstva i jedinstva kao (doduše neuspelog) pokušaja izgradnje nadnacionalnog identiteta, okrenutosti prema svetlu, izjednačavanju prava muškaraca i žena i afirmaciji izlaska žena u sferu plaćenog rada (Vasović, 1995: 119). Ipak, ne treba izgubiti iz vida da je prihvatanje modernih vrednosti od strane vladajuće grupacije imalo instrumentalni karakter, odno-

sno da je bilo u funkciji izgradnje i održavanja novog načina društvene reprodukcije, te da je donekle imalo da posluži legitimaciji novouspostavljenog poretka. S obzirom na opisane karakteristike socijalističkog sistema društvenih odnosa, te normativno-institucionalni okvir na kojem je počivao, jasno je da neke od vrednosti koje su u okviru teorija modernizacije postulirane kao „dokaz“ modernosti društva (individualizam, neautoritarna orijentacija, ekonomski i politički liberalizam) i nisu mogle da budu jednoznačno utemeljene kao dominantne.

Naučna objašnjenja kojima su se, u okviru domaće sociološke literature, nastojale objasniti vrednosno-ideološke promene, donekle su se razlikovale, iako su naglašavala, s jedne strane, unutrašnje, strukturalne prepreke socijalističkog sistema da generiše vrednosno-ideološku matricu koja bi ponela oreol modernosti, ali i specifično istorijsko-kulturno nasleđe kao faktor koji je, zarad pružanja legitimacijske osnove i mogućnosti na njemu zasnovane masovne mobilizacije (Malešević, 2004a), ugrađivan u same temelje sistema i na taj način otežavao transformaciju tradicionalnog obrasca mišljenja. U nastavku će biti prikazana karakteristična stanovišta koja, polazeći od donekle različitih teorijskih postavki, dolaze do relativno sličnih zaključaka, iako nijedno ne uspeva da izađe van okvira teorija modernizacije.

Tako Vesna Pešić (1989) polazi od kategorijalnog aparata teorija modernizacije, koje predviđaju da prelazak iz tradicionalnih u moderna društva suštinski zahteva transformaciju vrednosno-normativnog sistema u pravcu široko shvaćene sekularizacije i univerzalizacije vrednosnog sistema. Ako je, prema ovoj teoriji, jedan od ključnih problema, sa kojim se svaki sistem suočava, integracija, tada, prema autorki, formula ideološko-političkog jedinstva ne uspeva da izvrši ovu funkciju i da reši probleme koji nastaju sa procesima diferencijacije i usložnjavanja sistema. Iako je socijalistička ideologija uspevala da mobiliše velike mase ljudi kako bi se izvršila relativno uspešno ekonomska modernizacija, ona nije istu funkciju mogla da izvrši onda kada je trebalo modernizovati politički podsistem. Ona navodi da je socijalistička ideologija preskriptivna po svom karakteru, te odanost njenim idealima zahteva posredovanje jednog ekskluzivnog kolektiviteta.

Razvoj autonomije, individualizacije, funkcionalne diferencijacije i integrativnih mehanizama onemogućeni su kolektivističkom ekskluzivnošću komunističke partije, koja je vodila ustanovljavanju vlasti obnavljanjem primarno-grupnih i primordijalnih kriterijuma selekcije kadrova za strateške položaje. Takođe, ističe da je boljševička ideologija, u uslovima nužnosti modernizacije društva, nudila kopču koja je spajala tradicionalizam, nužnost razvoja i odbojnost prema vrednostima zapadnog sveta sa romantičnom slikom o zajednici zasnovanoj na „proizvodnom“ i neposredovanom radu, i na taj način pospešivala zatvaranje prema spoljnom, zapadnom („imperijalističkom“), ali unutrašnjem svetu „klasnih neprijatelja“.

Pretpostavka o socijalizmu kao višoj fazi razvoja, prema autorki, dovela je do razvoja izvesnog oblika konzervativizma koji se ogledao u ideji o nepromenljivosti ideologije, sistema i vlasti, što je bilo u kontradikciji sa ideološki postuliranom poželjnošću promene u oblasti materijalne proizvodnje. Ova kontradikcija vodila je disfunkcionalnosti vladajuće ideologije i nagomilavanju unutrašnjih protivrečnosti, koje su rezultirale krizom legitimiteta sistema. Kao odgovor na krizu javio se nacionalizam, čija je uloga bila da zaustavi potencijalne posledice diferencijacije u vidu zahteva za pluralizovanje političkog i ideološkog prostora (Pešić, 1989: 131–134).

Problematičnost ovog stanovišta ogleda se, prvenstveno, u činjenici da autorka nastoji da uz pomoć teorijsko-analitičkog okvira, nastalog na osnovu postuliranja društava zapadnog kapitalizma kao idealnog tipa, tumači društvo koje, po svojim bitnim karakteristikama, počiva na sasvim drugačijoj logici. Racionalnost kapitalističkog sistema se tako uzima kao standard na osnovu kojeg se ocenjuje socijalističko društvo (i u tom smislu su zaključci do kojih će doći, manje-više, samorazumljivi i pre same analize), svedočeći o suštinskoj neadekvatnosti teorijskog modela. Kao rezultat toga, autorka nacionalizam tumači kao odgovor na zahteve za teritorijalnu, funkcionalnu i ideološku diferencijaciju, propuštajući da uvidi da se on javlja upravo kao njihova posledica, ali i da utvrdi istorijske izvore ove vrednosno-ideološke matrice i mehanizme njenog ponovnog jačanja.

Drugo stanovište koje ćemo ovde prikazati – Mladena Lazića – počiva pak na različitim teorijskim pretpostavkama, uvažavajući specifičnosti socijalističkog tipa društvenog poretka, ali i istorijskih okolnosti u kojima je dati sistem izgrađivan. Dok je pristup Vesne Pešić, kao što smo videli, statičan i ne uvažava činjenicu da jugoslovensko socijalističko društvo nije bilo monolitni, okamenjeni sistem, već je i samo bilo podložno promenama, videćemo da je Lazićev pristup nešto dinamičniji, iako ne i bez pristrasnosti koje potiču pre svega od prećutnog prihvatanja postavki teorije modernizacije koje se odnose na postuliranu poželjnost vrednosnih obrazaca razvijenih u okviru zapadnih kapitalističkih društava. Ipak, treba naglasiti da Lazićevo stanovište o modernizacijskim učincima socijalizma na vrednosno-ideološkom planu, koje će ovde biti prikazano, vremenski prethodi konceptu vrednosno-normativne disonance (a čije su osnovne postavke ugrađene u temelj analize promene vrednosnih orijentacija u ovom radu i koje je već prikazano).

Ideju o sistemski indukovanoj nemogućnosti socijalističkog sistema da na vrednosnom planu dovede do onoga što se podrazumeva pod kapitalističkom modernizacijom društva, Lazić izvodi s obzirom na nešto drugačije sagledavanje ključnih karakteristika socijalističkog sistema (o čemu je bilo reći na prethodnim stranicama). Autorova osnovna teza je da su vredno-

sni obrasci karakteristični za socijalističko društvo homologni onima koji se uspostavljaju u okviru tradicionalnog društvenog poretka.⁹⁰ Uspeh socijalističke ideologije da bude brzo prihvaćena od strane stanovništva autor tumači time što se ona javlja kao „prirodni“ nastavljajući patrijarhalne kolektivističke solidarnosti i autoritarnog mentaliteta (Lazić, 1995: 20).

Iz postavke o socijalizmu kao totalizujućem sistemu, unutar koga monopol na strateške odluke u svim podsistemima ima hijerarhijski organizovana partijska vrhuška, izvodi se teza o nemogućnosti organizovane artikulacije različitih političkih interesa svih društvenih slojeva (osim vladajućeg), kao ni formiranje alternativnih modela društvenog života u području kulture, usled dominacije odozgo nametnute ideologije (Lazić, 1995: 11). Hijerarhijska organizacija klasa, ali i celog društva, izvodi se iz komandne regulacije kolektivno-vlasničke klase, koja se protezala na celokupnu reprodukciju društvenog života i na taj način onemogućavala razvoj lične autonomije (Lazić i Cvejić, 2009: 4). Lazić pri tome navodi da su hijerarhijsko uređenje društva (sa veoma izraženim kultom vođe) i represivne mere vladajuće nomenklature potpomagale inače rasprostranjenu autoritarnost stanovništva. Istovremeno, seosko-plemenski talozi demokratije (oličeni u egalitarnoj orijentaciji), pothranjivali su podozrivost prema manifestnim oblicima nejednakosti, što je bilo u skladu sa zvanično proklamovanom idejom „uravnilovke“. Egalitarni ideal je, smatra autor, potpomognut i izrazito širokim socijalnim funkcijama države, koje su daleko premašivale njene finansijske mogućnosti, dok je postuliranje opasnosti od spoljnih ideoloških neprijatelja išlo ruku pod ruku sa podozrivošću prema okolini, kao jednom od ključnih elemenata ruralne svesti (Lazić, 2005: 22).

S druge strane, uvođenje elemenata tržišnog sistema i radničkog samoupravljanja (koje je samo u neznatnoj meri dovelo do delegiranja vlasti neposrednim proizvođačima na organizacionom nivou) i orijentacijom ne samo na rast već i na potrošnju, dovelo je do prodora određenih vrednosnih orijentacija koje su karakterisale modernizovana društva Zapada (otvorenost prema Zapadu, materijalizam, postignuće, vera u nauku), uz istovremeno opstajanje tradicionalističkih obrazaca (egalitarizma, autoritarnosti, patrijarhalnosti, kolektivizma) (Lazić i Cvejić, 2008: 111). Otvaranje prema svetu, posebno na polju kulture, dovelo je do stasavanja generacija mladih, urbanih, individualizovanih i obrazovanih, koje su, kako navodi autor, činile protivtežu „patrijarhalno-komunističkom kolektivitetu“ (Lazić, 2005: 23). Međutim, uprkos prodorima modernosti (koji su, po pravilu, dolazili sa otvaranjem, bilo kulturnim, bilo saobraćajnim, bilo ekonomskim, prema Zapadu), većina stanovništva ostala je tradicionalistički orijentisana.

---

90 Sličnu tezu zastupa i Mira Bogdanović, koja ističe sličnost između marksističke ideologije i kolektivizma tradicionalnog patrijarhalnog poretka (Bogdanović, 1994: 40).

U momentu kada sistem zapada u legitimacijsku krizu, vladajuće grupacije izlaz traže u nacionalističkoj orijentaciji, koja je suštinski imala tradicionalističko uporište i inkorporirala je neke od ključnih elemenata već prisutne tradicionalne svesti (kolektivizam, autoritarnost, antiindividualizam, kult vođe, zatvorenost prema svetu, patrijarhalnost) (Lazić, 2005: 24).

Iako nudi istoričniju i dinamičniju analizu, autor, kao što smo već napomenuli, ipak polazi od idealnotipskih modela vrednosnih obrazaca karakterističnih za tradicionalna i moderna društva, te je gotovo primoran da socijalističku vrednosno-ideološku matricu svede na njenu homolognost sa tradicionalističkim, pre-modernim, obrascima i zajedno ih suprotstavi modernim vrednostima, definisanim kao tipičnim za kapitalističke sisteme. Tako se formiranje „urbanih, obrazovanih generacija“ ne tumači kao posledica strukturalnih promena nastalih u procesima industrijalizacije, urbanizacije, masovnog obrazovanja i profesionalizacije, već se ono, pre svega, pripisuje uticajima zapadne kulture kojima je jugoslovensko društvo nesumnjivo bilo izloženo. Na taj način se ne ostavlja mogućnost da se (barem neke) moderne vrednosti mogu javiti i kao rezultat socijalističke modernizacije,⁹¹ odnosno da je, s druge strane, dugotrajno opstajanje određenih tradicionalističkih obrazaca u predsocijalističkom periodu posledica specifičnog toka priključivanja analiziranih društava svetskom kapitalističkom sistemu. S obzirom na to da autor socijalizmu odriče modernizacijski razvojni karakter, zaključak koji se može izvesti je da vrednosti koje počivaju na reprodukciji ovog sistema društvenih odnosa suštinski i nisu mogle da budu moderne, odnosno da je pojava modernih vrednosti u socijalizmu posledica, pre svega, uticaja koji su dolazili iz kapitalističkog okruženja. Ipak, autorovo stanovište ne ostaje statično, pa tako naglašava postojanje recipročnog uticaja vladajućeg sistema društvenih odnosa i kulturno-istorijskog nasleđa u procesu oblikovanja dominantnih vrednosnih obrazaca, nastojeći da pokaže na koji način određene systemske karakteristike podstiču ili onemogućavaju reprodukovanje vrednosnih obrazaca koji su se oblikovali tokom dugotrajnih istorijskih procesa.

S obzirom na neophodnost nešto diferenciranijeg tumačenja modernizacijskih efekata socijalističkog sistema, kao i na potrebu da se istakne kontradiktornost normativnih rešenja karakterističnih za jugoslovenski socijalistički sistem – čiji su efekti neminovno bili prisutni na polju dominantnih vrednosti – ukratko ćemo se pozabaviti još jednim značajnim pokušajem da se sociološki razumeju i objasne obrasci formiranja vrednosnog sistema u jugoslovenskom socijalističkom društvu. Reč je o

91 Ovde, na primer, valja imati na umu da je Aleks Inkeles pokazao kako skala opšte modernosti (koja meri stepen prisutnosti osobina moderne ličnosti) može naći adekvatnu primenu i u socijalističkim društvima, sugerišući, na taj način, da i ovaj sistem, pored kapitalističkog, može da generiše modernost (videti u: Inkeles & Smith, 1977).

pristupu Josipa Županova koji je umnogome uticao na kasnija istraživanja vrednosti na ovim prostorima, a koji, i to treba naglasiti, takođe ne uspeva da izbegne šematizovane postavke teorija modernizacije. Naime, pošavši od dualne utemeljenosti jugoslovenske ekonomije, gde se kombinuju elementi tržišne regulacije sa društvenim vlasništvom i radnim kolektivima koji donose odluke „u ime društva“, Županov konstruiše model modernizacijske teorije u okviru kojeg je naglasak na napetostima koje ishode iz modernizacijskih nastojanja elite (industrijalizacija, samoupravljanje, obrazovanje, urbanizacija) i tradicionalne kulture koja je pokazivala averziju prema preduzetničkom riziku (Sekulić, 2012: 233). Dok u kapitalističkoj ekonomiji preduzetničku ulogu imaju vlasnik preduzeća i/ili menadžer, u socijalističkom samoupravnom sistemu je ona pripala kolektivu i direktoru, pa Županov ovaj sistem naziva kolektivnim preduzetništvom (Županov, 1969). U sistemu zasnovanom na privatnom vlasništvu, preduzetnik, po definiciji, ulazi u preduzetnički rizik, dok je samoupravni sistem suočen sa problemom izbegavanja rizika kolektiva kojima je sistem namenio preduzetničku ulogu. Rascep koji se javlja na liniji onoga što je propisano i realno, tj. normativno-institucionalne strukture i načina na koji se ona realizovala u društvenoj stvarnosti, osnova je na kojoj Županov temelji svoju analizu dominantnih vrednosnih obrazaca. Županov, pri tome, povlači paralelu između radnih kolektiva i zadružnih porodica kao proizvodnih jedinica, iako napominje da je sličnost samo delimična, s obzirom na dominantni tip odnosa koji se u njima uspostavlja. Tako zadruga počiva na rodbinskim vezama, dok su radni kolektivi sačinjeni od migrantske radne snage, manje ili više oslobođene tradicionalnih veza. Ipak, naglašava, da je homolognost dvaju modela snažnija u slučaju manjih, lokalnih preduzeća koja svoju radnu snagu regrutuju na lokalnom nivou, te se patrijarhalni i autoritarni obrasci suprotstavljaju proklamovanim načelima demokratiskog samoupravljanja.

Ključne vrednosti, koje Županov identifikuje kao deo tradicionalističkog vrednosnog obrasca, jesu egalitarizam – koji vrši pritisak ka uravnilovci i deluje protiv načela raspodele prema radu i učinku – autoritarnost i antiintelektualizam, dok se kao njegov antipod postuliraju modernističke vrednosti (sklonost ka preduzetničkom riziku, stimulisanje intelektualizma i pluralizma, otvorenost prema svetu, preferencija nagrađivanja prema zaslugi). Kao podlogu egalitarizma Županov (vođeci se antropološkim studijama Dunje Rihtman Auguštin) navodi seljačku kulturu, koja se temelji na mentalitetu zatvorenosti, patrijarhalnosti, naglašavanju plemenske svesti i nesklonosti proizvodnom radu (Županov, 1977), a kao ključnu tradicionalističku instituciju prepoznaje porodičnu zadrugu.

Ne treba posebno naglašavati da veći deo primedaba koje su iznete kada su u pitanju stanovišta prethodno dvoje autora, važi i ovde. Ipak, za razliku od Lazića, koji u tržišnim eksperimentima prepoznaje element

neracionalnosti koji vodi kontradiktornom normativnom utemeljenju sistema (iz kojeg po pravilu sledi i nemogućnost jedinstvenog vrednosnog utemeljenja, dodatno potpomognuto ostacima tradicionalističke svesti), Županov propušta da ovo uoči, pa tržišne reforme posmatra kao neupitne u procesu modernizacije, čija je realizacija, prema njemu, otežana opstajanjem tradicionalističkih vrednosti. Na taj način njegova analiza ostaje slepa nad činjenicom da je način reprodukcije dvaju sistema – kapitalističkog i socijalističkog – suštinski različit (kao i karakter društvenih odnosa koji se u njima formira), ne uspevajući da se odmakne od šematskih okvira tumačenja koje su dale teorije modernizacije, gde se modernizacijski napori elita suočavaju sa tradicionalističkom svešću masa.

Na kraju treba spomenuti i nastojanje Duška Sekulića da, u okviru modernizacijskog stanovišta, ponudi jednu eklektičnu interpretaciju, koja donosi određene inovacijske elemente. Naime, oslanjajući se na radove Županova i Pantića, Sekulić nalazi da je osnovna suprotnost u okviru jugoslovenskog socijalističkog društva ona koja prati sukob između modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, sekularizacija, rodna ravnopravnost) i totalitarno-autoritarnog karaktera političkog sistema. Situaciju komplikuje ideološka podela koja nastaje u okviru same socijalističke doktrine, na etatističku i samoupravnu struju, koju autor interpretira kao ponovljeni sukob tradicionalizma i modernizma. Konačno, treća linija sukoba je ona koja se razvija između socijalizma (ovde se dve struje socijalističke ideologije homogenizuju) i antisocijalizma. Imajući na umu ove različite dimenzije duž kojih se odvijaju sukobi, dolazi do preklapanja između različitih vrednosno-ideoloških orijentacija, koja ne dozvoljavaju jednostavne idealno-tip-ske koncepte (pa se tako, primera radi, samoupravni socijalizam preklapa sa nekim dimenzijama liberalne orijentacije) (Sekulić, 2012: 247). Iako je Sekulićevo stanovište neka vrsta iskoraka u odnosu na modele u kojima se tradicionalne vrednosti direktno ili indirektno izvode iz karakteristika socijalističkog sistema društvenih odnosa (Županov), odnosno reinterpreтираju iz ugla zakona reprodukcije socijalističkog sistema (Lazić), a modernost apriorno pripisuje kapitalističkom obliku društvenog razvoja (koji se posmatra kao manje ili više monolitan sistem čiji su efekti neprotivrečni), on ne uspeva da objasni poreklo temeljnih sukoba koje identifikuje u okviru socijalističkog sistema (a koji generišu različite vrednosti), niti ih jasnije povezuje sa dubljim istorijskim procesima.

* * *

Sistemska hipoteza od koje smo pošli, koja je relevantna za objašnjenje ukorenjenosti i rasprostranjenosti liberalnih vrednosti u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske, ukazuje na to da socijalizam u svom idealno-tip-skom obliku, na institucionalno-normativnom planu nije podu-

pirao reprodukovanje ekonomskog i političkog liberalizma kao dominantnih vrednosnih matrica (usled dominacije komandno-planske regulacije ekonomije i autoritarno-hijerarhijske organizacije političkog sistema – do sličnih zaključaka dolazi i Sekulić, 2014: 176). Međutim, specifična priroda jugoslovenskog socijalističkog sistema, koja je, nakon raskida sa Staljinom, počivala na samosvojnom putu samoupravnih i tržišnih reformi, proizvođila je normativno-institucionalna rešenja koja su bila u suprotnosti sa osnovnom logikom reprodukcije sistema. Kao posledica ovih reformi, dolazi do reprodukovanja vrednosno-ideoloških orijentacija koje ne samo da nisu jednoznačno podupirale sistem, već su vodile njegovom legitimacijskom potkopavanju. Naime, dok su procesi političke decentralizacije vodili delimičnoj liberalizaciji sistema, ali i usponu nacionalizma (koji će, krajem osamdesetih godina završiti u zahtevima za formiranje višepartijskog sistema u okviru podeljenih nacionalnih država), ekonomska decentralizacija je imala dvojake efekte: uvođenje tržišnih reformi i nastojanja tehnokratskih delova nomenklature da dobiju veću autonomiju u odnosu na vrh nomenklature, vodili su reprodukciji ekonomskog liberalizma kao vrednosne matrice koja je karakterisala delove vladajuće klase. S druge strane, normativnom ideologijom su procesi ekonomske decentralizacije pravdani većim učešćem radnika u kontroli nad procesima proizvodnje, pothranjujući opstajanje egalitarističko-kolektivističkog sindroma. Kao što je u procesima političke decentralizacije liberalizam bivao združen sa nacionalizmom, tako je i ekonomska liberalizacija proizvođila oprečne vrednosno-ideološke matrice, koje su pripadnici nomenklature instrumentalizovali u cilju očuvanja sopstvenih pozicija. Iako je ova protivrečnost suštinski bila ugrađena u same temelje samoupravnog socijalizma, smanjena efikasnost sistema i gubitak legitimacijske potpore omogućili su da snažnija orijentacija na tržište (ideološki pravdana većom autonomijom neposrednih proizvođača) prevlada krajem osamdesetih godina.

Imajući ovo na umu, jasno je da pristup proučavanju vrednosnih orijentacija koji je ovde primenjen nastoji da izbegne shematizovane postavke u kojima se socijalizmu apriorno pripisuje reprodukcija tradicionalističkih vrednosti, a kapitalizmu modernih. Kao što je istorijskom analizom pokazano, specifične istorijske okolnosti u kojima su se razvijala društva Hrvatske i Srbije (a koje možemo odrediti – kasno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu na periferijskim osnovama i zakasnela modernizacija), ne dozvoljavaju nam da jednoznačno primenimo teorijske postavke modernizacijskih teorija: predratna, periferijska kapitalistička modernizacija, kao što smo videli, teško da je dovela do snažnijeg utemeljenja i dominacije modernih vrednosti (koje se tipično vezuju za razvijena zapadna kapitalistička društva). Naprotiv, specifičan oblik kapitalističkog razvoja, koji je počivao na konzerviranju neizdiferencirane društvene strukture i

na dominaciji političkog podsistema nad ostalim, omogućio je opstajanje i dublje ukorenjivanje tradicionalnih vrednosti tipičnih za naturalne seoske zajednice (koje postaju deo implicitne kulture). Na ovaj način, tradicionalne vrednosti se u konkretnim istorijskim okolnostima pojavljuju kao opšti okvir koji je određivao granice normativno-institucionalnih aranžmana u promenjenim sistemskim okvirima (uprkos nastojanju elite da izvrši revolucionisanje zatečenih društvenih odnosa), određujući njihov transistorijski karakter. S druge strane, specifična periferijska kapitalistička modernizacija nije uspeła da nametne dominaciju vrednosti koje se smatraju tipičnim legitimacijskim uporištima za ovaj sistem društvenih odnosa – ekonomski i politički liberalizam (paradoksalno, njihovo će ponovno oživljavanje postati moguće tek kada, tokom samoupravnih eksperimenata, dođe do uvođenja tipično kapitalističkih normativnih rešenja).

3.3. Postsocijalistička transformacija

Procesi postsocijalističke transformacije predstavljaju najneposredniji društveno-istorijski okvir promene vrednosnih orijentacija društava Srbije i Hrvatske nakon sloma socijalističkog poretka. Kao što je istorijskom analizom pokazano, ekonomski i politički liberalizam nisu dobili snažnije normativno-institucionalno utemeljenje u društvima Srbije i Hrvatske, koje bi omogućilo njihovo reprodukovanje kao dominantnih ideološko-legitimacijskih elemenata vladajućih sistema društvenih odnosa (naravno, ovo ne znači da date vrednosti, kao što smo pokazali, nisu bile prisutne među određenim društvenim grupama). Promene koje su usledile s raspadom socijalističkog sistema društvenih odnosa u pravcu pluralizacije političkog sistema i ekonomske regulacije na tržišnim osnovama (odnosno uspostavljanje kapitalističkog društvenog poretka) upravo su bile posledica unutrašnjih protivrečnosti i legitimacijske krize socijalizma, ali i uspostavljanja društvenih grupa koje su se profilisale kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa, stvorivši uslove da se, na društveno-istorijskom planu, pomenute vrednosne orijentacije potencijalno konstituišu kao dominantne.

Ukoliko je socijalistički sistem društvene reprodukcije imao manje-više jednoznačne efekte na razvojne procese i domete modernizacije srpskog i hrvatskog društva, raspad zemlje i nastanak novih država odredio je ponovno razdvajanje njihovih razvojnih putanja. Zbog posebnih razvojnih puteva (iako, kao što ćemo videti, ne i značajno različitih), kasnije ćemo se u analizi ponovo vratiti komparativnom metodu, nastojeći da utvrdimo specifične karakteristike transformacije dvaju društava i njihove efekte na promenu dominantnih vrednosnih orijentacija. Mada je socijalistički sistem društvenih odnosa, kao početna tačka transformacije i

neposredno institucionalno nasleđe, zajednički za dva društva, dublje ukorenjeni istorijski kulturni modeli ponovo će doći do izražaja, podstičući, ograničavajući ili oblikujući efekte praktično-političkih mera usmerenih ka transformaciji sistema.

3.3.1. Različita stanovišta o karakteru i ishodima postsocijalističke transformacije

Pre nego što počnemo analizu aktuelnog društvenog konteksta promene vrednosnih orijentacija u savremenim društvima Hrvatske i Srbije, neophodno je osvrnuti se na opšte teorijske koncepte o procesima postsocijalističke transformacije, utoliko pre što neki od njih nastaju kao savremene revizije teorija modernizacije (Sztompka, 1994: 140). S obzirom na to da je nastanak ovih teorija vezan za nastojanja da se objasne razvojne perspektive postsocijalističkih društava u kontekstu ideološkog trijumfa zapadnog oblika modernizacije zasnovanog na tržišno-demokratskim principima, ne treba da čudi ideološka jednostranost i naivnost pojedinih pristupa. Klasifikacija ovih stanovišta, međutim, nije izvodiva samo na osnovu ideološkog prefiksa, već ona prati i jednu fundamentalniju podelu u okviru pristupa nauci o društvu: podelu na prezentistički (statički) i istorijski (dinamički) usmerenu sociologiju (Lazić, 2005: 120). Najopštije, možemo govoriti o tri relativno različita pristupa analizi preobražaja društava Srednje i Istočne Evrope, u okviru kojih se, između ostalog, razlikuje i sam pojam kojim se definišu dati procesi: „klasična tranzitologija“, pristup „zavisnosti od pređenog puta“ (Dobry, 2000: 4) i transformacijsko stanovište (Lazić, 2000; Lazić, 2005).

U okviru prvog, „tranzitološkog“ stanovišta, pojam koji se upotrebljava da bi se opisali procesi preobražaja srednjoevropskih i istočnoevropskih zemalja je tranzicija. Ujedno, ovo je, u okviru dobrog dela nauke, ali i u vannaučnom diskursu, pojam koji se najčešće upotrebljava kao samorazumljiv, iako najviše opterećen ideološkim sadržajima. Pojmom tranzicije implicira se, naime, neizbežno uključivanje postsocijalističkih društava u istorijske tokove koji su zacrtani pedesetak godina ranije u okviru teorija modernizacije, a iz kojih su ova društva privremeno bila isključena. Koristeći analogiju sa istorijski specifičnim preobražajem društava Južne Evrope i Latinske Amerike (Dobry, 2000: 3; Linc i Stepan, 1998), ishodi procesa tranzicije unapred su određeni u vidu društava tržišne demokratije, nadovezujući se na taj način na normativnost i jednolinearnost starijih teorija modernizacije (Lazić, 2005: 120; Brunnbauer, 2001: 4). Pri tome, objašnjenja analiziranih procesa dobijaju često teleološki karakter, dodatno diskreditujući ovaj teorijski pristup ne samo kao ideološki opterećen već kao i metodološki neadekvatan (Brunnbauer, 2001: 4). Međutim, osnovni cilj „tranzitološke“ paradigme i

nije nužno bio teorijsko objašnjenje procesa koji su zahvatili Istočnu i Centralnu Evropu, s obzirom na to da je njen potencijal bio pre svega mobilizatorskog karaktera i očitavao se u sferi praktične političke delatnosti (Dobry, 2000: 5; Lazić, 2005: 121). Optimistična predviđanja ove paradigme,⁹² koja su se ubrzo pokazala neosnovanim, trijumfalizam kojim je teorija bila obojena, pre naglašavanje uloge aktera promena na užtrb strukturnih karakteristika, kao i redukcionistički shvaćena jednolinearna shema razvoja, bili su dovoljni razlozi za kritičko razmatranje „tranzitološke“ paradigme i za pojavu alternativnih teorijskih pristupa.

Postsocijalistička realnost, koja je, barem prvih godina transformacije, bila daleko od „obećanog raja“, inspirisala je pojavu relativno nove paradigme „zavisnost od pređenog puta“ (*path dependency*) (Stark, 1992; Dobry, 2000: 4), koja se razvila u sklopu šire teorijske paradigme novog institucionalizma, a koja, doduše, ostaje u okrilju teorija modernizacije, ali ovoga puta njihove revidirane verzije (u tom smislu jednolinearni evolucionizam biva zamenjen multilinearnom paradigmom, dok se endogenim činiocima u tumačenju promena pridružuju i egzogeni). U okviru ove paradigme naglašavaju se istorijske specifičnosti društava koja se nalaze u procesu promene, pa se tako govori o različitim oblicima komunizma, ali i o različitim institucionalnim oblicima kapitalizma, kao krajnjeg ishodišta procesa promene⁹³ (Lazić, 2005: 121). Pluraliteti oblika transformacije pojavljuju se na dva nivoa: kao razlike u razvojnim putanjama između različitih društava, ali i unutar istog društva (usled razlika u tempu i vrsti transformacijskih procesa koji se odvijaju u pojedinim društvenim podsystemima, koje su retko sinhronizovane i harmonizovane – up. Stark, 1992: 18). U okviru ovog pristupa glavni pravac promene ne dovodi se u pitanje, ali pozitivni ishodi nisu nužno zagarantovani (pored različitih oblika

92 U svom političkom aspektu, ona je podrazumevala institucionalne reforme u pravcu izgradnje društva široke političke participacije (višepartijski sistem, održavanje slobodnih izbora i mogućnost smenjivosti vlasti na izborima, reforme pravosudnog sistema, medijske slobode itd.), dok je u ekonomskoj sferi model podrazumevao makroekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju cena, privatizaciju i restrukturiranje privrede.

93 Ideja o različitim oblicima kapitalizma svakako nije nova ni nepoznata u sociološkoj teoriji (o tome su još u 19. veku pisali Marx i Weber, a potom i Gerth i Mills i drugi autori). U okviru savremenih debata o prirodni kapitalizmu, najpoznatija je teorija koju su razvili Hall i Soskice – *Varieties of Capitalism* (Hall & Soskice, 2001), a potom nadograđivali razni autori (Coates, 2005; Amable, 2003), iako tipologija koju je ova teorija nudila nije u potpunosti mogla da obuhvati promene koje su se dešavale u postsocijalističkim zemljama. Usled istorijske nerazvijenosti nekih temeljnih institucija kapitalizma (i pratećih institucija u okviru političkog podsystema), Lane naglašava da pri proučavanju postsocijalističkih društava ne samo da treba imati na umu tip kapitalističkog poretka koji se uspostavlja, nego i stepen u kojem su tipični kapitalistički elementi prisutni i razvijeni (pored alternativnih, koji su preostali iz prethodnog poretka) (Lane, 2007: 21).

komunizma, neki od zagovornika ovog pristupa navode specifičnosti nacionalnih institucija u proteklih nekoliko vekova kao referentne okvire koji određuju ograničeni broj mogućih varijeteta ishoda promene) (Dobry, 2000: 58). Od novijih teorija modernizacije direktno se preuzima postulat o zavisnosti razvojnih perspektiva, varijeteta modela i ishoda promene od specifičnih karakteristika društva koje ulazi u procese transformacije, kao i od prepreka i otpora koji se javljaju na tom razvojnom putu.

S druge strane, iako nastalo kao odgovor na ideološki opterećen tranzitološki pristup, ovo stanovište takođe nije lišeno ideološke upotrebe. Naime, naglašavanjem specifičnih karakteristika nacionalnih institucija i strategija razvoja (na primer, videti u Ekiert & Hanson (eds.), 2003), dati pristup suštinski pruža nacionalnim elitama, s jedne strane, teorijsko opravdanje „uspešne“ praktične politike, a s druge strane služi kao putokaz za odabir i implementaciju određenih strategija promene u određenim fazama razvoja (u tom smislu se govorilo o određenim, nacionalnim modelima transformacije). I ovaj teorijski pristup pretrpeo je brojne kritike, pre svega zbog prenaplašavanja specifičnosti istorijskog razvoja pojedinih društava (koje su, na teorijskom planu, otežavale dolaženje do ikakvih sumarnih zaključaka i do iscertavanja zajedničkih karakteristika razvojnih modela u različitim društvima), prenebregavanja uticaja spoljnih faktora na procese promena (pre svega se misli na uticaj zapadnih političkih i ekonomskih institucija, ali i vladinih i nevladinih organizacija), uticaja opšteg razvojnog okvira savremenog sveta (globalizacije), ali i razlika u shvatanju temporalnosti i dubini istorijskih uvida (Lazić, 2005: 121; Dobry, 2000: 58). Konačno, nastale kao odgovor na polovične uspehe (ili u nekim slučajevima neuspehe), odnosno razlike između postsocijalističkih društava u pogledu dostignutog nivoa reformi, ove su teorije posegle za objašnjenjima koja su u istraživački fokus stavljala određene kulturne specifičnosti datih društava, odnosno vrednosno-ideološke orijentacije kao potencijalne prepreke reformskih napora elita. Za razliku od tranzitološkog stanovišta, u kojem se proces promena posmatrao kao projekat društvenih elita, ova teorija naglašavala je da društvena promena nije nužno ni proces koji je iniciran odozgo, niti je uvek rezultat delovanja širih društvenih grupa, već pre rezultat interakcije, u okviru kojeg elite oblikuju i modifikuju transformacijske modele u zavisnosti od odgovora (ili anticipiranih odgovora) širih društvenih grupa. Delanje elita je, na taj način, u značajnoj meri oblikovano percepcijama tranzicionih troškova različitih društvenih grupa, te je analitički fokus ove teorije pre svega na resursima (podstičućim i otežavajućim) koji elitama stoje na raspolaganju u sprovođenju tranzicionih politika (pri tome, ovi resursi ne moraju nužno biti ekonomski, već mogu podrazumevati i istorijski modifikovane modele medijacije između države i društva) (Stark, 1992: 19).

Konačno, treći pristup promenama u postsocijalističkim zemljama bi bio transformacijski, u okviru kojeg se ne implicira smer promena, kao ni njihov krajnji ishod, već, pre svega, procesualnost i neizvesnost (Brunnbauer, 2001: 4). Izvor neizvesnosti toka i ishoda procesa promene je, s jedne strane, okvir koji nameće kapitalističko okruženje i koji je zajednički za sva društva koja se transformišu, ali i specifičnost istorijske prošlosti svake od pojedinačnih zemalja, u okviru kojih se, kao relevantne, spajaju opšte i pojedinačne razvojne tendencije, s druge strane. Kapitalistički sistem, na krilima procesa globalizacije, nameće jedinstvene sistemske karakteristike, ali i specifičan i konkretan ekonomsko-politički normativni okvir, i kao takav se pojavljuje kao promenljiv na istorijskom planu, ali i kao trajno hijerarhijski organizovan sistem. Delimično na tragu svetsko-sistemske teorije, transformacijsko stanovište tumači procese promena postsocijalističkih društava kao njihovu reintegraciju u svetski kapitalistički sistem, gde se globalizacija pojavljuje kao jedan od uzroka procesa reintegracije, koji povratno, sa svoje strane, utiče na njenu dalju stimulaciju. Pošto je svetski kapitalistički sistem hijerarhijski organizovan, integracija pojedinih postsocijalističkih društava odvija se na različitim nivoima te hijerarhije, zavisno od specifičnih karakteristika prethodnog istorijskog razvoja (socijalistička i predsocijalistička prošlost), ali i postojanja aktera promena, unutrašnjih resursa i spoljnih faktora (interesa zapadnih sila). Na ovaj način se profilišu i različiti modeli i ishodi procesa transformacije, u okviru kojih može doći do reintegracije neke zemlje u kapitalistički poredak bez izgradnje tržišne ekonomije i demokratskog političkog poretka (Lazić, 2005: 122). Za razliku od prva dva pristupa, koji naglašavaju endogene procese promena, poslednji se fokusira i na spoljašnje činioce okruženja, ostavljajući krajnji ishod transformacije ipak donekle fiksiranim (integracija u svetski kapitalistički sistem bilo na periferijskom bilo na poluperiferijskom nivou). Unutrašnje specifičnosti društva koje se transformiše određuju, pri tome, samo delimično nivo na kojem će se reintegracija izvršiti, pa se, na taj način, i uloga aktera promene sužava u ograničene okvire.

3.3.2. Karakteristike postsocijalističke transformacije u Srbiji i Hrvatskoj: faza usporene/blokirane transformacije

Najneposredniji kontekst proučavanja vrednosnih orijentacija, njihovog održavanja i promene, jesu aktuelni procesi transformacije postsocijalističkih društava Srbije i Hrvatske, odnosno novi tip društvenih odnosa i načina reprodukcije društva koji se uspostavljaju sa krahom socijalističkog sistema. Međutim, kao što i sam pojam transformacije implicira, reč je o procesu u okviru kojeg krajnji ishod nije izvestan, odnosno koji karakteriše rastakanje starih i formiranje novih društvenih odnosa. Brzina i ishod

transformacije i konačna prevalencija jednog (u datim istorijskim okolnostima – kapitalističkog) sistema društvenih odnosa, pri tome, zavise od određenih strukturnih i akterskih pretpostavki, ali i od (manje ili više promenljivih i dinamičnih) spoljašnjih činilaca (u ovom slučaju to je svetski kapitalistički sistem koji je tokom osamdesetih godina ušao u fazu neoliberalne regulacije (videti u: Harvi, 2010) i potrebe za ekspanzijom, odnosno novi sistem međunarodne ravnoteže moći nastao s padom Berlinskog zida).

Pri razmatranju problema promena u okviru političkog podsistema u postsocijalističkim društvima Hrvatske i Srbije, tokom prvog perioda transformacije, neophodno je ispitati strukturne i akterske pretpostavke koje su otežavale uspostavljanje demokratskog političkog poretka, kao i specifičnosti (unutrašnjih i spoljnih) okolnosti u kojima se transformacija odvijala. Osnovna linija argumentacije koju ćemo ovde slediti je da je proces konsolidacije demokratskog političkog poretka, uprkos formalnim institucionalnim promenama u pravcu uspostavljanja pluralističkog političkog sistema, bio otežan: 1. nerazvijenošću civilnog društva koje bi služilo kao nezavisna kontrolna instanca protiv uzurpacije vlasti; 2. relativno slabim iskustvom aktera (političkih elita) i stanovništva sa demokratskim institucijama i procedurama (uz već pomenutu rasprostranjenost autoritarne svesti); 3. ratnim sukobima, usled kojih se primarna politička mobilizacija vršila na nacionalističkim osnovama; i 4. specifičnim međunarodnim položajem u kojem su se našle dve države, a koji je u Hrvatskoj delovao u vidu snažnijeg pritiska da se izvrši demokratizacija političkog poretka (usled nešto ranijeg otpočinjanja pregovora oko pristupanja Evropskoj uniji), dok je u Srbiji međunarodna politička i ekonomska izolacija omogućavala vladajućoj grupaciji da, upotrebom represivnih i ideoloških aparata, uspostavi dominaciju nad značajnim delom društvenih procesa.

Za razliku od socijalističkog sistema društvene reprodukcije, u okviru kojeg je vladajuća grupacija, uz pomoć kontrole nad svim važnim društvenim procesima, izvršila totalizaciju posebnih društvenih podsistema (Lazić, 1994), period postsocijalističke transformacije doveo je do njihovog ponovnog razdvajanja. Ovo suštinski znači da su se stvorili društveno-istorijski uslovi da svaki od tri ključna podsistema – politički, ekonomski i kulturni – u sklopu opštih procesa društvene reprodukcije kojima su bili podvrgnuti, razvija svoju autonomnu logiku reprodukcije i tempo preobražaja, otvarajući, ponovo, pitanje (ne)sinhronizovanosti promena u različitim društvenim segmentima. Naime, postsocijalistička transformacija oba društva počinje institucionalno-normativnim promenama u okviru političkog podsistema, uvođenjem višepartijskog sistema i održavanjem (slobodnih) izbora 1990. godine. Kao i u prethodnom, ne-socijalističkom talasu modernizacije, institucionalne promene u političkoj sferi su se odvijale znatno brže od onih u ekonomskoj sferi. Ujedno, čitav proces praćen

je raspadom zajedničke zemlje, pa se radilo i o završetku procesa konstituisanja nacionalnih država započetog pre više od jednog veka. Za tok našeg izlaganja bitno je to da je raspadom zemlje i konstituisanjem zasebnih država, i pored zajedničke polazne tačke (jugoslovenskog socijalističkog sistema), došlo do razdvajanja razvojnih putanja dvaju društava, omogućavajući lokalnim elitama da kreiraju sopstvene strategije transformacije.

Iako je, na formalnom planu, postsocijalistička transformacija oba društva bila praćena relativno brзом institucionalizacijom i legitimizacijom temeljnih demokratskih načela i ustanovljavanjem političkog pluralizma⁹⁴ (više partijski sistem, politička participacija građana oličena u vidu prava glasa na slobodnim izborima, mogućnost smenjivosti vlasti na izborima, ustavom ograničena vladavina, stvaranje institucionalnog i legitimacijskog okvira za slobodno organizovanje i delovanje organizacija civilnog sektora i nezavisnih medija), ostvarivanje ovih načela u praksi praćeno je brojnim zloupotrebama, koje su nove režime svrstavali daleko od konsolidovanih demokratija.⁹⁵ Pored toga, formalno ustanovljavanje demokratskih institucija i političkog pluralizma nije bilo praćeno postojanjem adekvatne demokratske političke kulture koja bi počivala na poštovanju političkih i drugih prava građana, kompromisnom rešavanju sukoba (umesto nasilja), relativno visokom nivou interpersonalnog poverenja, širokoj legitimaciji demokratskog poretka u okviru kojeg je građanima data mogućnost da utiču na formulisanje vladine politike itd. (Almond & Verba, 1980), odnosno koja bi podržavala normalno funkcionisanje demokratskih političkih institucija (Parrott, 1997: 22). Konačno, uz relativno tanko demokratsko istorijsko iskustvo (ograničeno na kratak međuratni period, tokom kojeg je, kako navodi Bunce (1995), demokratsko ruho prikrivalo autoritarnu prirodu režima), demokratizacija dvaju društava, kao, uostalom, i većine drugih istočnoevropskih zemalja, bila je suočena sa problemom aktera koji bi se profilisali kao nosioci demokratskih promena (Parrott, 1997: 11). Usled toga, kako su upozoravali Przeworski (1991) i Olson (1993), rasla je verovatnoća da tranzicione elite oblikuju demokratske političke institucije na način koji bi maksimizirao njihove užegrupne interese (pri tome, što je neravnoteža moći između suprostavljenih grupa bila veća, to je rasla mogućnost uzurpacije novoformiranih institucija), što se u značajnoj meri i dogodilo.

94 Na ovom mestu nema prostora da se ulazi u definisanje demokratije i debate koje su na tu temu vođene između predstavnika različitih shvatanja, s obzirom na to da o tome postoji obimna literatura (videti: Schumpeter, 1950; Lipset, 1960; Dahl, 1982; O'Donnell & Schmitter, 1986; O'Donnell, 1996; Linc & Stepan, 1998. i druga dela).

95 Kao jedno od empirijskih merila konsolidovane demokratije najčešće se navodi „test dve konsekutivne smene vlasti“ (Dawisha, 1997: 43), koji ni Hrvatska ni Srbija ne bi prošle sve do 2000. godine. Ipak, o nešto detaljnijoj teorijskoj elaboraciji ovog pojma, videti u: Linc & Stepan, 1998.

Ipak, politička, kao uostalom celokupna društvena transformacija postsocijalističkih društava, nije se najednom desila. Ona je svoje neposredne uzroke imala u dinamici odnosa republičkih elita (i sledstveno, elita i opozicionih, ali i širih grupa čije je ubrzano formiranje usledilo nakon liberalizacije sistema), koja je karakterisala socijalistički sistem tokom osamdesetih godina. Iako su u oba društva procese postsocijalističke transformacije i, konkretno, uvođenje višepartijskog sistema, inicirali pripadnici socijalističke nomenklature (usled unutrašnjih i spoljnih pritisaka), na prvim višepartijskim izborima, u Hrvatskoj (1990) dolazi do smene vladajuće grupacije, za razliku od Srbije u kojoj je republičko partijsko rukovodstvo uspelo da se održi na vlasti, ovog puta na novim legitimacijskim osnovama. Predstavnici i jedne i druge partije koje su dobile većinu na prvim višepartijskim izborima – HDZ u Hrvatskoj i SPS u Srbiji – iskazivali su rezerve prema političkom pluralizmu, a sopstveno prihvatanje istog objašnjavali kao vid političkog pragmatizma i odgovor na zahteve koji su dolazili spolja – up. Cohen, 1997; Sekulić, 2014; Gredelj, 2000. Dok se vladajuća grupacija u Srbiji našla u kontradiktornoj poziciji odbrane kontinuiteta sopstvene pozicije vlasti u situaciji u kojoj socijalistički sistem ubrzano gubi legitimacijsku osnovu, u Hrvatskoj je novi društveni sistem (zasnovan na tržišnoj ekonomiji i političkom pluralizmu) uspešno postuliran kao cilj transformacije upravo zbog njegove instrumentalizacije u procesu rešavanja nacionalnog pitanja⁹⁶ (up. Berend, 2001: 355). Imajući u vidu odnos elita i širih društvenih grupa prema prethodnom sistemu, jasno je zbog čega je proces transformacije u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, iako spor i sa dosta oscilacija (naročito onih izazvanih ratnom situacijom), imao relativno jasno usmerenje, potpomognuto postojanjem društvenog konsenzusa oko krajnjeg ishoda (up. Sekulić, 2014; Štulhofer, 1998). S druge strane, masovna mobilizacija stanovništva u Srbiji nije počivala samo na kolektivističko-demagoškoj matrici nacionalizma, već je sadržavala i snažne elemente egalitarizma, zadržavajući strukturalnu homolognost sa do tada vladajućom socijalističkom ideologijom (Lazić, 2011: 69). Ovo je dovelo do relativno dugotrajnog perioda u okviru kojeg su koegzistirali elementi dvaju sistema, bez jasne prevage jednog od njih, ali i bez konsenzusa o poželjnosti krajnjeg ishoda.

96 Dodajmo ovome i to da je u Hrvatskoj proces postsocijalističke transformacije praćen napuštanjem ideje jugoslovenstva i njenom zamenom evropejstvom. Kako navodi Duško Sekulić, etnički nacionalizam u Hrvatskoj i Sloveniji, sa svojom antikomunističkom dimenzijom, išao je ruku pod ruku sa idejom da su ove zapadne republike bliže Zapadnoj Evropi, odnosno da pripadaju jednom drugačijem civilizacijskom krugu od „istočnih“ naroda. Na taj način je etnonacionalizam, barem u prvom periodu nakon raspada zajedničke države, bio združen sa naglašenim evropejstvom (Sekulić, 2014: 99), potpomažući, na idejno-političkom planu, procese transformacije i njihovo izjednačavanje sa evropskim integracijama (postsocijalistička se transformacija shvatala kao povratak hrvatskog društva civilizacijskom okviru kojem „prirodno“ pripada).

Da rezimiramo, u iniciranju političke (i ekonomske) transformacije dvaju društava, ključnu ulogu su imali pripadnici socijalističke nomenklature. Međutim, usled različitog izbornog uspeha pripadnika nomenklature, implementaciju političkih reformi su, u dva društva, vršili akteri čija je pozicija počivala na različitim strukturnim pretpostavkama: u Hrvatskoj je ova uloga pripala nekadašnjim opozicionim snagama, dok je u Srbiji došlo do kontinuiteta grupacije na vlasti. S obzirom na navedene razlike u pogledu aktera koji su izvršili promenu, i legitimacijska uporišta novih vladajućih elita morala su biti drugačija: u Hrvatskoj su se temeljila na kritici socijalističkog poretka (koja je uspešno spajana sa nacionalističkom mobilizacijom i ideologemom o povratku među evropske „civilizovane“ narode), dok su u Srbiji počivala na pokušajima da se uspostavi kontinuitet sa nekim elementima prethodnog sistema (na političkom planu, Miloševićev režim je nastojao da svoj nacionalistički diskurs zakloni iza deklarativnog zalaganja za ideju očuvanja kontinuiteta Jugoslavije, dok je na ekonomskom planu svoju poziciju gradio kroz demagogiju zaštite interesa radnika).

Uprkos akterskim razlikama, oba režima su sopstvena legitimacijska uporišta zasnivala na nacionalističkoj mobilizaciji širih društvenih grupa. Upravo je ratna situacija (u Srbiji dodatno praćena međunarodnom izolacijom) omogućila održavanje vladajućih grupacija na vlasti tokom čitave desete decenije dvadesetog veka, i to: 1. oslanjanjem na nacionalistički diskurs kako bi legitimisali svoju vladavinu (pri tome, tokom prve polovine devedesetih godina, oba režima su uživala nesumnjivo široku podršku stanovništva), i 2. korišćenjem vanrednih okolnosti u kojima su se našle dve države, kako bi derogirali rad krhkih demokratskih institucija i delimično suspendovali neka od osnovnih građanskih prava.⁹⁷ Ratna situacija i raspad države praćen etničkim sukobima omogućili su, pri tome, snažnu mobilizaciju stanovništva na nacionalističkim osnovama, omogućivši vladajućim grupacijama u oba društva da održavaju svoje pozicije pomoću „paternalističkih, polu-autoritarnih“ režima (Cohen, 1997: 84). Pri tome, snažna nacionalistička orijentacija institucionalno je posredovana od strane crkava, medija, ali i vodećih naučnih ustanova (Dragović-Soso, 2004), dok je masovno prihvatanje nacionalističke ideologije bilo potpomognuto već narečenom i više puta empirijski utvrđenom široko rasprostranjenom autoritarnošću stanovništva, koja podrazumeva spremnost da se slede

97 Primera radi, oba režima počivala su na koncentraciji vlasti u rukama vladajućih ličnosti – Tuđmana i Miloševića (up. Antić, 1995; Zakošek, 1993), snažnoj kontroli nad represivnim državnim aparatima – vojskom, policijom i bezbednosnim službama, na gušenju medijskih sloboda i ograničenoj nezavisnosti delovanja sudske vlasti, menjanju izbornih pravila u skladu sa sopstvenim interesima (up. Cohen, 1997. i Miller, 1997); pored toga, odbijanjem da priznaju pobedu opozicije na lokalnim izborima, 1995. u Hrvatskoj i 1996. u Srbiji, oba režima su nastojala da suspenduju demokratske procedure izbora onda kada to nije bilo u njihovom ličnom interesu itd.

zahtevi koji dolaze sa društvenog vrha (Lazić, 2005: 53–54; Šiber, 2005). U takvoj situaciji vladajućim grupacijama, koje su na nacionalističkom talasu izgradile legitimacijsku osnovu svoje vlasti, bilo je moguće da kontrolišu neke od ključnih društvenih sfera (medije, sudstvo, policijski aparat) i, što je još važnije, da koristeći svoju političku poziciju, kontrolišu brzinu i način ekonomske transformacije i izvrše konverziju političkih u ekonomske resurse (up. Lazić, 2000: 30; Cohen, 1997: 90).

Snažna nacionalna homogenizacija na etničkim osnovama suštinski je otežavala razvoj pluralističkog društva, u okviru kojeg bi interesi različitih društvenih grupacija bili artikulisani u obliku raznovrsnih ideoloških paradigmi i institucionalizovani u vidu političkih organizacija (stranaka), vodeći „asimetričnim stranačkim mobilizacijama“ (up. Henjak, 2011). Ukoliko se poslužimo terminologijom Stepana i Linca (Linc & Stepan, 1998), nije došlo do formiranja nezavisnog političkog i civilnog društva, kao neophodnih arena u konsolidaciji demokratskog poretka. Postavljanjem nacionalnog pitanja kao centralnog, politička arena je apsorbovala sve druge društvene sukobe. Situacija etničkih konflikata je, na taj način, proizvodila etničku homogenizaciju društava, onemogućavajući da drugi oblici društvenih podela dobiju svoju političku artikulaciju (razlika je u tome što je nacionalno pitanje u Hrvatskoj „zatvoreno“ 1995. godine, preuzimanjem državne kontrole nad teritorijama koje su držali pripadnici srpske etničke manjine, dok je Srbija bila suočena sa nizom otvorenih nacionalnih pitanja koja su proizvodila etničke konflikte, otežavajući jasno definisanje državnih granica i teritorije, održavajući nacionalno pitanje u stalnom – manifestnom ili latentnom – političkom fokusu). U situaciji u kojoj su se vladajuće grupacije, u oba društva, uspešno nametnule i bivale prepoznate kao (manje ili više ekskluzivni) čuvari („ugroženih“) nacionalnih interesa, a civilno polje bilo nedovoljno razvijeno i razdrobljeno, formiranje efikasne opozicije, koja bi predstavljala realnu pretnju na izborima, bilo je teško očekivati. Uspostavljanje demokratskih procedura je u ovim društvima suštinski bilo združeno sa autoritarnom vladavinom („takmičarski autoritarizam“ – up. Vladislavljević, 2010: 14), gde dolazi do čestih uzurpacija tek uspostavljenih demokratskih institucija i kršenja demokratskih pravila. Rešavanjem (ili delimičnim odlaganjem rešavanja) nacionalnog pitanja i prestankom neposredne ratne opasnosti, druge društvene podele došle su u fokus političkih borbi (ekonomske, socijalne, regionalne), omogućavajući opozicionim partijama da uzdrmaju neprikošnovenost vladajućih garnitura (u Hrvatskoj, na lokalnim izborima 1995. godine, a u Srbiji 1996), da bi do (prve!) smene vlasti u postsocijalističkom periodu, u oba društva, došlo tek 2000. godine.

Ovome treba dodati i različitu poziciju koju su dva društva imala u okviru međunarodne zajednice: nova hrvatska vladajuća elita je svoju

poziciju gradila na kritici socijalizma (i u tom smislu se preporučivala kao poželjan partner međunarodne zajednice u situaciji kada je socijalizam odlazio sa istorijske pozornice), dok se sastav srbijanskog rukovodstva u odnosu na socijalistički period praktično nije promenio (niti je, za razliku od reformistički usmerenih rukovodstava Slovenije i Makedonije, iskazivao jasan ideološki otklon od prethodnog sistema), utičući na dominantnu percepciju ovog režima kao atavizma prošlih vremena (naravno, ovakvoj percepciji je nesumnjivo doprinela i spoljnopolitička orijentacija prema Rusiji). Ratna situacija i neskrivena vojna umešanost Srbije u sukobe na teritorijama Hrvatske i Bosne i Hercegovine dodatno su otežali njevu poziciju na međunarodnom planu, vodeći je u gotovo desetogodišnju međunarodnu izolaciju, koja će, između ostalog, odrediti specifičan tok transformacije ovog društva. Dok je relativna otvorenost Hrvatske prema Zapadu i rano zadobijanje podrške zapadnih saveznika (pre raspada Jugoslavije) otvarala mogućnost da ovo društvo nešto ranije otpočne pregovore vezane za procese evrointegracije (što je, sa svoje strane, vodilo jačanju međunarodnih pritisaka ka institucionalnim reformama koje bi bile usaglašene sa evropskim normativima, kao i ka striktnijoj kontroli implementacije demokratskih procedura), međunarodna izolacija je pružala širi manevarski prostor pripadnicima vladajuće elite u Srbiji da kontrolišu i usmeravaju transformacijske procese u skladu sa sopstvenim interesima (uključujući i povremenu primenu represivnih mera prema predstavnicima civilnog društva i opozicionih partija). Uslovi za demokratizaciju političkog poretka su, na taj način, nešto ranije stvoreni u Hrvatskoj nego u Srbiji, omogućavajući da liberalno-demokratska načela u ovom društvu dobiju svoje snažnije i dublje utemeljenje.

* * *

Koncentracija političke i ekonomske moći u rukama malobrojnih grupacija koje su se nalazile na čelu novoformiranih država (u Srbiji se radilo o pripadnicima nekadašnje kolektivno-vlasničke klase koji uspevaju konverzijom resursa da se profilišu kao značajan deo nove ekonomske elite, zajedno sa novonarastajućim preduzetničkim slojem, čija je pozicija počivala na akumulaciji kapitala uz pomoć legalnih, ilegalnih i polulegalnih aktivnosti; u Hrvatskoj se pripadnicima bivše, kolektivno-vlasničke klase masovnije pridružuju i preduzetnici iz dijaspore, koji su finansijski potpomagali vladajuću stranku, ali i „ratni preduzetnici“ – up. Bolčić, 1994: 106; Lazić, 2000: 43; Hodžić, 2008: 122; Cohen, 1997: 91) omogućila im je da uslove sopstvene reprodukcije nametnu kao uslove reprodukcije celog društva. Dominacija jedne grupacije koja nastoji da što više uspori procese transformacije u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih

odnosa, kako bi mogla nesmetano da izvrši konverziju resursa na što široj osnovi, omogućena je opstrukcijom rada nekih od ključnih institucija pravne države (pre svega, sudstva). S druge strane, ratna situacija, pravna nesigurnost i ekonomski krah doveli su do bujanja crne ekonomije i polulegalnih ekonomskih aktivnosti (u Srbiji su te aktivnosti pospešene ekonomskim sankcijama), koje su pripadnicima ratnoprofiterskih i kriminalnih grupacija omogućili „prvobitnu akumulaciju“ kapitala, a većem delu stanovništva bile jedina preostala strategija ekonomskog preživljavanja (videti u: Babović i Cvejić, 2002). Pojedini autori će, u nastojanju da definišu sistem koji se na taj način formirao, posegnuti za Veberovim konceptom *političkog kapitalizma* – kojim se opisuje sistem zasnovan na takmičenju ekonomskih aktera za povlastice i privilegije koje dodeljuje uzak sloj vladajuće grupacije (Antonić, 1993; Arandarenko, 2000; Županov, 2002; Sekulić & Šporer, 2000) – pa čak i za nešto radikalnijim konceptima *neopatrimonijalizma* i *patrimonijalnog klijentelizma* (Katunarić, 1995; Ilišin, 2008), odnosno *ortačkog kapitalizma* (Franičević, 2002).

Specifičan karakter ovih promena nije doneo radikalnu izmenu u sastavu onih koji su zauzimali elitne položaje (cirkulaciju elita), već je, upravo suprotno, doveo do njene „adaptivne rekonstrukcije“ (Lazić 2000; Hodžić, 2008) tokom koje, kako je to ranije Marks primetio, dolazi do saveza između društvenih slojeva u sponu (u ovom slučaju preduzetničke elite sastavljene od ratnih profitera i kriminalaca, ali i drugih grupacija, koje su zahvaljujući bliskosti sa vladajućim političkim krugovima ili koristeći neregularne ekonomske uslove, uspele da steknu ekonomski kapital) sa članovima već ustanovljene (političke) elite (Botomor 2008: 68), koja je uspešno konvertovala ranije akumulisane organizacijske resurse u ekonomsku i političku dominaciju prilagođenu novom tipu društvenog poretka (Lazić 2000; Sekulić & Šporer, 2000; Katunarić, 1995: 267). Ipak, suštinska zavisnost novih ekonomskih elita od politički dominantne grupacije, heterogenost sastava, neizvesno privredno okruženje i uslovi poslovanja, usloveli su da se ova grupacija teško mogla, pogotovo u relativno kratkom vremenskom periodu, konsolidovati kao zasebna društvena klasa, te su neki autori, doduše dosta naivno, požurili da proglase nastanak *kapitalizma bez kapitalista* (na primer, Eyal, Szelenyi & Townsley, 1998). S druge strane, interes ovih grupacija za stabilizaciju političke i pravne situacije (a posebno za sigurnost privatne svojine), kao i međunarodne zajednice za pacifikaciju regiona, odrediće potrebu za promenu režima u obe države i intenziviranje transformacijskih procesa (Lazić, 2005).

Dakle, prvi period postsocijalističke transformacije oba društva obeležen je rastakanjem starog, komandno-planskog sistema društvenih odnosa i uvođenjem elemenata sistema zasnovanog na političkom pluralizmu i tržišnoj ekonomiji, odnosno kapitalističkih društvenih odnosa. Na

institucionalnom nivou, ovaj proces je započeo već osamdesetih godina, prvo spolja diktiranim programom „ekonomske stabilizacije“, kojim se postepeno prelazilo na tržišnu regulaciju ekonomije, a potom i zakonskim rešenjima kojima je ozakonjeno privatno vlasništvo (Zakon o radnim odnosima, 1988) i stvorene pretpostavke za transformaciju društvenog vlasništva (Savezni zakon o privatizaciji iz 1990. godine, nakon kojeg su i Srbija i Hrvatska, tokom 1991, donele sopstvene, republičke zakone o privatizaciji). Ove institucionalne promene nisu bile praćene istim legitimacijskim utemeljenjem u dva društva. Naime, dok su tržišne reforme u Srbiji predstavljene kao produbljivanje radničkog samoupravljanja kroz neizbežnu modernizaciju, odnosno kao tzv. tržišni socijalizam (gde se Milošević uspešno nametnuo ne samo kao čuvar nasleđa jugoslovenske revolucije nego i kao zaštitnik radničkih prava – up. Musić, 2013: 17), nova hrvatska elita nije morala da vrši slične ideološke manevre da bi dobila saglasnost širih društvenih grupa za otpočinjanje reformi: tržišne reforme, zajedno sa uspostavljanjem višepartijskog sistema, predstavljale su nerazdvojni paket mera kojima se pravio otklon od jugoslovenskog socijalističkog nasleđa oko koga je postignut širok društveni konsenzus, pobedom HDZ-a na izborima. Razgradnjom „samoupravnog“ socijalističkog sistema i potiskivanjem društvenog vlasništva, komandni karakter sistema zamenjen je političkom dominacijom novih elita (koje su, svojim sastavom – u Srbiji znatno izraženije nego u Hrvatskoj (up. Lazić, 2011. i Hodžić, 2008) – zadržale kontinuitet sa starom kolektivno-vlasničkom klasom, iako su se društvene osnove njene reprodukcije promenile. Pri tome, etatizacijom nekadašnjeg društvenog vlasništva, elite su, u oba društva, faktički zadržale kontrolu i nad ekonomskim resursima zemlje, što im je omogućilo da izvrše konverziju političkih i organizacionih resursa u privatno vlasništvo. Privatizacija se, na taj način, pojavljuje kao primarni mehanizam vladajućih elita za akumulaciju kapitala, odnosno preraspodelu vlasništva u sopstvenu korist (Lazić, 2011: 72), te njihovo etabliranje kao nove bužoaske klase (Hankiss, 1990).

Proces transformacije društvenog vlasništva, tokom prve tranzicione decenije, pokazivao je određene sličnosti u dva društva: promenama zakonske regulative, tempo, obuhvat i modeli privatizacije su se menjali u skladu sa interesima vladajuće grupacije; privatizaciju je pratio proces „tihe etatizacije“, kojim je kontrola vladajuće grupacije nad ekonomskim resursima postala ogoljena; tokom prvog talasa samo je mali broj preduzeća privatizovan, dok su velika, strateška preduzeća ostala pod kontrolom države (o specifičnostima privatizacije u Srbiji i Hrvatskoj, videti: Zec i Živković, 1997; Franičević, 1999; Štulhofer, 1998). Ipak, za razliku od Srbije, u kojoj je vladajuća elita usporavala procese privatizacije (poništanjem izvršenih privatizacija i zakonskim odredbama kojima vlasnička

transformacija nije bila obavezujuća za preduzeća, a obuhvat preduzeća koja su mogla biti privatizovana ograničen – up. Uvalić, 2010; Zec & Živković, 1997), u Hrvatskoj je, nakon 1994. godine, došlo do njenog ubrzanja (up. Cohen, 1997: 90).⁹⁸ Uprkos razlikama u tempu i modelima privatizacije, tendencije koje su se ispoljile u procesima privatizacije u dva društva bile su slične: usled dominacije političkih elita nad ekonomskom sferom, vlasnička transformacija je poslužila za prvobitnu akumulaciju kapitala nove ekonomske elite (u Srbiji je ona mahom bila sastavljena od predstavnika nekadašnje nomenklature, koji su zadržali direktorske pozicije – a potom ih iskoristili u procesima unutrašnje privatizacije za preuzimanje vlasništva nad preduzećima, ratnih profitera i novonarastajućeg sloja tajkunskih preduzetnika, dok su u Hrvatskoj, pored pomenutih grupacija, značajnu ulogu dobili i preduzetnici iz dijaspore, bliski vladajućoj stranci – up. Bartlett, 2003; Sekulić & Šporer, 2000; Cohen, 1997: 90). Novi tip društvenih odnosa koji se oblikovao u velikoj meri je počivao na sprezi između države i novih vlasnika kapitala, gde se nova ekonomska elita formirala na bazi političke lojalnosti (Sekulić & Šporer, 2000; Katunarić, 1995). Ipak, usled produžene državne (odnosno, direktne političke) kontrole nad ekonomskim resursima u Srbiji u odnosu na Hrvatsku, prvu fazu ekonomske transformacije karakteriše blokiranost – u slučaju Srbije, odnosno usporenost – u Hrvatskoj. Drugim rečima, tip kapitalističkih odnosa koji se oblikovao u ovim društvima (gde je tržišna regulacija ekonomije bila poduprta manje ili više snažnom državnim intervencijom, širokim diskrecionim ovlašćenjima vladajućih struktura, u ekonomskim procesima u Srbiji i dominacijom državnog nad privatnim vlasništvom), značajno je odudarao od idealnotipskih – tržišnoliberalnog i tržišnokoordnisanog – modela (up. Hall & Soskice, 2001), vodeći uspostavljanju državocentričnog kapitalizma, u slučaju Srbije (Lazić & Pešić, 2012), odnosno tajkunskog (političkog, ortačkog) kapitalizma, u slučaju Hrvatske (Sekulić & Šporer, 2000; Franičević, 2002).⁹⁹ Kapitalizam se, na taj način,

---

98 Do 1995. godine svega 11% ukupnog broja preduzeća ostalo je u većinskom državnom vlasništvu (sa 44% potpuno i 45% delimično privatizovanih preduzeća – up. Gregurek, 2001: 167).

99 Iako treba naglasiti da sintagma državocentrični (ili državno kontrolisani) kapitalizam vrlo lako može biti primenjena i na Hrvatsku, odnosno barem jedan period njene transformacije. Naime, podaci za 1995. godinu pokazuju da je u Hrvatskoj, naizgled, izvršena dramatična promena strukture vlasništva: naime, svega 1,8% od broja svih preduzeća ostalo je u državnom vlasništvu (doduše zapošljavajući još uvek gotovo 1/3 svih zaposlenih), 94,6% preduzeća je bilo u privatnom vlasništvu (zapošljavajući 40,5% zaposlenih), a ostatak – 3% – u mešovitom sektoru (sa 35,3% zaposlenih). Međutim, kako Sekulić i Šporer (2000) navode, radilo se o koncentraciji vlasništva u državnim rukama (kroz državno i mešovito vlasništvo), u kojima je ostalo svega 4,8% ukupnog broja preduzeća, ali i više od dve trećine od ukupnog broja zaposlenih.

u uslovima periferijskog priključivanja globalnoj podeli rada, pojavljuje kao „ekonomska kristalizacija države“ (Mann, 1993: 322).

Uporedo sa procesima vlasničke transformacije, koji će oblikovati novu strukturu društvenih odnosa, postsocijalistička transformacija gotovo svih istočnoevropskih društava praćena je snažnim padom ekonomskih aktivnosti i industrijske proizvodnje, nezaposlenošću, siromaštvom i padom društvenog standarda (Berend, 2001: 362). Usled rata i gubitka unutrašnjih tržišta nastalog raspadom zemlje, društva Srbije (dodatno opterećeno ekonomskim sankcijama i međunarodnom izolacijom) i Hrvatske (koja u prvim godinama transformacije nije imala kontrolu nad jednim delom svoje teritorije) bila su još drastičnije pogođena.¹⁰⁰ Pored toga, u obe države rastu javni izdaci za vojsku, uz istovremeni kolaps poreskog sistema, naročito izražen u Srbiji (up. Uvalić, 2010: 55; Nestić i dr., 2001: 238). Ovako drastični efekti transformacije zahtevali su državnu intervenciju, pre svega u oblasti redistribucije dobara, kako bi se šok ravnomerno rasporedio na sve slojeve (Mrkšić, 2000: 260), čime je, i pored proklamovanog prelaza na tržišnu privredu, državni paternalizam u oblasti ekonomije i dalje opstajao (up. Bolčić, 1994).¹⁰¹

Međutim, za razliku od Hrvatske koja, neopterećena sankcijama i ekonomski otvorena za spoljašnje uticaje (up. Lazić & Cvejić, 2010), već od 1994. godine beleži ekonomsku stabilizaciju i porast većine makroekonomskih indikatora razvoja (doduše, koji ni 2000. godine nisu ni izbliza bili na nivou iz 1990. godine; up. Nestić i dr., 2001; EBRD, 2001), usled međunarodne izolacije, drastičnog pada privrednih aktivnosti, ali i uopšteno, usled nižeg dostignutog stepena ekonomske modernizacije, ekonomski oporavak Srbije je značajno kasnio. Kao posledica toga, institucionalizacija elemenata tržišne privrede u Hrvatskoj, iako usporena ratnim prilikama, imala je brži tempo nego u Srbiji (o efektima institucionalnih tržišnih reformi dvaju društava, u ovom periodu, videti EBRD, 2001) u kojoj su, s druge strane,

100 Tako ukupan BDP Hrvatske u 1993. godini iznosi svega 49,2% od vrednosti iz 1990, stopa industrijske proizvodnje pada na 56,2%, stopa nezaposlenosti raste za 157,3% (i iznosi 15,7%), stopa investicija opada na svega 17,6%, a stopa inflacije raste na neverovatnih 1150% (Vojnić, 1994; Cohen, 1997: 110; EBRD, 1998). Istovremeno, podaci za Srbiju pokazuju još drastičnije ekonomske posledice: 1993. godine beleži se pad u BDP za 72,9%, u odnosu na 1990. (Uvalić, 2010: 54), pad industrijske proizvodnje za 77% (Uvalić, 2010: 54; Mrkšić, 2000: 254); povećanje stope nezaposlenosti na 23,1% (Uvalić, 2010: 55); pad realnih zarada od 76% u odnosu na 1991. (Vujović, 1995: 92); hiperinflaciju koja je 1993. iznosila neverovatnih 11650000000000% (Uvalić, 2010: 54).

101 Primera radi, umesto liberalizacije tržišta, u Srbiji država donosi niz administrativnih mera kojima su regulisane ekonomske aktivnosti: selektivno zamrzavanje cena, limitiranje i kontrola zarada, zaštita preduzeća od bankrota, zabrana otpuštanja radnika, direktno subvencionisanje preduzeća pogođenih embargom putem emisije novca itd. (up. Uvalić, 2010: 63; Arandarenko, 2000: 360).

bili stvoreni uslovi za relativno dugotrajno paralelno egzistiranje elemenata tržišne, državno regulisane i sive i crne ekonomije (up. Lazić & Cvejić, 2010). S druge strane, iako su masovna otpuštanja viška radne snage u Hrvatskoj takođe zahtevala snažne mere državne redistributivne politike (čije je sprovođenje, usled masovnih prevremenih penzionisanja,¹⁰² uglavnom bilo usmereno preko penzionih fondova i mera materijalne potpore namenjene ratnim veteranima), postepeni ekonomski oporavak Hrvatske i porast društvenog standarda vodili su smanjenim potrebama za redistributivnom ulogom države, kakva je postojala u Srbiji. Pri tome, iako podaci pokazuju da je ovde, kao i u Srbiji, posebno tokom ratnih godina, cvetala (od države tolerisana) siva ekonomija (čiji je udeo u BDP-u, sredinom devedesetih, iznosio 25%), njen je obim bio znatno slabiji (u istom periodu udeo sive ekonomije u BDP-u Srbije iznosio je i celih 50%) i u konstantnom padu od sredine devedesetih godina (Lazić & Cvejić, 2010: 11). Međutim, i pored navedenih razlika u brzini i efektima ekonomske transformacije i privrednog oporavka, u oba društva je smena vladajućih režima i konačna prevalencija novog sistema društvenih odnosa usledila tek kada je došlo do formiranja koalicije širih društvenih grupacija (mahom preduzetnika i stručnjačkih srednjih slojeva, ali u dobroj meri i industrijskog radništva) čiji su se interesi za normalizaciju političkog i ekonomskog života podudarili (mada su motivi za to bili sasvim različiti).

* * *

Pored procesa koji su obeležili transformaciju političkog i ekonomskog podsistema tokom devedesetih godina, neophodno je osvrnuti se i na procese društvene restratifikacije koji su se neminovno desili sa promenom dominantnog tipa društvenih odnosa. Kao što je rečeno, početne godine transformacije (u Hrvatskoj je ovaj period trajao nešto kraće nego u Srbiji) obeležene su ekonomskim krahom i opštim osiromašenjem, koje je pogodilo (iako ne linearno) sve društvene slojeve i dovelo do polarizacije društva na malobrojnu grupu koja se obogatila i ostatak stanovništva čiji je materijalni standard značajno opao (up. Vujović, 1995; Mrkić, 2000; Cohen, 1997). Ova polarizacija nije dovela do brisanja klasno-slojnih razlika, koje su opstajale, ali su se, u promenjenim okolnostima, obrasci i mehanizmi njihovog ispoljavanja promenili.

Postsocijalistička transformacija je, usled promene načina reprodukcije društvenih odnosa, nužno predstavljala i proces konstituisanja novog klasnog sistema. Ove promene (koje su, iako ne identične, bile u značajnoj

---

102 U Hrvatskoj je značajan broj zaposlenih, tokom prvih godina transformacije, isključen iz procesa rada, pa je tako broj penzionera u periodu 1991–1995. gotovo udvostručen (Hodžić, 2005: 550).

meri slične u dva društva, uz izuzetke koji se mogu pripisati specifičnostima njihove transformacije) započele su već u okviru socijalističkog sistema, krajem osamdesetih godina, onda kada su sukobi oko dominantnih položaja unutar nomenklature manje ili više uspešno predstavljeni kao pitanje nacionalnog, odnosno državnog opstanka (Lazić, 2011: 71). Kao što je već rečeno, pitanje systemske promene, u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, u Hrvatskoj je shvatano kao sredstvo nacionalnog oslobođenja, i na tom osnovu je i izvršena široka mobilizacija stanovništva. S obzirom na to da su u ovom procesu bile uspešnije opozicione (disidentske) grupe, one će predstavljati i glavnu regrutnu bazu za pripadnike nove političke elite (regrutacija ekonomske elite, pri tome, prvenstveno će se vršiti iz redova niže pozicioniranih članova nekadašnje nomenklature, stručnjačkih slojeva, ali i iz vansystemske kategorije privatnika, te delova nekadašnje političke emigracije) (Hodžić, 2008: 117). S druge strane, primarni impulsi ka otpočinjaju systemskih promena u Srbiji su dolazili od strane srednjih slojeva i intelektualne opozicije (koja će, kao i u Hrvatskoj, zajedno sa pripadnicima stručnjačkih grupacija i bivšim pripadnicima nomenklature postati glavna regrutna baza za novu političku elitu – up. Lazić, 2011), iako će republičko partijsko rukovodstvo (motivisano spolja nametnutom nužnošću promene u globalnom kapitalističkom okruženju) vrlo brzo i samo usvojiti datu strategiju, stavljajući se na čelo transformacijskih procesa (otuda je u Srbiji, u odnosu na Hrvatsku, u značajnijoj meri prisutan personalni kontinuitet u sastavu političke elite tokom devedesetih godina (Lazić, 2000). U oba društva je totalizujući društveni monopol nomenklature zamenjen političkom dominacijom nove vladajuće grupacije, kojim je, kako je već naglašeno, osigurana kontrola nad ekonomskim resursima (up. Lazić, 2011: 71), iako treba naglasiti da je novi sistem društvenih odnosa tendencijski vodio pluralitetu elita, shodno razdvajanju kontrole nad ključnim društvenim podsistemima i promenjenim osnovama na kojima se vršila reprodukcija vladajuće grupe, odnosno tipu resursa na osnovu kojih se sticao ili održavao vladajući položaj (up. Lazić, 2000). Na taj način pripadnici bivše nomenklature bili su u prilici da izvrše konverziju organizacionih ili političkih resursa u ekonomski kapital, pri čemu je glavni mehanizam redistribucije vlasništva predstavljao proces privatizacije (pri tome, treba naglasiti da je ovaj mehanizam, u prvom periodu postsocijalističke transformacije, bio značajniji za redistribuciju bogatstva u Hrvatskoj nego u Srbiji, u kojoj će on dobiti na značaju nakon 2000. godine, kada dolazi do ubrzane vlasničke transformacije preduzeća). Pored toga, usled rata (koji je neposredno zahvatio teritoriju Hrvatske) i međunarodne izolacije u vidu ekonomskih sankcija (kojima je bila izložena Srbija), uz pomoć polulegalnih i ilegalnih mehanizama (koje je država tolerisala, a ponekada i podsticala), deo nove

ekonomske elite izvršio je takozvanu prvobitnu akumulaciju kapitala, koji je potom investirano bilo u kupovinu državnih preduzeća bilo u pokretanje sopstvenih privatnih preduzeća. Konačno, novu ekonomsku elitu su sačinjavali i „uspešni“ privatni preduzetnici, koji su iskoristili ekonomski povoljno okruženje tokom prve polovine devedesetih (građanski rat i hiperinflaciju – up. Lazić, 2011: 76) za osnivanje sopstvenih preduzeća i akumulaciju kapitala (pri tome, veliki deo ove grupacije u Hrvatskoj sačinjavali su povratnici iz dijaspore, koji su, usled bliskosti sa vladajućom partijom, imali povlašćeni položaj u privatizaciji preduzeća ili u dobijanju poslova sa državom /Sekulić & Šporer, 2000/).

Ipak, u meri u kojoj su turbulentni politički i ekonomski uslovi u dva društva omogućili jezgru kapitalističkih klasa u nastajanju da izvrše prvobitnu akumulaciju kapitala, oni su kasnije postali prepreka za njegovu normalnu reprodukciju (naročito u Srbiji, koja se nalazila u ekonomskoj izolaciji). Pored toga, Srbiju je pratila još jedna specifičnost: jedan deo nove ekonomske elite bio je zainteresovan za smenu režima i normalizaciju ekonomskih odnosa kako bi se proširena reprodukcija kapitala nesmetano odvijala (naravno, ovakva motivacija delimično je ishodila i iz činjenice da je njihova uspešnost na „tržištu“ u značajnoj meri bila ugrožena neloyalnom konkurencijom koja je dolazila iz redova vladajućoj partiji bliskih preduzeća); međutim, deo elite (mahom direktora državnih preduzeća i delova aparata vlasti) koji još uvek nije stigao da konvertuje svoje resurse u privatni kapital, kao i oni koji su kapital stekli na nelegalan način (u strahu od mogućih preispitivanja porekla kapitala) bio je zainteresovan za očuvanje postojećeg režima (up. Lazić, 2011: 76). Ovi suprotstavljeni interesi delova ekonomske elite (koji su, pri tome, karakterisali i hrvatsko društvo) imali su različite implikacije po opstanak režima na vlasti. Naime, tek onda kada je većinski deo ove grupacije imao interes ka normalizaciji tržišne ekonomije (i očuvanju sigurnosti privatnog vlasništva), vladajući režimi su smenjeni.

Druga društvena grupacija koja je od značaja za proces demontiranja socijalističkog sistema društvenih odnosa i formiranje kapitalizma, u oba društva, bili su srednji slojevi (sastavljeni od kategorija nižih rukovodilaca, stručnjaka, ali i novoformirane grupe sitnih preduzetnika). Naime, ako vladajuće grupacije predstavljaju glavnog delatnog aktera u procesu sistemске promene (u oba društva, kao što smo videli, zametke nove vladajuće grupacije treba tražiti u pripadnicima socijalističke nomenklature, iako joj se pridružuju i pripadnici drugih – pre svega srednjoklasnih – grupacija), manje ili više uspešno namećući svoju interpretaciju društvene realnosti širim društvenim grupama, uloga srednjih slojeva je u ovom procesu pre svega medijatorska. Oni se pojavljuju ili kao aktivni kreatori novog legitimacijsko-ideološkog uporišta (organski intelektualci, u gram-

šijevskom smislu), ili kao njegovi pasivni diseminatori (tradicionalna inteligencija). Uloga srednjih slojeva u ovim procesima samo se donekle razlikovala u dva društva: naime, dok su u Hrvatskoj oni bili mobilisani od strane opozicionih grupacija, na nacionalističkoj i antisocijalističkoj osnovi, u Srbiji su se delovi vladajuće nomenklature nametnuli kao predvodnici sistemskih promena i mobilizatori širih društvenih grupa – između ostalih i srednjih slojeva (amortizujući i pasivizirajući njihov opozicioni potencijal). Interesi ovih grupacija ka uspostavljanju sistema zasnovanog na tržišnoj ekonomiji i političkom pluralizmu ishodili su iz činjenice da su one u socijalizmu iskazivale težnju ka autonomnoj upotrebi resursa kojima su raspolagali, a koja je u datim istorijskim okolnostima (akutne ekonomske krize), pored ograničenja koja su ishodila iz dominantne logike društvene reprodukcije, dodatno otežavana neefikasnošću ekonomskog sistema. Prihvatanjem vrednosno-ideoloških obrazaca kapitalističkog okruženja (individualizma, liberalizma, takmičenja, meritokratskog zasnivanja društvene hijerarhije itd. – up. Lazić, 2011: 235), u značajnoj meri omogućenih i usled privredne i kulturne otvorenosti jugoslovenske države prema Zapadu, one su imale ključnu ulogu u delegitamaciji socijalističkog društvenog poretka (služeći, pri tome, kao glavni rezervoar za popunjavanje redova nove političke elite – up. Hodžić, 2008; Lazić, 2011). Uspostavljanjem novog sistema društvenih odnosa, na tržišnim i pluralističkim osnovama, stvoreni su i novi uslovi za reprodukciju ove grupacije, omogućivši u socijalizmu marginalizovanoj kategoriji privatnih vlasnika da se pojavi kao jezgro nove srednje klase, pored „starih“ slojeva stručnjaka i nižih rukovodilaca. Međutim, iako su srednji slojevi (pri tome, u početnim godinama transformacije oni se svakako nisu mogli konstituisati kao homogena društvena grupacija) predstavljali glavnog „partnera“ vladajuće grupacije u razgradnji elemenata starog i uspostavljanju i stabilizaciji novog sistema društvenih odnosa, usled specifičnih okolnosti u kojima se odvijala transformacija dvaju društava, pogotovo tokom prve polovine devedesetih godina, samo je mali deo srednjoklasnih grupacija uspeo da kapitalizuje svoju podršku promenama (mahom, usled bliskosti sa vladajućim partijama, dolazi do njihovog uspona bilo među vladajuću političku elitu, bilo među preduzetničke grupacije – up. Hodžić, 2008; Lazić, 2011). Za stručnjački deo ove grupe transformacija je donela dramatično pogoršanje materijalnog standarda (naročito u Srbiji – up. Vujović, 1995), iako su im na raspolaganju stajali resursi kojima druge – pre svega niže pozicionirane – grupacije nisu raspolagale (nasleđene materijalne beneficije iz prethodnog sistema, kulturni i socijalni kapital), dok su sitni preduzetnici bili drastično pogođeni pogoršanjem materijalnog standarda svih društvenih grupa i posledično smanjenom potrošnjom. Drugim rečima, ukoliko je data grupacija igrala aktivnog saveznika vladajuće elite u uspostavljanju

novog sistema društvenih odnosa, usporavanje, odnosno blokada postsocijalističke transformacije ih je opredelila za većinsko uskraćivanje iste podrške (naročito onda kada su goruća pitanja nacionalne ugroženosti bila manje-više rešena ili barem odložena). Manifestan otklon srednjih slojeva od vladajućih režima, Tuđmanovog i Miloševićevog, dobijao je svoje izraze u opadajućoj podršci na izborima (up. Cohen, 1997; Hodžić, 2008; Lazić, 2011), ali i u masovnim uličnim protestima. Konačno, srednja klasa će, zajedno sa delovima nove ekonomske elite, u oba društva, predstavljati glavnu snagu promene režima 2000. godine (naravno, uz tu razliku što je do ove promene u Srbiji došlo kombinacijom izbora i masovnih protesta, pa je angažovanje srednjih slojeva bilo znatno neposrednije, dok je u Hrvatskoj, nakon smrti Tuđmana, opozicija mirnim putem preuzela vlast), pojavljujući se i kao najznačajniji nosioci liberalnih vrednosti.

Ukoliko su vladajuće grupacije i srednji slojevi predstavljali inicijatore sistemskih promena i diseminatore nove (kapitalističke) ideološko-vrednosne matrice, radnička klasa, kao sistemski podređena, resursno deprivirana i u značajnoj meri višestruko atomizovana grupacija u socijalističkom sistemu (o čemu je nešto rečeno u prethodnim poglavljima, a detaljnije videti u: Lazić, 1987; Lazić, 2011), nije uspevala da iznedri značajnije oblike kolektivne akcije koji bi se zasnivali na zaštiti ili unapređenju njenih užegrupnih interesa. Ipak, ni ona nije ostala po strani u procesu razgradnje socijalističkog poretka, pojavljujući se, prvenstveno, kao glavna mobilizacijska baza koju su predstavnici vladajuće grupacije koristili u ostvarivanju sopstvenih interesa. U oba društva, mobilizacija radništva je prvenstveno počivala na nacionalističkim osnovama, a u Srbiji i dodatno podržana populističkim ideologemama o produbljivanju radničkog samoupravljanja i očuvanju socijalne pravde. S obzirom na to da je jugoslovenski samoupravni sistem svoje legitimacijsko uporište crpao iz proklamovane (iako u praksi slabo ostvarivane) radničke kontrole nad proizvodnjom, te da se zasnivao na „zaštiti interesa radničke klase“ (navedeno prema Lazić, 2011: 77), pitanje na koje treba odgovoriti je kakav je splet interesa ili okolnosti motivisao ovu grupaciju za uspostavljanjem novog tipa poretka zasnovanog na principima takmičenja, individualne inicijative/rizika i tržišta kao glavnog regulatora ekonomskih aktivnosti (a koji, po definiciji, nije podržavao njihove interese). U odgovoru na ovo pitanje poći ćemo obrnutim logičkim sledom – dakle, ne od strukturne pozicije ove grupe, već od vrednosnih orijentacija, koje su, doduše, i same dobrim delom generisane mestom društvene grupe u društvenoj strukturi. Naime, ideološka matrica na osnovu koje se osiguravala podrška radništva socijalističkom sistemu bila je prvenstveno egalitaristička (podržana izraženom autoritarnošću stanovištva, ali i nekim realnim pokazateljima poboljšanja uslova života ove grupacije, koje je usledilo nakon uvođenja tržišnih elemenata u ekonomiju

i snažne orijentacije na potrošnju, šezdesetih godina). Ovo suštinski znači da se data grupacija, na vrednosnom planu, karakterisala specifičnom mešavinom vrednosnih orijentacija – od naglašenog prisustva kolektivističko-egalitarnog sindroma (Županov, 1996), preko još uvek prisutnih tradicionalističkih vrednosti (autoritarnosti i patrijarhalnosti), do vrednosti koje su direktno protivrečile logici reprodukcije sistema (materijalizam ili vrednost postignuća – up. Pantić, 1977). Ovome treba dodati i nacionalizam, kao novo legitimacijsko uporište elita, koji je dodatno podržavao i jačao reprodukciju tradicionalističkih vrednosnih obrazaca. Upravo ovo kontradiktorno vrednosno-ideološko (a u suštini i sistemsko) utemeljenje pripadnika radničkih grupacija tokom socijalističkog perioda, omogućavalo je njihovu mobilizaciju za promene u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog pluralizma, uz istovremeno jačanje tradicionalističkih obrazaca. Materijalno deprivilegovano (naročito nakon ekonomske krize koja postaje manifestna osamdesetih godina), organizaciono i politički atomizovano radništvo, čije je vrednosno-ideološko opredeljenje bilo manje ili više konfuzno (pri tome, ista vrednosna konfuzija bila je prisutna u gotovo svim društvenim slojevima – up. Sekulić, 2014; Lazić & Cvejić, 2007), pružilo je masovnu podršku novim/starim elitama za uspostavljanje novog društvenog poretka, i to primarno na osnovu nacionalističke mobilizacije ojačane obećanjima o izlasku iz ekonomske krize putem tržišne modernizacije (pri tome, razlika je u tome što je Tuđman nudio oporavak kroz tržišne reforme ka kapitalističkom društvenom poretku, dok je Milošević date reforme predstavljao kao tržišni socijalizam).

Drugo pitanje na koje valja odgovoriti odnosi se na razloge zbog kojih je ova grupacija, zajedno sa poljoprivrednicima, pre svega u Srbiji, a ništa manje ni u Hrvatskoj, predstavljala snažno uporište vladajućeg režima, uprkos tome što se njena materijalna, i ukupna društvena pozicija, drastično (i apsolutno i relativno – up. Mrkšić, 2000; Vujović, 1995) pogoršala tokom prvih godina transformacije, svrstavajući je među „gubitnike tranzicije“. U nastojanju da odgovore na ovo pitanje, Lazić i Cvejić (2010) navode sledeće razloge: a) snažna redistributivna uloga države (u Srbiji vršena pomoću limitiranja razlika u prihodima, zabrane otpuštanja radnika i kontrole cena, a u Hrvatskoj uz pomoć materijalne potpore ratnim veteranima i ublažavanjem drastičnih posledica masovnih otpuštanja prevremenim penzionisanjem), kojom se nastojalo da se amortizuje drastično osiromašenje pre svega nižih društvenih slojeva i društveno diferenciranje; na taj način, vladajući režimi su se (uspešno) nametali kao „zaštitnici prava radnika“; b) tolerisanjem sive ili čak crne ekonomije kao jedinog izvora prihoda značajnog dela stanovništva (pri tome, jedan od izvora sive ekonomije predstavljao je povratak na poljoprivrednu proizvodnju i korišćenje širokih srodničkih mera podrške, dok je drugi podrazumevao

uključivanje u ilegalne ili polulegalne trgovinske lance), i jedna i druga država su nastojale da izbegnu još drastičnije posledice ekonomskog kraha; c) uz pomoć autoritarne političke kontrole, vladajuće grupacije (u oba društva) uspele su da fragmentiraju radničku klasu, pre svega, kontrolišući sindikate (pri tome, u Srbiji se mahom radilo o kontroli nasleđene sindikalne mreže iz socijalističkog perioda, dok je u Hrvatskoj uspostavljena nova mreža radničkih organizacija, mahom bliskih vladajućoj partiji), što je uslovalo značajan pad u broju članova, a time i redukovane mogućnosti za organizovanje kolektivne akcije (ovome svakako treba dodati i to da je u okolnostima globalne delegitimacije socijalističkog sistema društvenih odnosa, organizacija interesa radništva u okviru levičarskih političkih organizacija faktički bila nepostojeća); d) usled nacionalističke masovne mobilizacije stanovništva, u situaciji neposredne ili posredne ratne umešanosti, socijalno nezadovoljstvo stanovništva je preusmeravano na „spoljne“ neprijatelje. Na taj način, radnički slojevi su tokom prvih godina transformacije i ekonomski i politički pasivizirani, ne učestvujući direktno u sukobima vladajućih grupacija i srednjih slojeva, iako su manje ili više stabilno pružali podršku vladajućim strukturama (pre svega na izborima, a samo izuzetno i u masovnim javnim okupljanjima koja je organizovao vladajući režim, pre svega u Srbiji).

Konačno, sitni poljoprivrednici, sistemski marginalizovana grupa, čiji se udeo tokom socijalističke modernizacije smanjivao, a ekonomski i politički značaj opadao, nisu se direktno uključivali u razgradnju socijalističkih društvenih odnosa. Odbranivši svoje pravo privatnog vlasništva u socijalizmu, oni nisu bili posebno motivisani da se aktivno uključuju u transformacijske procese. S druge strane, usled marginalizovanog društvenog položaja, ni vladajuće elite nisu računale na njihovu masovnu mobilizaciju (iako to ne znači da joj nisu bili podložni, pogotovo kada se radilo o nacionalističkim mobilizacijama). Stabilna podrška koju su davali vladajućim režimima, tokom perioda transformacije, naročito u Srbiji, proizašla je pre svega iz činjenice da se njihov relativni društveni položaj, usled blizine izvora hrane, u situaciji kada ona postaje ograničeno i retko dobro, relativno poboljšao (up. Vujović, 1995; Mrkšić, 2000). Pri tome, ova je podrška bila utoliko izvesnija što su autoritarni oblici društvene kontrole bili izraženiji, a nacionalistički diskursi prisutniji. Usled relativne očuvanosti tradicionalističkih obrazaca života na selu, ova se grupacija pojavljuje kao primarni nosilac tradicionalističkih vrednosti, čije je ispoljavanje bilo potpomognuto vladajućom nacionalističkom ideologijom. Njihova sistemski generisana marginalna pozicija, koja je ishodila u pasivnom saučestvovanju u transformacijskim procesima, teško da je mogla doprineti značajnijem širenju liberalnih vrednosnih orijentacija.

* * *

Da rezimiramo, proces postsocijalističke transformacije oba društva je, naročito u prvom periodu, bio obeležen ambivalentnim tendencijama, koje su proizašle iz paralelnog opstajanja elemenata starog i novog društvenog sistema, kao i još uvek prisutnih vrednosno-ideoloških naslaga iz prošlosti: višepartijski sistem i ustanovljavanje demokratskih institucija bez stvarne demokratizacije društva; napuštanje komandno-planske ekonomije, uz uvođenje tržišta kao regulatora ekonomskih aktivnosti i očuvanu redistributivnu ekonomsku ulogu države; uvođenje privatnog vlasništva bez potpune i transparentne privatizacije; uvođenje koncepta vlasti koja je smenjiva na izborima, uz opstajanje autoritarnih struktura itd. Drugim rečima, radilo se o hibridnim društvenim sistemima u okviru kojih su opstajale institucije i norme karakteristične za stari, odlazeći sistem društvenih odnosa, i novi, koji je tek trebalo da se snažnije konsoliduje. Iako je proces transformacije dvaju društava pokazivao značajne sličnosti (samoupravni socijalizam kao početna tačka preobražaja; nacionalistička mobilizacija stanovništva koja je završila u građanskim ratovima i uspostavljanju autoritarnih političkih režima; usporenost sistemskih promena, koje su se odvijale pod kontrolom političkih oligarhija; masovna konverzija resursa nekadašnjih pripadnika socijalističke nomenklature izvršena putem procesa privatizacije; formiranje nove preduzetničke elite, bilo uz pomoć poluilegalnih i ilegalnih ekonomskih aktivnosti, bilo usled korišćenja povoljne ekonomske konjunktura, uključujući i bliskost sa vladajućim režimom; dramatično opadanje ekonomskih aktivnosti tokom početnih godina transformacije i pad materijalnog standarda stanovništva, delimično izazvan i prelaskom na tržišnu privredu, uslovljavajući snažnu redistributivnu ulogu države itd.), važno je ukazati i na razlike:

- a) Hrvatska je, istorijski gledano, ranije otpočela sa procesima modernizacije, što je uslovalo viši stepen ekonomskog razvoja u odnosu na Srbiju i bolje početne pozicije za uspešnu transformaciju (up. Lazić & Cvejić, 2010);
- b) mada je u oba društva bila prisutna konverzija političkih i organizacionih resursa nekadašnjih pripadnika nomenklature, personalni kontinuitet je bio znatno izraženiji u Srbiji nego u Hrvatskoj (naročito kada se radilo o sastavu novih političkih elita);
- c) iako su političke oligarhije, u oba društva, vlast zasnivale na nacionalističkoj legitimaciji, njena osnova nije bila ista: u Hrvatskoj je nacionalizam, sticanjem samostalnosti, postao „pobednička ideologija“, ugrađena u same temelje državnosti, i sistemski je podržavan (na primer, davanjem privilegija „borcima“ ili uvođenjem državnih praznika koji su vezani za proces sticanja nezavisnosti), te

na taj način i „normalizovan“; u Srbiji je, s druge strane, nacionalistička mobilizacija bila okrenuta ka „odbrani“ etničkog srpskog stanovništva u drugim delovima bivše Jugoslavije, podrazumevajući direktan ili indirektan angažman države u ratnim sukobima (a deklarativno iskazivan kao nastojanje da se očuva kontinuitet sa Jugoslavijom, ali i kao pokušaj da se uspostavi kontinuitet sa „slavnom“ istorijskom prošlošću; usled ratnih poraza, uspešnost penetracije ove ideološke matrice među sve društvene slojeve nije bila tako evidentna kao u Hrvatskoj;

- d) tokom čitavog razdoblja devedesetih godina, Srbija je bila pod snažnom međunarodnom političkom i ekonomskom izolacijom, dok je Hrvatska uživala međunarodnu političku podršku, koja ju je učinila otvorenijom za spoljne – političke, kulturne i ekonomske – uticaje;
- e) kao rezultat toga, ekonomska stabilizacija Hrvatske otpočela je već sredinom devedesetih godina, omogućivši joj ranije otpočinjanje sa institucionalnim reformama i pristupanje procesu evropskih integracija;
- f) iako su u oba društva bili pod kontrolom političke oligarhije, procesi privatizacije odvijali su se znatno brže u Hrvatskoj nego u Srbiji, podržani relativno širokim konsenzusom stanovništva o neophodnosti ekonomskih reformi;
- g) kao posledica toga, udeo privatnog sektora u ukupnoj strukturi ekonomije bio je značajno viši u Hrvatskoj nego u Srbiji;
- h) usled međunarodne izolacije, ekonomski oporavak Srbije tekao je dosta sporije, uslovljavajući opsežniju i dugotrajniju redistributivnu ulogu države;
- i) iako je siva ekonomija bila prisutna u oba društva, njen je obim bio izraženiji u strukturi privrede Srbije (pri tome, usled međunarodne izolacije i sporog ekonomskog oporavka, udeo sive ekonomije je i znatno sporije opadao u Srbiji nego u Hrvatskoj).

Nije teško pretpostaviti da su opisane ambivalentne tendencije, koje su karakterisale procese sistemskih promena u društvima Hrvatske i Srbije, zajedno sa specifičnim društveno-istorijskim nasleđem, dovele do oblikovanja protivrečnih vrednosno-ideoloških obrazaca. Pre svega, usled živog socijalističkog nasleđa, kolektivističko-egalitarni vrednosni obrasci su opstajali naročito među radničkim slojevima. Za ovu grupaciju, proces transformacije značio je drastično pogoršanje uslova života, pa se redistributivna uloga države pojavljuje kao normativna osnova koja je pothranjivala opstajanje ove vrednosno-ideološke matrice. Ipak, usled činjenice da su oblici mobilizacije radništva za sistemske promene bili unekoliko

različiti u dva društva, te da su mere državne redistributivne politike bile znatno izraženije u Srbiji (pothranjujući ideje o redistributivnoj pravdi), normativno-institucionalne pretpostavke za generisanje kolektivističko-egalitarističkih vrednosnih obrazaca bile su nešto izraženije u Srbiji u odnosu na Hrvatsku. S druge strane, autoritarni karakter političkog sistema pothranjivao je, u oba društva, već izraženu raširenost individualne autoritarnosti kod stanovništva. Uz to, nacionalistička legitimacija vladajuće elite, u situaciji koja je obeležena ratom i autoritarnim karakterom vlasti, tendencijski je svakako morala voditi širenju nacionalističke orijentacije među stanovništvom (pri tome nije teško pretpostaviti da je nacionalizam pospešivao širenje i reprodukovanje drugih tradicionalističkih vrednosti, religijskog ekskluzivizma, ali i patrijarhalne orijentacije).

Na drugoj strani, systemske promene u pravcu uspostavljanja političkog pluralizma predstavljale su osnovu za institucionalizaciju vrednosti koje se vezuju za razvijena demokratska društva: individualizam, postignuće, racionalnost, svest o smenjivosti vlasti i mogućnosti njenog pozivanja na odgovornost, aktivna participacija u političkom životu itd. Budući da su inicijatori i glavni učesnici systemskih promena bili delovi vladajućih grupacija i srednji slojevi, nije teško pretpostaviti da su upravo ove grupacije bile i nosioci vrednosti političkog liberalizma. Slično, ustanovljavanje tržišnih institucija i privatnog vlasništva, zajedno sa temeljnim restrukturiranjem društva, na legitimacijskom planu su omogućili širenje ekonomskog liberalizma. S obzirom na to da je čitav jedan sloj – preduzetnički – svoju reprodukciju dugovao upravo ovim systemskim promenama, nije teško pretpostaviti da je on bio i najsnažniji zagovornik ekonomskog liberalizma. Systemske promene u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa na taj način su generisale i odgovarajuće vrednosti, kojima su se legitimisale one društvene grupe čija je reprodukcija počivala na datim osnovama.

Pored pomenutih procesa koji su se odvijali na unutar društvenom planu, vrednosne orijentacije i njihova promena bivale su podvrgnute dejstvu širih globalnih društvenih procesa. Naime, tokom osamdesetih godina 20. veka, u globalnim okvirima dolazi do promena u vladajućoj ideološkoj paradigmi. Umesto nekadašnjih jakih država blagostanja, ekonomska regulacija zapadnoevropskih zemalja sve više je dobijala obrise neoliberalnog modela (Harvi, 2010), postulirajući izvesnost slobodnog tržišta i povlačenja države iz neposrednog učešća u ekonomskim aktivnostima, ali i iz regulacije ekonomskih procesa. Uporedo sa tim, legitimacijska kriza socijalističkog poretka osnažila je neprikosnovenost tržišnog modela privrede i države zasnovane na političkom pluralizmu. Globalna ideološka prevalencija kapitalizma i demokratije (koja je inspirisala pojedine autore da proglase „kraj istorije“ – up. Fukujama, 2002) označila je poželjne pravce promene nekadašnjih socijalističkih društava. Ova globalna dominacija

liberalne (političke i ekonomske) ideološke paradigme svakako nije mogla da ostane bez svog odjeka na unutrašnjem planu društava koja su prolazila kroz procese transformacije, ukotvljujući se kao normativi kojima dati procesi treba da se povinuju. Pri tome, nije teško pretpostaviti da što je društvo bilo otvorenije u procesu transformacije, a sami efekti preobražaja vidljiviji, to je širenje liberalnih vrednosti moralo da bude izraženije.

Konačno, sa snažnijim prodorom kapitalističkih društvenih odnosa, savremena društva su izložena procesu „kulturne univerzalizacije“ (Wallerstein, 1990), koju neki autori još nazivaju kulturnom modernizacijom (Inglehart & Welzel, 2005), a čiji se efekti, između ostalog, ispoljavaju i kroz širenje ideologije ljudskih prava, kosmopolitizaciju, promenjenu prizmu sagledavanja odnosa među polovima, kritičnost prema autoritetima itd. Upravo ova izloženost globalnim modernizacijskim procesima, prisutna i u vreme socijalističkog poretka (up. Zakošek, 1993: 8), pojavljuje se kao „kontrateža“ retradicionalizaciji na nacionalističkim i organizacijsko-klerikalnim osnovama, uslovljavajući njima suprotne tendencije. Naravno, jasno je da delovanju ovih faktora nisu svi društveni slojevi podjednako izloženi: modernizacija vrednosnih sistema se, po pravilu, dešava brže među onim društvenim slojevima koji su snažnije uključeni u obrazovne procese (Inkeles, 1968).

3.3.3. Konsolidacija kapitalističkih društvenih odnosa

Prva smena režima nakon otpočinjanja procesa postsocijalističke transformacije dogodila se gotovo istovremeno u društvima Hrvatske i Srbije 2000. godine. Ovu godinu uslovno uzimamo kao početnu tačku ubrzanja, odnosno deblokade transformacijskih procesa (uslovno, jer je ona označila političku promenu, iako je ekonomska stabilizacija, pre svega u Hrvatskoj, a u određenoj meri i u Srbiji, počela nekoliko godina ranije). Ipak, promenom režima, uspostavljeni su i politički preduslovi za manje ili više nesmetanu konsolidaciju novog tipa poretka.¹⁰³

Fazom deblokirane (u slučaju Srbije), odnosno ubrzanje (u slučaju Hrvatske) transformacije označićemo (samo uslovno) period posle 2000. godine, kada u oba društva dolazi do prve smene režima. S obzirom na to da je u Hrvatskoj smena izvršena mirnim putem, smrću predsednika Tuđmana i pobedom opozicije na izborima, njena je putanja (kada je o političkom podsistemu reč) pratila razvojni tok koji je bio tipičan i za druga postso-

103 Prikaz transformacijskih procesa koji su usledili nakon promene režima nužno će biti vremenski ograničen: naime, pošto je druga komparativna tačka u kojoj ćemo ispitivati promene vrednosnih orijentacija povezana sa krajem 2003. i početkom 2004. godine, za nas će biti relevantni oni procesi koji su se dešavali do tog momenta, iako u nekim slučajevima striktno razgraničenje neće biti moguće.

cijalistička društva (obeležen povratkom reformisanih komunista na vlast, a potom periodičnim smenama različitih blokova partija – up. Lazić & Cvejić, 2010: 12). Pri tome je politička promena režima u Hrvatskoj bila moguća onda kada je „nacionalno pitanje“ izgubilo svoj apsolutni prioritet (završetkom rata i preuzimanjem kontrole države nad svim delovima teritorije, te stvaranjem etnički homogene države – up. Ilišin, 2008: 62), odnosno kada su drugi vidovi društvenih podela i sukoba dobili svoju političku artikulaciju (naravno, ovo ne znači da su se nacionalistički diskursi i oblici socijalne mobilizacije potpuno povukli iz javne i političke sfere).¹⁰⁴ Pobjeda socijaldemokrata na izborima (koji su se, svojom „levičarskom“ predizbornom retorikom, predstavljali kao zaštitnici radničkih interesa, iako će kasnije i sami sprovesti neoliberalne reforme – up. Lazić & Cvejić, 2010: 11) označila je novu dinamiku političkih sukoba koji su se sada vodili oko ekonomskih i socijalnih pitanja (iako su, treba i to napomenuti, gotovo sve političke partije, u situaciji ugroženosti legitimacije sopstvene vladajuće pozicije, posezale za nacionalističkom retorikom). Kao glavni akteri ovih promena pojavljuju se srednji stručnjački slojevi i preduzetnici, zainteresovani za snažnije uključivanje zemlje u evropske integracije, ubrzanje ekonomskih reformi i liberalizaciju političkog sistema, odnosno za učvršćivanje uslova koji bi vodili reprodukciji/poboljšanju njihovog društvenog položaja, iako su im se, razočarani posledicama tržišnih reformi i privučeni opozicionim obećanjima, jednokratno priključivali i radnički slojevi (koji, doduše, i dalje ostaju glavna regrutna baza pristalica desničarskih partija) (up. Šiber, 2005: 329). Slično kao i u Srbiji, jedan deo preduzetničke elite, čije poslovanje nije bilo vezano za povlastice koje je pružala vladajuća partija, takođe je bio zainteresovan za promenu režima, ubrzanje tržišnih reformi i uspostavljanje uslova za lojalnu konkurenciju (Bartlett, 2003).

Promena vlasti označila je početak konsolidacije demokratskog poretka, praćenu poštovanjem demokratskih procedura i institucija, liberalizacijom medijskog prostora, boljom zaštitom manjinskih i ljudskih prava itd., što je, u krajnjoj liniji rezultiralo dobijanjem statusa kandidata za priključenje Evropskoj uniji, 2001. godine. Pri tome, većina započetih demokratskih procesa nastavljena je i nakon povratka (reformisanog) HDZ-a na vlast, 2003. godine, kada se proces evropskih integracija pokazao kao najsnažniji jamac dovršetka demokratske konsolidacije, iako ovo nije podrazumevalo

104 Saradnja Hrvatske sa Haškim tribunalom i izručivanja generala ovom sudu vodili su povremenim podgrevanjima nacionalističke atmosfere, a rezultat toga je, u krajnjoj liniji, povratak desničarske HDZ na vlast 2003. godine (Šiber, 2005: 349). S druge strane, nacionalistički diskursi podržavani su srodnim političkim podelama, kao što su odnos prema prošlosti (a naročito prema Drugom svetskom ratu) ili odnos prema religioznosti i stavovima koje propagira Crkva (a koja se mahom odnose na tradicionalistička shvatanja porodičnih odnosa) (up. Henjak, 2011: 34).

odsustvo povremenih iskliznuća vlasti prema autoritarnom modelu vladavine (Ilišin, 2008: 61). Pa ipak, uprkos ovom nesumnjivom napretku prema uspostavljanju demokratskog političkog sistema, Ilišin (2008: 63) upozorava da je dugotrajna nedemokratska tradicija uslovlila sporije formiranje demokratske političke kulture (u kojoj je još uvek bila naglašena politička autoritarnost, prihvatanje koncepta „vodeće umesto pluralističke elite“, netolerantan odnos prema manjinama, izražena etnička distanca itd.). Konačno, relativno kratkotrajan period transformacije iznedrio je političke elite koje su imale slabo ili nikakvo iskustvo sa funkcionisanjem demokratskih institucija, što je za posledicu imalo uzurpaciju demokratskih procedura, kao i stvaranje klijentelističkog sistema društvenih odnosa, u kojem se političke stranke bore za kontrolu nad ključnim društvenim resursima i zaštitu svojih „kastinskih“ privilegija (up. Ilišin, 2008; Bartlett, 2003).

S druge strane, smena vlasti koja se desila u Srbiji 2000. godine nije pratila ovaj „evolutivni“ obrazac. Naime, usled činjenice da je Miloševićev režim počivao na formalno demokratskim procedurama i institucijama, uz korišćenje represivnih (policije i vojske), sudskih i ideoloških (medija) državnih aparata za održavanje na vlasti i osiguravanje podrške, i njegova smena je morala biti kombinacija parlamentarnih i vanparlamentarnih sredstava (pobeda opozicije na parlamentarnim izborima, koju je režim priznao tek nakon snažnog pritiska na masovnim uličnim protestima) (up. Lazić, 2011: 63). Gubitak masovne podrške stanovništva režim je doživeo nakon uvlačenja zemlje u rat sa znatno nadmoćnijim neprijateljima, koji je predstavljao vrhunac decenijskog „mrcvarenja“ u ekonomskoj i političkoj izolaciji, praćenih drastičnim osiromašenjem i padom životnog standarda. Masovnu osnovu pobune stanovništva činili su srednji društveni slojevi, koji su prvenstveno nastojali da kapitalizuju sopstvene (ekonomske i kulturne) resurse u tržišno organizovanoj ekonomiji (imajući pred sobom iskustvo srednjih klasa iz zemalja u kojima je transformacija znatno ranije počela, a u kojima se one pojavljuju kao „dobitnici tranzicije“), uz značajnu podršku pripadnika preduzetničkih grupacija (koji će, nakon izbora, na bazi povlastica koje budu dobili, formirati novu ekonomsku elitu). Za razliku od ostalih istočnoevropskih kapitalističkih „revolucija“, u Srbiji je ona dovršena uz aktivno učešće i u interesu nastajuće kapitalističke klase, koja je nastojala da institucionalno-normativno učvrsti uslove svoje reprodukcije. Poslednje uporište Miloševićevog režima ostali su penzioneri i seljaštvo, uz delove niskoobrazovanih grupacija (up. Lazić, 2011: 65–67), koji će do 2000. godine činiti manjinu glasačkog tela. Konačno, pozicija radništva je bila ambivalentna: oni su s jedne strane bili suočeni sa poražavajućim efektima (po sopstveni materijalni i ukupni društveni položaj) Miloševićeve vladavine, a s druge strane očekivale su ih ekonomske reforme koje su vodile dramatičnom smanjenju sigurnosti zaposlenja

i mogućnosti pronalaska novog (uprkos obećanom ekonomskom oporavku). Drugim rečima, neoliberalne tržišne reforme potencijalno su vodile daljem pogoršanju njihovog klasnog položaja, usled čega ova grupacija ostaje manje-više po strani u protestima koji su vodili promeni režima (pri tome, njihovo dalje relativno pogoršanje materijalnog položaja, u odnosu na stručnjačke i preduzetničke slojeve, tokom procesa deblokirane transformacije, činiće ih pogodnim za političke mobilizacije na nacionalističkim osnovama).

Promenom Miloševićevog režima dolazi do postepenog uključivanja Srbije u međunarodni poredak, zasnovan na pluralističkom političkom sistemu i tržišnoj ekonomiji. Promena režima je suštinski ubrzala restauraciju kapitalističkih društvenih odnosa, sprovođenjem neoliberalnih reformi pod manje ili više strogim nadzorom Evropske unije. Tako se Srbija, sa značajnim zakašnjenjem, priključila svetskom kapitalističkom sistemu, na periferijskim osnovama. Međutim, usled nerešenog pitanja Kosova, nejasnih teritorijalnih granica zemlje, „neadekvatne“ saradnje sa Haškim tribunalom, zajedno sa zakasnelim institucionalnim reformama i ekonomskim razvojem, procesi evropskih integracija su se odvijali sporo i sa (još uvek!) neizvesnim ishodom.

S obzirom na to da nove političke elite nisu mogle da računaju na čvrstu i stabilnu podršku birača (naročito nakon talasa neoliberalnih reformi) niti na korišćenje represivnih državnih aparata (čija je lojalnost još uvek bila podeljena tokom prvih godina deblokirane transformacije), formira se sistem zasnovan na partijskoj patronaži (Pešić, 2007) (koji podrazumeva međusobnu borbu političkih partija za kontrolu nad neophodnim javnim resursima da bi se održale na vlasti) i na političkom klijentelizmu, gde dolazi do specifične sprege novih političkih elita i kapitalističke klase (Antonić, 2006a; Pešić, 2007; Vladislavljević, 2010). Učvršćivanje nove klijentelističke mreže izvršeno je uz pomoć procesa privatizacije, s tim da je, ulaskom stranog kapitala, ona proširena i restrukturisana (pored nacionalne, kao deo klijentelističke mreže pojavljuje se sada i kompradorska buržoazija, kao agent „transnacionalne kapitalističke klase“) (Antonić, 2006a; Antoniće, 2006b).

Uspostavljanje formalnih demokratskih institucija i procedura ne znači nužno i uspostavljanje liberalnog demokratskog sistema (Antonić i Pavlović, 2007; Molnar, 2012) zbog čestih zloupotreba i *ad hoc* interpretacija pravila, u skladu sa interesima vladajućih elita ili sa pritiscima koji su dolazili spolja. Slično kao i u Hrvatskoj, uspostavljanje demokratskih institucija i procedura nije nužno i nedvosmisleno vodilo i uspostavljanju demokratskog karaktera vlasti, utoliko pre što su se nove političke elite suočavale sa mnoštvom problema (nacionalnih, ekonomskih, socijalnih itd.), čije je rešavanje zahtevalo kršenje demokratskih procedura (naravno,

jasno je da je pred Srbijom bio znatno teži put nego pred Hrvatskom, koja je sa reformama ranije počela, uživajući značajnu međunarodnu podršku).

Ukoliko bismo hteli da pobrojimo sličnosti i razlike između dvaju društava u pogledu razvojnih tendencija u političkom podsistemu, tokom kratkog vremenskog perioda koji je usledio nakon promena režima do kraja 2003. godine, neophodno je istaći sledeće: a. prva smena vladajućeg režima u Hrvatskoj je izvedena mirno, na izborima (doduše, čitav proces je olakšan otvaranjem političkog prostora koji je nastupio Tuđmanovom smrću), dok je u Srbiji režimska smena izvršena kombinacijom institucionalnih i vaninstitucionalnih političkih borbi; b. dolaskom reformisanih komunista na vlast, politička „tranzicija“ Hrvatske pratila je putanju karakterističnu za druga istočnoevropska društva (naravno, sa zakašnjenjem) dok je, u odnosu na dati model, Srbija još značajnije kasnila; c. promena režima je u oba društva bila moguća onda kada nacionalna pitanja nisu više imala centralnu ulogu u generisanju političkih sukoba, odnosno kada u prvi plan izbijaju pitanja ekonomskog razvoja i socijalnih posledica tranzicije; d. ovo ne znači da se oblici nacionalne integracije i mobilizacije nisu pojavljivali i nakon smene režima; međutim, oni više nisu mogli da dominantno oblikuju linije političkih podela; e. nešto brži razvoj demokratskih političkih institucija i institucionalnih reformi u pravcu uspostavljanja konsolidovanog kapitalističkog društvenog poretka u Hrvatskoj, proizašao je, između ostalog, i iz znatno povoljnije pozicije ove zemlje u međunarodnoj zajednici i ranijeg otpočinjanja procesa evropskih integracija; f. u oba društva, promena režima nije bitno uticala na tip odnosa koji se formirao između političke i ekonomske sfere, potpomažući održavanje klijentelističkih mreža (u promenjenom sastavu) i zloupotrebe javnih resursa u interesu partija i njihovih klijenata, ali i oblikovanje novih ekonomskih elita u snažnoj sprezi sa političkim elitama; h. akteri koji su najaktivnije učestvovali u režimskim promenama predstavljali su srednje (stručnjačke i preduzetničke) slojeve, podržane novim političkim elitama u nastajanju i relativno ambivalentnim odnosom radničke klase; i. dovršetak konsolidacije demokratskog političkog sistema nije bio praćen razvojem adekvatne političke kulture, ostavljajući mogućnost da vladajuće grupacije, s vremena na vreme, uzurpiraju demokratske institucije ili procedure.

* * *

Ambivalentnost procesa postsocijalističke transformacije tokom devedesetih godina stavila je, kao što smo imali priliku da vidimo, društvene naučnike pred težak zadatak definisanja novog tipa poretka koji se uspostavljao. Dok su se jedni i dalje kretali u okvirima tranzicijske paradigme (Zec), drugi su nastojali da definišu novi tip kapitalističkih odnosa koji

se uspostavljao, a koji je značajno odudarao od zapadnog modela. Međutim, ni među njima nije bilo slaganja, pa tako nailazimo na različite termine: državocentrični kapitalizam (Lazić), tajkunski kapitalizam (Sekulić i Šporer; Bartlett), politički kapitalizam (Antonić, Arandarenko, Sekulić & Šporer), ortački kapitalizam (Franičević), kapitalizam bez kapitalista (Eyal, Szelenyi & Townsley), periferni kapitalizam (Lazić) itd. No, ako je prva dekada preobražaja ostavljala neke sumnje u krajnji ishod procesa (naročito kada je reč o Srbiji), u drugoj više nije bilo mesta sumnji – novi (kapitalistički) sistem društvenih odnosa je ulazio u fazu konsolidacije i čvršćeg utemeljenja, iako je po karakteru bio daleko od liberalnog modela.

Gotovo da je nesporno da se sva bivša socijalistička društva procesom transformacije reintegrišu u svetski kapitalistički sistem, naravno na različitim pozicijama. U okviru ovog procesa dolazi do stvaranja društava koja su, u manjoj ili većoj meri, zavisna kako od stranih investicija tako i od podrške međunarodnih finansijskih i trgovinskih institucija (MMF-a, Svetske banke, Evropske banke za rekonstrukciju i razvoj, Svetske trgovinske organizacije itd.). Čitav proces je poduprt političko-vojnom integracijom ovih zemalja u okvire Evropske unije i NATO pakta. U tom smislu možemo govoriti o zavisnim ekonomijama, čija je pozicija poluperiferni ili periferni, zavisno od momenta otpočinjanja procesa transformacije, zatečene strukture privrede, kapaciteta ili interesne usmerenosti nacionalnih elita da sprovedu institucionalne reforme, jačine prepreka na koje su nailazile u tom procesu (i samim tim visine rizika koji je odbijao ili privlačio strane investitore), stvaranja povoljne klime za tržišno poslovanje i ulaganje itd. (naravno, spisak relevantnih činilaca je znatno duži).

Sa ubrzanjem (neoliberalnih) reformi (nakon 2000. godine u Srbiji, i nešto ranije u Hrvatskoj) – oličenih u privatizaciji, izgradnji institucija tržišta i pravne države, monetarnoj i finansijskoj stabilizaciji, restrukturiranju privrede, kreiranju povoljne klime za strane investicije, spremnosti da se slede saveti MMF-a, liberalizaciji cena, otvaranju tržišta, kontroli inflacije koja deluje destimulativno za izvozno orijentisane grane a stimulatивно za uvozne itd. (rečju, svemu onome što je predviđeno „vašingtonskim konsenzusom“ i kroz šta su prošle ekonomije drugih bivših socijalističkih zemalja desetak godina ranije) – jasno je da su ekonomije dvaju društava krenule putem integracije sa razvijenim zemljama, ali u poziciji zavisnih članova. Ipak, ovde treba istaći i neke razlike: Hrvatska počinje nešto ranije sa ovim procesom od Srbije, a njena politička pozicija u međunarodnim okvirima je bila daleko bolja (ne treba zaboraviti da će Hrvatska već 2003. započeti proces pridruživanja Evropskoj uniji, da bi joj u 2013. pristupila – što je suštinski značilo dodatni pritisak ka stvaranju komplementarnih institucija – dok je članstvo Srbije i dalje neizvesno). Srbija je, s druge strane, sa stabilizacijom političke vlasti i monetarno-finansijske situacije postala poželj-

nija destinacija za strane investitore zbog niže cene rada i podsticaja koje je država davala, te je njen razvoj u značajnoj meri vezan za strani kapital (Lazić, 2011: 59) i, posledično, rizike koje nose konjunkturni potresi na svetskim tržištima. Ovi, manje-više, različiti faktori su suštinski imali sličan efekat – stvaranje zavisnih (polu)periferijskih ekonomija koje trpe spoljašnji pritisak ka kreiranju komplementarnih institucija zapadnim tržišnim ekonomijama, odnosno gde se integracija sa razvijenim ekonomijama osigurava uz pomoć zavisnosti od stranog vlasništva nad najznačajnijim industrijskim kompleksima, ali i od međunarodnih finansijskih institucija.

Procesi ekonomskog restrukturiranja i prelazak na tržišnu privredu podrazumevali su ubrzanje i dovršavanje vlasničke transformacije ekonomije. Kao što je u prethodnom odeljku naglašeno, Hrvatska je znatno ranije od Srbije otpočela sa masovnijim procesima privatizacije (u okviru kojih je značajnu ulogu imala nova preduzetnička elita čija je pozicija umnogome zavisila od političkih veza sa vladajućim režimom), dok je intenziviranje privatizacije u Srbiji otpočelo tek nakon 2001. godine. Uprkos razlikama u tempu, a donekle i u glavnim akterima privatizacionih procesa (da se podsetimo, u Hrvatskoj se, pri konstituisanju nove ekonomske elite, pojavljuje nekadašnja politička emigracija, pored bivših pripadnika nomenklature i preduzetnika), vlasnička transformacija je u dva društva bila obeležena sličnim problemima. Naime, čitav proces je u oba društva bio praćen brojnim malverzacijama koje su razrešavane revizijama i poništavanjem izvršenih vlasničkih transformacija¹⁰⁵ (Uvalić, 2010; Bartlett, 2008: 66). U oba društva, procesi privatizacije su doveli do preraspodele bogatstva i bogaćenja uske skupine ljudi, s jedne strane, odnosno do masovnog otpuštanja radnika, s druge (vidi u: Peračković, 2002). Suštinski se radilo o procesu dovršenja konverzije resursa nekadašnjih pripadnika nomenklature (naročito u Srbiji), ali i uvođenju nelegalno ili polulegalno stečenog novca u legalne tokove.

Posledice strukturnih ekonomskih reformi su bile relativno slične u oba društva. „Divlja privatizacija“ je u Srbiji bila praćena opadanjem ekonomskih aktivnosti, padom ukupne zaposlenosti i porastom udela nezaposlenih.¹⁰⁶ Nova radna mesta koja su otvorena s rastom privatnog sektora i *greenfield* stranih investicija, dodatno stimulisana subvencijama

---

105 Tako je, u Srbiji, gotovo četvrtina izvršenih privatizacija do 2009. godine poništena zbog zloupotreba (Uvalić, 2010), a među onima koje nisu poništene nezanemariv je broj neuspešnih privatizacija. Slične pojave pratile su i procese privatizacije u Hrvatskoj, u kojoj je, nakon donošenja novog zakona o privatizaciji (2001) izvršena revizija oko 2.000 privatizovanih preduzeća, među kojima je gotovo 4/5 bilo neregularno (Bartlett, 2008: 66).

106 Primera radi, u periodu od 2000. do 2006. godine, stopa ukupne zaposlenosti je u Srbiji opala sa 59,2% na 49,85%, dok je stopa nezaposlenosti porasla sa 13,3% na 21,0% (Stubbs & Zrinščak, 2009: 293).

države vlasnicima kapitala, nisu uspela da amortizuju gubitke radnih mesta nastalih nakon restrukturiranja i privatizacije preduzeća (Lazić & Pešić, 2012: 104), stoga dolazi do opstajanja sive ekonomije, i to u znatno većem obimu nego u drugim istočnoevropskim zemljama – up. Lazić & Cvejić, 2010). Reforme su praćene postepenom deregulacijom pojedinih segmenata tržišta, uporedo sa komercijalizacijom oblasti koje su nekada pripadale dominantno javnom sektoru (na primer, komercijalizacija sektora telekomunikacija ili delimična komercijalizacija visokog obrazovanja). Konačno, reforme su u Srbiji praćene i redukcijom radnih prava,¹⁰⁷ što je, udruženo sa rastućim stopama nezaposlenosti (pospešenim masovnim otpuštanjem radnika iz privatizovanih preduzeća) i neefikasnim sindikalnim organizovanjem, imalo pogubne posledice po društveno-ekonomski status radništva.

Slične efekte reforme su proizvodile i u Hrvatskoj, s tim da su se, usled njihovog ranijeg otpočinjanja, negativne posledice nešto ranije ispoljile, ne dobijajući, doduše, tako dramatičnu formu kao u Srbiji. Mada se u prvim godinama nakon režimskih promena beleži pad stopa nezaposlenosti,¹⁰⁸ njihov se nagli porast registruje nakon 2008. godine, koja označava početak jedne od najdužih kapitalističkih recesija do sada. Sindikalne organizacije su fragmentirane i mahom neefikasne, iako postoji jasna linija podele na sindikate u javnom i privatnom sektoru (gde su prvi znatno efikasniji u zaštiti prava radnika od drugih) (Franičević, 2011). Ipak, stepen zakonske zaštite radnih prava je ostao relativno visok.¹⁰⁹ Usled efikasne naplate poreza i stabilizacije fiskalnog sistema, u Hrvatskoj su javni izdaci znatno viši nego u Srbiji (oko 50% u Hrvatskoj, naspram 43% BDP-a u Srbiji u 2004. godini – up. Bartlett, 2010: 147; Uvalić, 2010: 144), uslovljavajući veći nivo ulaganja u zdravstvo, socijalnu zaštitu i obrazovanje (videti u: Bartlett, 2010: 148).

Konačno, uprkos (neo)liberalnim reformama, u oba društva dolazi do opstajanja elemenata ekonomske regulacije koji su bili tipični za komandno-planske socijalističke ekonomije i njihovo ugrađivanje u tržišni sistem. Pri tome, hibridni karakter se može javiti kao privremena faza na putu

107 Kulminacija ovog procesa se u Srbiji dogodila donošenjem Zakona o radu iz 2014. godine, kojim je omogućeno nesmetano širenje oblika fleksibilnog i prekarnog rada.

108 Podaci pokazuju da je u periodu od 2000. do 2006. godine, stopa nezaposlenosti opala sa 17,1% na 11% (prosečne stope u zemljama EU su u istim godinama iznosile 8,7% i 8,2%). S druge strane, ukupna zaposlenost je, u istom periodu, porasla sa 51,3% na 55,6%, te iako je bila znatno ispod evropskih proseka za date godine, ona je i dalje najveća kada se upoređi sa ostalim zemljama Zapadnog Balkana (Izvor: EUROSTAT, navedeno prema: Stubbs & Zrinščak, 2009: 293). Prema podacima EBRD (2004), stopa nezaposlenosti u Hrvatskoje je 2003. godine iznosila 14,1%, a u Srbiji 28,9%).

109 Podaci su dostupni na sajtu Saveza samostalnih sindikata Hrvatske (<http://www.sssh.hr/hr/static/podrucja-rada/radno-pravo-46>).

konsolidacije „čisto kapitalističkih“ modela, ili može predstavljati relativno trajnu karakteristiku sistema (koja je utoliko izvesnija ukoliko i dominantni oblici globalne kapitalističke regulacije prolaze kroz procese unutrašnjih promena, što se i dogodilo nakon ekonomske krize u 2008. godini). Hibridni karakter postsocijalističkih društava Hrvatske i Srbije, u smislu paralelnog opstajanja normativno-institucionalnih aranžmana karakterističnih za dva sistema, najviše se očitava u činjenici da se država pojavljuje kao nosilac vlasničkih prava (kolektivni preduzetnik i monopolist u pojedinim sektorima ekonomije), ali i u relativno snažno očuvanoj redistributivnoj ulozi (koja se ogleda u očuvanom sistemu socijalne zaštite, odloženom, iako ne i u potpunosti zaustavljenom, procesu redukcije radnih prava i deregulacije tržišta rada /Lazić & Pešić, 2012; Franičević, 2011; Bartlett, 2010/, sporoj liberalizaciji cena roba i usluga, usporenoj reformi penzionog sistema itd.). Konačno, pored preduzetničke i redistributivne uloge, država se pojavljuje i u funkciji podrške privatnom sektoru ekonomije, mahom uz pomoć mera subvencija, podsticaja, garantovanja kredita, tolerisanja neplaćanja fiskalnih obaveza, ali i donošenjem zakonskih rešenja kojim se štite interesi pojedinih privatnih preduzeća (Lazić & Pešić, 2012: 128).

Na ovom mestu treba spomenuti da hibridni model nije sam po sebi prepreka za uključivanje društva u svetski kapitalistički sistem (naprotiv, u pojedinim slučajevima je i poželjan), iako procesi evropskih integracija, zbog zahteva za komplementarnošću institucionalno-normativnih okvira zemalja članica, deluju u pravcu njegove transformacije ka čisto kapitalističkom modelu. Pri tome treba naglasiti da je, usled ranijeg otpočinjanja reformskih procesa, institucionalno-normativna transformacija hrvatskog društva u pravcu uspostavljanja kapitalističkog sistema društvenih odnosa tekla nešto brže i imala vidljivije efekte nego u srpskom društvu, što ukazuje na privremeni karakter hibridnog sistema, odnosno na postepenu konsolidaciju kontinentalno-evropskog modela kapitalizma u Hrvatskoj (videti: Amable, 2003). S druge strane, kasno otpočinjanje sa institucionalnim reformama u Srbiji, zajedno sa slabijim rezultatima ekonomskog oporavka i restrukturiranja privrede i neizvesnim procesom evropskih integracija, tendencijski vodi okamenjivanju hibridnog karaktera sistema u Srbiji (koje je utoliko izvesnije što globalni ekonomski sistem zapada u krize, koje na legitimacijskom planu proizvode privremena napuštanja neoliberalnih oblika tržišne regulacije).

S obzirom na opisane promene u političkoj i ekonomskoj areni, jasno je da je period nakon 2000. godine u oba društva obeležen procesima novog klasnog strukturisanja, koji su otpočeli u prethodnoj deceniji (s rastakanjem komandno-planskih odnosa i njihovom postepenom zamenom odnosima kapitala), prateći opšte obrasce karakteristične i za druga postsocijalistička društva (Lazić, 2011: 63). Već je napomenuto da su procesi

privatizacije omogućili pripadnicima nekadašnje nomenklature da izvrše konverziju političkih i organizacionih resursa u ekonomski kapital (pri tome, ovaj proces je bio naglašeniji u Srbiji, gde je nekadašnja nomenklatura uspela da se održi na vlasti čitavu deceniju nakon raspisivanja prvih izbora i da kontroliše procese ekonomske transformacije; s druge strane, usled pobede opozicionih snaga u Hrvatskoj, u procesima konverzije resursa nisu učestvovali viši ešloni nekadašnje nomenklature, već pre svega oni koji su zauzimali srednje rukovodeće pozicije – up. Hodžić, 2008), da bi, zajedno sa novoformiranim slojem krupnih preduzetnika (čije se poreklo, takođe donekle razlikuje u dva društva: pored ratnih profitera i preduzetnika koji se nisu oslanjali na političke mreže lojalnosti, a koji su bili karakteristični za oba društva, u Hrvatskoj se pojavljuju i delovi nekadašnje političke emigracije čije su ekonomske pozicije umnogome bile određene uz pomoć veza sa Tuđmanovim režimom) bila izvršena „adaptivna rekonstrukcija“ (Lazić, 2000) nove ekonomske elite. S obzirom na to da se privatizacija u Hrvatskoj većim delom odigravala tokom devedesetih godina, glavnina procesa konverzije resursa i rekonstituisanja nove ekonomske elite već je bila završena do 2000. godine (nije zgoreg pomenuti da je u procesu konstituisanja nove elite značajnu ulogu, kao uostalom i u Srbiji, imala država, koja je protekcionističkim merama u ekonomiji štitila privatne vlasnike krupnog kapitala od tržišnih potresa – up. Sekulić & Šporer, 2000). S druge strane, iako je u Srbiji u periodu između 1996. i 2000. godine dovršena „prvobitna akumulacija kapitala“, tek je sa ubrzanjem procesa privatizacije, nakon 2000. godine, nelegalno i polulegalno stečen kapital masovnije uveden u legalne tokove. Učvršćivanjem novog institucionalnog poretka, koji je garantovao vlasnička prava i ispunjenja ugovornih obaveza (i koji je, tendencijski, iako ne i u potpunosti, vodio isključivanju države iz neposredne regulacije ekonomskih aktivnosti), stvoreni su uslovi za stabilnu reprodukciju kapitala i konsolidaciju novog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa, na čijem se čelu nalazila nova ekonomska elita (Lazić, 2011: 65).

Ipak, jasno je da ova grupacija nije bila usamljena u interesnoj usmerenosti ka konsolidaciji kapitalističkih odnosa. Već je naglašeno da su srednji stručnjački slojevi imali važnu ulogu, kako u demontiranju socijalističkog poretka (prvenstveno intelektualna opozicija) tako i u procesu smene Miloševićevog i Tuđmanovog režima. S promenom tipa poretka, osnova reprodukovanja srednjoklasnih položaja – stručnjačkih, nižih rukovodećih i sitnopreduzetničkih – promenila se u odnosu na socijalistički period (i sada je mahom, iako ne i u potpunosti, vezana za tržišne mehanizme regulacije). Konsolidacija kapitalističkih odnosa otvarala je, na taj način, prostor za poboljšanje njihovog materijalnog položaja (i u apsolutnom i u relativnom smislu), odnosno za zadobijanje privilegovane druš-

tvene pozicije, te se ova klasa, zajedno sa novom ekonomskom elitom, u oba društva, pojavljuje kao perjanica (neo)liberalnih reformi.

Konsolidacija kapitalističkih odnosa je, s druge strane, neminovno dovela do povećanja društvenih nejednakosti. Naime, proces sprovođenja neoliberalnih reformi podrazumevao je, u okviru procesa restrukturiranja i privatizacije preduzeća, otpuštanja viškova radne snage, što se najnepovoljnije odrazilo na manuelne radnike, čije su šanse za ponovno zaposlenje drastično sužene, a mere socijalne potpore države redukovane. Drugim rečima, rast nezaposlenosti, uz istovremeno postepeno povlačenje države iz sfere socijalne zaštite, vodio je relativnom (iako ne i apsolutnom) pogoršanju materijalnog položaja ove grupacije. Ipak, treba naglasiti da su po radništvo negativni efekti privrednog restrukturiranja i institucionalne transformacije, usled ranijeg otpočinjanja sa reformama i privatizacijom, bili ranije vidljiviji u Hrvatskoj nego u Srbiji, te da je smena vladajuće HDZ na izborima 2000. godine delimično usledila i kao reakcija širih društvenih grupa na ekonomske posledice reformi (za razliku od Srbije, gde je šira podrška režimskim promenama prvenstveno bila određena očekivanjima ubrzanja reformi i „normalizacije“ situacije u društvu).

Konačno, na ovom mestu, neophodno je ukratko izložiti sličnosti i razlike između dvaju društava u pogledu transformacije ekonomskih odnosa tokom (relativno kratkog) perioda konsolidacije kapitalističkog poretka koji je bio u fokusu našeg interesovanja:

- a) Oba društva karakteriše relativno kasno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu, koje se odvija na perifernim i zavisnim osnovama. Ipak, dok Srbija, usled jeftinije radne snage i podsticaja koje je nudila država, postaje zavisnija od stranog kapitala, a time i od konjunktturnih potresa na međunarodnim tržištima, zavisna pozicija Hrvatske se u većoj meri zasnivala na međunarodnim kreditima. U oba društva, ekonomski zavisna pozicija praćena je pritiscima da se izvrše reforme u pravcu konsolidacije tržišne ekonomije, kako bi se institucionalno-normativni sistemi učinili kompatibilnijim onim u razvijenim (evropskim) zemljama. Usled nešto ranijeg otpočinjanja sa priključivanjem svetskom kapitalističkom sistemu (zajedno sa bržim procesima evropskih integracija) i snažnije (ekonomske i političke) otvorenosti prema svetu tokom devedesetih godina, institucionalne reforme u Hrvatskoj su bile nešto brže nego u Srbiji, što se odrazilo i na pokazatelje ekonomskog i društvenog razvoja;
- b) Procesi privatizacije su, takođe, u oba društva praćeni brojnim malverzacijama i zloupotrebama, posluživši kako konverziji resursa i dovršetku procesa prvobitne akumulacije tako i uvođenju nelegalno

stečenog kapitala u legalne tokove. Ipak, čitav proces je u Hrvatskoj otpočeo ranije nego u Srbiji, tako da su se i negativni efekti procesa vlasničke transformacije i privrednog restrukturiranja po šire društvene grupe (a naročito manuelno radništvo) ranije osetili;

- c) Ekonomske reforme i proces transformacije doneli su nove obrasce klasnog strukturisanja, koji su se odvijali na sličan način kao i u ostalim postsocijalističkim društvima. Ipak, razlike između dvaju društava su vidljive kada je reč o akterima. Naime, dok je personalni kontinuitet vladajuće grupacije u Srbiji (u odnosu na socijalistički period) omogućio predstavnicima nomenklature da izvrše konverziju resursa, i da, zajedno sa ratnim profiterima, te nekadašnjim predstavnicima srednjih slojeva koji su postali privatni preduzetnici, rekonstituišu novu ekonomsku elitu (čija će se pozicija učvrstiti nakon smene Miloševićevog režima), u Hrvatskoj je ovo bilo moguće samo kada se radilo o srednjim i nižim ešelonima unutar bivše nomenklature, kojima se, pored pobrojanih grupacija koje se javljaju i u Srbiji, pridružuju predstavnici nekadašnje političke emigracije sa tesnim političkim vezama sa vladajućim režimom;
- d) Uspostavljanje tesnih (interesno zasnovanih) veza između pripadnika političke i ekonomske elite zajednička je karakteristika oba društva. Država se stoga pojavljuje u ulozi zaštite krupnog kapitala, dok se, istovremeno, postepeno povlači iz sfere socijalne zaštite;
- e) Pored normativnih elemenata koji pripadaju tržišnom sistemu ekonomske regulacije, zadržavaju se neki elementi koji su zaostali iz socijalističkog perioda i prilagođeni nešto drugačijim potrebama koje nameće novi sistem društvenih odnosa. Tako je, u oba društva, a posebno u Srbiji, tokom perioda konsolidacije kapitalističkih odnosa opstao relativno glomazan državni sektor ekonomije, koji je ujedno služio i kao resurs koji su partije na vlasti upotrebljavale da bi zadržale sopstvenu vladajuću poziciju, ali i kao oblik socijalne politike (putem politike kontrolisanih cena javnih usluga ili otvaranja novih radnih mesta, kojom je delimično apsorbirana rastuća nezaposlenost stanovništva).

* * *

Imajući pred sobom opisane procese promena u kratkom razdoblju koje je usledilo nakon deblokade/ubrzanja transformacijskih procesa u Srbiji i Hrvatskoj, jasno je da kontradiktornosti u normativnom ustrojstvu dvaju društava, iako ublažene, nisu potpuno isčezle (naročito kada je reč o ekonomskom podsistemu). Ova ambivalentnost je nužno morala imati

posledice po vrednosno-ideološke obrasce, koji se prilagođavaju promenjenom normativno-institucionalnom okruženju. Konsolidacija kapitalističkog poretka, kao što smo videli, ne mora nužno da prati obrasce koji se uspostavljaju u razvijenim zemljama kapitalističkog centra. Priključujući se sistemu globalne podele rada na (polu)periferijskim osnovama, postsocijalistička društva (Srbije i Hrvatske), uporedo sa stvaranjem institucionalnog okvira koji je komplementaran razvijenim ekonomijama, razvijaju, od stranog kapitala i međunarodnih finansijskih institucija, zavisne ekonomske sisteme, u okviru kojih država i dalje ostaje centralni ekonomski akter, ali se njena uloga menja u odnosu na prethodni period. Na taj način dolazi do formiranja hibridnih sistema, u kojima koegzistiraju bazično tržišni odnosi i pluralistički politički sistemi, uz zadržavanje normativnih elemenata iz prethodnog, socijalističkog perioda, adaptiranih i reinterpetiranih u skladu sa novim tipom društvene reprodukcije.

Uporedo sa sistemskim promenama, oba društva prolaze kroz procese „kulturne univerzalizacije“, u okviru kojih dolazi do hegemonog učvršćivanja ideoloških postulata kojima se legitimise reprodukcija globalnog kapitalističkog sistema (u okviru diskursa teorija modernizacije, govori se o širenju postmodernih ili postmaterijalističkih vrednosti – up. Inglehart & Welzel, 2005; Inglehart, 1997). Iako nacionalističke i tradicionalističke ideološke matrice i dalje ostaju prisutne u javnim diskursima, one, usled činjenice da su (na duge staze) nekompatibilne sa novim sistemom reprodukcije društvenih odnosa, gube svoje centralno legitimacijsko uporište, otvarajući prostor za nove oblike društvene integracije (koji prate liberalnu ideološku matricu individualnih prava i sloboda, tolerancije različitosti, otvorenosti prema novim iskustvima, kritičnosti prema autoritetima, uvažavanje rodne ravnopravnosti itd.).

Ukoliko pokušamo da sagledamo na koji način su sistemske promene u periodu deblokirane/ubrzane transformacije u dva društva oblikovale vrednosno-ideološke obrasce, jasno je da su na delu dva procesa koji se međusobno prožimaju: a. prvi je sistemska transformacija, koja vodi uspostavljanju dominacije normativno-institucionalnog okvira tipičnog za kapitalističke sisteme, uz zadržavanje elemenata starog sistema društvenih odnosa (što u, krajnjoj liniji, vodi uspostavljanju hibridnog tipa poretka, karakterističnog za društva kapitalističke (polu)periferije); b. snažnije uključivanje u međunarodne političke i ekonomske tokove obeleženo je procesom usaglašavanja kulturnih obrazaca sa dominantnim globalnim ideološko-vrednosnim okvirima, koje se, u konkretnim istorijskim okolnostima, iskazuje samo kao tendencijsko. Drugim rečima, procesi postsocijalističke transformacije, u konkretnim istorijskim okolnostima proizvode vrednosne promene koje nisu jednoznačne: sa ubrzanjem transformacijskih procesa, normativno-institucionalne promene tendencijski

vode postepenoj dominaciji vrednosnih obrazaca koji su tipični za kapitalistički sistem društvenih odnosa (ekonomskog i političkog liberalizma); s druge strane, zadržavanje i reinterpretacija „starih“ normativnih rešenja u okviru novog sistema društvenih odnosa predstavljaju osnovu na kojoj se reprodukuju vrednosti tipične za prethodni, socijalistički poredak (pri tome, njihov je opstanak utoliko snažniji, ukoliko su posledice sistemske transformacije drastičnije po šire društvene grupe, a alternativne ideološke utopije još uvek nisu formulisane). Ukratko, specifična sistemska transformacija, koja se temelji na kontradiktornim normativnim rešenjima, kao i nejednaka distribucija benefita i posledica sistemskih promena na pojedine društvene grupe (koja proizvodi „tranzicione dobitnike“ i „gubitnike“) ne vode nužno jednoznačnom vrednosno-ideološkom utemeljenju sistema, već koegzistenciji vrednosnih sistema koji se temelje na značajno drugačijim sistemskim pretpostavkama (ekonomski i politički liberalizam nasuprot autoritarnom kolektivizmu i redistributivnom etatizmu).

Drugi proces, čije se dejstvo ispoljava na promenu vrednosnih obrazaca, i koji, takođe, nije jednoznačan, jeste proces „kulture univerzalizacije“. Naime, uključivanje u svetski kapitalistički sistem podrazumeva ne samo institucionalne promene, kojima se usklađuju i čine komplementarnim normativni poreci u zemljama centra i (polu)periferije, nego i nametanje ideološke hegemonije centra na temelju koje se održava opstanak globalnog kapitalističkog sistema i nejednakosti koje on proizvodi. U svom neposrednom obliku, ona se javlja kao ideologema o „kraju istorije“, odnosno kao ideja o bezalternativnosti tržišne ekonomije i političkog pluralizma, to jest kapitalističkog poretka. Uključivanje u svetski kapitalistički sistem, čija je globalna dominacija evidentna tokom čitavog 20. veka (pa su stoga procesi „kulture univerzalizacije“ delatni i u okviru socijalističkih društava, i to utoliko više što su konkretna društva bila otvorenija prema Zapadu), označilo je snažniju izloženost postsocijalističkih društava efektima „kulture modernizacije“. Međutim, uporedo sa ovim globalnim procesima, specifični karakter transformacije dvaju društava, obeležen ratnim konfliktima i drastičnim pogoršanjem materijalne situacije značajnog dela stanovnika, vodio je oblicima društvene integracije koji su svoj oslonac nalazili u nacionalističkim i patrijarhalno-tradicionalističkim ideološkim matricama. Drugim rečima, simultano sa globalnim procesima kulture univerzalizacije, u lokalnim kontekstima Srbije i Hrvatske dolazi do ideološke retradicionalizacije javnih diskursa. Pomeranjem fokusa političkih sukoba sa nacionalnih pitanja na ekonomske i socijalne podele, oslabili su (iako nisu potpuno eliminisani) i impulsi koji su omogućavali reprodukovanje tradicionalističkih vrednosnih matrica.

Efekti dvaju opisanih procesa nisu mogli biti u potpunosti jednoznačni u ispitivanim društvima, niti s obzirom na različite društvene grupa-

cije. Prvo, jasno je da je sa nešto ranijim otpočinjanjem transformacijskih procesa normativna transformacija hrvatskog društva bila snažnija, odnosno da je hibridni karakter institucionalnih rešenja u manjoj meri bio prisutan u odnosu na društvo Srbije. Drugim rečima, vrednosna ambivalentnost, koja je ishodila iz kontradiktornog utemeljenja normativno-institucionalnog sistema u Hrvatskoj, nije u toj meri bila izražena kao u susjednom društvu. S druge strane, društveno strukturisanje, koje se odvija na temelju novih društvenih odnosa, očitava se kroz različito prihvatanje novih normativno-institucionalnih rešenja i disonance koja se javlja na vrednosno-normativnoj liniji. Tako su normativna rešenja karakteristična za sisteme političkog pluralizma, tržišne ekonomije i razvijenog civilnog društva bila u skladu sa interesima pojedinih društvenih grupa (pored pripadnika ekonomske i političke elite, tu su svakako još i stručnjaci i sitni preduzetnici) – i istovremeno pospešena pritiskom koji je dolazio od strane međunarodnih institucija – proizvođači usaglašavanje vrednosnih obrazaca sa vladajućim normama. Analizirajući empirijske podatke za Srbiju, Lazić i Cvejić (2004; 2007) prepoznaju pobrojane grupacije kao nosioce vrednosti koje se tipično vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa (politički i ekonomski liberalizam), a do sličnih nalaza dolaze i Sekulić (2014) i Hodžić (2008), kada je reč o Hrvatskoj. Ujedno, usled snažnije izloženosti globalnim modernizacijskim procesima, modernizacijski efekat institucionalnih promena u sferi vrednosti je najvidljiviji kod ovih grupacija (Lazić i Cvejić, 2004). S druge strane, interes slojeva koje autori prepoznaju kao tranzicione gubitnike – poljoprivrednika, manuelnih radnika, penzionera i delova službeničke grupacije – nije se podudarao sa rešenjima na kojima su počivale systemske promene, pa su dominantne vrednosti ovih slojeva (autoritarni kolektivism i redistributivni etatizam kao atavizmi socijalističkog tipa poretka), pokazivali nesaglasnost sa dominantnim normativnim rešenjima (Lazić i Cvejić, 2007). Istovremeno, strukturalna pozicija ovih društvenih grupacija uslovljavala je sužene okvire izloženosti modernizujućim izvorima socijalizacije (visokom obrazovanju, urbanim stilovima života itd.), pa je kod njih primetan nešto viši stepen nacionalističke i tradicionalističke orijentacije (Lazić i Cvejić, 2004).

4. Metodološki okvir analize

4.1. Metodološki plan analize

Analiza vrednosnih orijentacija u društvima Srbije i Hrvatske u periodu postsocijalističke transformacije zasniva se u ovom radu na sekundarnoj analizi empirijskih podataka dobijenih putem anketnih istraživanja populacija Srbije i Hrvatske (ali i drugih zemalja u okviru regiona) na reprezentativnim uzorcima, koja su realizovana 1989. godine (*Društvena struktura i kvaliteta života*) i 2003. godine (*Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije*). Osnovni cilj analize sastoji se u utvrđivanju rasprostranjenosti vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma među ispitanicima u okviru četiriju uzoraka, kako bismo, na osnovu tih informacija, bili u stanju da donosimo zaključke koji se odnose na populacije dveju zemalja u dvema vremenskim tačkama. S obzirom na to da se koriste empirijski podaci iz istraživanja rađenih 1989. godine (u momentu kada stari, socijalistički sistem doživljava kolaps) i 2003. godine (kada proces postsocijalističke transformacije dvaju društava ponovo dobija jasan pravac i živi tempo), jedan od ciljeva analize biće da se utvrdi da li je došlo, i u kojoj meri, do promene dominantnih vrednosnih obrazaca u periodu postsocijalističke transformacije. U obe vremenske tačke će, pri tome, biti moguće porediti društva Srbije i Hrvatske i na taj način testirati opštu hipotezu da tokom perioda postsocijalističke transformacije, usled relativno dugotrajne koegzistencije elemenata starog (komandno-planskog) i novog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa, dolazi do reprodukovanja disonance između normativnog i vrednosnog

sistema i, posledično, do vrednosne nekonzistentnosti (kako na individualnom nivou tako i na nivou društvenih kolektiviteta).

S obzirom na relativno složen komparativni okvir analize, u kojem se pojavljuju dve poredbene ose – sinhrona (između dvaju društava u istoj tački razvoja) i dijahrona (unutar istog društva, ali u dvema različitim vremenskim tačkama), kao i dve grupe vrednosnih orijentacija koje se javljaju kao predmet našeg proučavanja – politički i ekonomski liberalizam, analiza je nužno patila od niza metodoloških ograničenja. Neka će biti pobrojana:

1. Reč je o sekundarnoj empirijskoj analizi, što znači da instrumenti nisu bili u potpunosti dizajnirani za komparativnu vremensku analizu niti za doslednu proveru hipoteza od kojih smo pošli u ovoj analizi.
2. Kao posledica toga i operacionalizacija odabranih vrednosnih orijentacija nužno je bila ograničena samo na neke od teorijski izdvojenih dimenzija proučavanih pojmova.
3. S obzirom na to da su podaci iz 2003. godine bili znatno bogatiji empirijskom građom nego oni iz 1989. godine, analiza je vršena u dva koraka: u prvom koraku komparativna dijahrona i sinhrona analiza vršena je na redukovanom setu podataka (empirijskih iskaza koji mere ispitivane vrednosne orijentacije), koji su bili prisutni u obe baze podataka; u drugom koraku, analiza je vršena na znatno širem (teorijski adekvatnijem i empirijski pouzdanijem) setu empirijskih iskaza, doduše, samo na podacima iz 2003. godine. Na taj način bilo je moguće proveriti zaključke koji su dobijeni analizom redukovanih skala, ali i dopuniti nalaze uvođenjem u analizu novih dimenzija ispitivanih pojava.
4. Pošto je analiza pretpostavljala ne samo ispitivanje promene u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija (u dva društva) tokom perioda postsocijalističke transformacije nego i ispitivanje efekata određenih sociodemografskih obeležja i njihovu eventualnu promenu, izbor i operacionalizacija ovih činilaca takođe su bili ograničeni dostupnim empirijskim podacima.
5. Konačno, budući da je osnovni cilj analize ispitivanje promene u stepenu rasprostranjenosti političkog i ekonomskog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije, dosledna analiza pretpostavljala je skeniranje stanja tokom perioda blokirane transformacije. Ipak, usled nepostojanja dostupnih empirijskih podataka za dva društva (koji bi, pri tome, bili uporedivi), ova vrsta analize, koja bi nam pružila dragocena saznanja o promenama ispitivanih vrednosti u jednom specifičnom razvojnom periodu, nažalost je izostala (naravno, treba napomenuti i to da je pretpostavka od koje

se krenulo podrazumevala da se vrednosti relativno sporo menjaju, te da bi, čak i da smo raspolagali empirijskim podacima za period „blokirane“/„usporene“ transformacije, rezultati ukazivali na relativno male promene u odnosu na početnu godinu analize).

Da ponovimo, analiza počiva na testiranju dve opšte hipoteze:

- Hipoteza o zakasneloj modernizaciji ukazuje na systemske, strukturne i akterske prepreke koje su postojale tokom istorijskog razvoja dvaju društava ka snažnijem utemeljenju političkog i ekonomskog liberalizma kao transsystemskih (odnosno transistorijskih) vrednosti. Data hipoteza je služila kao vodič u društveno-istorijskoj analizi razvoja hrvatskog i srpskog društva tokom perioda predsocijalističke nedovršene modernizacije.
- Systemska hipoteza koja pretpostavlja da uzroke reprodukcija vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma u savremenim društvima Srbije i Hrvatske treba tražiti u aktuelnom sistemu društvenih odnosa, čija promena (tokom perioda postsocijalističke transformacije), pod pretpostavkom sporije promene u kulturnom podsistemu u odnosu na politički i ekonomski, dovodi do nesaglasnosti između novog normativnog i starog vrednosnog sistema, proizvodeći disonancu. Kao najznačajnija strukturna varijabla, kroz koju se prelama efekat vladajućeg sistema društvenih odnosa, odabrana je klasna pripadnost ispitanika. Vrednosno-normativna disonanca se, u situaciji korenite transformacije sistema, u okviru koje se menjaju osnovne pretpostavke na kojima počiva reprodukcija osnovnih društvenih klasa, na grupnom (klasno-slojnom) planu, ispoljava kao vrednosna (ne)konzistentnost i vrednosna homogenost/heterogenost.

Pored klasne pripadnosti, testiraćemo efekat drugih socio-demografskih obeležja na stepen rasprostranjenosti datih vrednosnih orijentacija: stepen obrazovanja, starost, veličinu mesta stanovanja i pol ispitanika.

4.2. Podaci

Sekundarna analiza podataka koji će biti korišćeni u analizi promene u stepenu rasprostranjenosti vrednosnih obrazaca političkog i ekonomskog liberalizma u društvima Srbije i Hrvatske tokom perioda postsocijalističke transformacije oslanjaće se, kao što je već rečeno, na dva istraživanja anketnog tipa: *Društvena struktura i kvaliteta života*, iz 1989. i *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije*, iz

2003. godine. Prvo istraživanje, iz 1989. godine, sprovedeno je na teritoriji SFRJ, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Uzorak je dizajniran kao kvotni za svaku republiku i pokrajinu zasebno, uz posebnu proceduru primenjenu na slovenačkom uzorku (Hodžić, 1991). Veličina uzorka za svaku jedinicu (republiku ili pokrajinu) određena je s obzirom na brojčani udeo populacije u osnovnom skupu (punoletnom stanovništvu SFR Jugoslavije). Ukupan uzorak brojao je 13.422 ispitanika i pored radnoaktivnog stanovništva obuhvatio je penzionere, zaposlene u privatnom sektoru i izdržavana lica. Iz osnovnog uzorka su, za potrebe ovog rada, ekstrahovana dva poduzorka, jedan za Hrvatsku i drugi koji je sastavljen ponovo iz dvaju poduzoraka, spojenih u jednu celinu, za populacije Srbije i Vojvodine. Kosovski poduzorak isključen je iz analize zbog dosledne komparacije sa uzorkom iz 2003. godine. Poduzorak za populaciju Hrvatske brojao je 2.510 ispitanika, raspoređenih u 18 opština, dok je poduzorak za Srbiju (zajedno sa Vojvodinom) brojao 4.602 ispitanika, raspoređena u 29 opština.

Drugi istraživački projekat koji je predstavljao osnovu za analizu podataka je projekat pod nazivom *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije*, iz 2003/2004. godine, sproveden u nekoliko zemalja Zapadnog Balkana (Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Albaniji, Srbiji i na Kosovu – opširnije videti u: Simkus, 2007). Sve pomenute zemlje tretirane su kao zasebne jedinice, kako bi se dobili reprezentativni (stratifikovani) uzorci. Analiza je rađena na uzorcima za Hrvatsku i Srbiju. S obzirom na to da je Kosovo tretirano kao posebna jedinica, ono nije ušlo u poduzorak za Srbiju. Iz oba uzorka isključili smo posebne poduzorke za nacionalne manjine, kako ne bismo remetili reprezentativnost osnovnih uzoraka. Uzorak za Hrvatsku obuhvatao je 2.500 ispitanika, dok je uzorak za Srbiju brojao 2.997 ispitanika. Zbog velikog broja pitanja, svaki od uzoraka podeljen je u dve kategorije – A i B, u okviru kojih je postojalo jezgro zajedničkih pitanja i posebne baterije pitanja koje su bile specifične samo za ispitanike iz datog poduzorka. Oba poduzorka su (u oba društva) napravljena tako da budu reprezentativna za populacije datih država, s tim da se svaki sastojao od približno polovine od ukupnog broja ispitanika.

Vrednosne orijentacije, koje su predmet ove analize, ekonomski i politički liberalizam, merene su putem stepena pristajanja ispitanika uz empirijske iskaze koji su dati u obliku petočlane Likertove skale. Analiza pojedinačnih vrednosnih orijentacija počivala je na konstruisanju mernih instrumenata – skala, kako bi zaključivanje bilo što pouzdanije. O načinu operacionalizacije pojedinačnih dimenzija ispitivanih vrednosnih orijentacija i konstruisanja kompozitnih mernih instrumenata biće reči u narednim poglavljima.

Struktura uzoraka na kojima je vršena analiza ukazuje na određene neravnomernosti (kako na međuzoračkom nivou tako i s obzirom na karakteristike ispitivanih populacija), čije je ispravljanje bilo otežano usled nemogućnosti konstruisanja pondera kojima bi se vršilo uravnotežavanje uzorka po svim ispitivanim obeležjima (videti strukturu uzoraka u tabeli 4.1).

Tabela 4.1: Struktura uzoraka, s obzirom na pol, starost ispitanika, veličinu mesta stanovanja, klasno-slojnu pripadnost, religioznost i stepen obrazovanja, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Obeležje	Atributi	1989.		2003.	
		Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Pol	Muški	58,0	62,3	42,6	48,8
	Ženski	42,0	37,3	57,4	51,2
Starost	Do 29 godina	20,0	20,9	19,3	20,5
	30–44	36,3	38,0	29,0	27,1
	45–59	26,5	26,3	25,6	26,5
	60 i više	17,2	14,8	26,2	26,0
Obrazovanje	Bez škole	20,5	18,7	13,0	13,0
	Osnovna škola	11,4	13,2	12,9	17,3
	Srednja škola	49,6	41,5	53,9	52,5
	Više i visoko obrazovanje	16,7	24,6	20,3	17,2
Mesto stanovanja	Selo	33,9	33,4	34,4	35,8
	Mali grad	15,3	33,2	18,3	9,6
	Srednji grad	17,3	9,6	19,2	25,2
	Veliki grad	11,7	10,4	10,6	12,8
	Glavni grad	21,8	13,3	17,5	16,5
Klasno-slojna pripadnost ¹¹⁰	Sitni poljoprivrednici	33,3	40,5	7,4	10,1
	NKV radnici	11,8	8,6	14,6	13,1
	KV radnici	29,9	19,8	34,6	27,1
	Prelazni sloj	11,1	10,3	20,7	26,4

110 Klasno-slojna pripadnost ispitanika operacionalizovana je na osnovu radnih mesta i obrazovanja ispitanika. Kao nosioci klasnog položaja tretirana su domaćinstva, pri čemu je korišćen dominacijski princip (domaćinstvu je pripisivana klasa onog člana/članice koji/a zauzima najviši položaj). Penzionerima i nezaposlenima koji su ranije imali posao pripisivan je položaj na osnovu prethodnog radnog mesta, dok su trajno nezaposleni, domaćice i studenti klasifikovani prema položaju supružnika, odnosno roditelja (ako sa njima žive u istom domaćinstvu) (opširnije o tome u: Lazić i Cvejić, 2004).

Obeležje	Atributi	1989.		2003.	
		Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	11,3	10,0	11,8	14,4
	Niži rukovodioci i sitni preduzetnici	1,2	1,0	4,8	3,7
	Politička i privredna elita	1,4	9,8	6,1	5,3
Religioznost	Nereligiozni	18,4	19,9	97,2	94,5
	Religiozni	81,6	80,1	2,8	5,5

4.3. Tehnike obrade podataka i analize

Analiza vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije počivaće na merama deskriptivne statistike, kako bi se utvrdio stepen rasprostranjenosti (i eventualne promene) ispitivanih vrednosnih orijentacija na nivou celokupnih uzoraka. U drugom koraku analize, uz pomoć Hi-kvadrat testa i odgovarajućih mera asocijacije, ispitiće se nezavisni efekat odabranih socio-demografskih činilaca na izdvojene dimenzije ispitivanih vrednosti, da bi u sledećem koraku, putem regresionih modela, analiza počivala na ispitivanju kontrolisanog efekta nezavisnih varijabli na varijacije u stepenu prihvatanja dveju vrednosnih orijentacija, kao i na utvrđivanju njihovog pojedinačnog determinističkog značaja. Pri konstruisanju mernih instrumenata (skala), uz pomoć eksplorativne faktorske analize proveravano je da li se dati empirijski iskazi mogu koristiti kao indikatori ispitivanih vrednosnih orijentacija (uz neminovnu analizu pouzdanosti pri konstruisanju skala), dok je pomoću konfirmatorne analize glavnih komponenti vršena redukcija većeg broja komponenti na pojedinačne dimenzije (koje su, u vidu regresionih faktorskih skorova, korišćene kao zavisne varijable u regresionim modelima).

5. Politički liberalizam i ekonomski liberalizam: rezultati empirijske analize

U istorijskom delu analize je pokazano da politički i ekonomski liberalizam, usled delovanja činilaca dugog trajanja, nisu uspeli da se snažnije i trajnije utemelje u proučavanim društvima Srbije i Hrvatske kao transistorijske vrednosti. Primarni okvir za objašnjenje njihove reprodukcije u savremenim postsocijalističkim društvima treba tražiti u karakteristikama društvenih odnosa koji su uspostavljeni tokom perioda postsocijalističke transformacije, ali i u karakteru jugoslovenskog socijalističkog sistema kao početne tačke društvenog preobražaja. S obzirom na to da se, na ovaj način, primarni uzročni značaj pridaje dominantnom karakteru društvenih odnosa koji se uspostavljaju u okviru starog (socijalističkog), odnosno novog sistema (kapitalističkog), ove vrednosne orijentacije nazvaćemo sistemskim. Mehanizmi njihove promene i reprodukcije će, pri tome, biti objašnjeni uz pomoć teorije vrednosno-normativne disonance, koja utvrđuje uslove pod kojima dolazi do nesklada između dominantnog normativno-institucionalnog sistema (kao izraza karaktera društvenih odnosa koji se u njemu uspostavljaju) i vrednosti (odnosno koja objašnjava mehanizme promene dominantnih vrednosti u kontekstu sistemskih promena).

Politički i ekonomski liberalizam predstavljaju vrednosti koje se tipično vezuju uz kapitalistički sistem društvenih odnosa (koji se, u svojoj idealno-tipskoj varijanti temelji na tržišnoj regulaciji ekonomije i političkoj demokratiji). S druge strane, početna tačka naše analize predstavlja socijalistički

sistem, čije su osnovne (idealno-tipske) karakteristike komandno-planska regulacija ekonomije i autoritarni karakter vlasti. Normativni poredak koji ishodi iz dominantnog karaktera društvenih odnosa u socijalizmu generiše vrednosti koje su, po svom karakteru, suprotne političkom i ekonomskom liberalizmu: autoritarni kolektivizam i redistributivni etatizam (Lazić, 2011). Široku rasprostranjenost ovih vrednosti tokom socijalističkog perioda potvrdila su brojna empirijska istraživanja (Pantić, 1974; Županov, 1985; Sekulić, 2013). Međutim, jugoslovenski socijalistički sistem počivao je na specifičnim normativnim osnovama, gde se, pored dominantne komandno regulisane ekonomije pojavljuju elementi tržišne privrede (uz zadržavanje, iako u marginalnom obimu, privatnog vlasništva), ekonomske decentralizacije (delegiranje dela ovlašćenja sa centralnog administrativnog nivoa radnim kolektivima, u okviru kojih, putem samoupravnih institucija, na formalnom planu dolazi do participacije zaposlenih u odlučivanju), teritorijalna decentralizacija vladajuće partije (uz delegatski sistem odlučivanja), mogućnost (relativno) autonomnog delovanja u kulturnoj sferi itd. Drugim rečima, normativni okvir jugoslovenskog socijalističkog sistema bio je kontradiktorno utemeljen, pa se tako pored dominantnih, socijalističkih vrednosti, pojavljuju i one koje se tipično vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa, proizvođači nesaglasnosti između vrednosti i normi, koje su bile unutarstemske po svom karakteru (odnosno, koje nisu vodile promeni dominantnog sistema društvenih odnosa).

Kriza socijalističkog sistema, koja svoje manifestne oblike dobija tokom osamdesetih godina, kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou, dovela je do stvaranja uslova za formiranje grupacija koje su se profilisale kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa (pre svega, reč je o pripadnicima vladajuće grupacije, koji su nastojali da obezbede trajnu kontrolu nad resursima kojima su raspolagali, kao i njihov međugeneracijski transfer). Njihovo delanje (vođeno specifičnim interesima koji svoj izraz dobijaju u oblikovanju alternativnog vrednosnog sistema) u situaciji krize ubrzalo je raspad socijalističkog sistema i otpočinjanje procesa transformacije društva, koji, u uslovima spoljašnje dominacije i (od sedamdesetih godina) globalne ekspanzije kapitalističkih odnosa nije ni mogao da dobije drugi oblik osim onog koji je diktiralo okruženje, u vidu uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog pluralizma. Drugim rečima, institucionalne promene (privatizacija, restrukturiranje i otvaranje privrede prema spoljnim tržištima, uz istovremeno stvaranje uslova da mnogostruki interesi dobiju političku reprezentaciju, kroz uvođenje višestranačkog sistema itd.) trebalo je da stvore preduslove za reprodukciju kapitala (up. Lazić, 2011: 162).

Normativne i institucionalne promene, koje su imale funkciju da olakšaju prodor kapitalističkih društvenih odnosa, morale su da dobiju adekvatno ideološko-legitimacijsko utemeljenje, ne bi li bile uspešne. Ključnu ulogu u uspostavljanju ideološke dominacije novog društvenog poretka imali su

predstavnicima nove političke i ekonomske elite (koje su se, makar delimično, po svom sastavu, razlikovale u Hrvatskoj i Srbiji), ali i srednji društveni slojevi (vođeni sopstvenim interesima), čija je uloga bila pre svega medijatorska u procesu diseminacije vladajućih ideja i njihovog utemeljenja među širim društvenim grupama. Međutim, ove institucionalno-normativne promene nisu mogle da budu brze, već su podrazumevale postojanje prelaznog perioda u okviru kojeg opstaju strukturalni i akterski elementi starog (socijalističkog) sistema. Drugim rečima, dominantni sistem društvenih odnosa postepeno se konstituisao na kapitalističkim osnovama (oslanjajući se na promenjenu normativno-institucionalnu strukturu, ali i na nove legitimacijske obrasce), uz istovremeno opstajanje elemenata starog sistema. Ovaj dualizam u normativno-institucionalnoj sferi, prema teoriji vrednosno-normativne disonance, rezultuje u paralelnom opstajanju novih, za kapitalizam karakterističnih, liberalnih vrednosti, i starih, socijalističkih (egalitarno-redistributivnih i kolektivističko-autoritarnih). U meri u kojoj novi sistem društvenih odnosa uspeva da se nametne kao dominantan, dolazi do napuštanja ranije usvojenih (socijalističkih) vrednosti delatnih pojedinaca i društvenih grupa, radi usaglašavanja sa novim (kapitalističkim) normama, odnosno do uklanjanja vrednosno-normativne disonance. Međutim, ukoliko novi društveni odnosi ne uspevaju da se nametnu kao dominantni, odnosno ukoliko dođe do manje ili više trajnog opstajanja normativno-institucionalnih obrazaca karakterističnih za oba sistema društvenih odnosa, tada ni vrednosti ne dobijaju jednoznačno utemeljenje.

Uzroke reprodukovanja i obrasce promena u stepenu rasprostranjenosti političkog i ekonomskog liberalizma, kao i njihovih antipoda – autoritarnog kolektivismu i redistributivnog etatizma, neophodno je tumačiti s obzirom na sistemске (odnosno normativne) okvire u kojima nastaju, kao i na strukturne i akterske činioce čije (interesno zasnovano) delanje oblikuje pravce sistemskih promena. Njihov sistemski karakter posledica je, pre svega, činjenice da se snažnije vezuju uz normativne poretke karakteristične za socijalistički, odnosno kapitalistički sistem društvenih odnosa (iako dugotrajni istorijski procesi mogu delovati u pravcu njihovog olakšanog reprodukovanja ili nestanka).

5.1. Politički liberalizam

5.1.1. Konceptualizacija političkog liberalizma

Široka terminološka upotreba pojma liberalizam i evolucija značenja kroz koju je prošao u svojoj relativno dugoj intelektualnoj istoriji svakako nam ne dozvoljavaju da na ovom mestu, imajući u vidu osnovne ciljeve i prirodu rada, damo potpun pregled mogućih određenja ovog pojma.

Stoga ćemo, ukratko, ukazati na osnovna idejna načela na kojima počiva data doktrina, ali i na istorijski kontekst u kojem je nastala. Takođe, nastojaćemo da ukažemo na to da je politički liberalizam bio nužno povezan sa širenjem kapitalističkog sistema društvenih odnosa i sa jačanjem buržoazije, kao njegovim nosiocem.

Iako počeci liberalnih ideja sežu do vremena humanizma i renesanse, smatra se da je liberalna politička filozofija svoje jasno određenje dobila tek sa prosvetiteljstvom, kao odgovor na apsolutističke forme dinastičkih vladavina (Tadić, 1972: 25–38). U svom nastanku, liberalizam je označavao koncept prema kojem je sloboda pojedinca njegovo prirodno pravo i predstavlja osnovu stabilnog političkog poretka. Međutim, ubrzo je koncept pravne slobode proširen na dva polja – političko i ekonomsko. Tako je engleski filozof Džon Lok (John Locke) smatrao da liberalizam počiva na dvema fundamentalnim idejama: na ideji o intelektualnoj slobodi (koja u sebe uključuje i slobodu savesti) i ekonomskoj slobodi (koja podrazumeva pravo na posedovanje i raspolaganje privatnom svojinom) (Lok, 2002). Upravo ovo razgraničenje koje je Lok ustanovio, omogućilo je razvoj liberalne misli u najmanje dva osnovna pravca. Ideja političkog liberalizma dalje je razvijana kroz teoriju prirodnog prava i društvenog ugovora, gde se pojam liberalizma proširuje sa individualnih sloboda pojedinaca (kao prava na samoaktuelizaciju) na pravo i slobodu političke participacije. Istovremeno, postavlja se zahtev za ograničenom vlašću države. Tako je Monteskje (Charles Montesquieu) smatrao da vlast treba ograničiti zakonima, trasirajući put ka modernim oblicima kontrole političke vlasti, koji prate liniju podele na zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast, dok je Rusoova (Jean Jacques Rousseau) ideja o organskoj volji naroda (gde se koncept slobode proširuje sa individualnih na kolektivne aktere) na intelektualnom planu otvorila vrata ka revolucionarnom osvajanju političkih sloboda i smeni apsolutne vlasti. Razvoj ideje političkog liberalizma u 19. veku mahom se odnosio na proširenje političkih i društvenih participativnih prava i sloboda, kako individualnih tako i kolektivnih aktera.

Mnoge od prvobitnih ideja i koncepata liberalizma doživeli su u drugoj polovini 20. veka svoje revizije, praćene redukcijom značenja univerzalnih vrednosti slobode, jednakosti i bratstva. Tako je ideja bratstva reinterpetirana kao jednakost šansi; sloboda je predstavljena kao oblik društvenog poretka koji počiva na principima predstavničke demokratije i političkog takmičenja, dok se interpretacija jednakosti svodi na sistem privatnog vlasništva, u okviru kojeg se podrazumeva princip isključivanja nevlasnika (Lazić, 2005: 101). Konačno, suprotnost slobode i jednakosti, koja je dovela do podela u okviru liberalne misli i prakse u 19. veku, u savremenim raspravama, putem redukcije sadržaja liberalnih ideja u okviru demokratije i tržišta, gubi se, čineći ove principe komplementarnim (Lazić, 2005: 102).

Ipak, Grej (1999: 8) smatra da je moguće izdvojiti zajedničke karakteristike svih varijanti liberalne misli: 1. individualistička tradicija, koja ističe primat ličnosti nad kolektivitetom; 2. egalitarna tradicija, gde se svim ljudima pridaje isti moralni status, a razlikama u moralnoj vrednosti bića odriče relevantnost za pravni i politički poredak; 3. univerzalistička tradicija, kojom se afirmiše moralno jedinstvo ljudske vrste, a specifičnim istorijskim asocijacijama i kulturnim formama pridaje tek sekundarni značaj; i 4. melioristička tradicija, koja se ispoljava kao zalaganje za mogućnost usavršavanja društvenih institucija i političkih uređenja.

Istorijski, liberalizam se povezuje sa pojavom kapitalizma i predstavlja izraz interesa buržoaske klase u usponu, koji su bili u suprotnosti sa etabliranom moći monarha i zemljišne aristokratije (Hejvud, 2005: 25). Liberalne ideje su isprva bile radikalne, i izraz zahteva za temeljne reforme društva, pa su, neretko, dobijale revolucionarne oblike. Buržoaska klasa, koja ih je zastupala, dovodila je u pitanje božansko pravo monarha na neograničenu vladavinu, ekonomske i političke privilegije zemljišne aristokratije, ali i autoritet crkve, zalažući se za ustavnu, a potom i reprezentativnu vlast, odnosno državno-političko uređenje koje bi počivalo na načelu pravne jednakosti, kao i sekularizaciju države. Ove ideje prvobitno su se pojavile u Velikoj Britaniji, da bi se, tokom 19. veka proširile i na ostatak Zapadne Evrope, SAD, a tokom 20. veka i na slabije razvijene zemlje. Danas, kako konstatuje Hejvud (2005: 26), liberalizam predstavlja dominantnu ideologiju industrijalizovanog zapada, čija su osnovna načela ugrađena u temelje demokratskog političkog poretka. Liberalizam je, istorijski, neizbežno povezan sa kapitalizmom, i u tome se manje ili više slažu i zagovornici i kritičari ove ideologije (primera radi, prema marksističkoj interpretaciji, liberalne ideje odražavaju ekonomske interese vladajuće klase; s druge strane, Hajek /Hayek/ smatra da se liberalni demokratski politički sistem i poštovanje građanskih sloboda mogu razviti samo u kontekstu kapitalističkog ekonomskog poretka – videti: Hejvud, 2005: 27). Ipak, sa usponom buržoaskih slojeva, tokom 19. veka, i sam liberalizam se menjao, gubeći radikalni karakter i dobijajući neke odlike konzervativne doktrine (naročito kada je reč o ekonomskom liberalizmu, o čemu će kasnije biti više reči), kroz zalaganje za održavanje postojećih (liberalnih) institucija. Sa razvojem industrijskog kapitalizma, mnoge ideje rane liberalne ideologije doživele su, kao što je već naglašeno, reviziju, koja je naročito bila snažna kada je u pitanju shvatanje uloge države u društvu (dok su raniji liberalni teoretičari – Spenser, Humbolt ili Nozik – up. Grej, 1999: 97– zagovarali tezu o što manjem uplitanju države u ekonomski život /ideja o minimalnoj državi, odnosno vladi/, ograničavajući njenu ulogu na zaštitu prava i održavanje pravde, u modernim reinterpretacijama kao što je, na primer, Rolsova /John Rawls/, naglašava se odgovornost države

u održavanju socijalnih institucija, odnosno njena redistributivna uloga u ekonomiji i društvu – up. Hejvud, 2005: 28; Grej, 1999: 98).

Iako se liberalizam najčešće povezuje sa demokratskom političkom vladavinom, Grej (1999: 97–99) naglašava da liberalizam pre počiva na ideji ograničene vladavine (koja može ali i ne mora nužno biti povezana sa demokratskim uređenjem). Naime, on ukazuje da bez ograničenja ni demokratska vlast ne može biti liberalna (jer ono predstavlja granicu za poštovanje druga dva liberalna načela – slobode i individualne autonomije). Drugim rečima, liberalizam pretpostavlja da nijedan sistem vladavine u kojem svojinska prava i slobode mogu da budu podvrgnuti reviziji privremene većine (makar ona bila i demokratska), ne zadovoljava liberalne kriterijume. Liberalna država, stoga, pretpostavlja postojanje ustavne vladavine, u kojoj su prerogative države ograničene (i u tom smislu je od manjeg značaja kakav je oblik uređenja u pitanju – ustavna monarhija ili ustavna republika). Princip ustavno ograničene vladavine u okviru kojeg se poštuju lična sloboda i jednakost prava pojedinaca, za Greja je primarna karakteristika liberalizma, a tek potom dolaze kriterijumi kao što su podela vlasti na tri grane ili reprezentativnost parlamentarne vladavine. Iako se danas liberalizam najčešće vezuje uz demokratiju, Hejdvud (2005: 44), kao i Grej, ističe kontradiktornost koja se pojavljuje između dvaju koncepata: naime dok liberalizam podrazumeva ograničenu vladavinu, demokratija, po definiciji, ne podrazumeva ovaj element, već samo vladavinu naroda ili većine koja, u krajnjoj liniji, može da ishodi u neograničenoj moći kolektiviteta (pa tako Džon Stjuart Mil govori o demokratskom totalitarizmu – videti u: Grej, 1999: 98). Ipak, čini se da su liberalno-demokratski sistemi (kao svojevrzne hibridne konstrukcije) krajem 20. veka odneli „pobedu“ na istorijskoj pozornici, predstavljajući neku vrstu normativa u savremenim društvima. Hejvud (2005: 44) ističe sledeće karakteristike/dimenzije liberalne demokratije: 1. indirektni i predstavnički oblik vlasti, u kojem zaposedanje političkih pozicija proističe iz rezultata na regularnim izborima (uz poštovanje načela političke jednakosti svih građana); 2. zasniva se na konkurenciji, odnosno na odluci biračkog tela, koje se obezbeđuju putem političkog pluralizma i tolerancije; 3. između države i građanskog društva postoji jasna odeljenost, koja se održava spoljnom i unutrašnjom kontrolom vlasti, ali i slobodnim organizovanjem autonomnih grupa i interesa, kao i tržišnom, odnosno kapitalističkom organizacijom ekonomskog života.

* * *

U teorijskoj konceptualizaciji liberalizma u okviru ovog rada nastojaćemo da, kombinovanjem Hejvudovih i Grejovih klasifikacija osnovnih karakteristika date ideološko-političke doktrine, izdvojimo neke od ključ-

nih dimenzija, na osnovu kojih će potom biti moguća operacionalizacija liberalnih vrednosti:

1. individualizam: poštovanje slobode i autonomije pojedinaca nasuprot interesa kolektiviteta;
2. političko-pravna jednakost građana, koja ishodi u širokoj participaciji pri političkom odlučivanju, preko predstavničkih tela;
3. nužnost da mnogostruki društveni interesi dobiju adekvatnu političku reprezentaciju kroz višepartijski politički sistem;
4. ograničena vlast (ova dimenzija podrazumeva jasnu odeljenost grana vlasti, ali i slobodu organizovanja različitih organizacija i interesnih grupa čiji je cilj kontrola vlasti);
5. mogućnost smenjivosti vlasti na slobodnim i fer izborima.

5.1.2. Operacionalizacija pojma

Pri operacionalizaciji liberalnih vrednosti, usled ograničenja nastalih zbog raspoloživih empirijskih podataka, nužno će doći do redukcije ispitivanih dimenzija. Relativno mali broj empirijskih iskaza koji su nam stajali na raspolaganju onemogućili su konstrukciju pouzdanih kompozitnih instrumenata kojima bi se merio stepen pristajanja uz politički liberalizam u komparativnoj perspektivi.

Usled malog broja uporedivih empirijskih iskaza, koji su dostupni u bazi podataka za 1989. godinu, redukovali smo komparativno ispitivanje stepena pristajanja uz liberalne vrednosti na sledeće iskaze (koji su transformisani tako da više vrednosti označavaju snažnije pristajanje uz politički liberalizam):

1. *Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih interesa* (dimenzija: individualizam);
2. *Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva* (dimenzija: političke slobode);
3. *Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti* (dimenzija: ograničena vlast);
4. *Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa* (dimenzija: politički pluralizam).

Eksplozivnom faktorskom analizom utvrđeno je da se dati iskazi, na podacima za 1989. godinu, okupljaju oko jedne dimenzije (vrednost latentnog korena za hrvatski uzorak je iznosila 1,492, uz 37,311% objašnjenosti varijanse, a za srpski 1,360, uz objašnjenost varijanse od 33,992%). Ipak, analizom pouzdanosti utvrđena je relativno niska konzistentnost među

iskazima (vrednosti Konbahove alfe su iznosile 0,434 za hrvatski i 0,340 za srpski poduzorak), onemogućavajući formiranje pouzdanog mernog instrumenta. Kada je reč o podacima za 2003. godinu, eksplorativnom faktorskom analizom utvrđeno je da se isti iskazi, u oba uzorka, okupljaju sada oko dvaju faktora, ponovo uz nisku pouzdanost skale, što je uslovalo da analiza političkog liberalizma ostane na nivou ispitivanja stepena slaganja ispitanika sa pojedinačnim iskazima.

Tabela 5.1: Korelaciona matrica iskaza koji mere politički liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska				Srbija			
		Interesi	Sloboda	Sudstvo	Višepart.	Interesi	Sloboda	Sudstvo	Višepart.
1989	Interesi	1	0,131	0,131	0,036*	1	0,109	0,052	-0,022*
	Sloboda	0,131	1	0,250	0,243	0,109	1	0,221	0,151
	Sudstvo	0,131	0,250	1	0,138	0,052	0,221	1	0,110
	Višepart.	0,036*	0,243	0,138	1	-0,022	0,151	0,110	1
2003	Interesi	1	0,127	0,091	-0,134	1	0,150	0,123	-0,082*
	Sloboda	0,127	1	0,369	0,146	0,150	1	0,309	0,136
	Sudstvo	0,091	0,369	1	0,165	0,123	0,309	1	0,122
	Višepart.	-0,134	0,146	0,165	1	-0,082*	0,136	0,122	1

* Veza nije statistički značajna

Korelaciona matrica navedenih iskaza (uz korišćenje Spirmanovog koeficijenta rangova – *rho*, tabela 5.1) ukazuje na postojanje statistički značajnih, ali ne i jakih veza među navedenim iskazima, potvrđujući prethodni nalaz o izrazitoj vrednosnoj nekonzistentnosti prisutnoj kod ispitanika, i to u obe ispitivane godine. Drugim rečima, iskazi čiji sadržaji, na teorijsko-konceptualnom nivou, predstavljaju deo jedinstvene liberalne matrice, ne dobijaju jednoznačno utemeljenje i interpretaciju u ispitivanim društvima.

Na osnovu korelacione matrice nije teško zaključiti da je iskaz koji meri individualističku orijentaciju najslabije povezan sa ostalim empirijskim iskazima, i to u oba uzorka i u obe ispitivane godine, ukazujući na snažno prisustvo kolektivističke orijentacije, čak i kada su druge dimenzije političkog liberalizma prisutne u stavovima ispitanika. Drugim rečima, snažna ukorenjenost kolektivističke orijentacije (kako usled delovanja istorijskih procesa dugog trajanja tako i kao posledica delovanja faktora koji se vezuju uz socijalističko društveno nasleđe), onemogućava

jednoznačno i neprotivrečno konstituisanje liberalne vrednosno-ideološke matrice.

Drugi značajan nalaz odnosi se na rezultate dobijene 1989. godine: ukoliko uporedimo vrednosti Spirmanovog koeficijenta u dva uzorka, hrvatskom i srpskom, tada postaje jasno da je nešto veći stepen unutrašnje konzistentnosti bio prisutan u društvu Hrvatske u odnosu na Srbiju. S druge strane, nalazi dobijeni četrnaest godina kasnije ukazuju da iako ova razlika i dalje opstaje, ona nije više izražena, niti jednoznačna.

S obzirom na činjenicu da je baza podataka dobijenih 2003. godine nudila nešto bogatiji empirijski materijal, to nam je omogućilo da u sledećem koraku analize formiramo kompozitni merni instrument (skalu političkog liberalizma/autoritarnog kolektivizma), na temelju kojeg je bilo moguće pouzdanije zaključivati o stepenu rasprostranjenosti ove vrednosne orijentacije u ispitivanim društvima. Skala je formirana na osnovu četiri iskaza:¹¹¹

1. *Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva;*
2. *Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora da služi interesima vlasti;*
3. *Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi;*
4. *Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi.*

Svi iskazi su transformisani tako da viši rezultati ukazuju na liberalnu orijentaciju. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti potvrdila je da je moguće ova četiri iskaza redukovati na jednu latentnu dimenziju, dok su vrednosti Kronbahove alfe potvrdile da imamo relativno pouzdani merni instrument (videti vrednosti u tabeli 5.2). Raspon skale je bio od 4 do 20, sa teorijskim prosekom 12.

Tabela 5.2: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i analiza pouzdanosti za iskaze koji mere politički liberalizam/autoritarni kolektivizam, Hrvatska i Srbija 2003.

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		1,863	1,894
Procenat objašnjivosti varijanse		46,585	47,343
Visina faktorskih punjenja	Potpuna sloboda govora vodi u dezorganizaciju	0,632	0,585
	Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora da služi interesima vlasti	0,757	0,779
	Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja...	0,759	0,768

111 Treba reći i to da je baza iz 2003. godine sadržavala znatno veći broj iskaza koji mere politički liberalizam, s tim da oni nisu, ni u jednom od dva uzorka, dobijali jednoznačno utemeljenje, pa su morali da „otpadnu“ iz analize.

		Hrvatska	Srbija
	Najbolje bi bilo kada bi sudstvo i državu kontrolisala...	0,562	0,597
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,665	0,685

5.1.3. Hipotetički okvir analize

U uvodnom delu ovog poglavlja, kao uostalom i u teorijskom delu rada, izložene su osnovne postavke teorije vrednosno-normativne disonance, na osnovu koje smo izveli opšti hipotetički okvir promene i održavanja sistemskih vrednosti – političkog i ekonomskog liberalizma. Na ovom mestu hipoteze će biti dalje specifikovane i primenjene na konkretne obrasce i činioce promene političkog liberalizma i njegovog vrednosnog antipoda – autoritarnog kolektivismu.

Socijalistički sistem društvene reprodukcije dominantno je počivao na totalizaciji sveukupne društvene kontrole od strane nomenklature, koja je ishodila u nepostojanju jasne odeljenosti društvenih podsistema. Ustanovljeni dominantni normativno-institucionalni okvir suštinski nije bio u skladu sa opštim karakteristikama političkog liberalizma: jednopartijski sistem bio je u suprotnosti sa načelom političkog pluralizma; iako su određeni mehanizmi unutrašnje kontrole vlasti postojali (pre svega unutar partije, u okviru koje se preispitivala ideološka pravovernost članova), spoljna kontrola od strane različitih interesnih i građanskih grupacija nije bila moguća (kao što nije postojala jasna odeljenost države i društva, niti mogućnost uspostavljanja autonomne civilne arene); ustanovljavanje vladajuće grupacije nije počivalo na širokoj političkoj participaciji stanovništva (putem slobodnih izbora); u osnovi, sistem je ideološki ustanovljen kao vladavina radničke klase, postavljajući klasu (a ne slobodnu i autonomnu individuu) kao centralnu političku kategoriju; iako je na formalnom planu postojala odeljenost triju grana vlasti, ona je u praksi bila zamagljena itd. Drugim rečima, po nekim svojim bitnim karakteristikama, politička arena (čija je izdvojenost ovde samo uslovna) sadržavala je odlike autoritarne vlasti, potpomažući reprodukovanje autoritarnih vrednosti, dok je primarna osnova socijalne integracije počivala na kolektivističkim oblicima društvene integracije.

S druge strane, jugoslovenska varijanta socijalističkog samoupravnog sistema odlikovala se i nekim specifičnim obeležjima, koja su ishodila u normativnim rešenjima čije je utemeljenje bilo u neskladu sa dominantnim normativno-institucionalnim okvirom. Vladajuća partija vrlo brzo, od relativno monolitne grupacije, postaje decentralizovana, sa vrhuškom nomenklature na centralnom nivou i policentričnim političkim sistemom,

koji je pratio linije teritorijalne i etničke podele po republikama. Nepostojanje višepartijskog sistema kao ključnog obeležja „građanskih demokratija“ bilo je nadomešteno oblicima „samoupravne demokratije“, pre svega skupštinama samoupravnih interesnih zajednica i delegatskim sistemom (Sekulić, 2014: 176), a putem kojih su, makar na deklarativnom planu, građani neposredno učestvovali u procesima političkog odlučivanja (Tomač, 1974). Totalna dominacija vladajuće grupacije nije bila sprovedena u svim segmentima društvenog života: pored teritorijalne decentralizacije partije i uvođenja elemenata neposredne političke participacije – u političkoj areni, slični procesi su odlikovali i druga dva podsistema – ekonomski i kulturni (delegiranjem dela ekonomskih ovlašćenja centralne vlasti na radne kolektive izvršena je funkcionalna decentralizacija partije, u ekonomskoj sferi, dok je, usled specifične međunarodne pozicije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u oblasti kulture opstajao relativno širok prostor autonomije u delanju i otvorenosti prema kulturnim uticajima koji su dolazili sa Zapada). Drugim rečima, specifična normativna rešenja na kojima je počivao jugoslovenski samoupravni sistem bila su u neskladu sa dominantnim oblikom društvene reprodukcije (a koji je počivao na totalnoj kontroli vladajuće grupacije nad svim društvenim procesima). Iz ovoga sledi da je socijalistički normativni sistem, pored vladajuće kolektivističko-autoritarnе ideologije, potpomogao reprodukovanje vrednosnih orijentacija čije je sistemsko izvoriste bilo u demokratskim (kapitalističkim) društvima – politički i ekonomski liberalizam (o kojem će, kasnije, opširnije biti reči).

Iz ovoga sledi prva hipoteza: iako politički liberalizam ne predstavlja dominantnu vrednosnu orijentaciju tokom socijalističkog perioda, možemo očekivati da će barem neke od njenih dimenzija biti prisutne među ispitanicima u oba poduzorka – hrvatskog i srpskog. Stepен rasprostranjenosti ove vrednosne orijentacije tokom socijalističkog perioda ukazaće, pri tome, na održivost pretpostavke o unutar sistemskoj vrednosno-normativnoj disonanci kao karakteristici socijalističkog perioda.

Druga pretpostavka od koje polazimo je da je pretpostavljeno prisustvo političkog liberalizma tokom socijalističkog perioda bilo posledica protivrečnosti u normativnim rešenjima koje je proizvodio jugoslovenski samoupravni sistem, pa da stoga ne treba očekivati bitne razlike na nivou dvaju uzoraka, hrvatskog i srpskog, kada je reč o podacima iz 1989. godine.

Slom socijalističkog sistema i proces postsocijalističke transformacije doneli su značajne sistemске promene koje se ogledaju u promenjenom načinu reprodukcije dominantnih društvenih odnosa. Ipak, sam pojam transformacije podrazumeva da se nije radilo o nagloj promeni, već pre o procesu tokom kojeg elementi starog sistema društvenih odnosa opstaju, dok se, uporedo, novi sistem društvenih odnosa konstituše. Drugim rečima, period transformacije obeležen je normativnim rešenjima koja pripadaju i socijali-

stičkom i kapitalističkom sistemu društvenih odnosa, čineći osnovu na kojoj se reprodukuju protivrečne društvene vrednosti. Nesklad koji se sada javlja na liniji vrednosti–norme nije više unutarstemski po svom karakteru, već dobija karakteristike systemske vrednosno-normativne disonance.

Među karakteristikama ovog procesa, koje su od značaja za politički podsistem, svakako treba izdvojiti razdvajanje triju društvenih podsistema – političkog, ekonomskog i kulturnog, čija reprodukcija, iako neminovno uzlebljena u dominantni karakter društvenih odnosa, dobija i neke specifične karakteristike. Ovo suštinski znači da razvojni procesi u ključnim društvenim arenama nisu neminovno bivali u potpunosti usklađeni, najavljujući brži ili sporiji tempo promena. Promene koje su se desile u političkom podsistemu bile su, u suštini, najbrže: uvođenjem višestranačkog sistema, principa neposredne izbornosti vlasti na slobodnim izborima, mogućnost utemeljenja manje ili više autonomnog civilnog društva itd., politički sistem je, u oba društva, načelno, konstituisan na načelima građanskog liberalizma. Međutim, s obzirom na to da se promene u dominantnim vrednosno-kulturnim obrascima dešavaju znatno sporije od onih u političkom, pa čak i ekonomskom sistemu (up. Dahrendrof, 1990), promena u političkom sistemu proizvodila je, makar u početnim godinama transformacije, nesklad između novog dominantnog normativnog okvira i starih, socijalističkih vrednosti. Drugim rečima, da bi se sistem stabilno reprodukovao neophodno je da dođe do usaglašavanja dominantnih vrednosti sa vladajućim normativnim okvirom. Hipoteza koja iz ovoga sledi je da će period postsocijalističke transformacije biti obeležen porastom u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma.

S druge strane, kao što je naglašeno, promene u normativnom okviru dvaju društava nisu bile jednoznačne i trenutne. Naime, iako je politički sistem nominalno počivao na nekim temeljnim načelima liberalnih demokratija, u praksi je on, tokom prvih godina transformacije, predstavljao ogoljenu dominaciju političke elite (pre svega nad ekonomskim procesima), sa elementima autoritarnog političkog poretka: putem upotrebe represivnih aparata, kontrole nad državnim medijima i povremenim zloupotrebama sudske vlasti, u situaciji etničkih konflikata, ekonomskog kolapsa, a u Srbiji i međunarodne izolacije, vladajuće grupacije su, u oba društva, uspevale da se održe na vlasti čitavu deceniju nakon održavanja prvih višepartijskih izbora (iako treba reći da je formalno, ovo održavanje na vlasti počivalo na izraženoj slobodnoj volji birača na izborima). Drugim rečima, iako je normativni sistem bio sazdan na načelima političkog liberalizma, ostaci starog sistema društvenih odnosa (a pre svega nepostojanje adekvatnih mehanizama unutrašnje i spoljne kontrole vlasti, te slabost civilne arene i širih interesnih, pre svega ekonomskih, grupa koje bi se konstituisale na tržišnim osnovama) proizvodili su kontradikcije u

samom normativnom sistemu, onemogućavajući jednoznačno utemeljenje političkog liberalizma kao dominantne vrednosno-ideološke matrice. Drugim rečima, pretpostavka koju ćemo proveriti je da je prelazni karakter sistema (dodatno ojačan nastojanjima političke elite da usporavanjem ili zamrzavanjem reformskih procesa izvrši konverziju političkog i organizacionog kapitala u ekonomski) omogućavao reprodukovanje i liberalnih i autoritarnih vrednosti.

Iako su neke od karakteristika postsocijalističke transformacije društava Srbije i Hrvatske iste (na primer, harizmatički vođa na čelu države, autoritarni karakter vlasti, zloupotreba režimskih medija i aparata prisile, integracija društva na nacionalističkim osnovama itd.), razlika je ipak bilo. Kada je o političkoj areni reč, najupadljivija je ona koja se odnosi na činjenicu da je na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj pobedila (nacionalistički orijentisana) opozicija, sklonivši komuniste na neko vreme sa vlasti. Na drugoj strani, reformisani komunisti su u Srbiji pobedili na prvim izborima, omogućivši, na taj način, personalni kontinuitet delova vladajuće grupacije i olakšano ovladavanje kontrolom nad društvenim procesima. Dalje, usled međunarodne izolacije, vladajuća grupacija u Srbiji je imala nešto širi prostor za usporavanje i blokadu sistemskih promena, jer je bila izložena slabijoj kontroli međunarodnih institucija u odnosu na vladajuću grupaciju u Hrvatskoj. Stoga, usled nešto bržih sistemskih reformi u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju, pretpostavićemo da će stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma, tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka, biti u ovom društvu nešto izraženiji.

Sistemske promene su nužno povezane sa načinom društvenog strukturiranja. Naime, ako smo pošli od opšte hipoteze da su politički i ekonomski liberalizam sistemske (kapitalističke) vrednosti, tada je jasno da se kao njihovi osnovni nosioci pojavljuju one društvene grupacije čija se reprodukcija zasniva na kapitalističkom sistemu društvenih odnosa. Međutim, specifičan karakter jugoslovenskog socijalizma komplikuje ovaj bazični eksplanatorni okvir. Krenimo redom: već je naglašeno da je socijalistički sistem društvenih odnosa i sam počivao na relativno protivrečnim normativno-institucionalnim rešenjima, proizvodeći oprečne vrednosti. Drugim rečima, unutarstemska vrednosno-normativna disonanca je, tokom socijalističkog perioda, tendencijski karakterisala sve društvene grupe.

S druge strane, u situaciji krize sistema (koja je tokom osamdesetih godina dobijala najvidljivije posledice u ekonomskom podsistemu, iako ništa manje vidljivi nisu bili ni konflikti republičkih elita u političkoj areni), vladajuća legitimacijska osnova na kojoj je sistem počivao takođe je zapala u krizu, otvarajući prostor za profilisanje društvenih grupa koje bi bile nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa (uz uobličavanje/

usvajanje vrednosti koje nisu u saglasnosti sa dominantnim normativnim poretkom i uz tendenciju postavljanja novih normi). Pretpostavka od koje polazimo je da su promene na vrednosnom planu tada bile ograničene samo na određene društvene grupe, pre svega na pripadnike vladajuće, kolektivno-vlasničke klase (čije je interesno utemeljenje bilo dvojako: s jedne strane, njeni se članovi javljaju kao nosioci dominantnog sistema društvenih odnosa, pa su, usled neophodnosti zadržavanja sopstvene dominantne pozicije, zainteresovani za očuvanje vrednosno-normativnih temelja na kojima reprodukcija sistema počiva; s druge strane, reč je o grupaciji čija je transgeneracijska reprodukcija otežana, usled individualnog, privremenog i nenaslednog karaktera vladajućih položaja, pa se ova grupacija javlja kao zainteresovana za uspostavljanje novog – kapitalističkog – sistema društvenih odnosa u kojem bi njihove vladajuće pozicije potencijalno dobile trajniji oblik i snažnije utemeljenje), ali i na srednje slojeve (koji su u novom sistemu društvenih odnosa videle mogućnost za proširenje područja autonomnog delovanja, kao i održavanja, odnosno poboljšanja sopstvenog društvenog položaja u odnosu na niže slojeve). Naravno, jasno je da je u oblikovanju alternativnog sistema društvenih odnosa kao društva zasnovanog na demokratskom političkom poretku i tržišnoj ekonomiji presudan bio značaj spoljašnjih činilaca: globalna kriza socijalističkog sistema (koja je svoj izraz dobila u vidu Gorbačovljevih politika *Glasnosti* i *Perestrojke*) i dominacija kapitalističkog poretka, koji tokom osamdesetih godina doživljava novi uzlet sa neoliberalnim reformama (videti: Harvi, 2010). Dakle, pretpostavka je da se vrednosno-normativna disonanca pojavljuje u suton socijalističkog sistema, i to kao sistemski (i u tom smislu je karakteristična samo za one grupacije koje se pojavljuju kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa – vladajuće i srednje slojeve), ali i kao unutarstemska (i kao takva karakteristična za sve društvene grupacije). S druge strane, pretpostavićemo da će pripadnost radničkim slojevima u snažnijoj meri uticati na odbacivanje liberalnih vrednosti, s obzirom na to da se ove grupacije javljaju kao nominalni (iako ne i stvarni) nosioci socijalističkog sistema društvenih odnosa.

Promena dominantnog sistema, tokom perioda postsocijalističke transformacije, vodi privremenom neskladu između novih normi i starih vrednosti. Ovaj nesklad (disonanca) više ne karakteriše dominantno pripadnike vladajućih i sredneslojnih grupacija (s obzirom na to da je pretpostavka da su oni usvojili liberalne vrednosti već tokom socijalističkog perioda) već, pre svega, niže društvene slojeve, čije se dominantne socijalističke (kolektivističko-autoritarne) vrednosti sada imaju usaglašavati sa novim normativnim sistemom. Ipak, usled dugotrajnog opstajanja elemenata starog socijalističkog i novog kapitalističkog sistema društvenih

odnosa (koji se, kao što je naglašeno, u političkoj areni prvenstveno očitavaju kao politički pluralizam uz opstajanje autoritarnih tendencija), ne dolazi do jednoznačnog i relativno konzistentnog vrednosnog utemeljenja. Drugim rečima, potpuni sklad između normativno-institucionalnog i vrednosnog sistema predstavlja teorijski model s obzirom na koji možemo pratiti manja ili veća odstupanja u društvenoj realnosti. Imajući to na umu, jasno je da se nesaglasnost između dominantnih normi i interiorizovanih vrednosti može desiti i usled unutrašnjih promena u okviru sistema, bez dovođenja u pitanje principa na kojima se temelji, kada različite, pa čak i kontradiktorne norme na kojima je sistem zasnovan onemogućuju nedvosmisleno vrednosno utemeljenje i time proizvode unutar sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (Lazić & Pešić 2013). Dok u slučaju sistemski uslovljene disonance, promena vrednosne paradigme u okviru određene društvene grupacije potencijalno vodi promeni sistema društvenih odnosa i njegovih normativnih elemenata, u drugom slučaju vrednosno-normativna neusaglašenost ne samo da ne mora voditi sistemskim promenama već može predstavljati integralnu (i relativno postojanu) karakteristiku sistema koja ishodi iz njegovog hibridnog karaktera (i u tom smislu je karakteristična za sve društvene grupe) (Pešić, 2014).

Konačno, pored sistemskih i strukturalnih činilaca, nije teško pretpostaviti da na stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma utiču i drugi faktori:

1. pre svih, obrazovanje ispitanika, kroz koje se prelama izloženost modernizacijskim uticajima (ili, u volerstinovskoj paradigmi, izloženost kulturnoj univerzalizaciji koja prati proces širenja svetskog kapitalističkog sistema), ali i klasni položaj (koji određuje već navedenu različitu interesnu usmerenost ispitanika), gde se može očekivati da viši stepen obrazovanja vodi snažnijem pristajanju uz liberalne vrednosti;
2. potom, starosti ispitanika, uz pretpostavku da su stariji ispitanici skloniji ispoljavanju konzervativnih tendencija, u vidu opiranja promenama, od mlađih (opširnije o ovome, videti u: Pollak, 1943: 176–179);
3. dalje, pretpostavka je da efekat veličine mesta stanovanja nije nužno jednoznačan: naime, jasno je da je, usled strukturalnih karakteristika, snažnija koncentracija nisko obrazovane i starije populacije u seoskim sredinama, pa iz toga sledi pretpostavka da će stanovnici sela u manjem stepenu pristajati uz liberalne vrednosti od stanovnika gradova; dalje, efekti neposredne masovne mobilizacije stanovništva na temelju interesnih pluraliteta snažniji su u velikim

gradovima, pa stoga valja očekivati i veću rasprostranjenost ispitivane vrednosne orijentacije među njihovim stanovnicima; s druge strane, velike gradove karakteriše snažnija koncentracija industrijskog radništva, grupacija za koju se pretpostavlja da će u najvećem stepenu odbacivati liberalne vrednosti, pa u tom smislu treba očekivati delovanje protivrečnih tendencija kada je reč o veličini mesta stanovanja;

4. s obzirom na to da je religioznost ispitanika, tokom socijalističkog perioda, bila u značajnoj meri povezana sa antisistemskim (i naglašeno nacionalističkim) tendencijama, logična pretpostavka bi bila da će ona, naizgled paradoksalno, determinisati nešto veći stepen prihvatanja liberalnih vrednosti (kada je reč o podacima iz 1989. godine); ipak, usled činjenice da je religioznost, kao deo tradicionalističke matrice, snažnije povezana sa konzervativnom orijentacijom (videti u: Pešić, 2016), pretpostavka od koje ćemo poći je da će izražena religioznost uticati na niži stepen prihvatanja liberalnih vrednosti; s druge strane, usled širenja religioznosti tokom perioda transformacije, pretpostavićemo da će efekat ovog činioca oslabiti;
5. konačno, pretpostavka je da pol neće u značajnoj meri odrediti stepen pristajanja uz politički liberalizam ni u jednom od ispitivanih perioda.

5.1.4. Promene u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije

Pri ispitivanju promena u stepenu liberalne orijentacije pripadnika hrvatskog i srpskog društva tokom perioda postsocijalističke transformacije, a usled, kao što je već naglašeno, nemogućnosti konstruisanja pouzdanijeg mernog instrumenta, analiza će nužno počivati na pojedinačnim empirijskim iskazima.¹¹²

112 Na ovom mestu neophodno je dati jedno metodološko razjašnjenje: naime, za razliku od korelacione analize (kod koje su iskazi transformisani tako da viši rezultati ukazuju na liberalnu orijentaciju – tabela 5.1), ovde su iskazi dati u svom originalnom obliku. Kod prva tri iskaza (data u tabeli 5.3), slaganje sa stavom označava autoritarno-kolektivističku orijentaciju, dok kod četvrtog iskaza, usled načina na koji je formulisano pitanje, neslaganje sa stavom označava neliberalnu orijentaciju. Drugim rečima, viši rezultati kod prva tri iskaza ukazuju na autoritarno/kolektivističku orijentaciju, dok na poslednjem iskazu oni predstavljaju indicaciju snažnijeg pristajanja uz liberalizam.

Kod prvog iskaza, koji je merio stepen prihvatanja individualizma (odnosno, njegovog antipoda – kolektivističke orijentacije), podaci za 1989. godinu ukazuju na izrazitu kolektivističku orijentaciju ispitanika (sa 66,6% ispitanika u hrvatskom i 65,1% u srpskom poduzorku, koji se u potpunosti ili delimično slažu sa ponuđenim iskazom). Drugim rečima, kolektivistički karakter društvene integracije koja se vršila u okviru socijalističkog sistema društvenih odnosa (na klasnoj osnovi), zajedno sa istorijskim procesima koji su obeležili razvoj dvaju društava tokom protekla dva veka, a u okviru kojih je, usled slabe društvene diferencijacije, kolektivistička integracija vršena bilo na bazi strukturnih podela (seljaštvo nasuprot „pokondirenog“ građanstva, a u Hrvatskoj i plemstva), bilo na osnovu kulturnih – religijskih i etničkih – karakteristika, uslovala je relativno nizak stepen pristajanja uz jedan od temeljnih principa liberalne ideologije – individualizam.

Na drugoj strani, podaci za istu, 1989. godinu, ukazuju na relativno snažno prihvatanje druge dimenzije političkog liberalizma (političke slobode), izraženu kroz visok udeo ispitanika koji odbacuje tvrdnju da sloboda govora vodi društvo u dezorganizaciju (54,3% u hrvatskom i 45,6% u srpskom uzorku). Popuštanje autoritarne kontrole jugoslovenskog režima, pogotovo u kulturnoj sferi, tokom osamdesetih godina, zajedno sa normativnim sistemom, koji je na deklarativnom planu isticao (samoupravne) demokratske principe političkog odlučivanja, odredili su da ova dimenzija političkog liberalizma postane gotovo dominantno rasprostranjena vrednosna matrica u okviru socijalističkih društava Hrvatske i Srbije. Ipak, podaci ukazuju i na to da se na međuuzoračkom nivou pojavljuje statistički značajna razlika u pogledu stepena pristajanja uz ispitivanu dimenziju političkog liberalizma (prosečni rezultati na ovoj skali iznose 2,52 za Hrvatsku i 2,80 za Srbiju – videti grafik 5.1), odnosno da je stepen njenog prihvatanja nešto snažniji u Hrvatskoj nego u Srbiji (iako treba reći da razlike nisu dramatične).

Kada je reč o trećoj dimenziji političkog liberalizma – kontrola vlasti (merena stepenom pristajanja uz stav da sudstvo mora da služi vlasti), rezultati nisu jednoznačni: naime, i u hrvatskom i u srpskom uzorku, u osvit raspada socijalističkog sistema, uočava se relativno visok udeo i onih koji se slažu i onih koji se ne slažu sa datim stavom (49% naspram 40% u hrvatskom poduzorku i 46% naspram 41,5% u srpskom – videti tabelu 5.3). Drugim rečima, ideološki pritisak ka totalizujućem karakteru vlasti očigledno je, krajem osamdesetih godina, pokazivao znake posustajanja, dok su se, istovremeno, na vrednosnom planu, pomaljali obrisi novog sistema društvenih odnosa. Za razliku od prethodne dimenzije, gde je nešto viši stepen rasprostranjenosti liberalizma zabeležen u hrvatskom uzorku,

ovde je situacija obrnuta: prosečni rezultati (3,13 u hrvatskom i 3,01 u srpskom poduzorku) ukazuju na nešto viši stepen liberalizma u srpskom poduzorku u odnosu na hrvatski.

Konačno, kada je reč o poslednjoj ispitivanoj dimenziji – političkom pluralizmu, merenom kroz stepen pristajanja uz iskaz da višestранаčki sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa – i ovde rezultati ukazuju da je politički liberalizam polako dobijao obrise nove dominantne ideološko-vrednosne orijentacije (sa 57,5% ispitanika u hrvatskom i 58,8% u srpskom poduzorku koji su izrazili potpuno ili delimično slaganje sa datim iskazom), ukazujući na karakter promena koje će se desiti ubrzo po završetku istraživanja.

Imajući pred sobom ove rezultate, postaje jasnije zbog čega nismo dobili visok stepen pouzdanosti pri ispitivanju unutrašnje konzistentnosti navedenih iskaza. Naime, ovi su nalazi potvrdili da se politički liberalizam, kao uostalom i autoritarni kolektivism, uoči raspada socijalističkog sistema društvenih odnosa ne pojavljuju kao jednoznačno utemeljene i konzistentne ideologije, odnosno da je, usled kontradiktornog normativnog utemeljenja jugoslovenskog socijalističkog sistema, ali i postepenog uobličavanja novog sistema društvenih odnosa, jugoslovensko društvo karakterisala disonanca koja je bila i unutar sistemski i sistemski po svom karakteru. Dok su ispitanici, u oba ispitivana društva, prepoznavali i veći se identifikovali sa nekim dimenzijama ispitivane vrednosno-ideološke matrice (političkim pluralizmom i slobodom govora), prema drugima su pokazivali manji (odeljenost grana vlasti) ili veći stepen sumnje (individualizam). Stoga, i pored nemogućnosti da na osnovu pouzdanijeg mernog instrumenta dođemo do agregiranih podataka o stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma pred sam krah socijalističkog sistema, nije teško zaključiti, na osnovu deskriptivne analize, da je reč o vrednosnoj matrici koja je bila široko rasprostranjena, iako još uvek ne i dominantna. Drugim rečima, vrednosno-normativna disonanca je bila prisutna, kada je o ovoj vrednosnoj orijentaciji reč, pre nego što je došlo do sistemskih promena (bilo kao efekat unutrašnje nekonzistentnosti socijalističkog normativnog sistema, bilo kao posledica formiranja alternativnog sistema društvenih odnosa). Takođe, u skladu sa početnom pretpostavkom, nema bitnih razlika u stepenu rasprostranjenosti date vrednosne orijentacije u dva društva (uz manja variranja prisutna kod pojedinih iskaza), što svedoči u prilog (iako je potpuno ne dokazujući) opštoj hipotezi da se politički liberalizam u datim društveno-istorijskim okolnostima pojavljuje kao vrednosna orijentacija čije je izvorište, pre svega, dominantni (ili alternativni) sistem društvenih odnosa (dok je delovanje istorijskih činilaca dugog trajanja ovde od sekundarnog značaja).

Tabela 5.3: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere politički liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

Empirijski iskazi koji mere liberalnu orijentaciju		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih interesa	Potpuno neslaganje	16,1	6,9	15,2	4,0
	Umereno neslaganje	5,8	18,4	6,7	15,1
	Neodlučnost	11,4	20,6	12,3	14,2
	Umereno slaganje	17,6	39,2	17,7	47,7
	Potpuno slaganje	49,0	14,9	48,1	19,1
Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva	Potpuno neslaganje	43,9	22,1	36,3	12,1
	Umereno neslaganje	10,4	48,7	9,3	43,8
	Neodlučnost	13,5	16,5	15,2	17,0
	Umereno slaganje	14,5	9,8	16,7	21,7
	Potpuno slaganje	17,7	2,9	22,5	5,3
Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti	Potpuno neslaganje	32,7	34,1	34,8	19,8
	Umereno neslaganje	7,3	45,9	6,7	41,0
	Neodlučnost	11,1	9,8	12,5	6,7
	Umereno slaganje	12,8	7,9	14,6	23,6
	Potpuno slaganje	36,2	2,3	31,4	8,9
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa	Potpuno neslaganje	13,9	2,6	14,8	3,1
	Umereno neslaganje	5,8	6,3	5,9	12,7
	Neodlučnost	22,7	19,1	20,5	15,7
	Umereno slaganje	15,3	53,5	18,0	52,2
	Potpuno slaganje	42,2	18,5	40,8	16,3

Podaci dobijeni petnaest godina kasnije potvrđuju drugu hipotezu: period postsocijalističke transformacije formalno je označio institucionalizaciju političkog pluralizma i demokratskog poretka (iako je u suštinskom pogledu proces političke demokratizacije tekao dosta usporeno, sa zadržavanjem nekih elemenata polupersonalne i autoritarne vladavine), što je za posledicu imalo postepeno usaglašavanje vrednosnog i norma-

ktivnog sistema. Drugim rečima, u oba društva je došlo do snažnijeg utemeljenja gotovo svih dimenzija političkog liberalizma, osim one koja se odnosi na prihvatanje individualizma, koji predstavlja jedinu dimenziju političkog liberalizma koja ni nakon petnaest godina postsocijalističkog iskustva ne dobija svoje dominantno utemeljenje u ispitivanim društvima. Pored istorijskih procesa dugog i srednjeg trajanja, razloge za opstajanje kolektivističke orijentacije kao dominantne u periodu postsocijalističke transformacije verovatno treba tražiti u kolektivističkom karakteru novih formi društvene integracije, koje su se, umesto na klasnim, sada odvijale pre svega na etno-nacionalnim osnovama. Drugim rečima, čini se da se kolektivistička dimenzija, za razliku od ostale tri, pojavljuje kao transsistemska ili transistorijska, odnosno da je njeno dugotrajno održavanje posledica sadejstva istorijskih, sistemskih i kontekstualnih društvenih činilaca. Ipak, treba reći da, i pored većinske kolektivističke orijentacije, u oba uzorka 2003. godine beležimo pad u stepenu pristajanja uz ovu dimenziju u odnosu na 1989. godinu (videti grafik 5.1). Pored toga, važno je istaći da u oba društva dolazi do drastične preraspodele unutar kategorija kolektivistički orijentisanih ispitanika: naime, ukoliko je 1989. godine nemali deo njih pripadao kategoriji izrazito kolektivistički orijentisanih, petnaest godina kasnije beleži se značajan „transfer“ iz grupacije „radikalnih“ u „umerene“ oponente političkog individualizma (tabela 5.3).

Drugi važan nalaz odnosi se na lateralni poredbeni plan: naime, ako je tokom socijalističkog perioda razlika između dvaju društava prema stepenu odbacivanja individualističke orijentacije bila neznatna, ona je sada postala znatno izraženija (pa tako 54,1% ispitanika iz Hrvatske naspram 66,8% iz Srbije odbacuje individualističku vrednosnu dimenziju). Kao što smo i pretpostavili, razlike u tempu sistemskih promena u dva društva i stepenu otvorenosti prema Zapadu i uticajima kojima su bili izloženi, u sadejstvu sa istorijskim procesima dugog trajanja, usloveli su nešto snažnije odbacivanje individualizma među ispitanicima iz Srbije, nego među onima iz Hrvatske. Relativno snažna kolektivistička orijentacija, koja opstaje čak i onda kada dođe do promene dominantnog sistema, svedoči, stoga, o dubljoj ukorenjenosti date vrednosne matrice u kulturi jednog društva, koja se, zavisno od konkretnih društveno-istorijskih okolnosti, u većoj ili manjoj meri reprodukuje.

Kada je reč o drugoj dimenziji političkog liberalizma – slobodi političkog izražavanja, iako beležimo porast u stepenu pristajanja, i to, opet, u oba ispitivana društva, kao i kod prethodnog iskaza javlja se ista tendencija: umesto u krajnjim kategorijama skale, dolazi do „pomeranja“ ka sredini, odnosno do njihovog koncentrisanja u okviru kategorije umerenih. Takođe, iako nema sumnje da sloboda govora predstavlja svojevrsni standard, ispod kojeg se ne ide, uverenost u njenu društvenu funkcional-

nost je, nakon godina iskustva sa višepartijskim sistemom, uslovila znatno oprezniju podršku datom načelu. Isto kao i kod prethodne dimenzije, razlika u stepenu pristajanja uz ovaj iskaz na nivou dvaju društava, 2003. godine je, u odnosu na socijalistički period, bila znatno veća, pa tako 70,8% ispitanika iz Hrvatske i 55,9% iz Srbije pokazuje liberalnu orijentaciju. Ova razlika od 14,9 procentnih poena upućuje na zaključak da je srpsko iskustvo sa višepartijskim sistemom i slobodom izražavanja koju je ovaj doneo, bilo znatno negativnije od hrvatskog.

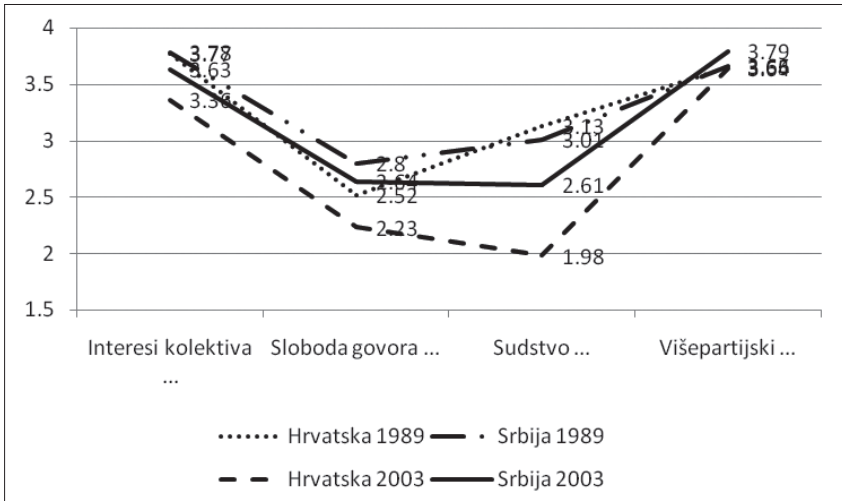
Kada je reč o trećoj dimenziji – kontroli vlasti, merenoj pomoću stepena pristajanja uz stav da sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi vlasti, rezultati dobijeni 2003. godine pokazuju naglašeno liberalnu orijentaciju u hrvatskom poduzorku (sa 80% ispitanika koji se delimično ili u potpunosti ne slažu sa iskazom) i većinsku, mada ne i tako ubedljivu, u srpskom uzorku (sa 60,8% ispitanika koji odbacuju navedeni iskaz). Kod ovog iskaza razlika u stepenu liberalne orijentacije između dvaju društava je naj-snažnija, te stoga nećemo pogrešiti ako zaključimo da je ideja o podeli grana vlasti u Hrvatskoj postala neka vrsta opšteprihvaćenog standarda, koji se retko dovodi u pitanje. Međutim, kao i kada je bilo reči o prethodnim iskazima, u oba uzorka je primetno masovno pomeranje ispitanika ka sredini skale, uz najveću koncentraciju u okviru kategorije umerenog neslaganja sa navedenim stavom.

Konačno, kada je o poslednjoj dimenziji reč – političkom pluralizmu – rezultati ukazuju na to da je u hrvatskom društvu došlo do blagog porasta u stepenu pristajanja uz iskaz da višepartijski sistem omogućuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, u odnosu na 1989. godinu, za razliku od Srbije koja beleži stagnaciju (pogledati prosečne vrednosti na grafiku 5.1). Ipak, i pored toga, reč je o većinski rasprostranjenoj dimenziji liberalne vrednosno-ideološke matrice (sa 72% ispitanika iz Hrvatske i 68,5% iz Srbije koji podržavaju iskaz). Dalje, rezultati ukazuju i na to da je jedino na ovoj dimenziji političkog liberalizma razlika u prosečnim rezultatima između dva uzorka relativno mala (i bez statističke značajnosti).

Osvrnemo li se na dobijene rezultate, jasno je da je period sistemskih promena doveo, makar na tri od četiri ispitivane dimenzije, do snažnijeg utemeljenja političkog liberalizma, odnosno do smanjenja vrednosno-normativne disonance. Drugim rečima, normativne promene koje su, makar samo tendencijski, vodile uspostavljanju političkog sistema na liberalno-demokratskim osnovama, uslovile su promene u vrednosnom sistemu većine pripadnika ispitivanih društava. Ovaj proces je, pri tome, znatno vidljiviji u hrvatskom nego u srpskom društvu, sugerišući da je pretpostavka o dinamici promena u političkoj areni (koja je bila nešto brža u Hrvatskoj nego u Srbiji) bila ispravna. Ipak, relativno visok stepen odbacivanja individualizma, kao temeljne vrednosti političkog liberalizma,

svedoči o dugotrajnosti procesa vrednosnih promena, tokom kojeg su, zavisno od konkretnog društveno-istorijskog konteksta (na primer, političke mobilizacije na nacionalističkim osnovama dominantno prisutne tokom većeg dela posmatranog perioda postsocijalističke transformacije, i to u oba društva), neretko moguća i reverzibilna kretanja.

Grafik 5.1: Prosečne vrednosti na iskazima koji mere politički liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

5.1.5. Činioci političkog liberalizma

Pored opisanih generalnih tendencija u stepenu raspostranjenosti političkog liberalizma i njegove promene u ispitivanim društvima tokom perioda postsocijalističke transformacije, na ovom mestu valja se osvrnuti na činioce na osnovu kojih možemo da pratimo potencijalne razlike u stepenu pristajanja uz ispitivane dimenzije date pojave.

Kao što je najavljeno u hipotetičkom okviru, ispitivaćemo efekat klasno-slojne pripadnosti, obrazovanja, starosti, veličine mesta stanovanja, stepena religioznosti i pola ispitanika. Na osnovu hi-kvadrat testa nastojaćemo da ispitamo da li su vrednosti ispitivanih obeležja (konkretnih faktora i odgovora ispitanika na pojedinačnim iskazima koji mere politički liberalizam) međusobno nezavisne, odnosno ukoliko nisu, na osnovu mera asocijacije, ispitamo jačinu veze. Na taj način, bićemo u stanju da izdvojimo najznačajnije činioce posmatrane vrednosne orijentacije, a potom i da utvrdimo da li efekti ovih činilaca ostaju značajni kada se drugi faktori drže pod kontrolom.

Imajući pred sobom teorijsko-hipotetički okvir koji koristimo pri objašnjenju promena sistemskih vrednosnih orijentacija – političkog i ekonomskog liberalizma, svakako se kao najznačajniji pretpostavljeni činilac izdvaja kategorija *klasno-slojnog položaja*, s obzirom na to da je nje-no strukturisanje i reprodukovanje u direktnoj zavisnosti od tipa društvenih odnosa koji karakterišu vladajući poredak. Analiza ukazuje na to da je naša pretpostavka u značajnoj meri potvrđena: naime, pored obrazovanja, klasno-slojni položaj se pokazao kao statistički najznačajniji prediktor liberalne vrednosne orijentacije, i to u obe ispitivane godine i u oba društva (videti vrednosti Kramerovog V u tabelama 5.4–5.7).

I druga pretpostavka od koje smo krenuli – da će politički liberalizam tokom socijalističkog perioda biti najizraženiji među pripadnicima vladajuće i srednje klase – takođe je potvrđena: naime, na svim iskazima, u oba društva, kod pripadnika ove dve klase, najveći je postotak slaganja sa iskazima koji mere liberalnu orijentaciju (pri tome, jedino kod dimenzije koja meri pristajanje uz individualističku orijentaciju nijedna grupa ne dostiže nivo većinskog prihvatanja). Drugim rečima, pripadnici vladajuće i srednje klase su se manje ili više jasno profilisali kao nosioci novog sistema društvenih odnosa, u momentu kada je stari sistem bio u dubokoj strukturnoj i legitimacijskoj krizi. Međutim, podaci pokazuju da na dva od četiri iskaza, i pripadnici drugih društvenih klasa (pre svega sitni preduzetnici i niži rukovodioci, zajedno sa službenicima) uspevaju da pređu granicu većinskog prihvatanja liberalnih vrednosti, svedočeći i o uporednom delovanju unutarstemskih činilaca (kontradiktornosti u normativnom utemeljenju socijalizma) na rasprostranjenost liberalizma. Najniži stepen prihvatanja liberalizma je, pri tome, zabeležen kod kategorija NKV radnika, poljoprivrednika i KV radnika, grupacija koje su ostale najsnažniji zagovornici autoritarno-kolektivističkih vrednosti.

Sledeći važan nalaz odnosi se na lateralno poređenje uzoraka u 1989. godini: naime, na sva četiri analizirana iskaza udeo liberalnih pripadnika vladajuće klase i srednjih stručnjačkih slojeva veći je u Hrvatskoj nego u Srbiji, svedočeći o tome da je u ovom društvu došlo do nešto bržeg konstituisanja nosilaca novog sistema društvenih odnosa tokom socijalističkog perioda. Istovremeno, suprotna tendencija je zabeležena kod kategorije sitnih poljoprivrednika: naime, na tri od četiri iskaza, pripadnici ove grupacije u Srbiji iskazuju snažnije pristajanje uz liberalne vrednosti od onih u Hrvatskoj.

Širenje pristajanja uz politički liberalizam među širim društvenim grupama tokom perioda postsocijalističke transformacije, dovelo je u hrvatskom društvu do značajnog pada efekta klasno-slojnog položaja. Drugim rečima, delovanje sistemskih faktora uslovljavalo je postepeno saobražavanje vrednosti svih društvenih slojeva novom, liberalno-demokratskom

normativnom okviru i očekivanom smanjenju vrednosno-normativne disonance. Nešto slabija rasprostranjenost političkog liberalizma u društvu Srbije uslovlila je da opadanje značaja efekta klasno-slojnog položaja ne bude u toj meri izraženo kao u Hrvatskoj (pad je zabeležen na dva od četiri iskaza, a na preostala dva porast i stagnacija – videti tabele 5.4–5.7), upućujući na zaključak da što se systemske promene odvijaju sporije, to je izvesnije da će opstanak starih normativnih rešenja, uporedo sa novim, dobijati relativno trajan karakter, stvarajući hibridni sistem koji proizvodi nekonzistentne i protivrečne vrednosti (odnosno, vrednosno-normativnu disonancu, koja u ovom slučaju dobija unutarsystemske karakter).

Podaci ukazuju na to da se u oba društva, „starim“ nosiocima liberalnih vrednosti – elitama i srednjim stručnjačkim slojevima – pridružuju i sitni preduzetnici i niži rukovodioci, čija je reprodukcija sada snažnije vezana uz novi sistem društvenih odnosa. Pri tome, nešto brži ekonomski razvoj Hrvatske i jasnije utemeljenje preduzetničkih slojeva u sistemu tržišne ekonomije i političke demokratije uslovlili su da ovaj sloj u Hrvatskoj postane najznačajniji nosilac liberalne doktrine (videti udeo liberalnih ispitanika u tabelama 5.4–5.7); s druge strane, kasniji start, sporiji proces transformacije, kao i hibridni karakter ekonomskog sistema u Srbiji nije doveo do tako jasnog interesnog utemeljenja date grupacije u tržišnom i demokratskom sistemu, pa stoga kod njenih pripadnika u ovom uzorku ne beležimo tako izraženo pristajanje uz politički liberalizam kao u Hrvatskoj.

Drugi značajan činilac jačanja političkog liberalizma predstavlja stepen *obrazovanja* ispitanika. Naime, ovaj činilac predstavlja najznačajniji indikator izloženosti opštim procesima kulturne modernizacije, koji se u situaciji globalnog širenja svetskog kapitalističkog poretka ispoljavaju kao oblik kulturne univerzalizacije. Globalna kriza socijalističkog poretka, tokom osamdesetih godina prošlog veka, bila je praćena širenjem ideološke hegemonije političkog liberalizma i tržišne ekonomije, utičući, između ostalih faktora, na slom socijalističkog poretka. Izloženost ovim globalnim promenama dominantnih ideoloških paradigmi bila je u jugoslovenskom socijalističkom poretku utoliko veća što je bilo u pitanju društvo u kojem je kontrola vladajuće grupacije nad totalitetom društvenih procesa bila znatno slabija nego u drugim socijalističkim režimima (naročito u kulturnoj sferi i posebno nakon Titove smrti). Drugim rečima, reč je o društvu relativno otvorenom za ideološke uticaje koji su dolazili sa Zapada. Ovi su uticaji prodirali kroz kulturnu razmenu, različite oblike medija, ali i putem obrazovnih sadržaja, pogotovo u polju humanistike. Stoga, nije teško zaključiti da je modernizujući efekat obrazovanja, pored opštih procesa racionalizacije, sekularizacije, otklona od anahronih oblika mišljenja itd., istovremeno bio povezan i sa latentnim širenjem dominantne ideološke matrice koja je dolazila sa Zapada (putem tzv. „skrivenog kurikuluma“).

Imajući ovo u vidu, pošli smo od pretpostavke da snažnija izloženost obrazovnom sistemu, u oba društva i tokom oba ispitivana perioda, nužno vodi višem stepenu pristajanja uz politički liberalizam.

Podaci ukazuju na ispravnost ove pretpostavke. Naime, pored klasnog položaja, ovo je činilac čiji je efekat na stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma bio najveći, naročito kada je reč o podacima za 1989. godinu, da bi, tokom perioda postsocijalističke transformacije, sa snažnijim prodorom ove vrednosno-ideološke matrice među šire društvene grupe, postepeno opadao. Najjači efekat ovog faktora u oba ispitivana društva, kada je reč o podacima dobijenim tokom socijalističkog perioda, beležimo na iskazu koji se odnosi na prihvatanje višepartijskog sistema, dok je najslabiji na iskazu kojim se ispituje pristajanje uz individualističku orijentaciju (videti vrednosti Kramerovog V u tabelama 5.4–5.7). Efekta ovog faktora je, pri tome, linearan, što znači da što je snažnija izloženost obrazovnom procesu, to je liberalna orijentacija rasprostranjenija. Konačno, treba reći i to da je visina efekta obrazovanja na ispitivane iskaze (tačnije, na tri od četiri iskaza) bila 1989. godine veća u hrvatskom nego u srpskom uzorku, ukazujući na to da izraženiji prodor liberalnih vrednosti u hrvatskom društvu nije bio linearan, već da je prvenstveno karakterisao one kategorije stanovništva koje su duže ostajale u sistemu obrazovanja.

Tokom perioda postsocijalističke transformacije dolazi do širenja ideologije političkog liberalizma, a uporedo sa tim do opadajućeg efekta obrazovanja. Ovaj nalaz je naročito karakterističan za Hrvatsku, u kojoj jačina veze između obrazovanja i svih ispitivanih iskaza opada (pri tome, najdrastičniji pad je zabeležen kod iskaza koji meri stepen pristajanja uz višestranački sistem). Podaci za Srbiju, s druge strane, ne pokazuju tako jednoznačne tendencije: naime, na dva od četiri iskaza efekat obrazovanja opada, na jednom iskazu beleži se blagi, a na jednom primetan porast u jačini efekta. Drugim rečima, nešto slabija penetracija liberalnih vrednosti u Srbiji, u odnosu na Hrvatsku, nije dovela do potpune eliminacije modernizacijskog efekta obrazovanja u ovom društvu.

Treći činilac čiji smo efekat ispitivali je *starost*. Pretpostavka od koje smo krenuli je da će stariji ispitanici pokazivati nešto jači otklon od liberalnih vrednosti, kao posledica snažnijeg otpora ka promenama koji karakteriše starije životno doba. S obzirom na to da su liberalne vrednosti predstavljale relativni novum tokom socijalističkog perioda, iz osnovne pretpostavke sledi da bi efekat starosti morao biti snažniji upravo kada je reč o podacima iz 1989. godine, u odnosu na one iz 2003. godine; odnosno otpor starijih generacija morao je biti jači u inicijalnom periodu otpočinjanja procesa promena. Podaci ne potkrepljuju jednoznačno datu hipotezu. Naime, iako je efekat starosti vidljiv tokom socijalističkog perioda (mada ne dostiže onu snagu zabeleženu kod prethodna dva faktora) i

iako nalazi potvrđuju tezu da su starije generacije inicijalno bile najmanje sklone da prihvate liberalne vrednosti, efekat ovog faktora ne opada tokom perioda transformacije, već naprotiv raste, i to u oba društva. Ipak, interesantan nalaz je da je linearnost veze, tokom perioda transformacije, očuvana samo na prva dva iskaza (individualizam i sloboda govora), dok je, paradoksalno, na druga dva (višepartijski sistem i kontrola vlasti), kategorija koja u najmanjem stepenu prihvata liberalne vrednosti grupacija najmlađih ispitanika. Pod pretpostavkom da su mlađe generacije najviše sklone prihvatanju novina i promena, čini se da, nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa reformskim procesima, rezultati svedoče o potencijalnom zaokretu u vladajućim paradigmatima (gde mlađe generacije polako ukazuju na reverzibilnost procesa i novi ciklus promena, dok se starije generacije još uvek nisu u potpunosti prilagodile ni prethodnim promenama).

Sledeći činilac čiji smo efekat ispitivali je *veličina mesta stanovanja*. Već je naglašeno da nema razloga očekivati jednoznačni efekat ovog činioca: naime, iako seoske sredine, usled slabije obrazovne strukture, predstavljaju „logične“ rasadnike otpora liberalnim reformama, visok udeo radništva (kao sloja koji je predstavljao osnovu na kojoj je počivala masovna podrška socijalističkom poretku) mogao bi da ima isti efekat kada je reč o gradovima. Rezultati ukazuju na to da je data pretpostavka bila opravdana, kao i na to da je reč o faktoru čiji je efekat evidentan, iako ne tako jak kao u slučaju obrazovanja i klasne pripadnosti. Pre svega, nema sumnje da su stanovnici sela u najmanjem stepenu spremni da prihvate vrednosti političkog liberalizma, i to u obe ispitivane godine, u oba društva i na svim iskazima (ukazujući na duboke otpore prodoru liberalizma na selu, o čijim je uzrocima bilo reči u društveno-istorijskom delu analize). Očekivan nalaz je i to da su stanovnici prestonih gradova, na većini iskaza (iako ne i na svim – videti tabele 5.4–5.7), u najvećem stepenu bili skloni prihvatanju vrednosti političkog liberalizma. Međutim, poreci koji se uspostavljaju između krajnjih kategorija variraju u četiri uzorka, ne omogućavajući nam da donesemo jednoznačne zaključke o efektu datog činioca. Takođe, nema jednoznačnog zaključka ni kada je reč o jačini efekta na dva poredbena nivoa – lateralnom i temporalnom (na pojedinim iskazima je efekat snažniji u hrvatskom, a na nekim u srpskom uzorku; kada se posmatra temporalna dimenzija, a tendencija je ista u oba društva, na jednom iskazu beležimo porast značaja ovog faktora, na dva nema bitnih promena, a na jednom beležimo opadajući značaj). Rečju, efekat veličine mesta stanovanja postoji, ali, kao što smo pretpostavili, nije jednoznačan, a s obzirom na nekonzistentnost nalaza, gotovo je izvesno da se kroz ovu varijablu prelamaju efekti drugih faktora – obrazovanja i klasnog položaja.

Efekat *religioznosti* na stepen prihvatanja liberalnih vrednosti znatno je jači u socijalističkom periodu nego tokom perioda postsocijalističke

transformacije. Iako su religiozni ispitanici svuda iskazivali slabiju spremnost ka prihvatanju liberalnih vrednosti, razlike koje su se ispoljavale nisu bile tako visoke kao kod prethodnih obeležja. Pri tome, i kod ove vrednosne orijentacije primetan je efekat „razvodnjenog konteksta“ (Sekulić & Šporer, 2006): naime, kako religioznost postaje snažnije utemeljena među širim društvenim grupama, tako njena diskriminatorna moć opada. Pri tome, efekat religioznosti ne varira značajnije kada je reč o lateralnom poredbenom planu, odnosno iste se tendencije ispoljavaju u dva društva, i to u oba posmatrana perioda.

Sličan zaključak se odnosi i na efekat pola ispitanika: relativno slab, iako statistički značajan uticaj, prisutan je tokom socijalističkog perioda (delujući tako da na svim iskazima, osim na dimenziji individualizam–kolektivizam, muškarci ispoljavaju snažniju sklonost ka političkom liberalizmu) da bi se, nakon petnaest godina transformacije, istopio. Pri tome, gotovo iste tendencije su se ispoljile na lateralnom poredbenom planu, tako da je donošenje jednoznačnih zaključaka, kada je reč o ovom faktoru, otežano.

Tabela 5.4: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	27,8	35,0	20,9	23,6
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	27,6	40,8	35,4	19,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	41,5	33,7	32,6	30,4
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	25,9	27,1	25,6	18,6
	KV radnici	19,0	23,7	21,1	18,1
	NKV radnici	20,2	17,6	19,6	14,2
	Sitni poljoprivrednici	16,8	15,9	19,3	9,7
	Hi-kvadrat	84,789 (0,000)	48,133 (0,000)	49,102 (0,000)	56,220 (0,000)
	Kramerov V	0,184 (0,000)	0,148 (0,000)	0,103 (0,000)	0,143 (0,000)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Obrazovanje	Bez škole	6,7	12,3	18,1	5,6
	Osnovna škola	14,3	17,0	16,5	12,9
	Srednja škola	22,7	26,1	23,1	21,0
	Više i visoko obrazovanje	36,2	35,7	27,8	28,4
	Hi-kvadrat	83,888 (0,000)	65,338 (0,000)	50,002 (0,000)	87,093 (0,000)
	Kramerov V	0,183 (0,000)	0,166 (0,000)	0,105 (0,000)	0,173 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	15,6	17,5	18,4	13,3
	Mali grad	23,2	27,7	21,3	16,5
	Srednji grad	22,6	25,1	23,5	20,4
	Veliki grad	24,8	29,7	20,7	27,3
	Prestonica	28,9	34,1	32,7	24,2
	Hi-kvadrat	37,063 (0,000)	46,160 (0,000)	53,945 (0,000)	48,762 (0,000)
	Kramerov V	0,122 (0,000)	0,142 (0,000)	0,108 (0,000)	0,130 (0,000)
Starost	Do 29 godina	31,1	33,3	33,1	29,1
	30–44	25,8	29,6	23,3	23,2
	45–59	15,2	22,8	15,0	16,5
	60 i više	13,7	16,8	15,4	9,3
	Hi-kvadrat	67,326 (0,000)	46,567 (0,000)	122,945 (0,000)	95,997 (0,000)
	Kramerov V	0,104 (0,000)	0,140 (0,000)	0,163 (0,000)	0,182 (0,000)
Religioznost	Religiozni	20,4	23,5	21,0	18,2
	Ateisti	28,7	38,5	26,1	29,9
	Hi-kvadrat	15,135 (0,000)	7,744 (0,005)	11,386 (0,001)	13,481 (0,000)
	Kramerov V	0,078 (0,000)	0,059 (0,005)	0,050 (0,001)	0,069 (0,000)
Pol	Muški	21,4	24,8	20,6	17,1
	Ženski	22,7	25,7	24,2	20,9
	Hi-kvadrat	12,375 (0,015)	0,221 (0,638)	44,320 (0,000)	6,925 (0,008)
	Kramerov V	0,070 (0,015)	0,010 (0,638)	0,098 (0,000)	0,049 (0,008)

Tabela 5.5: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	75,0	83,9	68,2	69,2
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	75,9	81,3	56,3	63,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	78,2	82,4	62,8	72,3
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	61,5	72,5	44,9	61,1
	KV radnici	51,4	70,8	43,1	50,9
	NKV radnici	45,5	62,9	30,5	43,2
	Sitni poljoprivrednici	47,7	51,9	40,2	40,1
	Hi-kvadrat	109,371 (0,000)	71,270 (0,000)	211,027 (0,000)	113,620 (0,000)
Kramerov V	0,209 (0,000)	0,181 (0,000)	0,214 (0,000)	0,209 (0,000)	
Obrazovanje	Bez škole	31,1	48,2	22,3	30,9
	Osnovna škola	42,0	63,0	33,6	41,9
	Srednja škola	55,2	72,1	44,9	59,0
	Više i visoko obrazovanje	77,1	84,5	64,9	74,1
	Hi-kvadrat	147,184 (0,000)	124,810 (0,000)	271,854 (0,000)	184,325 (0,000)
	Kramerov V	0,242 (0,000)	0,229 (0,000)	0,245 (0,000)	0,259 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	48,2	64,9	35,5	45,2
	Mali grad	57,8	69,8	45,7	57,4
	Srednji grad	59,0	73,2	53,0	60,0
	Veliki grad	50,3	76,3	52,6	67,2
	Prestonica	59,4	77,0	59,6	56,0
	Hi-kvadrat	26,212 (0,000)	26,030 (0,000)	131,596 (0,000)	76,982 (0,000)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
	Kramerov V	0,102 (0,000)	0,106 (0,000)	0,169 (0,000)	0,167 (0,000)
Starost	Do 29 godina	56,4	74,3	46,4	62,7
	30–44	58,8	74,8	47,0	59,1
	45–59	50,8	73,2	46,1	57,4
	60 i više	47,3	60,8	39,9	44,9
	Hi-kvadrat	20,229 (0,000)	38,828 (0,000)	10,749 (0,013)	46,807 (0,000)
	Kramerov V	0,090 (0,000)	0,128 (0,000)	0,098 (0,013)	0,131 (0,000)
Religioznost	Religiozni	52,4	69,6	42,9	55,3
	Ateisti	62,9	79,7	56,2	67,5
	Hi-kvadrat	16,738 (0,000)	3,016 (0,082)	51,563 (0,000)	8,925 (0,003)
	Kramerov V	0,082 (0,000)	0,037 (0,082)	0,050 (0,000)	0,058 (0,003)
Pol	Muški	58,7	72,4	48,2	58,4
	Ženski	48,0	69,6	41,2	53,6
	Hi-kvadrat	47,804 (0,000)	2,203 (0,138)	41,570 (0,000)	6,367 (0,012)
	Kramerov V	0,138 (0,000)	0,030 (0,138)	0,095 (0,000)	0,048 (0,012)

Tabela 5.6: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	75,0	84,1	64,4	74,7
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	44,8	92,4	35,4	65,0
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	69,7	86,8	59,8	76,7
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	46,4	84,4	41,3	68,6
	KV radnici	32,1	79,6	35,3	52,8
	NKV radnici	32,0	75,2	25,7	49,9

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
	Sitni poljoprivrednici	35,9	69,0	38,1	50,6
	Hi-kvadrat	161,258 (0,000)	41,624 (0,000)	225,611 (0,000)	122,257 (0,000)
	Kramerov V	0,253 (0,000)	0,137 (0,000)	0,221 (0,000)	0,212 (0,000)
Obrazovanje	Bez škole	22,2	65,4	24,5	46,1
	Osnovna škola	26,4	74,3	30,8	49,8
	Srednja škola	40,1	81,9	39,3	62,3
	Više i visoko obrazovanje	67,4	87,2	61,0	76,4
	Hi-kvadrat	199,074 (0,000)	64,391 (0,000)	257,267 (0,000)	108,500 (0,000)
	Kramerov V	0,282 (0,000)	0,164 (0,000)	0,238 (0,000)	0,194 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	32,8	75,9	33,0	54,8
	Mali grad	42,4	77,9	42,0	58,8
	Srednji grad	43,3	78,2	50,3	59,3
	Veliki grad	34,0	82,4	47,8	69,1
	Prestonica	48,3	89,5	50,8	70,2
	Hi-kvadrat	36,356 (0,000)	34,774 (0,000)	89,879 (0,000)	45,158 (0,000)
	Kramerov V	0,120 (0,000)	0,122 (0,000)	0,140 (0,000)	0,125 (0,000)
Starost	Do 29 godina	40,4	80,8	38,7	54,6
	30–44	41,8	83,8	42,6	64,4
	45–59	38,7	81,2	44,1	67,0
	60 i više	37,4	73,9	38,1	55,3
	Hi-kvadrat	2,998 (0,398)	21,074 (0,000)	10,600 (0,014)	35,680 (0,000)
	Kramerov V	0,035 (0,398)	0,094 (0,000)	0,098 (0,014)	0,112 (0,000)
Religioznost	Religiozni	37,2	78,9	39,0	60,6
	Ateisti	52,1	87,5	51,5	67,1
	Hi-kvadrat	34,778 (0,000)	2,765 (0,096)	47,171 (0,000)	2,647 (0,104)
	Kramerov V	0,118 (0,000)	0,035 (0,096)	0,102 (0,000)	0,031 (0,104)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Pol	Muški	41,3	81,0	44,2	65,6
	Ženski	38,1	79,3	37,1	56,0
	Hi-kvadrat	25,359 (0,000)	1,103 (0,294)	53,653 (0,000)	27,430 (0,000)
	Kramerov V	0,101 (0,000)	0,021 (0,294)	0,108 (0,000)	0,098 (0,000)

Tabela 5.7: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	91,7	77,3	81,1	72,7
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	69,0	87,5	60,4	77,8
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	84,2	73,5	77,8	76,0
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	65,1	74,4	57,8	66,7
	KV radnici	58,5	70,7	56,5	69,0
	NKV radnici	43,4	69,8	42,3	59,9
	Sitni poljoprivrednici	48,4	65,1	53,6	70,3
	Hi-kvadrat	160,699 (0,000)	10,046 (0,123)	228,776 (0,000)	14,257 (0,027)
	Kramerov V	0,253 (0,000)	0,098 (0,123)	0,223 (0,000)	0,104 (0,027)
Obrazovanje	Bez škole	33,3	63,2	25,5	58,8
	Osnovna škola	40,0	73,0	47,1	65,5
	Srednja škola	61,2	71,1	57,7	68,2
	Više i visoko obrazovanje	82,9	77,6	79,0	77,7
	Hi-kvadrat	228,604 (0,000)	8,984 (0,029)	313,735 (0,000)	18,754 (0,000)
	Kramerov V	0,302 (0,000)	0,089 (0,029)	0,263 (0,000)	0,116 (0,000)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Veličina mesta stanovanja	Selo	47,9	65,2	49,5	65,5
	Mali grad	55,5	80,0	61,1	69,1
	Srednji grad	59,9	73,5	65,9	68,3
	Veliki grad	62,9	71,2	62,0	68,1
	Prestonica	69,3	79,1	69,0	74,7
	Hi-kvadrat	68,144 (0,000)	19,934 (0,001)	94,830 (0,000)	6,329 (0,176)
	Kramerov V	0,165 (0,000)	0,135 (0,001)	0,144 (0,000)	0,068 (0,176)
Starost	Do 29 godina	60,2	67,8	58,7	62,8
	30–44	61,3	68,9	62,0	70,5
	45–59	55,9	78,0	57,6	72,0
	60 i više	49,4	71,8	53,1	66,9
	Hi-kvadrat	18,953 (0,000)	9,191 (0,027)	17,228 (0,001)	7,315 (0,062)
	Kramerov V	0,087 (0,000)	0,090 (0,027)	0,061 (0,001)	0,073 (0,062)
Religioznost	Religiozni	57,2	72,4	56,3	68,5
	Ateisti	59,6	67,9	69,3	68,8
	Hi-kvadrat	0,920 (0,337)	0,547 (0,460)	50,677 (0,000)	0,001 (0,973)
	Kramerov V	0,019 (0,337)	0,022 (0,460)	0,106 (0,000)	0,001 (0,973)
Pol	Muški	62,8	72,3	62,8	72,0
	Ženski	50,5	71,5	52,3	65,0
	Hi-kvadrat	75,504 (0,000)	0,047 (0,829)	82,109 (0,000)	7,750 (0,005)
	Kramerov V	0,175 (0,000)	0,006 (0,829)	0,134 (0,000)	0,075 (0,005)

5.1.6. Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca političkog liberalizma

Pored pojedinačnog efekta ispitivanih faktora na stepen prihvatanja iskaza koji mere politički liberalizam, neophodno je utvrditi na koji način se on menja kada se ostali pretpostavljeni činiooci ove vrednosne orijentacije drže pod kontrolom. S obzirom na to da nismo mogli da formiramo

jedinstven merni instrument kojim bismo merili stepen pristajanja uz politički liberalizam u dve godine, pomoću ordinalne regresione analize ispitivali smo efekat pojedinačnih činilaca na svaku od pojedinačnih (ordinalnih) varijabli koje mere neku od dimenzija ove vrednosne orijentacije (pri tome su sve varijable rekodovane tako da viši rezultati označavaju snažniju liberalnu orijentaciju). Kao kovarijate upotreбили smo starost i stepen obrazovanja (obe merene u godinama, pa stoga upotrebljene kao kontinuirane nezavisne varijable), dok su faktori veličina mesta stanovanja, klasna pripadnost, pol i religioznost ispitanika.¹¹³

Kada je reč o nezavisnom efektu ispitivanih komponenti političkog liberalizma (kada se ostali prediktori drže pod kontrolom), podaci za 1989. godinu pokazuju da obrazovanje ostaje značajan prediktor svih iskaza (jedini izuzetak je iskaz koji meri individualističku orijentaciju u hrvatskom uzorku), i to u očekivanom smeru – što je stepen obrazovanja viši, to su veće šanse da ispitanik bude liberalno orijentisan (osim na iskazu koji meri individualističku orijentaciju gde viši stepen obrazovanja vodi snažnijoj kolektivističkoj orijentaciji – videti tabelu 5.8). Drugi činilac koji je ispoljio značajan efekat kada smo ispitivali pojedinačni efekat odabranih prediktora – klasno-slojna pripadnost – i dalje je pokazivao značajnost (kada se držao pod kontrolom efekat drugih varijabli), ali samo za određene kategorije klasnog položaja: naime, pripadnost kategorijama NKV i KV radnika, a kod pojedinih iskaza i službenika, povećava šanse da ispitanici iskažu autoritarno-kolektivističku orijentaciju u odnosu na sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju. Interesantan nalaz je da su, osim u dva slučaja (kod iskaza koji se odnose na slobodu govora u hrvatskom i višepartijskog sistema u srpskom uzorku), šanse da stručnjaci iskažu snažniju liberalnu orijentaciju u odnosu na sitne poljoprivrednike (kao referentnu kategoriju) jednake nuli. Pripadnost sitnopreduzetničkim i nižim rukovodećim grupacijama takođe ne utiče značajnije na šanse da ispitanik bude liberalnije orijentisan (u odnosu na sitne poljoprivrednike), dok pripadnost elitnim kategorijama uvećava šanse za pristajanje uz politički liberalizam, ali samo kada je reč o uzorku za Srbiju i samo na tri od četiri dimenzije (tabela 5.8).

Efekat starosti je tek delimično značajan, i to u većoj meri u srpskom nego u hrvatskom uzorku. Ipak, smer uticaja ovog prediktora nije jedno-

113 Treba napomenuti da vrednosti ocene parametara (*estimates*) priložene u modelima označavaju ordinalne (*logit*) regresione koeficijente (*log-odds regression coefficient*), odnosno da pokazuju kolike su (*logit*) šanse da promenom vrednosti nezavisne varijable za jednu jedinicu zavisna varijabla poraste za jedan stepen. Stepem značajnosti (dat u zagradama), računa se na osnovu *Wald* statistike i ukazuje na to koji su koeficijenti statistički značajni (na nivou značajnosti 0,05). Konačno, *Nagelkerke*, korigovani koeficijent determinacije, određuje koliki je procenat objašnjenosti varijanse zavisne varijable uz pomoć nezavisnih varijabli u modelu.

značan u oba društva, pa tako sa starošću rastu šanse da ispitanici iz Srbije budu liberalnije orijentisani, kada je reč o dva poslednja iskaza. Slično je i sa polom: kontrolisani efekat ovog prediktora nije na svim iskazima značajan, a tamo gde jeste (osim u slučaju individualističke orijentacije za ispitanike iz Srbije), pripadnost muškom polu označava i snažnije pristajanje uz liberalnu orijentaciju. Religioznost menja šanse da ispitanik bude liberalno orijentisan samo na dva iskaza u hrvatskom uzorku (i to u oprečnim smerovima), dok su efekti različitih kategorija mesta stanovanja (tamo gde su statistički značajni), manje-više jednoznačni i ukazuju da je veći stepen liberalne orijentacije prisutan u gradovima nego u seoskim sredinama (tabela 5.8).

Tabela 5.8: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere politički liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 1989.

Zavisne varijable	Interesi kolektiva ...		Sloboda govora danas ...		Sudstvo u krajnoj ...		Višepartijski sistem ...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Zemlja								
Nagelkerke	0,066	0,068	0,085	0,067	0,092	0,068	0,102	0,070
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Starost	-0,028 (0,000)	-0,021 (0,000)	-0,006 (0,092)	0,000 (0,850)	0,002 (0,621)	0,010 (0,000)	0,004 (0,236)	0,004 (0,070)
Obrazovanje	-0,009 (0,540)	-0,024 (0,034)	0,082 (0,000)	0,052 (0,000)	0,090 (0,000)	0,078 (0,000)	0,107 (0,000)	0,070 (0,000)
Muški pol	-0,075 (0,350)	-0,222 (0,000)	0,361 (0,000)	0,134 (0,024)	0,048 (0,544)	0,078 (0,196)	0,420 (0,000)	0,259 (0,000)
NKV radnici	-0,771 (0,000)	-0,460 (0,000)	-0,300 (0,033)	-0,469 (0,000)	-0,368 (0,010)	-0,422 (0,000)	-0,172 (0,219)	-0,416 (0,000)
KV radnici	-0,773 (0,000)	-0,550 (0,000)	-0,425 (0,000)	-0,273 (0,001)	-0,600 (0,000)	-0,437 (0,000)	-0,119 (0,316)	-0,191 (0,024)
Službenici	-0,723 (0,000)	-0,444 (0,000)	0,042 (0,788)	-0,254 (0,016)	-0,086 (0,574)	-0,385 (0,000)	0,218 (0,159)	-0,254 (0,016)
Stručnjaci	0,339 (0,051)	0,092 (0,453)	0,480 (0,010)	0,225 (0,072)	0,312 (0,078)	-0,008 (0,948)	0,401 (0,027)	0,168 (0,187)
Sitni preduz./ niži rukovodioci	-0,261 (0,465)	0,329 (0,218)	0,337 (0,378)	0,398 (0,148)	-0,132 (0,707)	-0,482 (0,072)	0,007 (0,985)	0,143 (0,604)

Zavisne varijable	Interesi kolektiva ...		Sloboda govora danas ...		Sudstvo u krajnoj ...		Višepartijski sistem ...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Zemlja								
Elita	-0,306 (0,368)	-0,499 (0,000)	0,219 (0,554)	0,410 (0,001)	0,700 (0,060)	0,312 (0,018)	0,546 (0,143)	0,355 (0,007)
Mali grad	0,007 (0,956)	-0,047 (0,542)	0,073 (0,570)	0,061 (0,412)	-0,236 (0,053)	0,075 (0,322)	-0,030 (0,802)	0,126 (0,094)
Srednji grad	0,006 (0,590)	-0,075 (0,498)	0,042 (0,724)	0,302 (0,005)	-0,154 (0,191)	0,221 (0,039)	0,048 (0,685)	0,290 (0,007)
Veliki grad	0,262 (0,052)	-0,182 (0,101)	-0,172 (0,186)	0,250 (0,018)	-0,483 (0,000)	0,071 (0,506)	0,136 (0,302)	0,089 (0,406)
Prestonica	0,496 (0,000)	0,422 (0,000)	0,106 (0,359)	0,378 (0,000)	0,036 (0,748)	0,084 (0,426)	0,323 (0,005)	0,294 (0,006)
Nereligiozni	0,031 (0,761)	0,032 (0,668)	0,073 (0,475)	0,087 (0,235)	0,239 (0,016)	0,085 (0,245)	-0,428 (0,000)	-0,061 (0,412)

S druge strane, podaci za 2003. godinu pokazuju da što je politički liberalizam snažnije prihvaćen među širim društvenim grupama, to ekspanzorni potencijal ordinalnih regresionih modela opada (pogledati vrednosti korigovanog koeficijenta determinacije u tabelama 5.8 i 5.9). Ovo suštinski znači da efekat pojedinih prediktora, koji su pokazivali statističku značajnost 1989. godine, sada opada ili se potpuno gubi (primera radi, uticaj klasno-slojnog položaja). Ipak, važno je istaći sledeće: viši stepen raširenosti političkog liberalizma zabeležen u hrvatskom uzorku znači da su varijacije među različitim grupama manje, a time i efekat ispitivanih faktora. Relativno slabiji prodor političkog liberalizma u srpskom društvu tokom perioda transformacije označio je i snažnije međugrupne varijacije i barem delimični opstanak značaja efekata pojedinih faktora. Kao najznačajniji prediktori izdvajaju se obrazovanje i starost ispitanika, i to u oba uzorka. Ipak, ako je efekat obrazovanja jednoznačan i u očekivanom smeru, isto ne važi i za starost (pogledati vrednosti ordinalnih regresionih koeficijenata za starost ispitanika u tabeli 5.9). Interesantan nalaz je da je pol i dalje statistički značajan prediktor političkog liberalizma, ali samo u uzorku za Srbiju (na prvom iskazu pripadnost muškom polu povećava šanse da ispitanik odbacuje liberalizam, a kod ostalih iskaza je stvar obratna), dok efekti mesta stanovanja i religioznosti ostaju sporadični i višeznačni.

Tabela 5.9: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere politički liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 2003.

Zavisne varijable	Interesi kolektiva ...		Sloboda govora danas ...		Sudstvo u krajnjoj ...		Višepartijski sistem ...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Zemlja								
Nagelkerke	0,055	0,088	0,054	0,099	0,046	0,073	0,025	0,039
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Starost	-0,016 (0,000)	-0,023 (0,000)	-0,002 (0,610)	-0,009 (0,000)	-0,001 (0,769)	0,008 (0,003)	0,016 (0,001)	0,009 (0,020)
Obrazovanje	0,032 (0,036)	0,057 (0,000)	0,101 (0,000)	0,097 (0,000)	0,076 (0,000)	0,071 (0,000)	0,034 (0,142)	0,043 (0,048)
Muški pol	-0,155 (0,069)	-0,228 (0,002)	0,161 (0,067)	0,299 (0,002)	0,237 (0,375)	0,324 (0,000)	-0,001 (0,997)	0,364 (0,001)
NKV radnici	-0,242 (0,204)	-0,107 (0,489)	0,195 (0,313)	-0,043 (0,792)	-0,159 (0,207)	0,026 (0,864)	-0,205 (0,456)	-0,371 (0,120)
KV radnici	-0,081 (0,646)	-0,278 (0,059)	0,264 (0,138)	-0,251 (0,096)	-0,291 (0,023)	-0,102 (0,480)	-0,097 (0,697)	-0,205 (0,359)
Službenici	-0,107 (0,578)	-0,434 (0,005)	0,146 (0,455)	-0,024 (0,880)	-0,178 (0,255)	0,409 (0,007)	-0,102 (0,708)	-0,322 (0,168)
Stručnjaci	-0,028 (0,899)	-0,043 (0,822)	0,151 (0,509)	0,124 (0,531)	0,190 (0,167)	0,511 (0,007)	-0,034 (0,914)	0,042 (0,881)
Sitni preduz./niži rukovodioci	0,095 (0,281)	-0,409 (0,080)	0,427 (0,099)	0,104 (0,663)	-0,139 (0,471)	0,427 (0,067)	0,510 (0,167)	0,498 (0,168)
Elita	-0,271 (0,281)	-0,496 (0,027)	0,254 (0,323)	0,062 (0,788)	-0,076 (0,672)	0,532 (0,017)	0,015 (0,966)	-0,288 (0,490)
Mali grad	0,257 (0,036)	0,049 (0,715)	0,057 (0,650)	0,231 (0,089)	0,055 (0,779)	-0,038 (0,776)	0,224 (0,228)	0,159 (0,409)
Srednji grad	0,256 (0,041)	-0,001 (0,993)	-0,036 (0,777)	0,281 (0,006)	-0,010 (0,965)	-0,078 (0,428)	0,229 (0,226)	0,240 (0,103)
Veliki grad	0,305 (0,044)	0,501 (0,000)	0,120 (0,442)	0,254 (0,047)	0,426 (0,105)	0,147 (0,255)	0,010 (0,962)	-0,037 (0,839)
Prestonica	0,392 (0,003)	0,142 (0,234)	-0,006 (0,965)	0,436 (0,000)	-0,096 (0,709)	0,085 (0,468)	0,156 (0,432)	0,224 (0,198)
Nereligiozni	0,610 (0,014)	0,296 (0,073)	0,155 (0,558)	0,351 (0,038)	0,098 (0,264)	0,155 (0,350)	-0,197 (0,498)	-0,224 (0,402)

* * *

Ukoliko pokušamo da rezimiramo dobijene nalaze u svetlu hipoteza od kojih smo krenuli, dolazimo do sledećih zaključaka:

1. politički liberalizam nije predstavljao konzistentnu vrednosno-ideološku matricu ni u jednom od ispitivanih društava tokom socijalističkog perioda, i u tom pogledu nije došlo do značajnijih promena ni tokom procesa postsocijalističke transformacije;
2. neke od dimenzija političkog liberalizma bile su većinski rasprostranjene već u socijalističkom periodu, ukazujući na postojanje vrednosno-normativne disonance (koja je imala i unutarsistemsko i sistemsko poreklo);
3. tokom perioda transformacije, sa promenom normativno-institucionalnog okvira raste stepen prihvatanja liberalnih vrednosti (sve ispitivane dimenzije, osim individualizma, bile su, prema podacima iz 2003. godine, većinski rasprostranjene u oba društva); drugim rečima, dolazi do smanjenja vrednosno-normativne disonance i usaglašavanja starih vrednosti sa novim normativnim okvirom;
4. razlike koje su se javile na lateralnom poredbenom planu, između dva društva tokom socijalističkog perioda, u pogledu prosečnog stepena prihvatanja različitih dimenzija političkog liberalizma, nisu bile značajne (potvrđujući našu hipotezu o dominantno sistemskom karakteru ispitivane vrednosne orijentacije), da bi, tokom perioda transformacije, ove razlike na svim iskazima postale statistički značajne; ovaj nalaz svedoči u prilog hipotezi da su se razlike u tempu i obuhvatu sistemskih promena između dva društva odrazile na brzinu vrednosne transformacije;
5. pretpostavka o ključnom značaju strukturne varijable – klasno-slojnog položaja – na stepen prihvatanja političkog liberalizma samo je delimično potvrđena; naime, efekat ove varijable je:
  - a. vidljiviji tokom socijalističkog perioda nego tokom perioda transformacije;
  - b. snažniji u društvu Srbije nego u hrvatskom; i
  - c. nedvosmislen i značajan samo kada se ispituje njegov individualni efekat (kada se kontrolišu ostali faktori, a posebno obrazovanje, efekat ove varijable značajno opada i varira u smeru uticaja, zavisno od iskaza, i konkretne kategorije klasnog položaja koja se poredi); ipak, nalazi delimično potvrđuju hipotezu da su se kao nosioci liberalnih vrednosti, tokom socijalističkog

perioda, profilisali pre svega pripadnici vladajuće nomenklature (naznačavamo ovo delimično zato što je veći deo tog efekta posledica visokog obrazovanja, a u manjoj meri samog položaja u klasnoj strukturi, iako je, razume se, razdvajanje ove dve varijable smisleno samo na analitičkom nivou, a ne i na konkretnom društveno-istorijskom);

6. najsnažniji prediktor političkog liberalizma predstavlja, u oba društva i oba posmatrana vremenska perioda, obrazovanje ispitanika, kao indikator izloženosti procesima kulturne univerzalizacije tokom perioda globalnog jačanja ideološke hegemonije kapitalističkog društvenog poretka;
7. iako starost ostaje značajan prediktor, čak i pri kontrolisanom efektu drugih činilaca liberalne vrednosne orijentacije, smer njegovog delovanja nije jednoznačan, i otežava donošenje definitivnih zaključaka;
8. statistička značajnost veličine mesta stanovanja nije konzistentna, kada je reč o pojedinim uzorcima ili iskazima, mada podaci pokazuju da su veće šanse da stanovnici gradova budu liberalno orijentisani od stanovnika sela;
9. kontrolisani efekat ostalih ispitivanih faktora – pola i religioznosti ispitanika – varira, i prema uzorcima, i prema statističkoj značajnosti i prema smeru uticaja, ne dozvoljavajući nam da donesemo definitivne zaključke.

5.1.7. Činioci političkog liberalizma 2003. godine

Kao što je u poglavlju o operacionalizaciji političkog liberalizma naglašeno, podaci za 2003. godinu su nudili bogatiju empirijsku građu na osnovu koje je bilo moguće pouzdanije zaključivati i o stepenu rasprostranjenosti i o kontrolisanom efektu činilaca političkog liberalizma. Kompozitni merni instrument (skala političkog liberalizma) sačinjen je od dvaju iskaza koja smo u prethodnom koraku analize koristili u svrhu ispitivanja promena koje su se desile na temporalnoj ravni (*Sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju* i *Sudstvo, u krajnjoj liniji, treba da služi interesima vlasti*) i dve empirijske tvrdnje koje se nisu ranije pojavljivale (*Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi* i *Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi*). Teorijski prosek na skali je 12, označavajući granicu većinske autoritarne, odnosno liberalne orijentacije.

Tabela 5.10: Stepem pristajanja ispitanika uz stavove koji mere politički liberalizam/autoritarni kolektivism u 2003. godini (u %), Hrvatska i Srbija

	Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi		Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Potpuno slaganje	3,5	5,7	3,4	6,8
Delimično slaganje	11,0	21,9	10,3	21,7
Neodlučni	21,6	17,3	16,3	12,5
Delimično neslaganje	42,6	41,3	40,5	39,1
Potpuno neslaganje	21,4	13,8	29,5	19,8

Rezultati deskriptivne analize ukazuju na to da se osnovni nalaz, dobijen na temelju pojedinačnih iskaza ne menja: nešto viši stepen političkog liberalizma zabeležen je u hrvatskom uzorku u odnosu na srpski (pri tome, t test je pokazao da je reč o statistički značajnoj razlici), potvrđujući našu hipotezu da se brži tempo sistemskog preobražaja hrvatskog društva tokom perioda transformacije (uz snažniju otvorenost prema svetu i, sledstveno, snažniju izloženost međunarodnim pritiscima u pravcu uspostavljanja normativnog sistema koji podržava kapitalistički društveni poredak) morao odraziti i na nešto brže promene u vrednosnoj sferi (pogledati prosečne vrednosti u tabeli 5.11). Pri tome, rezultati dobijeni u oba društva svedoče o većinskoj liberalnoj orijentaciji (iako treba reći da su relativno visoki skorovi na skali delimično i posledica toga što je pri formiranju skale, usled nedovoljne visine faktorskih punjenja i slabe konzistentnosti sa ostalim iskazima, izostao iskaz koji meri kolektivističku/individualističku orijentaciju).

Konačno, a radi dobijanja potpunije slike, treba naglasiti i to da rezultati ukazuju na to da je granica teorijskog proseka u oba društva „jedva“ probijena, odnosno da i dalje značajan deo populacije (naročito u srbijanskom društvu – pogledati tabelu 5.10), strukturalno i delatno ostaje privržen autoritarnim vrednostima. Drugim rečima, ako je faza kapitalističke konsolidacije bila praćena uspostavljanjem ideološke hegemonije novih vladajućih elita (odnosno njihove proliberalne politike), relativno značajan udeo populacije još uvek je pokazivao, makar na nivou ideoloških uverenja i vrednosnih stavova, otpor ovakvom pravcu promena, predstavljajući nemalu društvenu bazu za potencijalno drugačije oblike političke mobilizacije.

Tabela 5.11: Prosečni rezultati na skali političkog liberalizma/autoritarnog kolektivismu (sva četiri iskaza), Hrvatska i Srbija

	Hrvatska	Srbija
Prosek	14,69	13,01
Standardna devijacija	2,78	3,26
Koeficijent varijacije	0,19	0,25
t: 13,297; Sig. 0,000		

Konačno, na ovom mestu neophodno je osvrnuti se, još jednom, na činioce političkog liberalizma, ovoga puta uzimajući u obzir njihov kontrolisani efekat, meren uz pomoć nešto pouzdanijeg instrumenta (podsećanja radi, u prethodnom odeljku ovog poglavlja ispitivan je kontrolisani efekat nezavisnih faktora na pojedinačne iskaze, ali ne i na skalu koja meri ispitivanu vrednosnu orijentaciju). Kao nezavisni činioci, u regresioni model su uvedeni sledeći faktori: indikatorske varijable za klasni položaj (uz sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju), veličinu mesta stanovanja (gde je selo predstavljalo referentnu kategoriju), muški pol i nereligiozne ispitanike, kao i kontinuirane varijable koje su merile stepen obrazovanja ispitanika (u godinama formalnog školovanja) i starost.

Regresioni modeli ukazuju na to da je procenat objašnjenosti varijanse u uzorku za Srbiju znatno veći nego u uzorku za Hrvatsku (pogledati visine koeficijenta determinacije u tabeli 5.12), ukazujući na to da je politički liberalizam u hrvatskom društvu manje varirao s obzirom na ispitivana obeležja (tj. da je relativno ravnomerno prodirao u različite društvene grupe, praveći snažnije podele na unutargrupnom nego na međugrupnom planu).¹¹⁴

Najznačajniji prediktor političkog liberalizma predstavlja stepen obrazovanja ispitanika, i tu nema značajnije razlike u odnosu na nalaze dobijene na osnovu analize pojedinačnih iskaza. Modernizacijski efekat obrazovanja iskazuje se na gotovo svim vrednosnim orijentacijama koje smo ispitivali, ukazujući na to da je reč o ključnom mehanizmu na osnovu kojeg dolazi do procesa kulturne univerzalizacije, odnosno do prodora globalnih vladajućih ideoloških paradigmi (podsetimo se da je obrazovanje bilo značajan činilac snažnijeg prihvatanja ove orijentacije i tokom socijalističkog perioda, delujući u pravcu odbacivanja ideološko-legitimacijske osnove socijalističkog poretka, odnosno u korist globalno dominantne kapitalističke paradigme).

114 U prilog ovom nalazu svedoče i visine standardnih devijacija i koeficijenta varijacije unutar dva uzorka (tabela 5.11).

Efekat strukturalne varijable – klasnog položaja ispitanika – snažnije se ispoljavao u srpskom nego u hrvatskom uzorku. Naime, u uzorku za Hrvatsku, jedino kategorija sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca odskakače u pogledu snažnijeg prihvatanja političkog liberalizma, ukazujući na to da je reč o grupi čije su vrednosti manje ili više jasno interesno utemeljene u pluralističkom političkom sistemu i tržišnoj regulaciji ekonomije, na kojima počiva reprodukcija njihove društvene pozicije, odnosno koja se konstituiše kao ključni nosilac kapitalističkog društvenog poretka. S druge strane, obrasci klasne podele u Srbiji, kada je reč o političkom liberalizmu, imaju drugačiji karakter: naime, reč je o jasnoj odeljenosti dvaju blokova, gde se, na jednoj strani, kao nosioci autoritarnog kolektivizma prepoznaju predstavnici sitnog seljaštva i radništva, grupacija koje su činile masovnu bazu političke podrške Miloševićevom režimu, i čija su strukturalna pozicija i delatna usmerenost još uvek bile snažno vezane uz paternalističku ulogu države (koja se, po pravilu, identifikuje sa vladajućim režimom); na drugoj strani nalaze se grupacije koje su interesno bile zainteresovane za svrgavanje Miloševićevog režima i ubrzavanje transformacijskih procesa (pre svega, stručnjačke i preduzetničke grupacije, koje su u kočenju sistemskih reformi videle prepreku za održavanje sopstvene privilegovane društvene pozicije). O različitoj prirodi karaktera podele koja se uspostavlja u okviru dvaju društava svedoče i prosečni rezultati na skali političkog liberalizma prema klasnom položaju (videti tabelu 5.13): naime, dok su u uzorku za Hrvatsku sve klasne grupacije iskazale dominantno liberalnu orijentaciju (te otuda „iskakanje“ sitnopreduzetničke grupacije dodatno ukazuje na njeno profilisanje kao nosioca kapitalističkog poretka), u uzorku za Srbiju se jasno prepoznaje već opisana podela na dva bloka, sa nižim društvenim slojevima koji su ispod teorijskog proseka ili ga jedva „prebacuju“, i višim društvenim slojevima, među kojima se kategorija stručnjaka (kao glavna regrutna baza političke i delimično ekonomske elite) prepoznaje kao nosilac novog sistema društvenih odnosa (pri tome, treba naglasiti da rezultati regresione analize pokazuju da pripadnost ovoj grupaciji određuje snažnije pristajanje uz politički liberalizam i onda kada se kontroliše efekat obrazovanja – videti tabelu 5.12).

Efekat veličine mesta stanovanja ukazuje na to da stanovnici prestonih gradova, u oba društva, iskazuju nešto snažniji politički liberalizam u odnosu na stanovnike sela, najverovatnije usled snažnije izloženosti pluralističkim kulturnim modelima, ali i neposrednijeg iskustva sa demokratskim oblicima političke participacije (pre svega usled postojanja snažnije organizovane mreže civilnog društva koja omogućuje interesno organizovanje i manje ili više neposrednu građansku participaciju u različitim vidovima široko definisanih političkih borbi).

Religioznost ispitanika, kao indikator tradicionalističke orijentacije, takođe pokazuje značajan efekat na stepen pristajanja uz politički liberalizam,

i to u pretpostavljenom smeru: snažnije odbacivanje autoritarno-kolektivističkih obrazaca karakteristično je za ispitanike koji se deklariraju kao neregiozni, ukazujući na to da, suprotno našoj pretpostavci, sa rastom stepena religioznosti u populaciji, efekat ovog faktora ne mora nužno da jenjava.

Konačno, dok rezultati ukazuju na to da starost ispitanika u potpunosti gubi na značaju (u odnosu na efekat koji se ispoljio pri analizi pojedinačnih iskaza), interesantan nalaz je da pripadnost muškom polu, iako blago (ali i dalje statistički značajno), određuje i nešto viši stepen liberalne orijentacije (što je donekle u skladu sa nalazima dobijenim pri analizi autoritarne orijentacije).

Tabela 5.12: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji mere orijentaciju prema političkom liberalizmu, Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,094			Srbija R ² = 0,145		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,019	0,007	0,747	-0,030	-0,009	0,637
Srednji grad	-0,128	-0,049	0,034	-0,018	-0,008	0,708
Veliki grad	0,060	0,018	0,422	0,113	0,038	0,057
Glavni grad	0,186	0,068	0,005	0,209	0,056	0,000
Nereligiozni	0,267	0,045	0,030	0,198	0,045	0,011
NKV ne/manuelni radnici	0,070	0,024	0,360	0,052	0,017	0,438
KV manuelni radnici	0,097	0,045	0,156	-0,104	-0,046	0,084
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	0,146	0,056	0,059	0,207	0,090	0,001
Stručnjaci	0,126	0,038	0,179	0,290	0,100	0,000
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	0,345	0,071	0,003	0,280	0,052	0,009
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,067	0,015	0,547	0,274	0,060	0,006
Muški pol	0,077	0,038	0,066	0,184	0,092	0,000
Obrazovanje	0,054	0,215	0,000	0,053	0,218	0,000
Starost	-0,002	-0,034	0,157	-0,001	-0,017	0,387

Tabela 5.13: Prosečni rezultati na skali političkog liberalizma, prema klasnom položaju, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Poljoprivrednici	NKV radnici	KV radnici	Službenici i tehničari	Stručnjaci	Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	Politička i ekonomska elita
Hrvatska	13,95	13,85	14,48	15,26	15,41	15,66	15,38
Srbija	11,46	12,11	12,04	13,53	14,47	14,07	14,31

5.2. Ekonomski liberalizam

5.2.1 Konceptualni okvir analize

Ekonomski liberalizam, kao idejna orijentacija, dobija svoje jasnije utemeljenje sa širenjem kapitalističkih društvenih odnosa, tokom 19. veka, odnosno sa jačanjem slojeva trgovačke i industrijske buržoazije, koji su legitimitet za akumulaciju kapitala i zaštitu stečene imovine (bilo legalnim ili nelegalnim putem) dobili upravo postuliranjem nekih od temeljnih principa ove ideološke matrice (kao što su sklonost ka razmeni, konkurenciji i maksimizaciji profita) kao čovekovih univerzalnih svojstava (up. Polanji, 2003). Ipak, koreni ove doktrine leže u idejama koje su tokom 18. veka razvijali mislioci poput Adama Smita (Adam Smith) i Dejvida Rikarda (David Ricardo) ili, idemo li dalje u istoriju filozofske misli, u idejama Spinoze (Baruch Spinoza), Hobsa (Thomas Hobbes) i Džona Loka (John Locke) iz 17. veka. Smitove ideje zasnivale su se na liberalnim i racionalističkim pretpostavkama o ljudskoj prirodi, a njegove rasprave utemeljile su klasična liberalna shvatanja o ulozi države u građanskom društvu (Hejvud, 2005: 52). U osnovi liberalne doktrine leži stav o individualnom interesu ka racionalnoj ekonomskoj aktivnosti (a koja vodi maksimizaciji sopstvene dobiti), gde se „nevidljiva ruka tržišta“ pojavljuje kao spontani samoregulativni mehanizam delatnosti mnoštva racionalnih aktera. Ovo stanovište podrazumeva da se ljudsko ponašanje, budući racionalno utemeljeno, opire svakom pokušaju spolja nametnute regulative, pa se, sledstveno, izvodi stav o potrebi minimalnog mešanja države u domen ekonomskih aktivnosti. U okviru ranih liberalnih teorija na nivo aksioma se uzdiže stav da je čovekova priroda egoistička, na osnovu čega se izvodi načelo konkurencije ili takmičenja (nasuprot solidarnosti), koje se postulira kao temeljni društveni odnos. Ova materijalističko-egoistička ideologija interesa podrazumevala je da je takmičenje osnova čovekovog samoodržanja, te stoga njegovo prirodno stanje, odnosno da su privatni interesi jači od bilo koje vrste zajedničkih veza (Tadić, 1972: 213; takođe, videti i u: Hiršman, 1999). Pravni i društveni uslov individualnog samoodržanja počiva na privatnoj svojini, pa se u okviru ranog liberalizma pojedinac pojavljuje kao nosilac i čuvar privatne svojine. U kasnijim razradama liberalne doktrine dolazi do revizije potonjeg stava, pa se država pojavljuje kao „noćni čuvar“ svojinskih odnosa i uslova slobodne konkurencije.

Dakle, da rezimiramo, klasična liberalna ekonomska misao počivala je na nekoliko temeljnih principa: 1. egoistička i racionalna čovekova priroda, koja vodi maksimizaciji sopstvenih interesa; 2. načelo o samoregulativnom tržištu, kao bezličnom mehanizmu regulacije ekonomskih procesa kojem nije potrebna spoljna intervencija države (*laissez-faire*); 3. privatna

svojina, kao pravni i društveni preduslov čovekovog samoodržanja i 4. takmičenje, kao bazični društveni odnos, koji vodi maksimizaciji individualne koristi i selekciji pojedinaca koji se u datom procesu pokazuju kao najuspešniji (iz ovog principa se, potom, izvodi racionalizacija društvenih nejednakosti – up. Hejvud, 2005: 55).

Dok je klasični liberalizam svoj vrhunac doživljavao tokom 19. i početkom 20. veka u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama (kako Hejvud navodi, sve do tridesetih godina 20. veka gotovo da nema ozbiljnog osporavanja ove doktrine u SAD), novi uspon ove političke ideologije vezuje se za sedamdesete godine 20. veka, u formi neoliberalizma, i to u vidu reakcije na državni intervencionizam, karakterističan za kapitalističke ekonomije tokom dobrog dela 20. veka (Hejvud, 2005: 54–56). Politički uzlet ove doktrine vezuje se za „reganomiku“ i „tačerizam“, odnosno za jačanje nove desnice u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji (up. Harvi, 2010: 61), koja je nastojala da spoji *laissez-fair* doktrinu sa konzervativnom filozofijom društva (Hejvud, 2005: 56). Kao posledica ove politike, dolazi do reformi socijalne i fiskalne politike u dve zemlje, koje su vodile drastičnom smanjenju uloge države u sferi socijalne potpore i uopšte razgradnji države blagostanja, privatizaciji javnog sektora, obračunavanju sa sindikatima i institucijama društvene solidarnosti, redukciji poreza, podsticanju preduzetničke inicijative i stvaranju povoljne poslovne klime za privlačenje stranih investicija. Drugim rečima, oblici društvene solidarnosti zamenjeni su novim vidovima integracije koji su počivali na individualizmu, privatnoj svojini i ličnoj odgovornosti (Harvi, 2010: 40). Uspon ove ekonomske doktrine povezan je i sa globalnim ekonomskim procesima, karakterističnim za period koji je nastupio nakon propasti breton–vudskog sporazuma sedamdesetih godina (odnosno, sa procesima ekonomske globalizacije), a njena globalna hegemonija, u značajnoj meri, koincidira sa krizom socijalističkih sistema, koja postaje evidentna početkom osamdesetih godina prošlog veka. Neoliberalizam predstavlja jedan vid tržišnog fundamentalizma, kako navodi Hejvud (2005: 56), gde se tržište postulira ne samo kao praktični nego i kao moralno superiorni oblik ekonomske regulacije u odnosu na državni intervencionizam (na osnovu čega se i razlikuje od klasičnog liberalizma, koji je uviđao i neke nedostatke samoregulativnog tržišta).

Svoj najpotpuniji teorijski izraz neoliberalizam dobija u idejama Milтона Fridmena (Milton Friedman) i Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek). Hajek je snažno kritikovao centralno planiranje i državnu intervenciju, smatrajući da tržište predstavlja neprikosnoveni mehanizam neprinudne koordinacije različitih aktera koji najbolje odgovara liberalnom individualističkom društvu (Grej, 1999: 93). Ovu vrstu koordinacije, koja se uspostavlja na osnovu informacija o preferencijama i resursima ostalih aktera, i koja vodi stanju ravnoteže, Hajek smatra efikasnijom od bilo kog oblika

centralnog planiranja (Grej, 1999: 93), usled činjenice da centralni planeri, ma koliko bili kompetentni, nisu u stanju da se nose sa mnoštvom složenih informacija (Hejvud, 2005: 57). Tržište je, za njega, paradigma spontanog društvenog poretka koji počiva na načelu slobode (odnosno, odsustvu prinude), te je, u tom smislu, delotvornije u ostvarenju društvene harmonije (Grej, 1999: 94). Državni intervencionizam, s druge strane, predstavlja najozbiljniju pretnju načelu slobode, jer se on, po pravilu, ne završava samo u ekonomskom sistemu, već ima tendenciju da prodre i u druga područja društvene egzistencije, te u krajnjoj liniji, smatra Hajek, vodi totalitarizmu (Hejvud, 2005: 57).

Milton Fridman je, s druge strane, kritikovao kejnzijanski model državne intervencije u okviru kapitalističkih ekonomija, nastojeći da pokaže kako „velike“ vlade ne nastaju kao vid demokratskog pritiska u cilju ispravljanja društvenih neravnoteža koje izaziva kapitalizam, već, naprotiv, služe uskim interesima državnog birokratskog aparata. Nasuprot tome, on je naglašavao pozitivne efekte „nevidljive ruke tržišta“, razrađujući neke od temeljnih principa klasičnog liberalizma: 1. tržišta prenose, putem mehanizma cena, mnoštvo informacija, formirajući „nervni sistem“ koji je u stanju da reguliše ekonomiju; 2. potom, tržište, za njega, predstavlja mehanizam koji, na makroekonomskom nivou, dovodi do najracionalnije upotrebe resursa, delujući podjednako motivišuće i na bogate i na siromašne; 3. tržište favorizuje privatni sektor ekonomije time što ga disciplinuje i tera da troškove proizvodnje drži na najmanjem mogućem nivou, za razliku od javnog sektora u kojem gubitke pokrivaju poreski obveznici; 4. tržišta su, smatra Fridman, pristupačni, pa čak i demokratski mehanizmi, u kojima se na osnovu principa konkurencije potrošači pojavljuju kao jedini meritorni donosioci odluka; 5. konačno, tržišta se, za njega, pojavljuju kao mehanizmi kojima se uspostavlja ekonomska pravda, gde se uspeh postiže na osnovu talenta ili marljivog rada, dok su ekonomske nejednakosti, koje se pri tome uspostavljaju, samo odraz prirodnih nejednakosti među ljudima (Hejvud, 2005: 57).

Ovaj kratak pregled razvoja liberalne ekonomske doktrine svakako ne pledira da bude sveobuhvatan, niti je to na ovom mestu neophodno (opširnije o različitim pravcima u razvoju liberalizma videti u: Hejvud, 2005 ili Grej, 1999). Osnovna namera je bila da se utvrde glavni elementi na kojima počiva ideologija ekonomskog liberalizma, odnosno da se pruži uvid u opšti društveni i teorijski kontekst u kojem data doktrina ponovo postaje hegemonia ideološka perspektiva u globalnim okvirima, oblikujući pri tome i lokalne razvojne procese. Naime, već smo napomenuli da je samo ustrojstvo jugoslovenskog socijalističkog sistema bilo unekoliko specifično jer je sadržavalo i neke elemente tržišne ekonomije (koji se javljaju kao odgovor na krizu rasta u uslovima kapitalističkog ekonomskog okruženja). Ova unutrašnja kontradiktornost dodatno je produbljena ekonomskom (i

političkom) krizom, koja je postala manifestna osamdesetih godina, ali i legitimacijskom krizom socijalizma na međunarodnom planu. Uporedo sa krizom socijalizma, u globalnim i lokalnim okvirima, napreduje proces ekonomske globalizacije, koji svoje ideološko opravdanje nalazi upravo u idejama neoliberalizma. Drugim rečima, širenje kapitalističkog svetskog sistema je bilo praćeno procesima kulturne univerzalizacije, u okviru kojih ideološko opravdavanje globalnih mehanizama reprodukcije društvenih nejednakosti postepeno postaje neupitno i samorazumljivo, postajući oblik nove ortodoksije koji svoju artikulaciju dobija u „vašingtonskom konsenzusu“ devedesetih godina (Harvi, 2012: 29). Na taj način, razgradnja socijalističkog sistema praćena je manje ili više jasno uobličanim alternativnim sistemom društvenih odnosa koji je imao da ga zameni, a koji je počivao na tržišnoj ekonomiji i političkom pluralizmu. Proces postsocijalističke transformacije se, u tom kontekstu, posmatrao kao gotovo neupitni prelazak komandno-planskih ekonomija u tržišno regulisane.

S druge strane, temeljni stubovi socijalističkog sistema društvenih odnosa su umnogome bili suprotni idejama liberalne doktrine. Jedna od osnovnih pretpostavki ekonomskog liberalizma – privatna svojina – u socijalizmu je bila (doduše, ne u potpunosti) zamenjena kolektivnim formama vlasništva (državno, društveno, zadružno), čime je individualno nadmetanje pojedinačnih ili kolektivnih aktera onemogućeno (odnosno, u jugoslovenskoj varijanti, ograničeno). Umesto tržišta kao dominantnog mehanizma regulacije privrednih aktivnosti, pojavljuje se plan, koji propisuje država, odnosno njena vrhuška (reformama jugoslovenskog samoupravnog sistema, doduše, dolazi do uvođenja nekih elemenata tržišnog poslovanja i delegiranja odgovornosti radnim kolektivima). Slobodna konkurencija biva zamenjena redistributivnom ulogom države, koja se odvija prema načelu egalitarne raspodele materijalnih dobara (doduše, treba reći da obrasci stratifikacije koji su se temeljili na nejednakoj raspodeli resursa nisu bili nepoznati ni u jugoslovenskom socijalizmu). Namesto slobodnog ugovora pojedinačnih aktera stupaju oblici kolektivnog sindikalnog organizovanja kao deo državnog aparata. Ovome treba dodati i još jednu specifičnost jugoslovenske varijante socijalističkog sistema: reč je o samoupravnoj participaciji u odlučivanju u okviru preduzeća (koja je, kako su istraživanja pokazala, imala, formalni karakter, iako je doprinela održavanju egalitarističkog sindroma) (Županov, 1970).

S obzirom na ranije opisane karakteristike socijalističkog sistema uopšte, kao i njegove jugoslovenske varijante, ali i karakteristike predsocijalističkog perioda društvenog razvoja, jasno je da su neke od dominantnih vrednosnih orijentacija hrvatskog i srpskog društva morale biti u suprotnosti sa osnovnim elementima liberalne ekonomske ideologije. Revolucionarni karakter uspostavljanja socijalističkog sistema, koji se ogle-

dao u nastojanjima da se prekine sa gotovo svim tekovinama predratnog perioda (a pre svega sa klasno zasnovanim nejednakostima kroz formu uravnilovke prisutne u prvim posleratnim godinama) i redistributivna politika države (koja se, barem formalno, oslanjala na egalitarnu raspodelu materijalnih dobara), doprineli su snažnoj raširenosti egalitarne orijentacije, što su istraživanja iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka i pokazala (Pantić, 1977, Županov, 1970). Naravno, nije potrebno posebno naglašavati da je, uprkos proklamovanom raskidu sa svim tradicionalnim društvenim formama, jugoslovenski socijalizam pokazivao neke elemente strukturalne homologije sa predratnim društvenim sistemom (pre svega, kroz snažno izraženu egalitarnu orijentaciju, ali i redistributivnu ulogu države u ekonomiji), što je, uostalom, na ideološkom planu i olakšalo njegovo utemeljenje. Iako je uravnilovka bila prisutna u prvim poratnim godinama socijalističke vladavine, egalitarna svest je opstajala i kasnije, kada su uvođenjem elemenata tržišne privrede i principa raspodele zarada prema radu postojeće društvene nejednakosti dopunjene onima koje su se formirale na materijalnoj osnovi (Pantić, 1977: 329). Županov je tako zaključio da je dominantna kulturna odlika jugoslovenskog društva egalitarni sindrom, koji se manifestuje kroz sledeće dimenzije: perspektiva ograničenog dobra, redistributivna etika, norma egalitarne raspodele, antiprofesionalizam, intelektualna uravnilovka i antiintelektualizam (Županov, 1970).

I Pantićevo istraživanje s kraja sedamdesetih godina svedoči, doduše ne tako uverljivo, o dominaciji egalitarne vrednosne orijentacije, pri čemu su uočene znatne varijacije u stepenu prihvatanja ove vrednosti s obzirom na materijalni status posmatranih slojeva: egalitarizam je bio najrasprostranjeniji u onim društvenim slojevima koji su materijalno najugroženiji, a najmanje rasprostranjen među materijalno obezbeđenim, visokoobrazovanim ispitanicima, koji su posedovali najveću društvenu moć. S obzirom na dobijene rezultate, Pantić je zaključio da različiti društveni slojevi i grupe ne pridaju isti smisao pojmu egalitarizma, pa tako materijalno ugroženi slojevi pod egalitarizmom podrazumevaju, pre svega, materijalnu jednakost i anuliranje socijalnih razlika, dok viši slojevi pod ovim pojmom podrazumevaju jednakopravnost, odnosno pravnu jednakost svih građana (Pantić, 1977: 328, 332).

Da rezimiramo, dominantnu vrednost (kojom se izražavao poželjan tip odnosa u ekonomskoj sferi) tokom socijalističkog perioda predstavljala je egalitarno-redistributivna orijentacija, koja je umnogome bila u nesaglasju sa ekonomskim liberalizmom, vrednosno-ideološkom matricom koja se postepeno uobličavala kao dominantna na globalnoj istorijskoj pozornici (i čijem uticaju nije moglo da ne podleigne ni jugoslovensko socijalističko društvo, naročito u periodu krize sistema, koja se najsnažnije manifestovala upravo u ekonomskoj sferi). S druge strane, ekonomski liberalizam nije

svoje izvorište imao samo u dominantnom i ekspanzionističkom spoljnom okruženju, već i u samom jugoslovenskom socijalističkom sistemu, u okviru kojeg se, pored dominantno socijalističkih razvijaju i neki normativno-institucionalni elementi tipični za kapitalistički društveni poredak (elementi tržišta, ograničena konkurencija preduzeća, ograničena privatna svojina itd.).

5.2.2. Operacionalizacija ekonomskog liberalizma

Ključne dimenzije ekonomskog liberalizma koje smo izdvojili na osnovu teorijske konceptualizacije su sledeće:

1. ekonomski individualizam, koji svoj izraz dobija kroz neupitno prihvatanje privatne svojine i individualne odgovornosti;
2. minimalni državni intervencionizam u ekonomiji, odnosno prihvatanje ideje da je samoregulativno tržište najbolji mehanizam alokacije resursa i regulacije ekonomskih procesa;
3. opravdavanje ekonomskih nejednakosti, kroz prihvatanje ideje o takmičenju kao osnovnom društvenom odnosu u kojem „preživljavaju“ samo najuspešniji;
4. orijentacija na preduzetničku inicijativu.

Naravno, jasno je da, usled nesrazmere u broju empirijskih iskaza koji su nam stajali na raspolaganju u dve ispitivane godine, nije bilo moguće ni obuhvatiti sve dimenzije ispitivanog fenomena, niti je bilo moguće formiranje kompozitnog mernog instrumenta koji bi bio uporediv za dve ispitivane godine. Stoga smo primenili sličan postupak kao i u slučaju analize prethodne vrednosne orijentacije: koristili smo redukovani broj empirijskih iskaza kako bismo pratili dinamiku promena u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije, da bismo, u drugom koraku, na osnovu znatno većeg broja dostupnih empirijskih iskaza u podacima iz 2003. godine mogli da donosimo pouzdanije zaključke. Ipak, treba napomenuti da nedovoljan broj uporedivih iskaza i niske vrednosti Kronbahove alfe pri testiranju stepena pouzdanosti (i pored činjenice da se svi iskazi okupljaju oko jednog faktora u sva četiri uzorka) nisu dozvoljavali formiranje kompozitnog mernog instrumenta te je, stoga, poređenje vršeno na pojedinačnim empirijskim iskazima (pri tome, treba napomenuti da su formulacije iskaza u dva slučaja bile nešto drugačije u dve ispitivane godine):

1. *Društveni napredak uvek će počivati na privatnom vlasništvu* (1989, 2003) – dimenzija ekonomski individualizam;
2. *Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom* (1989)/*Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju* (2003) – dimenzija minimalna državna intervencija u privredi;

3. *Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države uslov je privrednog rasta (1989)/Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi (2003) – dimenzija minimalna državna intervencija u ekonomiji.*

Svi iskazi su dati u obliku Likertove skale i naknadno transformisani tako da viši skorovi označavaju veći stepen liberalne orijentacije. Međutim, nepostojanje unutrašnje konzistentnosti među varijablama koje mere ekonomski liberalizam (i to u obe godine i kod oba ispitivana društva) svedoči ili o postojanju problema teorijske pouzdanosti korišćenih indikatora (empirijskih iskaza) ili o činjenici da ekonomski liberalizam nije uspeo da se utemelji kao jednoznačna vrednosna orijentacija u ispitivanim društvima (problem pouzdanosti). S obzirom na to da empirijske iskaze ne možemo naknadno menjati, pozabavićemo se drugom tvrdnjom – nepostojanjem jednoznačne utemeljenosti različitih dimenzija ekonomskog liberalizma. Naime, da bismo proverili unutrašnju konzistentnost dobijenih iskaza, sproveli smo Spirmanovu korelaciju rangova za obe ispitivane godine (tabele 5.9 i 5.10). Rezultati ukazuju na znatno veći stepen unutrašnje konzistentnosti u 1989. nego u 2003. godini, i to u oba uzorka (što delimično može biti posledica razlika u načinima formulisanja iskaza, ali i posledica samog procesa ekonomske transformacije, odnosno percepcije njenih efekata u dva društva). Takođe, rezultati ukazuju i na to da je nešto veći stepen unutrašnje konzistentnosti prisutan u hrvatskom u odnosu na srpski uzorak (i to u obe ispitivane godine), iako su tendencije koje se u njima ispoljavaju identične. Interesantno je da u 2003. godini nema kvantitativnog slaganja varijacija između iskaza koji meri orijentaciju na privatno vlasništvo i onog koji se odnosi na uopšteni državni intervencionizam u ekonomiji. Drugim rečima, za naše ispitanike dva ključna elementa doktrine ekonomskog liberalizma – privatno vlasništvo i minimalna država – uopšte nisu prepoznati kao deo jedinstvene slike o poželjnoj društveno-ekonomskoj realnosti.

Tabela 5.14: Spirmanov koeficijent korelacije rangova (Rho) za empirijske iskaze koji mere ekonomski liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989.

	Hrvatska			Srbija		
	Društveni napredak	Potpuna nezavisnost	Država mora	Društveni napredak	Potpuna nezavisnost	Država mora
Društveni napredak...	1	0,202	0,144	1	0,205	0,119
Potpuna nezavisnost...	0,202	1	0,403	0,205	1	0,293
Država mora imati...	0,144	0,403	1	0,119	0,293	1

Tabela 5.15: Spirmanov koeficijent korelacije (Rho) za empirijske iskaze koji mere ekonomski liberalizam, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Hrvatska			Srbija		
	Društveni napredak	Što vlada manje	Vlada ne bi trebalo	Društveni napredak	Što vlada manje	Vlada ne bi trebalo
Društveni napredak...	1	0,055*	0,136	1	0,025*	0,121
Što vlada manje interveniše	0,055*	1	0,107	0,025*	1	0,175
Vlada ne bi trebalo da ...	0,136	0,107	1	0,121	0,175	1
*Veza nije statistički značajna						

U drugom koraku analize, na podacima za 2003. godinu, bilo je moguće uraditi detaljniju analizu vrednosnih orijentacija koje se odnose na sferu ekonomske regulacije društvenog života. U tu svrhu, izdvojili smo dve vrednosne dimenzije, jednu koja meri stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam, i drugu koja se odnosi na njemu suprotstavljenu, etatičko-redistributivnu orijentaciju. Izdvajanje ovih posebnih dimenzija učinjeno je iz najmanje dva razloga: prvi, zato što je obilje empirijske građe dozvoljavalo izdvajanje posebnih dimenzija i njihovo temeljnije analiziranje, i drugi, važniji, zato što se proučavanjem vrednosnih matrica koje su karakteristične za socijalistički sistem društvenih odnosa dobija kompletnija slika o efektima sistemskih reformi na promenu dominantnih vrednosti, ali i o stepenu konzistentnosti vrednosnih sistema.

Redistributivno-etatičku orijentaciju merili smo uz pomoć sledećih empirijskih iskaza:

1. *Razlike u prihodima u Srbiji/Hrvatskoj su prevelike;*
2. *Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda između onih sa visokim i onih sa niskim prihodima;*
3. *Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele;*
4. *Vlada bi trebalo da garantuje minimalni životni standard;*
5. *Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi.*

Svi iskazi su transformisani tako da viši rezultati mere snažniju liberalnu orijentaciju. Konfirmatornom analizom glavnih komponenti potvrdili smo da se dati iskazi mogu redukovati na jednu dimenziju (pogledati vrednosti latentnog korena i visine faktorskih punjenja u tabeli 5.16), dok je analizom pouzdanosti dobijena statistička potvrda da se na osnovu datih iskaza može formirati pouzdan i unutrašnje konzistentan merni instrument (pogledati vrednosti Kronbahove alfe u tabeli 5.16). Skala ekonomskog liberalizma imala je raspon od 5 do 25, uz teorijsku aritmetičku sredinu 15.

Tabela 5.16: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i analiza pouzdanosti za iskaze koji mere etatištiko-redistributivnu/liberalnu orijentaciju, Hrvatska i Srbija 2003.

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		2,850	2,681
Procenat objašnjenosti varijanse		57,009	53,312
Visina faktorskih punjenja	Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele	0,809	0,799
	Vlada bi trebalo da garantuje svakome minimalni životni ...	0,784	0,784
	Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se ...	0,778	0,760
	Razlike u prihodima u Hrvatskoj/Srbiji su prevelike	0,635	0,537
	Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda	0,757	0,749
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,811	0,774

Ekonomski liberalizam, odnosno orijentacija ka prihvatanju nepriko-snovenosti privatnog vlasništva, merena je uz pomoć sledećih iskaza:

1. *Bez privatizacije preduzeća bi bila još u gorjoj situaciji nego što su sada;*
2. *Sve vrste javnih usluga bolje bi funkcionisale da su privatizovane;*
3. *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.*

I u ovom slučaju su svi iskazi transformisani tako da viši skoro-vi označavaju liberalnu orijentaciju. Konfirmatornom analizom glavnih komponenti potvrđena je pretpostavka da se date stavke mogu redukovati na jednu latentnu dimenziju (videti vrednosti latentnog korena i visinu faktorskih punjenja u tabeli 5.17), dok je analizom pouzdanosti utvrđeno da imamo relativno konzistentne skale (videti vrednosti Kronbahove alfe u tabeli 5.17). Skala ekonomskog liberalizma je imala raspon od 3 do 15, uz teorijski prosek (koji je označavao granicu većinski egalitarne od ne-egalitarne orijentacije) 9.

Tabela 5.17: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i analiza pouzdanosti za iskaze koji mere ekonomski liberalizam (odnosno orijentaciju na privatno vlasništvo), Hrvatska i Srbija 2003.

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		1,553	1,715
Procenat objašnjenosti varijanse		51,752	57,159
Visina faktorskih punjenja	Bez privatizacija preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji...	0,822	0,817
	Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su ...	0,798	0,816
	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom ...	0,489	0,618
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,602	0,708

5.2.3. Hipotetički okvir

Osnovna hipoteza na kojoj se analiza temelji je da ekonomski liberalizam, kao i njegov antipod redistributivni etatizam, predstavljaju sistemske vrednosti, koje se tipično vezuju uz kapitalistički, odnosno socijalistički sistem društvenih odnosa. U istorijskom delu analize pokazano je zbog čega vrednosna matrica ekonomskog liberalizma nije dobila čvršće utemeljenje u predsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske, uprkos (zakasnelom) prodoru kapitalističkih društvenih odnosa krajem 19. i u prvoj polovini 20. veka. S druge strane, socijalistički sistem društvene reprodukcije primarno je počivao na komandno-planskoj ekonomiji, koja se oslanjala na kolektivne forme vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i centralizovano upravljanje ekonomskim procesima od strane vladajuće grupacije. Međutim, usled specifičnosti u razvoju jugoslovenskog socijalizma, o čemu je detaljno bilo reči, normativno-institucionalni ekonomski okvir nije ostao monolitan; naprotiv, počev od pedesetih godina prošlog veka, njega je karakterisalo uvođenje elemenata tržišne ekonomije i funkcionalne decentralizacije (koji su se ogledali u prenosu dela ekonomskih ovlašćenja sa centralnih nivoa vlasti na radne kolektive, odnosno na njihove rukovodioce, koji se potom izdvajaju kao menadžerski deo vladajuće klase). Drugim rečima, dominantni normativni okvir tokom ovog perioda je predstavljen komandno-planskom ekonomijom, sa elementima tržišnog regulisanja ekonomskih aktivnosti (čije je jačanje naročito bilo izraženo tokom osamdesetih godina, u momentu duboke ekonomske krize socijalističkih ekonomija). Kontradiktorna priroda normativno-institucionalnog okvira na kojem je počivala jugoslovenska socijalistička privreda, kao i snažnija otvorenost prema kapitalističkom okruženju od značaja je za konstituisanje dominantnog vrednosno-ideološkog okvira utoliko što je jasno da je ono neminovno otežavalo jednoznačno utemeljenje dominantnih vrednosnih orijentacija koje se vezuju za percepciju ekonomskih odnosa: naime, pored etatičko-redistributivne i egalitarne orijentacije, kao tipično socijalističke, pretpostavka je da je sistem podsticao reprodukovanje i onih vrednosti koje se tipično vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa, a koje nazivamo ekonomskim liberalizmom. Drugim rečima, kontradiktorno normativno utemeljenje na kojem je sistem počivao moralo je da proizvede nesklad između normi i usvojenih vrednosti, odnosno unutar sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (čijem su delovanju bile izložene sve društvene grupacije).

Druga vrsta nesklada između normativno-institucionalnog i vrednosnog poretka, za koju pretpostavljamo da se javlja već u okviru socijalističkog poretka, sistemska je po svom karakteru. Naime, u momentu kada socijalistički sistem zapada u krizu (praćenu snažnim spoljnim ideološkim pritiskom koji se vezuje za globalnu ekspanziju kapitalističke ekonomije i

njeno legitimisanje na temelju neoliberalnih ideja i konkretnih politika), dolazi do formiranja grupacija koje predstavljaju nosioce alternativnog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa. One tada usvajaju vrednosti ekonomskog liberalizma pre nego što dođe do samih sistemskih promena, pa nesklad između postojećih, starih, normi i novih vrednosti (karakterističnih samo za pojedine društvene grupacije – a pre svih za delove nomenklature i srednje stručnjačke slojeve), nazivamo sistemskom vrednosno-normativnom disonancom. Dakle, usled delovanja činilaca koji su svoje izvoriste imali u kontradiktornom normativnom utemeljenju jugoslovenskog socijalističkog sistema, ali i usled delovanja spoljašnjih faktora, koji su oblikovali alternativni društveni poredak socijalističkom, pretpostavka je da je jugoslovensko socijalističko društvo krajem osamdesetih godina odlikovala koegzistencija dominantnih, socijalističkih – egalitarno-redistributivnih, i kapitalističkih – liberalnih, vrednosti.

Dalji mehanizam promena je jasan: sa raspadom socijalističkog poretka dolazi do utemeljenja novog sistema društvenih odnosa (koji sada počiva na legitimaciji privatnog vlasništva i procesa vlasničke transformacije, uz oslobađanje tržišnih mehanizama ekonomske regulacije). Novi normativno-institucionalni poredak (čije formiranje nije instantno, već je i samo procesualnog karaktera), dovodi do novih nesaglasnosti: ovoga puta vrednosti koje pripadaju starom sistemu društvenih odnosa u neskladu su sa novim normativnim rešenjima. Drugim rečima, sistemski promena proizvodi sistemsku disonancu (koja, ponovo, nije karakteristična za sve grupe, već prvenstveno za one čije su strukturalne karakteristike vodile snažnijem usmerenju ka socijalističkim normativno-institucionalnim aranžmanima i zadržavanju starih vrednosti). Ova promena normativnog okvira, tendencijski, vodi postepenom usaglašavanju novih normi i starih vrednosti (gde ključnu ulogu imaju vladajuće grupacije i srednji slojevi, šireći vladajuću ideologiju koja potpomaže održavanje poretka na kojem se bazira reprodukcija njihove dominantne pozicije). Međutim, kao što je naglašeno, ekonomska transformacija ne mora nužno da ishodi u formiranju sistema društvenih odnosa koji je tipičan za zapadna kapitalistička društva. Naprotiv, perifernijsko priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu omogućava vladajućim grupacijama da upravljaju procesima transformacije (blokirajući ih ili usporavajući ih) u sopstvenu korist, ne bi li uspeli da izvrše konverziju ranije stečenih političkih i organizacionih resursa u ekonomske i tako se adaptiraju novom sistemu društvenih odnosa kroz rekonstrukciju svog elitnog položaja. Drugim rečima, procesi ekonomske transformacije u proučavanim društvima podrazumevali su manje ili više privremeni opstanak normativno-institucionalnih elemenata dvaju sistema društvenih odnosa – socijalističkog i kapitalističkog, koji je, zauzvrat onemogućavao trajnije jednoznačno vrednosno utemeljenje

(disonanca koja se na ovom nivou javlja nije više sistemska, jer se osnovni pravac promena retko dovodi u pitanje, već unutarstemska). Iz ovoga ishodi sledeća hipoteza: tokom perioda postsocijalističke transformacije, u oba ispitivana društva dolazi do snažnije rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma (sa tendencijom da ova vrednosna matrica postane dominantna), uz istovremeno opstajanje tipično socijalističkih vrednosti – egalitarne i etatičko-redistributivne orijentacije.

S obzirom na to da su tokom socijalističkog perioda Hrvatska i Srbija bile integralni delovi istog društva, odnosno da su bile izložene manje ili više sličnim društvenim procesima, nema razloga da se pretpostavi da će stepen rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma, odnosno redistributivnog etatizma značajnije varirati među njima. S druge strane, usled razlika koje se javljaju tokom perioda postsocijalističke transformacije u pogledu tempa i obuhvata ekonomskih promena (pre svega se misli na ranije otpočinjanje sa masovnim privatizacijama u Hrvatskoj, kao i na nešto snažnije podsticanje preduzetničke aktivnosti – doduše, na osnovu državno-klijentelističkog sistema, ali i na brže uključivanje ove zemlje u međunarodne tokove podele rada i razmene), pretpostavićemo da će rasprostranjenost ekonomskog liberalizma biti nešto snažnija u Hrvatskoj, dok će redistributivno-etatička orijentacija biti zastupljenija u Srbiji (naravno, gotovo da ne treba ponovo obrazlagati da se ova pretpostavka temelji na činjenici da je, usled decenijske međunarodne izolacije i ekonomske destrukcije, uloga države u redistribuciji oskudnih resursa u Srbiji bila ključna za egzistencijalni opstanak velikog dela stanovništva).

Konačno, procesi u okviru kojih dolazi do rastakanja socijalističkih društvenih odnosa i restauracije kapitalističkih nisu se mogli odvijati bez postojanja aktera, pre svega, društvenih klasa, koji su ih usmeravali i koji su, stupajući u odnose sa drugim klasama, oblikovali dominantni karakter društvenih odnosa i normativno-institucionalni okvir društvene reprodukcije. Već je napomenuto da je slom socijalističkog poretka ubrzan delovanjem same kolektivno-vlasničke klase: protivrečnim normativnim rešenjima, ona je, nastojeći da ojača sopstvenu poziciju, paradoksalno, postavljala temelje za potencijalni krah sistema; s druge strane, kriza sistema koja tokom osamdesetih godina svoja manifestna obeležja dobija u ekonomskoj sferi, primorala je pripadnike elite da nova rešenja, a uostalom i novo legitimacijsko utemeljenje sopstvene pozicije, potraže u alternativnom – kapitalističkom sistemu društvenih odnosa (koji je, u datim istorijskim okolnostima, bio u fazi globalne ekspanzije). Drugim rečima, interesno utemeljenje vladajuće kolektivno-vlasničke klase je bilo donekle kontradiktorno: naime, kao vladajuća grupacija, ona je bila zainteresovana za očuvanje dominantnog sistema društvenih odnosa i njegovih institucionalno-normativnih i vrednosnih pretpostavki; s druge strane, u situaciji strukturne krize sistema

i gubitka jasnog legitimacijskog uporišta, vladajuća klasa (a posebno njen tehnokratsko-menadžerski deo) nastojao je da uspostavi snažniju (i autonomniju) kontrolu nad resursima kojima raspolaže, kao i da obezbedi trajniju (međugeneracijsku) reprodukciju sopstvenog privilegovanog položaja (koji se na individualnom nivou pojavljivao kao privremen i nenasledan). Imajući ovo u vidu, jasno je da se kolektivno-vlasnička klasa, odnosno njeni delovi, pojavljuju kao osnovni nosioci liberalnih vrednosti.

Druga klasa, čije je vrednosno utemeljenje tokom socijalističkog perioda bilo vezano uz liberalne vrednosti, jeste srednja klasa. Naime, njeni su pripadnici, na osnovu stručnog karaktera rada koji su obavljali, posedovali određeni stepen autonomije koji su, u tržišnim uslovima, nastojali da prošire, kao i da poboljšaju svoj relativni materijalni položaj u odnosu na niže društvene slojeve. Na drugoj strani, kao glavni nosilac redistributivno-etatičke orijentacije pojavljuje se manuelno (i nemanuelno) radništvo, grupacija koja je predstavljala široku bazu masovne podrške sistemu (usled činjenice da je država, redistributivnom politikom i egalitarnim obrascima raspodele, održavala relativno nizak stepen materijalnih nejednakosti, dok je samoupravnim sistemom, makar na deklarativnom planu, radništvu omogućen neki vid participacije u upravljanju preduzećima i time održavana ideološka predstava o ovoj grupaciji kao nosiocu socijalističkog sistema). Da rezimiramo: pretpostavka od koje se polazi je da su se pripadnici kolektivno-vlasničke i srednje klase, tokom socijalističkog perioda, karakterisali disonancom, koja je bila systemska po svom karakteru i ishodila je iz nesaglasnosti između usvojenih (liberalnih) vrednosti i dominantnih redistributivnih i komandno-planskih normi. Pri tome, ovo ne znači da liberalne vrednosti nisu bile prisutne i kod ostalih društvenih klasa, jer je, kao što je rečeno, usled kontradiktornog normativnog utemeljenja i sam sistem omogućavao reprodukciju međusobno suprotstavljenih vrednosti (naravno, stepen rasprostranjenosti vrednosti ekonomskog liberalizma morao je kod ovih grupa biti prisutan u znatno slabijem stepenu, s obzirom na to da one nisu bile utemeljene u njihovim interesnim pozicijama).

Tokom perioda postsocijalističke transformacije, usled promena u dominantnim normativnim obrascima (koji su odgovarali kapitalističkom sistemu društvene reprodukcije), pretpostavka je da je disonanca primarno karakterisala pripadnike nižih društvenih grupacija, za koje pretpostavljamo da su dominantno zadržali redistributivne vrednosti, uz delimično prihvatanje novih (na primer, neupitnost privatne svojine ili tržišta kao ključnog mehanizma ekonomske regulacije). Iako promena sistema društvenih odnosa podrazumeva intenzivan ideološki rad vladajućih i srednjoklasnih grupacija na legitimisanju novog tipa poretka, kako bi se sistem neometano reprodukovao (a time i tendencijski izvršilo usaglašavanje starih vrednosti sa novim normama), usled usporavanja, odnosno blokiranja procesa

transformacije dolazi do istovremenog opstajanja i socijalističkih i kapitalističkih normativnih elemenata, onemogućavajući jednoznačno vrednosno utemeljenje. Kao posledica ovih protivrečnih normativnih elemenata na kojima sistem počiva, dolazi do vrednosne konfuzije, koja u snažnijoj meri karakteriše one društvene slojeve čije je interesno utemeljenje suprotno novom sistemu društvenih odnosa (primera radi, pretpostavićemo da se kod radničkih slojeva, uz orijentaciju na tržište i privatnu svojinu, pojavljuje i snažna orijentacija ka državnim redistributivnim merama).

Kao i u slučaju političkog liberalizma, pretpostavićemo da socio-demografska obeležja – stepen obrazovanja, starost, pol, religioznost i veličina mesta stanovanja – utiču na stepen rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma. S obzirom na to da je teorijsko-hipotetički okvir kojim se objašnjavaju dve vrednosne orijentacije u suštini isti, na ovom mestu nema potrebe ponavljati argumente u prilog posebnih hipoteza koje se odnose na efekat pomenutih činilaca, niti obrazlagati pretpostavljenu usmerenost njihovog delovanja. Ipak, neophodno je istaći i jednu razliku, a ona se odnosi na pretpostavljeni smer delovanja religioznosti na prihvatanje ekonomskog liberalizma: naime, s obzirom na to da je socijalizam karakterisao proces (prisilne) sekularizacije, nereligiozna orijentacija nije nužno bila indikator snažnije izloženosti opštim modernizacijskim procesima, nego i privrženosti socijalističkoj ideologiji. Stoga ćemo pretpostaviti da će nereligiozna orijentacija, tokom socijalističkog perioda, voditi snažnijem odbacivanju ideje da društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu (jer je formulacija ovog iskaza eksplicitno u suprotnosti sa zvaničnom socijalističkom ideologijom), iako isto ne mora da važi i za ostale iskaze. S druge strane, pošto u transformacijskom kontekstu sekularna orijentacija ne predstavlja više izraz zvanične ideologije (naprotiv, suprotstavlja mu se), već je odraz snažnije izloženosti (kulturnim) modernizacijskim procesima, njen će pretpostavljeni efekat biti sasvim suprotan.

5.2.4. Promene u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije

Praćenje promena u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam tokom perioda postsocijalističke transformacije nužno će morati da ostane na deskriptivnom nivou i analizi pojedinačnih iskaza (usled metodoloških ograničenja o kojima je već prethodno bilo reči). Rezultati ukazuju na to da je ekonomski liberalizam već tokom socijalističkog perioda predstavljao relativno rasprostranjenu vrednosnu orijentaciju: naime, u oba uzorka, na dva od tri ispitivana iskaza (prvi se odnosi na prepoznavanje privatnog vlasništva, a drugi na nezavisnost preduzeća od države, kao razvojnih

osnova privrede), beležimo većinsko (potpuno ili delimično) pristajanje uz ekonomski liberalizam (videti tabelu 5.18). S druge strane, jedini iskaz kod kojeg se ne beleži većinska podrška ekonomskom liberalizmu (ponovo, u oba društva, iako nešto izraženije u uzorku za Srbiju) jeste onaj koji se odnosi na zahtev za snažnijim državnim intervencionizmom u privredi. Drugim rečima, u situaciji akutne ekonomske krize, ispitanici su, s jedne strane, podržavali korenite sistemske reforme (privatizacija, tržišna regulacija ekonomije), uz istovremeno jačanje paternalističke uloge države. Ovakvi nalazi svedoče u prilog tezi o izrazitoj vrednosnoj konfuziji, koja, u suštini, i nije neobična za situaciju u kojoj dominantni sistem društvenih odnosa ubrzano gubi svoje legitimacijsko uporište, a drugi, alternativni, stiče ga, makar na ideološkom planu (naravno, treba imati na umu da relativno visoka podrška nezavisnosti privrednih kolektiva od države nije nužno odražavala orijentaciju ka korenitim sistemskim promenama, već je mogla biti i posledica normativno-institucionalnog utemeljenja samoupravnog socijalističkog sistema, u okviru kojeg su preduzeća, makar delimično, imala određen stepen autonomije u odlučivanju). Ukratko, relativno izražena vrednosna konfuzija i nemogućnost jednoznačnog utemeljenja ni ekonomskog liberalizma ni redistributivnog etatizma tokom poslednjih godina socijalističkog perioda ne samo da su predstavljale posledicu unutarstemske vrednosno-normativne disonance nego su i najavljivale budući krah sistema (uz to, treba napomenuti da je pomenuta vrednosna konfuzija svakako ishodila i iz same prirode mera ekonomskih reformi koje je nomenklatura najavljivala, a koje su išle u pravcu reformisanja sistema kroz „tržišni socijalizam“). Pri tome, tendencije koje se uočavaju u ispitivanim društvima Srbije i Hrvatske su manje ili više iste, uz nešto izraženije prihvatanje ekonomskog liberalizma u hrvatskom, odnosno redistributivnog etatizma u uzorku za Srbiju, što je i razumljivo, uzmemo li u obzir činjenicu da se vladajuća nomenklatura u Srbiji relativno uspešno legitimisala, ne samo uz pomoć nacionalističkog diskursa nego i kao zaštitnik radničkih prava.

Međutim, ukoliko su dobijeni nalazi za 1989. godinu bili manje ili više očekivani i u skladu sa teorijsko-hipotetičkim okvirom od kojeg se krenulo, rezultati analize podataka prikupljenih petnaest godina kasnije tek delimično potvrđuju hipoteze. Naime, kao što je naglašeno, proces postsocijalističke transformacije dvaju društava bio je obeležen zaustavljanjem, odnosno usporavanjem reformi koje bi dovele do jednoznačnog uspostavljanja kapitalističkog poretka. S jedne strane, ovo je bilo iznuđeno rešenje kojem su vladajuće grupacije pribegle usled rata, a u Srbiji i međunarodne izolacije, pa se snažna uloga države u ekonomiji činila neophodnom za održanje egzistencijalnog minimuma značajnog dela stanovništva. S druge strane, usporavanjem procesa vlasničke transformacije i kontrolisanim ulaskom na tržište privatnih preduzetnika (čiji je uspeh, u značajnoj meri, zavisio

od poslovnih i privatnih veza sa vladajućim strankama, SPS-om u Srbiji i HDZ-om u Hrvatskoj), vladajuće grupacije su nastojale da izvrše konverziju političkih i organizacionih resursa u ekonomske. Drugim rečima, istovremeno opstajanje normativnih elemenata i kapitalističkog i socijalističkog ekonomskog sistema bilo je funkcionalno za pripadnike vladajućih grupacija, koji su nastojali da sopstvene privilegovane pozicije rekonstituišu adaptirajući se novom tipu dominantnih odnosa koji se uspostavljao i resursa na osnovu kojih se vršila njihova reprodukcija. Istovremeno, drastične ekonomske posledice (koje nisu, tokom prvog perioda transformacije, bile u toj meri posledica sprovođenja neoliberalnih politika, već gubitka unutrašnjih tržišta, rata, a u Srbiji i međunarodne izolacije) dovele su do toga da je, kada je, krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina došlo do ubrzanja reformskog kursa, stanovništvo, na vrednosno-ideološkom planu, uskratilo podršku neoliberalnim ekonomskim merama.

Kao posledica toga, a suprotno našoj pretpostavci, gotovo na sva tri ispitivana iskaza beležimo pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam ispod nivoa koji je zabeležen tokom socijalističkog perioda. Ovo praktično znači da ni na jednom od tri iskaza, i to u oba društva, ekonomski liberalizam ne uspeva da se utemelji kao dominantno rasprostranjena vrednosna matrica (ukupan zbir onih koji se potpuno ili delimično slažu sa iskazima koji mere politički liberalizam ni u jednom društvu ne prelazi 50 procenata – videti tabelu 5.18). S druge strane, ovo ne uspeva ni redistributivnom etatizmu, jer se, uprkos posledicama koje je reforma donela, krajnji ishod transformacije – tržišna ekonomija – faktički ne dovodi u pitanje (pogledati tabelu 5.18). Drugim rečima, nezadovoljstvo efektima ekonomskih reformi, s jedne strane, i nepostojanje alternativne ideološke utopije kojom bi se dominantni kapitalistički sistem doveo u pitanje, vodio je uspostavljanju kapitalističkih odnosa u kojima država preuzima ključnu ulogu (*državocentrični kapitalizam*), zadržavajući normativno-institucionalne elemente preostale iz prethodnog poretka (redistributivna uloga države, uz relativno glomazni javni sektor ekonomije), uz one koji pripadaju kapitalističkom (tržišna regulacija privrede, slobodna trgovina, neprikosnovenost privatne svojine itd.). Na taj način, sistem ne dozvoljava jednoznačno vrednosno utemeljenje, istovremeno pospešujući reprodukciju i etatističko-redistributivnih i liberalnih vrednosti.

Pri tome, suprotno našoj pretpostavci, razlike u stepenu pristajanja uz pojedinačne iskaze u dva društva nisu se pokazale statistički značajnim, ukazujući istovremeno na nešto snažniji pad u rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma u hrvatskom, u odnosu na društvo Srbije. Drugim rečima, nešto ranije suočavanje i duže iskustvo sa neoliberalnim reformama i njihovim posledicama u Hrvatskoj, doneli su snažniji otklon od ideološko-legitimacijskog uporišta na kojem su se temeljile. Za razliku

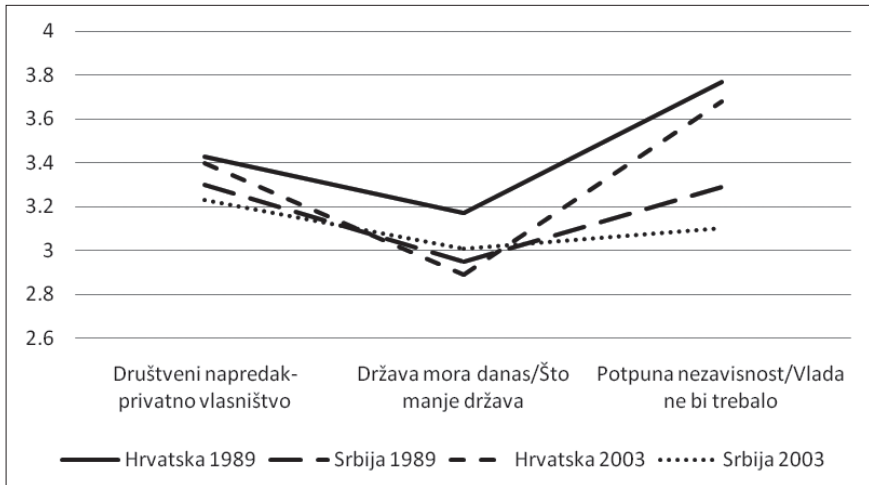
od političke arene, u kojoj su reforme bile najbrže (i najbezbolnije), što je za posledicu imalo relativnu neupitnost političkog liberalizma (i pored opstajanja kolektivističke orijentacije, koja se održavala zahvaljujući dominantno nacionalističkim formama socijalne integracije u dva društva), ekonomske reforme su bile znatno sporije, sa drastičnijim posledicama po značajan deo stanovništva, uslovljavajući da početni reformski entuzijazam u manjoj ili većoj meri splasne.

Pri objašnjenju ovih nalaza, nije zgoreg napraviti razliku između opšte podrške ekonomskom liberalizmu i tržišnim reformama i stavova koji se javljaju kao posledica razočaranja usled efekata ovih reformi (koje može biti privremeno, ali i manje ili više trajno). Naime, ne treba zaboraviti da su procesi ekonomske transformacije u obe zemlje praćeni i brojnim zloupotrebama (pre svega u procesima privatizacije, ali i kroz prvobitnu akumulaciju resursa na nelegalan ili polulegalan način), u kojima su se oblikovale nove ekonomske elite (već je rečeno da su različiti autori čitav proces nazivali „tajkunskim kapitalizmom“, „političkim kapitalizmom“, „državnim klijentelizmom“ itd.). Nesklad koji se javlja između opšte (difuzne) podrške određenom sistemu društvenih odnosa i specifične podrške, u politikološkoj literaturi je prvi opisao Iston (David Easton). Naime, on je, šezdesetih godina prošlog veka, izneo tezu da su (politički) sistemi u stanju da zadrže dugotrajnu podršku, uprkos niskom nivou specifične podrške (koja zavisi od njene efektivnosti i efikasnosti), sve dok postoji kontrateža u vidu odgovarajućeg nivoa difuzne podrške (Easton, 1965). Drugim rečima, uprkos razočaranjima koje su donele neoliberalne reforme, opšta orijentacija ka kapitalističkom poretku ne mora da bude ugrožena, sve dok se ovaj sistem na istorijskoj pozornici pojavljuje kao ideološki i praktično-politički neupitan (pri tome, nezadovoljstvo reformama može biti, i po pravilu jeste, upravljeno prema konkretnim donosiocima odluka – odnosno političkim partijama na vlasti, uslovljavajući smenu vladajućih političkih režima, bez dovođenja pod znak pitanja i sam pravac reformi).

Tabela 5.18: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

Empirijski iskazi		1989.		2003.	
		Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	Potpuno neslaganje	16,9	18,5	4,4	5,2
	Umereno neslaganje	10,2	9,2	17,4	23,3
	Neodlučnost	17,6	17,7	32,0	25,1
	Umereno slaganje	23,3	22,6	36,0	36,3
	Potpuno slaganje	32,0	32,0	10,1	10,1

Empirijski iskazi		1989.		2003.	
		Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Država mora danas imati veću ulogu u upravljanju privredom (1989)/Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Hrvatsku/Srbiju (2003)	Potpuno neslaganje	37,5	29,9	9,5	6,5
	Umereno neslaganje	8,4	7,7	30,0	34,0
	Neodlučnost	14,3	16,0	24,0	21,2
	Umereno slaganje	13,4	14,1	27,7	28,9
	Potpuno slaganje	26,4	32,2	8,4	9,4
Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države je uslov privrednog rasta (1989)/Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u privatne firme (2003)	Potpuno neslaganje	9,8	11,6	3,9	3,8
	Umereno neslaganje	7,7	8,0	21,6	35,3
	Neodlučnost	21,3	21,7	28,1	18,1
	Umereno slaganje	17,9	17,1	34,0	33,6
	Potpuno slaganje	43,3	40,6	12,4	9,2

Grafik 5.2: Prosečni rezultati na iskazima koji mere ekonomski liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

* Svi iskazi su transformisani tako da viši skorovi označavaju snažniju liberalnu orijentaciju

5.2.5. Činioci ekonomskog liberalizma

Kao i kod prethodnih vrednosnih orijentacija, pored opštih trendova u pogledu promena u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma, nastojaćemo da ispitamo efekte odabranih činilaca. U prvom koraku analize fokus će biti na utvrđivanju stepena povezanosti između vrednosti

ispitivanih faktora i odgovora na pojedinačnim iskazima koji mere ekonomski liberalizam, dok ćemo u drugom koraku, pomoću ordinalne regresione analize, nastojati da utvrdimo da li se i u kom stepenu menja efekat ispitivanih činilaca na pojedinačne iskaze kada se ostali potencijalni prediktori drže pod kontrolom.

Jedna od temeljnih hipoteza od koje smo pošli u ovoj analizi je da će strukturalna varijabla, *klasno-slojni položaj* ispitanika, snažno uticati na razlike u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam, s obzirom na različitost interesnih usmerenja koja proishode iz obrazaca klasno-slojnog strukturiranja. Rezultati analize za 1989. godinu ukazuju na ispravnost date pretpostavke: naime, u oba društva efekat klasne pripadnosti se pokazuje kao statistički značajan za raspoređivanje ispitanika na analiziranim iskazima (pogledati vrednosti Kramerovog V u tabelama 5.19–5.21). Pri tome, u skladu sa našom hipotezom, kao najznačajnije pristalice ekonomskog liberalizma tokom socijalističkog perioda izdvajaju se pripadnici vladajuće i srednje klase (i to njeni stručnjački, ali i preduzetnički slojevi), ukazujući na to da je reč o grupacijama koje su se već tada konstituisale kao nosioci alternativnog, kapitalističkog sistema društvenih odnosa (pri tome, usled činjenice da je reč o grupacijama koje su imale najsnažniji delatni potencijal za kolektivnu akciju upravljenu u pravcu održavanja/poboljšanja sopstvenih privilegovanih pozicija, ne treba da čudi što je do rapidnog sloma socijalističkog poretka došlo bez značajnijih otpora drugih društvenih grupa). Drugi važan nalaz odnosi se na činjenicu da su pripadnici vladajuće nomenklature nešto slabije (iako i dalje većinski) bili spremni da podrže stav o privatnom vlasništvu kao osnovi društvenog napretka (i da, pri tome, to bude jedini od tri iskaza na kojima je snažnija podrška ekonomskom liberalizmu zabeležena kod kategorija stručnjaka i sitnih preduzetnika/nizih rukovodilaca), ukazujući na već pomenutu ambivalentnost njihove pozicije u socijalističkom poretku: s jedne strane, trenutna kontrola nad ključnim društvenim resursima usmeravala ih je interesno ka održavanju datog poretka; s druge strane, legitimacijska kriza koja je sve snažnije ugrožavala opstanak poretka, usmeravala ih je ka promeni sistema i preuzimanju ključne uloge u tom procesu kako bi kontrolu nad pomenutim resursima zadržali (i učinili ih trajnim posedom).

S druge strane, ponovo u skladu sa našom hipotezom, kao najsnažniji nosioci redistributivnog etatizma izdvajaju se slojevi manuelnog (a donekle i nemanuelnog) radništva i sitni poljoprivrednici, grupacije koje su (paradoksalno!) činile masovnu bazu podrške vladajućoj kolektivno-vlasničkoj klasi. Naime, gotovo da nema potrebe ponavljati da je radništvo, kao najbrojnija društvena grupacija, predstavljalo deklarativnog nosioca (jugoslovenskog) socijalističkog poretka. Njihova je podrška socijalističkim vrednostima u tom smislu predstavljala izraz prihvatanja hegemonne ideološke matrice na kojoj se sistem reprodukovao. S druge strane, podrška redistri-

butivnim merama državne ekonomske politike imala je još jedno – interesno – utemeljenje: naime, egalitaristički obrasci raspodele prihoda (doduše ne i ostalih privilegija), održavali su relativno nizak stepen društvenih nejednakosti, dok je politikom državnog paternalizma održavana relativno visoka sigurnost zaposlenja. Drugim rečima, tržišne reforme su za pripadnike ovih grupacija otvarale polje nesigurnosti, u kojem bi došlo do pogoršanja njihovog i apsolutnog i relativnog društvenog položaja, prikrivene društvene nejednakosti postale su ogoljenije i naglašenije, a institucionalne mreže socijalne potpore redukovane. Njihovo protivljenje kapitalističkim vrednostima ne predstavlja stoga samo izraz konformiranja vladajućoj doktrini (koja se zasnivala na ideologiji vladavine radničke klase), nego i vid interesne usmerenosti ka očuvanju sistema društvenih odnosa u kojem su bazična socijalna i radna prava ovih grupa bila zagarantovana.

S druge strane, rezultati dobijeni petnaest godina kasnije ukazuju na opadajući značaj klasne pripadnosti ispitanika pri raspoređivanju uz odgovore na iskazima koji mere ekonomski liberalizam (videti vrednosti Kramerovog V u tabelama 5.19–5.21). Relativno jasna podela između viših i nižih društvenih slojeva, koja je postojala 1989. godine, sada je relativizovana, pa se pripadnici vladajuće grupacije i srednjih slojeva više ne pojavljuju kao nesumnjivi nosioci liberalnih vrednosti (pri tome, kod ovih grupacija se beleži nesumnjiv pad u stepenu pristajanja uz liberalne vrednosti u odnosu na socijalistički period). Još značajnije, unutargrupna vrednosna konzistencija je kod svih društvenih grupa doživela značajan pad (kao i unutarklasna homogenost), ukazujući na sužene akterske pretpostavke za jednoznačno uspostavljanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Drugim rečima, konsolidacija kapitalističkog poretka je u oba proučavana društva obeležena relativno snažnim oslanjanjem na državu kao regulatora i organizatora ekonomskih aktivnosti. Otuda predstavnici vladajućih (pre svega, u Hrvatskoj) i preduzetničkih slojeva (u Srbiji) ostaju privrženi privatnom vlasništvu (kao osnovnom resursu na kojem se temelji reprodukcija njihovog povlašćenog položaja), uz istovremeno zagovaranje državnog intervencionizma u ekonomiji (pri tome, najsnažniji otpor državnom intervencionizmu u ekonomiji beležimo kod stručnjачkih slojeva u Hrvatskoj, odnosno kod sitnih poljoprivrednika u Srbiji). Na drugoj strani, među pripadnicima nižih društvenih grupacija (a posebno manuelnog radništva), beležimo ili relativno manji pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam u odnosu na više društvene slojeve ili na nekim iskazima blag porast, iako ni kod njih ne dolazi do jednoznačnog vrednosnog utemeljenja ni liberalne ni redistributivno-etatiističke orijentacije. Da rezimiramo, period postsocijalističke transformacije doneo je pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam kod pripadnika većine društvenih grupacija, i to u oba društva, iako nijedna od dve alternativne

vrednosne matrice ne dobija jednoznačno utemeljenje. Ipak, među pripadnicima vladajućih društvenih slojeva temeljna vrednost kapitalističkog poretka – privatno vlasništvo – ne dovodi se u pitanje.

Druga varijabla, čiji smo pretpostavljeni efekat ispitivali jeste *stepen obrazovanja* ispitanika. Ne treba posebno naglašavati da je hipoteza od koje smo krenuli da obrazovanje, kao indikator snažnije izloženosti opštim procesima kulturne univerzalizacije, nužno vodi snažnijem prihvatanju liberalne doktrine, i to u oba ispitivana perioda (s obzirom na to da njena globalna dominacija do 2003. godine, kada je rađeno poslednje istraživanje čije rezultate ovde koristimo, nije ozbiljnije dovedena u pitanje). Podaci za 1989. godinu potvrđuju datu hipotezu. Pri tome, efekat ovog prediktora izrazito je visok kada je reč o iskazima koji se odnose na odbacivanje državnog intervencionizma u ekonomiji, pogotovo u okviru hrvatskog uzorka (tabele 5.20 i 5.21), ali ne i kada je reč o pristajanju uz privatno vlasništvo (iako su i na ovom iskazu razlike među ispitanicima koji pripadaju različitim obrazovnim kategorijama evidentne – videti tabelu 5.19). Drugim rečima, obrazovni kanal je, tokom socijalističkog perioda, predstavljao značajan mehanizam uspostavljanja globalne hegemonije liberalne doktrine (osim, naravno, u slučaju orijentacije na privatno vlasništvo, čije je ograničeno opstajanje tokom socijalističkog perioda vodilo normalizaciji ove institucionalne forme, tipične za kapitalistička društva, među širim društvenim grupama).

S druge strane, efekat ovog faktora značajno opada nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa postsocijalističkom transformacijom (u hrvatskom uzorku, na dva od tri iskaza, ovaj pad ide ispod granice statističke značajnosti), iako pretpostavljeni smer delovanja ostaje nepromenjen: viši stepen obrazovanja vodi snažnijem prihvatanju ekonomskog liberalizma (naravno, uz znatno slabije izražene razlike među obrazovnim kategorijama). Pri tome, treba i ovo reći, udeo liberalno orijentisanih ispitanika među visokoobrazovanim ispitanicima, u odnosu na socijalistički period, opada, dok je suprotna tendencija karakteristična za ispitanike slabijeg obrazovnog nivoa. Drugim rečima, ako se prva grupacija u okviru socijalističkog poretka profilisala kao osnovni nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa, iskustvo sa reformama je dovelo do splašnjavanja početnog entuzijazma; na drugoj strani, normativno-institucionalne promene u pravcu uspostavljanja kapitalističkog poretka praćene su njihovom vrednosno-ideološkom legitimacijom među širim društvenim grupama (pri čemu je, u procesu diseminacije ove ideološke matrice, svakako najznačajnija bila uloga upravo visokoobrazovanih kategorija stanovništva).

Iako je pretpostavka od koje se krenulo u analizu podrazumevala da će efekat *starosti* biti relativno jednoznačan, i to tako da pripadnost višim starosnim kategorijama vodi snažnijem pristajanju uz stare, socijalističke

vrednosti redistributivnog etatizma (i to u oba društva i oba ispitivana perioda), njena je potvrda bila tek delimična. Naime, tokom socijalističkog perioda starost je bila statistički značajan, iako ne i najjači prediktor ekonomskog liberalizma. Pri tome, smer uticaja ove varijable je bio manje ili više jasan: pripadnost najmlađim i srednjim generacijama vodila je snažnijoj liberalnoj orijentaciji, dok je pripadnost starijim starosnim kategorijama podrazumevala nešto konzervativniju orijentaciju, odnosno lojalnost redistributivno-etatičkim vrednostima (ponovo su tendencije koje su uočene u dva društva gotovo identične). S druge strane, period postsocijalističke transformacije doneo je opadanje visine efekta ove varijable (na nekim iskazima ispod nivoa statističke značajnosti – videti tabele 5.19–5.21), a tamo gde je on ostao statistički značajan, smer uticaja je promenjen: naime, sada je pripadnost starijim kategorijama označavala snažniju inklinaciju ka liberalnim vrednostima (najverovatnije je reč o generacijama koje su tokom socijalističkog perioda već prihvatile liberalne vrednosti, zadržavajući ih i tokom perioda transformacije).

Efekat *mesta stanovanja* takođe se pokazao statistički značajnim, iako ne i preterano jakim, kada je reč o podacima za 1989. godinu, prateći, manje ili više, jasan obrazac: nešto viši stepen liberalne orijentacije karakterisao je stanovnike sela i glavnog grada, kada je reč o iskazivanju privrženosti privatnoj svojini (što je i razumljivo, kada je reč o prvoj grupaciji, s obzirom na to da su seljaci i tokom socijalističkog perioda bili privatni vlasnici), dok na ostalim iskazima liberalna orijentacija gotovo linearno raste, počev od sela (gde je najniža) ka glavnim gradovima (u kojima je naj snažnija). Na drugoj strani, kao i kod prethodnih prediktora, nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa postsocijalističkom transformacijom, efekat ove varijable opada, a smer uticaja više ne prati jedinstven obrazac, otežavajući tako donošenje jednoznačnih zaključaka.

Efekat *religioznosti* ispitanika takođe je pokazao umerenu statističku značajnost, kada su u pitanju podaci za 1989. godinu. Pri tome, naša pretpostavka o snažnijoj inklinaciji uz redistributivno-etatičke vrednosti nereligioznih ispitanika potvrdila se samo kada je reč o pristajanju uz privatno vlasništvo (i to u oba društva), ali ne i kada je reč o iskazima koji se odnose na državni intervencionizam i nezavisnost preduzeća od države, gde je smer uticaja bio suprotan našoj pretpostavci. S druge strane, rezultati koje smo dobili petnaest godina kasnije ukazuju na to da religioznost i dalje ostaje relativno značajan činilac ekonomskog liberalizma, kada je reč o hrvatskom društvu (sada prateći modernizacijsku paradigmatu, gde religiozni ispitanici slabije pristaju uz liberalne vrednosti), dok u Srbiji gotovo u potpunosti gubi diskriminativnost pri determinisanju stavova koji se odnose na oblike regulacije ekonomskih odnosa.

Konačno interesantan nalaz odnosi se na efekat *pola* ispitanika. Naime, ova varijabla u sva četiri uzorka i na svim ispitivanim iskazima pokazuje statističku značajnost (pri tome, njen je efekat nešto viši tokom socijalističkog perioda nego tokom perioda konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa). Smer uticaja je jednoznačan i pruža smernice za neka buduća istraživanja: viši stepen ekonomskog liberalizma je na svim iskazima zabeležen kod pripadnika muškog pola, odnosno redistributivnog etatizma kod pripadnica ženskog. Ovi nalazi ipak ne moraju da budu iznenađujući ukoliko imamo u vidu činjenicu da su žene, u oba ispitivana perioda, u znatno većem stepenu bile zavisne od državnih mera socijalne potpore.

Tabela 5.19: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	58,3	61,2	52,4	56,5
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	68,9	44,7	75,0	67,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	70,1	44,3	61,3	52,3
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	55,0	49,8	53,2	45,9
	KV radnici	55,6	43,0	53,2	42,5
	NKV radnici	41,4	44,8	41,6	33,1
	Sitni poljoprivrednici	55,1	50,0	56,9	53,0
	Hi-kvadrat	104,654 (0,000)	38,499 (0,031)	242,996 (0,000)	52,860 (0,001)
	Kramerov V	0,102 (0,000)	0,096 (0,031)	0,115 (0,000)	0,100 (0,001)
Obrazovanje	Bez škole	40,4	49,6	43,6	38,4
	Osnovna škola	51,6	43,9	52,5	41,3
	Srednja škola	55,1	42,7	54,9	46,8
	Više i visoko obrazovanje	64,8	54,3	58,3	55,0
	Hi-kvadrat	72,687 (0,000)	15,729 (0,204)	259,749 (0,000)	24,564 (0,017)
	Kramerov V	0,098 (0,000)	0,068 (0,204)	0,138 (0,000)	0,077 (0,017)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Velicina mesta stanovanja	Selo	55,0	44,3	56,8	41,1
	Mali grad	53,2	50,3	52,0	50,3
	Srednji grad	51,3	44,4	52,4	46,0
	Veliki grad	54,4	41,5	50,6	51,3
	Prestonica	61,1	51,6	60,3	51,7
	Hi-kvadrat	42,828 (0,000)	10,425 (0,844)	137,849 (0,000)	15,524 (0,487)
	Kramerov V	0,065 (0,000)	0,049 (0,844)	0,087 (0,000)	0,053 (0,487)
Starost	Do 29 godina	59,2	41,8	60,5	43,5
	30–44	57,6	42,5	54,1	49,9
	45–59	53,0	46,4	52,3	45,7
	60 i više	49,7	53,8	51,8	45,9
	Hi-kvadrat	40,355 (0,000)	23,029 (0,027)	94,951 (0,000)	20,784 (0,054)
	Kramerov V	0,073 (0,000)	0,083 (0,027)	0,083 (0,000)	0,071 (0,054)
Religioznost	Religiozni	57,2	46,0	55,0	46,6
	Ateisti	47,7	53,5	53,8	42,2
	Hi-kvadrat	46,255 (0,000)	2,811 (0,590)	62,654 (0,000)	1,496 (0,827)
	Kramerov V	0,136 (0,000)	0,050 (0,590)	0,117 (0,000)	0,039 (0,827)
Pol	Muški	59,7	49,5	58,1	50,6
	Ženski	49,2	43,5	48,8	42,4
	Hi-kvadrat	57,049 (0,000)	8,753 (0,068)	79,701 (0,000)	22,236 (0,000)
	Kramerov V	0,151 (0,000)	0,088 (0,068)	0,132 (0,000)	0,126 (0,000)

Tabela 5.20: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Država mora danas imati veću ulogu u upravljanju privredom* (1989) i *Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Hrvatsku/Srbiju* (2003), prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	97,2	35,7	63,3	36,8
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	75,9	30,2	54,2	36,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	82,4	39,1	56,7	37,2
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	55,4	37,6	38,1	38,9
	KV radnici	37,3	35,5	32,8	38,8
	NKV radnici	24,9	34,2	17,1	35,6
	Sitni poljoprivrednici	42,2	36,9	32,8	42,2
	Hi-kvadrat	416,648 (0,000)	26,671 (0,320)	463,165 (0,000)	42,518 (0,011)
	Kramerov V	0,204 (0,000)	0,056 (0,320)	0,159 (0,000)	0,064 (0,011)
Obrazovanje	Bez škole	17,8	37,5	17,0	38,4
	Osnovna škola	26,3	33,5	25,0	36,9
	Srednja škola	47,7	35,2	35,4	37,3
	Više i visoko obrazovanje	80,7	39,3	59,4	42,7
	Hi-kvadrat	464,643 (0,000)	8,762 (0,723)	564,749 (0,000)	24,359 (0,018)
	Kramerov V	0,248 (0,000)	0,036 (0,723)	0,204 (0,000)	0,055 (0,018)
Veličina mesta stanovanja	Selo	33,2	30,8	30,3	38,2
	Mali grad	52,6	37,6	39,1	39,7
	Srednji grad	55,8	39,9	38,8	39,6
	Veliki grad	42,2	43,1	39,8	30,6
	Prestonica	54,8	35,6	49,9	41,9
	Hi-kvadrat	146,991 (0,000)	42,056 (0,000)	167,843 (0,000)	24,894 (0,072)
	Kramerov V	0,121 (0,000)	0,069 (0,000)	0,096 (0,000)	0,048 (0,072)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Starost	Do 29 godina	42,6	25,9	35,7	29,0
	30–44	50,0	32,6	40,7	36,9
	45–59	43,4	43,9	38,4	44,9
	60 i više	44,5	40,1	30,6	40,5
	Hi-kvadrat	48,693 (0,000)	51,958 (0,000)	89,371 (0,000)	65,538 (0,000)
	Kramerov V	0,080 (0,000)	0,087 (0,000)	0,080 (0,000)	0,090 (0,000)
Religioznost	Religiozni	43,0	35,5	35,0	38,4
	Ateisti	58,5	46,8	47,8	38,5
	Hi-kvadrat	44,649 (0,000)	7,089 (0,131)	70,661 (0,000)	5,300 (0,258)
	Kramerov V	0,134 (0,000)	0,058 (0,131)	0,125 (0,000)	0,045 (0,258)
Pol	Muški	50,7	39,0	42,5	40,4
	Ženski	39,3	33,9	29,5	36,2
	Hi-kvadrat	58,449 (0,000)	12,908 (0,012)	111,184 (0,000)	28,363 (0,000)
	Kramerov V	0,153 (0,000)	0,075 (0,012)	0,155 (0,000)	0,102 (0,000)

Tabela 5.21: Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države je uslov privrednog rasta* (1989) i *Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u privatne firme* (2003), prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	86,1	62,2	78,7	47,9
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	79,3	55,2	66,7	49,0
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	82,8	43,8	71,1	42,5
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	70,5	46,1	60,0	44,1
	KV radnici	62,3	45,4	64,9	43,5
	NKV radnici	48,5	47,4	50,4	35,4
	Sitni poljoprivrednici	52,7	33,1	49,2	42,2
	Hi-kvadrat	154,772 (0,000)	46,332 (0,004)	303,582 (0,000)	29,954 (0,186)

		Hrvatska		Srbija	
		1989.	2003.	1989.	2003.
	Kramerov V	0,124 (0,000)	0,074 (0,004)	0,128 (0,000)	0,053 (0,186)
Obrazovanje	Bez škole	24,4	40,9	28,7	38,2
	Osnovna škola	45,7	47,9	46,3	44,0
	Srednja škola	65,9	46,7	61,5	42,9
	Više i visoko obrazovanje	80,8	47,6	73,5	44,5
	Hi-kvadrat	239,527 (0,000)	11,854 (0,457)	378,155 (0,000)	24,742 (0,016)
	Kramerov V	0,178 (0,000)	0,042 (0,457)	0,167 (0,000)	0,054 (0,016)
Veličina mesta stanovanja	Selo	49,3	41,7	48,7	40,9
	Mali grad	60,6	50,4	62,1	37,1
	Srednji grad	69,4	47,2	62,8	46,2
	Veliki grad	68,1	49,8	64,3	45,1
	Prestonica	70,2	47,0	68,6	43,4
	Hi-kvadrat	118,378 (0,000)	43,365 (0,000)	188,117 (0,000)	31,775 (0,011)
	Kramerov V	0,109 (0,000)	0,070 (0,000)	0,101 (0,000)	0,053 (0,011)
Starost	Do 29 godina	61,3	42,5	59,4	38,0
	30–44	66,5	45,9	64,1	41,4
	45–59	58,1	48,5	55,8	47,5
	60 i više	54,7	47,6	49,6	43,5
	Hi-kvadrat	50,884 (0,000)	11,291 (0,504)	76,494 (0,000)	30,064 (0,003)
	Kramerov V	0,082 (0,000)	0,041 (0,504)	0,074 (0,000)	0,060 (0,003)
Religioznost	Religiozni	59,9	46,3	57,4	42,4
	Ateisti	68,7	50,0	64,5	44,4
	Hi-kvadrat	30,699 (0,000)	1,015 (0,908)	36,892 (0,000)	3,461 (0,484)
	Kramerov V	0,110 (0,000)	0,022 (0,908)	0,090 (0,000)	0,036 (0,484)
Pol	Muški	66,7	49,6	64,1	43,7
	Ženski	53,8	43,8	49,9	41,9
	Hi-kvadrat	71,091 (0,000)	15,192 (0,004)	70,958 (0,000)	13,541 (0,009)
	Kramerov V	0,168 (0,000)	0,082 (0,004)	0,168 (0,000)	0,070 (0,009)

5.2.6. Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca ekonomskog liberalizma

Pored pojedinačnog efekta ispitivanih faktora na stepen prihvatanja iskaza koji mere ekonomski liberalizam, kao i kod prethodne ispitivane orijentacije, neophodno je bilo utvrditi da li se i na koji način menja ovaj efekat kada se ostali pretpostavljeni činioci drže pod kontrolom. S obzirom na to da merni instrument koji bi pouzdanije merio stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam nije bilo moguće konstruisati (što je isključivalo mogućnost linearne regresione analize), kontrolisani efekat pretpostavljenih prediktora ispitivan je na osnovu ordinalne regresione analize (gde se pojedinačni iskazi koji mere stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam pojavljuju kao zavisne varijable). Kao kovarijate u regresionom modelu, upotrebili smo starost i stepen obrazovanja, dok su veličina mesta stanovanja, klasna pripadnost, pol i religioznost ispitanika u model uvedeni kao faktori.

Rezultati za 1989. godinu pokazuju da, kada se ostali činioci drže pod kontrolom, stepen obrazovanja ostaje značajan prediktor stavova koji se odnose na državni intervencionizam u ekonomiji i nezavisnost preduzeća, ali se njegov značaj gubi kada je reč o privatnom vlasništvu (pri tome, smer uticaja ovog prediktora ne odstupa od pretpostavljenog: što je viši stepen obrazovanja, to je liberalna orijentacija snažnija). Istovremeno, na iskazima na kojima efekat obrazovanja postoji, u oba ispitivana društva, gubi se efekat starosti, pa tako ova varijabla ostaje značajan prediktor jedino na iskazu kojim se meri stepen pristajanja uz ideju o progresivnom karakteru privatnog vlasništva (smer uticaja, ponovo, ne odstupa od predviđenog: što starost ispitanika raste, to liberalna orijentacija pokazuje tendenciju opadanja). Nalaz koji najsnažnije govori u prilog hipotezi o sistemskom karakteru ekonomskog liberalizma i njegovog vrednosnog antipoda redistributivnog etatizma je onaj koji se odnosi na efekat klasno-slojnog položaja. Naime, kada se drže pod kontrolom ostale varijable, a posebno stepen obrazovanja, efekat ove varijable ostaje značajan, posebno na prva dva iskaza, i ponovo, u skladu sa pretpostavkama: kao najsnažniji zagovornici redistributivnog etatizma izdavaju se kategorije manuelnog radništva, dok su stručnjaci, doduše ne na svim iskazima, i pripadnici vladajuće nomenklature iskazali najsnažniju inklinaciju liberalnim vrednostima (u odnosu na referentnu kategoriju sitnih poljoprivrednika – videti vrednosti i smer ordinalnih regresionih koeficijenata u tabeli 5.22). Efekat mesta stanovanja je konzistentan samo kada je reč o stanovnicima prestonica (a u Hrvatskoj donekle i kada je reč o stanovnicima malih gradova), koji iskazuju snažniju liberalnu orijentaciju u odnosu na stanovnike sela. Pripadnost kategoriji muškog pola zadržala je svoj statistički značaj (i kada se ostali prediktori drže pod kontrolom), delujući bez sumnje jednoznačno: pripadnost muškom polu vodi snažnijoj orijentaciji ka tržišnoj

privredi i privatnom vlasništvu, odnosno odbacivanju paternalističke uloge države u ekonomiji. Konačno, efekat religioznosti potvrdio je nalaz koji je dobijen u prethodnom koraku analize: pripadnost kategoriji nereligioznih ispitanika nije nužno bio indikator snažnije izloženosti kulturnoj modernizaciji, već je, pre svega, predstavljao pokazatelj privrženosti socijalističkom, državno-redistributivnom normativnom modelu (makar kada je reč o dimenziji koja se odnosi na poželjni karakter tipa vlasništva).

Tabela 5.22: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere ekonomski liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 1989.

Zavisne varijable	Društveni napredak – privatno vlasništvo		Država danas mora imati veću ulogu u pravljanju ...		Potpuna nezavisnost kolektiva...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Zemlja						
Nagelkerke	0,059	0,041	0,191	0,070	0,089	0,058
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Obrazovanje	0,001/0,818	0,004/0,734	0,120/0,000	0,047/0,000	0,096/0,000	0,069/0,000
Starost	-0,016/0,000	-0,011/0,000	0,004/0,244	0,001/0,526	0,005/0,146	0,004/0,108
Muški pol	0,462/0,000	0,379/0,000	0,362/0,000	0,204/0,001	0,519/0,000	0,443/0,000
NKV radnici	-0,841/0,000	-0,652/0,000	-0,750/0,000	-0,685/0,000	-0,128/0,362	0,089/0,403
KV radnici	-0,499/0,000	-0,463/0,000	-0,773/0,000	-0,373/0,000	-0,119/0,317	0,219/0,010
Službenici	-0,409/0,000	-0,379/0,000	-0,053/0,731	-0,180/0,085	0,182/0,242	0,037/0,731
Stručnjaci	0,035/0,838	-0,170/0,164	0,650/0,001	0,374/0,002	0,174/0,333	-0,020/0,870
Sitni preduz./ niži ruk.	0,209/0,558	0,547/0,052	0,435/0,262	0,262/0,327	0,501/0,201	0,372/0,183
Elita	-0,327/0,313	-0,715/0,000	2,264/0,002	0,491/0,000	0,317/0,403	0,159/0,218
Mali grad	-0,045/0,704	-0,197/0,008	0,206/0,095	-0,060/0,429	0,125/0,303	0,208/0,006
Srednji grad	-0,117/0,308	-0,078/0,459	0,415/0,001	-0,104/0,329	0,401/0,001	0,169/0,115
Veliki grad	-0,146/0,253	-0,139/0,184	-0,078/0,551	-0,114/0,280	0,192/0,143	0,377/0,000
Prestonica	0,204/0,064	0,207/0,045	0,351/0,002	-0,070/0,498	0,304/0,007	0,280/0,008
Nereligiozni	-0,613/0,000	-0,258/0,000	0,089/0,388	0,134/0,065	-0,024/0,814	-0,092/0,211

Kao što smo i pretpostavili, usled slabijih varijacija na iskazima, rezultati ordinalnih regresionih modela dobijeni na podacima iz 2003. godine

ukazuju na znatno niži stepen objašnjenosti varijansi (pogledati vrednosti korigovanih koeficijenata determinacije u tabeli 5.23), odnosno manji broj statistički značajnih prediktora, u odnosu na modele iz 1989. godine. Obrazovanje ostaje značajni prediktor samo stava koji se odnosi na državni intervencionizam (i to samo u uzorku za Srbiju), dok se kod ostalih iskaza njegov efekat gubi. S druge strane, efekat starosti, u odnosu na podatke iz 1989. godine raste, i to u suprotnom smeru – što su ispitanici stariji, to su veće šanse da će podržavati liberalne ideje. Efekat klasne pripadnosti takođe opada (mada treba reći da je 2003. godine klasa i dalje, u značajnoj meri, predstavljala diskriminatorno obeležje kada je reč o stavovima o poželjnom tipu vlasništva u društvu Srbije). Pripadnost elitnim, preduzetničkim i stručnjačkim kategorijama nije nužno označavala i snažnije pristajanje uz dominantni, kapitalistički sistem društvenih odnosa (makar, kada je o deklarativnoj podršci reč), dok pripadnost nižim društvenim slojevima nije nužno vodila njegovom odbacivanju. Dalje, osim u slučaju stava o privatnom vlasništvu (i to samo u uzorku za Srbiju), rodna pripadnost nije više igrala bitnu ulogu u determinisanju vrednosnih orijentacija vezanih za poželjnu formu ekonomske regulacije, a sličan nalaz beležimo i kada je reč o religioznosti ispitanika. Konačno, veličina mesta stanovanja ostala je značajan prediktor, ali ne na svim iskazima, niti kod svih kategorija na konzistentan način, lišavajući nas osnova da donesemo jednoznačan zaključak o efektu ovog faktora.

Tabela 5.23: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere ekonomski liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 2003.

Zavisne varijable	Društveni napredak – privatno vlasništvo		Što vlada manje interveniše u ekonomiju, to bolje za ...		Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Nagelkerke	0,028	0,051	0,025	0,010	0,021	0,014
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Obrazovanje	0,044/0,052	0,023/0,266	0,003/0,827	0,029/0,049	0,015/0,320	0,004/0,806
Starost	0,011/0,014	0,002/0,635	0,010/0,001	0,006/0,015	0,006/0,066	0,004/0,141
Muški pol	-0,015/0,339	-0,310/0,003	-0,132/0,121	0,006/0,937	-0,130/0,130	0,028/0,698
NKV radnici	-0,135/0,605	-0,848/0,000	-0,215/0,263	-0,274/0,086	0,276/0,156	-0,319/0,043
KV radnici	-0,425/0,072	-0,765/0,000	-0,069/0,693	-0,222/0,138	0,204/0,251	0,048/0,747

Zavisne varijable	Društveni napredak – privatno vlasništvo		Što vlada manje interveniše u ekonomiju, to bolje za ...		Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Zemlja						
Službenici	-0,301/0,245	-0,586/0,008	0,069/0,719	-0,276/0,079	0,121/0,532	0,003/0,983
Stručnjaci	-0,541/0,070	-0,424/0,116	-0,049/0,826	-0,551/0,005	-0,001/0,997	-0,041/0,838
Sitni preduz./ niži ruk.	-0,468/0,177	0,503/0,143	-0,468/0,065	-0,271/0,251	0,552/0,029	0,379/0,105
Elita	0,213/0,524	-0,385/0,224	-0,243/0,350	-0,437/0,051	0,816/0,001	0,109/0,627
Mali grad	0,107/0,545	0,363/0,048	0,228/0,064	0,048/0,719	0,218/0,078	-0,384/0,004
Srednji grad	-0,016/0,928	0,228/0,101	0,223/0,074	0,123/0,219	0,239/0,058	0,122/0,221
Veliki grad	-0,265/0,201	0,409/0,019	0,518/0,001	-0,222/0,076	0,290/0,057	0,045/0,715
Prestonica	0,079/0,677	0,462/0,006	0,265/0,047	0,112/0,345	0,064/0,631	0,088/0,457
Nereligiozni	0,243/0,379	-0,332/0,193	0,493/0,055	-0,045/0,784	-0,105/0,687	-0,047/0,777

* * *

Pre nego što se fokusiramo na detaljniju analizu ekonomskog liberalizma u 2003. godini, na ovom mestu neophodno je osvrnuti se na dobijene rezultate komparativne analize u svetlu posebnih hipoteza od kojih smo krenuli:

1. U skladu sa pretpostavkama, u periodu koji je prethodio raspadu socijalističkog sistema društvenih odnosa, beležimo prisustvo i liberalnih i redistributivno-etatističkih vrednosti, pri čemu na dva od tri ispitivana iskaza dominira liberalna orijentacija. Nekonzistentno normativno utemeljenje jugoslovenskog socijalističkog sistema, uz izraženu krizu koja je nametala neophodnost reformi (a koje, u datim istorijskim okolnostima, poprimaju oblik tržišne regulacije privrede), vodili su izraženoj vrednosnoj konfuziji, gde se, simultano, iskazuje poželjnost privatnog vlasništva i nezavisnost preduzeća od države, ali i zagovaranje snažnijeg državnog intervencionizma u ekonomiji. Rezultati ukazuju na ispravnost hipoteze o disonanci koja se javlja između normativnog i vrednosnog sistema, a čiji su uzroci i unutarsistemske i sistemske po svom karakteru.
2. S druge strane, rezultati dobijeni trinaest godina nakon otpočinjanja transformacijskih procesa nisu u skladu sa pretpostavkom da će sa promenom dominantnog normativno-institucionalnog okvira

(u vidu uspostavljanja kapitalističkog poretka) doći do postepenog usaglašavanja vrednosnog i normativnog sistema, odnosno do jačanja liberalne orijentacije (uz opstanak redistributivno-etatističke). Nalazi ukazuju na pad u stepenu rasprostranjenosti liberalnih vrednosti tokom perioda postsocijalističke transformacije u odnosu na socijalistički period (iako ovaj pad ne ide ispod granice većinskog prihvatanja), svedočeći o „produženoj“ koegzistenciji redistributivno-etatističkih i liberalnih vrednosti (pri tome, nije teško zaključiti da su teškoće sa kojima su se dva društva suočavala pri zakasnelom procesu uključivanja u međunarodnu podelu rada i prelasku na regulaciju ekonomije na kapitalističkim osnovama, koja nije uspevala da zadovolji potrebe većeg dela stanovništva, umnogome doprinele da se alternativni poželjni vid društvenih odnosa potraži u elementima prethodnog, socijalističkog poretka).

3. Razlike na nivou dvaju društava u pogledu stepena pristajanja uz liberalne/redistributivno-etatističke vrednosti, tokom socijalističkog perioda, bile su relativno male, svedočeći u prilog hipotezi o delovanju istih, sistemskih činilaca na njihovo reprodukovanje.
4. Nešto ranije otpočinjanje sa sistemskim promenama u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, kao i ranije uključivanje u međunarodnu podelu rada na (polu)periferijskim osnovama, tokom perioda postsocijalističke transformacije, nije dovelo, kao kod političkog liberalizma, do snažnijeg prihvatanja vrednosti koje se vezuju za kapitalističku regulaciju ekonomije u ovom društvu, već je, kada je reč o pojedinim iskazima, uslovalo i relativni pad u odnosu na ispitanike iz Srbije. Na taj način, ranije otpočinjanje sa sistemskim reformama u Hrvatskoj označilo je i ranije suočavanje ovog društva sa neuspesima novog oblika ekonomske regulacije da zadovolji potrebe stanovništva, a samim tim i do snažnijeg otklona od liberalnih vrednosti (pri tome, podaci koji su dobijeni na uzorku za Srbiju 2012. godine, ukazuju na sličnu tendenciju – opadanja pristajanja uz ekonomski liberalizam – i u ovom društvu, nakon desetogodišnjeg iskustva sa ubrzanim reformama). Drugim rečima, proces transformacije nije, suprotno našoj hipotezi, doveo do značajnijih razlika u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam između ispitivanih društava.
5. U skladu sa pretpostavkama, osnovni nosioci liberalnih vrednosti su, tokom socijalističkog perioda, bili predstavnici vladajuće, kolektivno-vlasničke klase, zajedno sa srednjim slojevima, dok su niži društveni slojevi, a posebno radnički, snažnije pristajali uz socijalističke vrednosti.
6. Period postsocijalističke transformacije doveo je do konvergencije viših i nižih društvenih slojeva kada je reč o dominantnim vred-

nostima: naime, beležimo opadanje stepena podrške ekonomskom liberalizmu kod pripadnika vladajuće grupacije i srednjih slojeva i blagi porast među nižim društvenim slojevima (a posebno manuelnim radnicima). Na ovaj način, strukturalna kategorija klasno-slojne pripadnosti, značajna za diferenciranje ispitanika u pogledu dominantnih vrednosti tokom socijalističkog perioda, sada gubi na značaju. Ovi nalazi ukazuju na to da je s konsolidacijom kapitalističkog društvenog poretka došlo do njegovog snažnijeg utemeljenja među pripadnicima nižih društvenih grupacija (pre svega, radništva), što je, u manjoj ili većoj meri u skladu sa našom hipotezom o usklađivanju normativnih i vrednosnih promena; s druge strane, uskraćivanje nedvosmislene podrške tržišnim reformama, kod pripadnika vladajuće i srednje klase, ukazuje na krizu neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, gde se alternativni vid ekonomske regulacije traži u snažnijem državnom intervencionizmu (pri tome, treba napomenuti da su slični istorijski primeri, gde ekonomska elita u okviru kapitalističkog poretka zahteva snažniju državnu intervenciju i zaštitu sopstvene privilegovane pozicije na tržištu, poznati i opisani u literaturi koja se bavi savremenim interpretacijama koncepta političkog kapitalizma – Holcombe, 2015; Kolko, 1963).

7. Sličan nalaz je dobijen i kada je reč o efektu stepena obrazovanja: dok je tokom socijalističkog perioda ovaj činilac snažno uticao na grupisanje liberalnih i etatičko-redistributivno orijentisanih ispitanika, normativno-institucionalne promene koje su usledile s procesom transformacije dovele su do konvergencije različitih obrazovnih kategorija, odnosno do smanjenja disonance kod niže-obrazovanih ispitanika, koji su, manje ili više, adaptirali usvojene vrednosne orijentacije normativno-institucionalnim promenama.
8. Donekle potvrđujući našu hipotezu, efekat religioznosti ispitanika bio je značajan tokom socijalističkog perioda, ali samo za određivanje na dimenziji koja se odnosi na stav prema privatnom vlasništvu (i shodno hipotezi, pokazalo se da su ateisti bili u manjem stepenu spremni da prihvate privatno vlasništvo u odnosu na religiozne ispitanike). S druge strane, krah socijalističkog poretka i ideološke matrice na temelju koje se legitimisao, išli su ruku pod ruku sa nastojanjima elita da novo legitimacijsko utemeljenje potraže u tradicionalističkim vrednosno-ideološkim diskursima, što je dovelo do snažne obnove religioznosti, koja se sada pojavljuje kao vid novog konformizma. U situaciji „razvodnjenog konteksta“, kontrolisani efekat ovog faktora opada ispod granice statističke značajnosti, pa hipoteza o modernizujućem efektu sekularizacije ne dobija svoju validnu potvrdu.

9. Kontrolisani efekat veličine mesta stanovanja varirao je i prema iskazu i s obzirom na smer uticaja, ne dozvoljavajući nam da donosimo jednoznačne zaključke o njegovom uzročnom dejstvu. Ipak, treba istaći da efekat pripadnosti kategoriji stanovnika prestonih gradova opada tokom perioda transformacije, a isti nalaz važi i za pripadnost muškom polu i kategoriji nereligioznih (pri tome, kod ovog poslednjeg činioca, hipoteza o negativnom efektu religioznosti na prihvatanje liberalnih vrednosti tokom socijalističkog perioda potvrđena je na jednom od tri iskaza, dok, s druge strane, rezultati ne govore u prilog hipotezi o pozitivnom efektu ovog faktora tokom perioda transformacije). Efekat starosti, s druge strane, raste tokom perioda transformacije, potvrđujući tezu o snažnijem otporu promenama koji se javlja sa starijom starosnom dobi.

5.2.7. Činioci ekonomskog liberalizma 2003. godine

Kao što je naglašeno, usled bogate empirijske građe koju je nudila baza podataka iz 2003. godine, u sledećem koraku analizirani su rezultati dobijeni na skalama (kompozitnim mernim instrumentima) koje mere odvojeno etatiističko-redistributivnu (egalitarnu) orijentaciju i orijentaciju na privatno vlasništvo.

Deskriptivna analiza ukazuje na izrazito visok stepen rasprostranjenosti redistributivne orijentacije, i to u oba ispitivana društva. Naime, dobijeni empirijski proseci na skali redistributivnog etatizma (na kojoj su stavke koje čine skalu transformisane tako da viši rezultati označavaju liberalnu orijentaciju) znatno su niži od teorijskog proseka (15), koji označava granicu većinskog prihvatanja liberalne, odnosno redistributivne orijentacije (videti vrednosti u tabeli 5.26). O izrazito visokoj rasprostranjenosti etatiističko-redistributivne orijentacije svedoče i rezultati dobijeni na pojedinačnim iskazima (tabela 5.24), pa tako izrazita većina ispitanika delimično ili u potpunosti podržava redistributivnu ulogu države u ekonomiji kako bi se smanjile socijalne nejednakosti, garantovao minimalni životni standard ili osiguralo zaposlenje. Naime, tržišne reforme u ekonomiji vodile su snažnom povećanju društvenih nejednakosti, praćenih povećanom nesigurnošću zaposlenja i smanjenjem raspoloživih radnih mesta (kao posledica privatizacije i restrukturiranja, ali i relativno dugotrajnog perioda ekonomske recesije koji je usledio nakon raspada zemlje, gubitka unutrašnjih tržišta, u situaciji rata, a u Srbiji i međunarodne ekonomske izolacije), te stoga ne čudi što su ispitanici percipirali kao ključnu upravo redistributivnu ulogu države. Dugotrajna ekonomska kriza i pauperizacija značajnog dela stanovništva dvaju društava, vodili su situaciji u kojoj se država percipira kao jedina institucija koja je svojim redistributivnim mehanizmima bila u poziciji da zadovolji njihove potrebe (naravno, treba odmah

napomenuti da je ovakva percepcija državne uloge u ekonomiji posledica ne samo realnih istorijskih okolnosti nego i tradicionalne redistributivne uloge države tokom socijalističkog i predsocijalističkog perioda, koja je potpomagala održavanju egalitarnog sindroma). Ukratko, normativne promene u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije (uz zadržavanje relativno snažnog javnog sektora), nisu vodile adekvatnom vrednosnom preobražaju u pravcu snažnijeg pristajanja uz ekonomski liberalizam, već su naprotiv, usled pogubnih efekata sistemskih reformi, vodile snažnijem ukorenjivanju redistributivne orijentacije.

Drugi važan nalaz je da su razlike između dvaju društava u pogledu stepena pristajanja uz etatiističko-redistributivnu, odnosno liberalnu orijentaciju male (i statistički bez značaja), uz nešto snažnije izraženu liberalnu orijentaciju zabeležnu u srbijanskom uzorku. Drugim rečima, ranije otpočinjanje sa ekonomskim reformama u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju, kao i nešto uspešniji oporavak privrede nakon kolapsa, tokom prve polovine devedesetih godina, nisu u značajnoj meri vodile snažnijem ukorenjivanju liberalnih vrednosti u ovom društvu. Naprotiv, snažna orijentacija na državnu intervenciju u ekonomiji (i to na njenu redistributivnu ulogu) ostaje temeljna karakteristika oba društva nakon četrnaestogodišnjeg iskustva sa (usporenim) tržišnim reformama, podržavajući tezu o državocentričnom karakteru kapitalističkog poretka koji se u njima uspostavljao. Na taj način, u specifičnim istorijskim okolnostima gde je uspostavljanje kapitalističkih odnosa bilo snažno oslonjeno na instrumentalnu upotrebu države od strane vladajućih elita, liberalna ideja o minimalnoj državi nije ni mogla da nađe svoje realno utemeljenje.

Tabela 5.24: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam, Hrvatska i Srbija, 2003. godina

	Razlike u prihodima u Srbiji/Hrvatskoj su prevelike		Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda između onih sa visokim i onih sa niskim prihodima		Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele		Vlada bi trebalo da garantuje minimalni životni standard		Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Potpuno slaganje	35,8	28,8	28,7	25,0	42,3	39,3	46,5	44,9	37,2	36,5
Delimično slaganje	52,3	55,0	53,4	57,8	48,3	51,2	47,6	51,1	51,5	56,1
Neodlučni	7,2	7,3	11,2	8,5	6,2	5,1	4,0	2,3	8,6	4,3

	Razlike u prihodima u Srbiji/Hrvatskoj su prevelike		Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda između onih sa visokim i onih sa niskim prihodima		Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele		Vlada bi trebalo da garantuje minimalni životni standard		Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Delimično neslaganje	3,5	7,5	5,3	7,6	2,4	3,8	1,3	1,5	2,1	2,5
Potpuno neslaganje	1,2	1,4	1,4	1,1	0,7	0,6	0,5	0,3	0,7	0,5

Drugi set empirijskih iskaza, koje smo analizirali u 2003. godini, odnosi se na stavove prema privatizaciji i privatnom vlasništvu. Za razliku od prethodnih iskaza, na kojima je zabeležena nedvosmislena podrška redistributivnoj ulozi države u ekonomiji i otklon od liberalnih vrednosti, ovde beležimo većinsku rasprostranjenost liberalnih vrednosti (empirijski proseci su tek malo iznad teorijskog, koji za ovu skalu iznosi 9 – videti tabelu 5.26), iako značajan deo ispitanika ostaje bilo u kategoriji neodlučnih bilo u kategoriji onih koji odbacuju privatizaciju i privatno vlasništvo. Drugim rečima, na ovim iskazima se beleži snažna ambivalentnost, koja ishodi iz suprotnosti između dominacije liberalne ideološke paradigme, čiji je upliv u javnu sferu bio naročito snažan nakon 2000. godine i koja je bila upravljena ka legitimizaciji vlasničke transformacije i tržišne regulacije ekonomije, s jedne strane, i poražavajućih efekata privatizacije, s druge strane. Tako, na svim iskazima (tabela 5.25), ponovo, u oba društva, beležimo relativno nizak broj ispitanika u krajnjim kategorijama, odnosno njihovu koncentraciju u središnjim delovima skale. Kao što je rečeno, iako je većinska orijentacija liberalna, na svim iskazima beležimo značajan broj ispitanika čija orijentacija ostaje većinski suprotstavljena privatnom vlasništvu (to jest, kolektivistička), ukazujući na snažnu disonancu između dominantnih normi i vrednosti, ali i na relativno visok stepen vrednosne nekonzistentnosti. Ipak, jasno je da ovde, pored disonance koja se javlja kao posledica nekonzistentnog normativnog utemeljenja (simultano opstajanje i privatnog vlasništva i relativno glomaznog javnog sektora i državnih preduzeća), pri objašnjenju dobijenih nalaza treba imati na umu konkretne posledice do kojih su dovele systemske reforme i razlike u njihovoj percepciji koje se javljaju između različitih društvenih grupa. Naime, za razliku od normativnih promena koje su se desile u političkoj areni, koje nisu imale direktne (negativne) posledice po većinu stanovništva,

proces privatizacije su za jedan deo stanovnika ispitivanih populacija označile drastično pogoršanje pozicije na tržištu rada (praćeno gubitkom posla, nesigurnošću radnog mesta, lošijim uslovima rada itd.), u odnosu na socijalistički period, kao i značajan pad u materijalnom položaju. Drugim rečima, ideološka hegemonija vladajuće društvene grupacije nije imala značajnijih prepreka pri ukorenjivanju u širim društvenim slojevima kada je reč o političkom liberalizmu (iako je, kao što smo videli, i ona bila uzdrmana nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa reformama), za razliku od ekonomskog liberalizma, čije je prihvatanje od strane širih društvenih grupacija bilo utoliko teže što su posledice ekonomskih promena bile drastičnije. Na opštem planu, populacije ispitivanih društava prihvataju kapitalistički poredak kao neupitan (što je olakšano globalnom dominacijom neoliberalne ideologije i nepostojanjem alternativne ideologije), dok istovremeno odbacuju one vrednosti koje su sadržinski neposrednije vezane uz efekte konkretnih normativnih rešenja. Posledica ove neusaglašenosti koja se javlja na liniji dominantno normativno utemeljenje – efikasnost sistema pri zadovoljavanju potreba dela stanovništva, proizvodi nekonzistentnost u pogledu dominantnog vrednosno-legitimacijskog utemeljenja datog sistema društvenih odnosa.

Kao i kod prethodnog seta empirijskih iskaza, i ovde su razlike između dvaju društava u pogledu prosečnih rezultata na skali relativno male i bez statističke značajnosti, ukazujući na sličnost tendencija, uprkos (malim, ali ipak postojećim) razlikama u pogledu konkretnih istorijskih putanja društvene transformacije (tabela 5.26).

Tabela 5.25: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere orijentaciju na privatno vlasništvo, Hrvatska i Srbija, 2003. godina

	Bez privatizacije preduzeća bi bila još u gorjoj situaciji nego što su sada		Sve vrste javnih usluga bolje bi funkcionisale da su privatizovane		Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Potpuno slaganje	6,8	8,3	8,3	8,9	10,1	10,1
Delimično slaganje	25,9	35,6	30,6	31,1	36,0	36,3
Neodlučni	32,7	23,4	31,4	20,7	32,0	25,1
Delimično neslaganje	27,1	28,0	23,5	33,0	17,4	23,3
Potpuno neslaganje	7,5	4,7	6,2	6,3	4,5	5,2

Tabela 5.26: Prosečni rezultati na skalama ekonomskog liberalizma/redistributivnog etatizma i orijentacije na privatno vlasništvo, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Teorijski prosek	Hrvatska	Srbija
Skala redistributivnog etatizma	15	8,88	9,06
Skala orijentacije na privatno vlasništvo	9	9,38	9,48

* Skale su transformisane tako da viši skorovi označavaju liberalnu orijentaciju

Konačno, rezultati korelacione analize, kojom je testiran stepen slaganja varijacija između dveju skala, ukazuju na postojanje statistički značajne, ali relativno slabe povezanosti između dveju dimenzija ekonomskog liberalizma, svedočeci o izraženoj vrednosnoj nekonzistenciji u oba ispitivana društva. Drugim rečima, nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa procesima postsocijalističke transformacije, čini se da je specifična priroda kapitalističkih odnosa koji se u okviru njih uspostavljaju i reprodukuju (a koji podrazumevaju snažno oslanjanje na državu i njenu redistributivnu funkciju, uz zadržavanje tržišta kao glavnog, iako ne i jedinog, mehanizma alokacije resursa) vodila oblikovanju vrednosnog sistema koji je i sam bio opterećen ambivalentnošću i nekonzistentnošću. Vrednosno-normativna disonanca, koja se javlja kao posledica ovih kontradiktornih normativnih rešenja (ali i već pomenutog neuspeha sistema da zadovolji potrebe značajnog dela stanovništva), tako dobija unutarstemske karakter, jer osnovne premise na kojima kapitalistički sistem počiva nisu ugrožene.

Tabela 5.26a: Pirsonovi koeficijenti korelacije za skale ekonomskog liberalizma/redistributivnog etatizma i orijentacije na privatno vlasništvo, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Hrvatska	Srbija
	Skala orijentacije na privatno vlasništvo	Skala orijentacije na privatno vlasništvo
Skala redistributivnog etatizma	0,077 (0,018)	0,130 (0,000)

Za ispitivanje kontrolisanog efekta činilaca ekonomskog liberalizma, u okviru regresionih modela, koristili smo regresione faktorske skorove za redistributivni etatizam/ekonomski liberalizam i orijentaciju na privatno/kolektivno vlasništvo, kao zavisne varijable. Ispitivan je efekat sledećih nezavisnih varijabli: a) indikatorskih varijabli za klasni položaj (uz sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju), veličinu mesta stanovanja

(gde je selo predstavljalo referentnu kategoriju), muški pol (uz žene kao referentnu kategoriju) i nereligiozne ispitanike (gde su religiozni predstavljali referentnu grupu) i b) kontinuiranih varijabli koje su merile stepen obrazovanja ispitanika (u godinama formalnog školovanja) i starost.

Modeli u kojima su zavisne varijable faktorski skorovi koji mere redistributivni etatizam ukazuju na to da je eksplanatorni efekat (pobrojanih) nezavisnih varijabli relativno slab (objašnjavajući svega 6,1% varijanse u oba modela – videti tabelu 5.27). Efekat strukturalne varijable – klasnog položaja – značajan je samo kada je reč o pojedinim kategorijama (u hrvatskom uzorku za KV manuelne radnike, a u srpskom još i za NKV manuelne radnike i prelazni sloj), dok je smer uticaja negativan i ukazuje da pripadnost ovim kategorijama, u odnosu na sitne poljoprivrednike, predstavlja indikaciju snažnijeg pristajanja uz redistributivno/etatičke vrednosti (što, naravno, ne treba da čudi ako se ima u vidu da je reč o kategorijama stanovništva čiji se društveni položaj reprodukovao upravo zahvaljujući redistributivnoj ulozi države, kako u socijalističkom periodu tako i u periodu postsocijalističke transformacije, za razliku od sitnog seljaštva koje je, usled posedovanja sopstvene zemlje, naročito u periodima ekonomske krize, uspevalo da zadrži, ili čak poboljša, svoj relativni materijalni položaj bez značajnijeg oslanjanja na državne redistributivne mere). Efekat obrazovanja je, s druge strane, bio nešto snažniji u Srbiji u odnosu na Hrvatsku, ukazujući da se radilo o kanalu putem kojeg je širena neoliberalna ideološka hegemonija. Uticaj starosti je, s druge strane, bio negativan (i statistički značajan), što ne čudi ako se ima na umu da se sa starošću ispitanika, njihove šanse za uspeh na tržištu smanjuju (naročito kada je reč o zaposlenju), te da raste zavisnost od državne redistributivne politike (naročito kod kategorija penzionera). Konačno, nije na odmet napomenuti da su starije kategorije ispitanika u snažnijoj meri bile izložene redistributivnoj socijalističkoj ideologiji, koja se kod njih, za razliku od mlađe populacije, još uvek pojavljuje kao opcija u alternativnom ideološkom repertoaru za kojom posežu onda kada dominantni sistem društvenih odnosa ne uspeva da zadovolji njihove potrebe ili interese, i koju reinterpretiraju u skladu sa novim okolnostima.

Efekat veličine mesta stanovanja je u oba modela statistički značajan (pre svega za kategorije velikog grada i prestonice) jer ukazuje na snažnije pristajanje uz ekonomski liberalizam kod ispitanika koji su stanovnici ovih naselja, u odnosu na referentnu kategoriju stanovnika sela. S druge strane, statistički značajan efekat religioznosti je zabeležen samo u uzorku za Srbiju (ukoliko ispitanici pripadaju kategoriji nereligioznih, raste stepen liberalne orijentacije), dok je efekat polne pripadnosti bio statistički značajan u hrvatskom uzorku (i to tako da je liberalna orijentacija snažnije izražena kod ispitanika muškog pola).

Tabela 5.27: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji mere orijentaciju prema ekonomskom liberalizmu/redistributivnom etatizmu, Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,061			Srbija R ² = 0,061		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,125	0,049	0,033	0,005	0,001	0,942
Srednji grad	-0,062	-0,024	0,304	0,000	0,000	0,994
Veliki grad	0,258	0,080	0,000	0,163	0,055	0,009
Glavni grad	0,343	0,128	0,000	0,269	0,101	0,000
Nereligiozni	0,136	0,023	0,265	0,177	0,040	0,028
NKV ne/manuelni radnici	-0,140	-0,049	0,066	-0,193	-0,064	0,006
KV manuelni radnici	-0,214	-0,101	0,002	-0,185	-0,081	0,004
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,089	-0,035	0,246	-0,166	-0,072	0,013
Stručnjaci	0,024	0,008	0,794	-0,077	-0,027	0,363
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,003	-0,001	0,979	0,043	0,008	0,702
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,040	0,009	0,718	0,081	0,018	0,438
Muški pol	0,092	0,046	0,027	0,039	0,020	0,283
Obrazovanje	0,014	0,057	0,048	0,027	0,111	0,000
Starost	-0,05	-0,092	0,000	-0,005	-0,085	0,000

Na drugoj strani, kada su u pitanju modeli u kojima je zavisna varijabla regresioni faktorski skor koji meri vrednosnu orijentaciju na privatno vlasništvo, stepen objašnjenosti varijanse još više opada (u modelu za Hrvatsku iznosi svega 1,6%, a u modelu za Srbiju 4,2% – videti tabelu 5.28), ukazujući na izrazito nisku prediktivnu moć nezavisnih varijabli, kao i na potrebu pronalazjenja regresora čija je eksplanatorna moć snažnija. Tako, jedini regresori koji su pokazali statističku značajnost kao prediktori ekonomskog liberalizma u uzorku za Hrvatsku jesu pripadnost kategoriji stanovnika malog grada i stepen obrazovanja (pri tome, iako statistički značajan, njihov je efekat bio slab – videti tabelu 5.28). S druge strane, u uzorku za Srbiju, znatno je veći broj statistički značajnih prediktora, pa je, tako, sada najsnažniji prediktor pripadnost kategoriji nemanuelnog

radništva, uz ponavljanje istog obrasca kao u prethodnom modelu (pripadnost manuelnom i nemanuelnom radništvu označava snažniju kolektivističku orijentaciju u odnosu na referentnu kategoriju sitnih poljoprivrednika), uz jednu novinu: pripadnost kategorijama sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca sada vodi snažnijem pristajanju uz ekonomski liberalizam (u odnosu na sitne poljoprivrednike). Pored toga, statističku značajnost su pokazale još i kategorije mesta stanovanja, obrazovanja, starosti i pripadnosti muškom polu, bez iznenađenja kada je reč o smeru njihovog efekta (jedina varijabla čiji se efekat gubi, u odnosu na prethodni model je indikatorska varijabla za nereligiozne ispitanike).

Tabela 5.28: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji mere orijentaciju prema ekonomskom liberalizmu (orijentaciju na privatno vlasništvo), Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,016			Srbija R ² = 0,042		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,165	0,065	0,006	0,229	0,069	0,000
Srednji grad	0,083	0,033	0,172	0,094	0,042	0,055
Veliki grad	-0,001	0,000	0,993	0,149	0,051	0,017
Glavni grad	0,119	0,045	0,072	0,144	0,055	0,014
Nereligiozni	-0,098	-0,017	0,432	0,074	0,017	0,352
NKV ne/manuelni radnici	-0,081	-0,029	0,297	-0,310	-0,104	0,000
KV manuelni radnici	-0,057	-0,027	0,410	-0,225	-0,100	0,000
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,025	-0,010	0,753	-0,138	-0,061	0,037
Stručnjaci	0,045	0,014	0,638	-0,036	-0,013	0,663
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	0,016	0,003	0,893	0,257	0,049	0,021
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,146	0,033	0,196	-0,012	-0,003	0,910
Muški pol	0,069	0,035	0,104	0,084	0,043	0,021
Obrazovanje	0,015	0,062	0,037	0,015	0,063	0,024
Starost	0,002	0,031	0,207	-0,003	-0,049	0,019

Imajući pred sobom ove rezultate, nema sumnje da je klasno-slojna pripadnost, barem kada je o Srbiji reč, oblikovala stavove prema ekonom-

skom liberalizmu tokom perioda konsolidacije kapitalističkih odnosa, diferencirajući njegove pristalice od protivnika shodno položaju u društvenoj strukturi i stvarnih ili zamišljenih šansi u okviru novog sistema reprodukcije društvenih odnosa (koji je, u ekonomskoj sferi, bazično počivao na tržištu i privatnom vlasništvu). S druge strane, rezultati deskriptivne analize ukazuju na to da su varijacije na skali orijentacije na privatno vlasništvo u hrvatskom uzorku nešto manje nego u srpskom, te da u tražanju za njihovim uzrocima treba ići izvan ponuđenih prediktora. Efekat obrazovanja ostaje relativno značajan činilac, ali je njegov uticaj znatno slabiji nego kod drugih ispitivanih vrednosnih orijentacija, ukazujući na ispravnost hipoteze o sistemskom karakteru vrednosti ekonomskog liberalizma, kao i o primarnom uzročnom značaju strukturalnih karakteristika, koje se oblikuju u okviru dominantnog sistema društvenih odnosa.

6. Zaključak

Analiza vrednosnih orijentacija društava Hrvatske i Srbije, tokom perioda postsocijalističke transformacije, počivala je na nekoliko osnovnih pretpostavki koje ćemo nastojati da razmotrimo u svetlu dobijenih nalaza. Pre svega, pošlo se od toga da su vrednosti višestruko utemeljene, te da, u okviru sociološke perspektive, možemo izdvojiti nekoliko opštih društvenih činilaca koji određuju način na koji se oblikuju i reprodukuju:

1. Dominantni sistem društvene reprodukcije, koji svoj izraz dobija u načinu društvenog strukturisanja, ali i u normativno-institucionalnom sistemu. Vrednosti koje su saobražene dominantnom normativnom poretku pružaju legitimacijsku osnovu za neometano reprodukovanje vladajućeg sistema društvenih odnosa, dok promene u normativnom sistemu zahtevaju ponovno usaglašavanje vrednosti i normi.
2. Akumulirano istorijsko iskustvo (odnosno procesi „dugog trajanja“), u okviru kojeg se oblikuju određeni poopštivi obrasci delanja i mišljenja koji su omogućavali egzistenciju konkretnih društvenih zajednica u dužem istorijskom periodu. Kristalizacijom ovih (transistorijskih) vrednosti i njihovim saobražavanjem dominantnom sistemu društvene reprodukcije (pri čemu se ciljevi reprodukcije vladajućih, konkretno-istorijskih odnosa takođe nastoje izraziti u ovim poopštivim kategorijama – videti Lazić & Pešić, 2013), one mogu dobiti i transsistemski karakter.
3. Vrednosti se mogu usvajati i menjati i pod uticajem aktuelnih društveno-istorijskih okolnosti, koje mogu da dovedu do unutar-sistemskih promena.
4. Konačno, one mogu varirati i s obzirom na socio-demografske karakteristike pojedinaca, čije se agregirano dejstvo ispoljava na

nivou društvenih grupa, kao i s obzirom na strukturalnu poziciju koje osnovne društvene grupe zauzimaju u vladajućem sistemu društvenih odnosa.

S obzirom na iznesene uzročne činioce, analiza promene u stepenu rasprostranjenosti dveju vrednosnih dimenzija – političkog i ekonomskog liberalizma – u društvima Srbije i Hrvatske tokom perioda transformacije, počivala je na pretpostavci da su činiooci dugog istorijskog trajanja onemogućili njihovo čvršće utemeljenje u kulturnim tradicijama dvaju društava, te da je njihova reprodukcija prvenstveno posledica činilaca koji se vezuju za dominantni (u postsocijalističkom kontekstu – kapitalistički) sistem društvenih odnosa i specifičnosti koje se vezuju za sistemsku promenu.

Odredivši ključne uzročne činioce na ovaj način, u radu smo testirali dve glavne hipoteze koje se međusobno uslovljavaju: hipotezu o zakasneloj modernizaciji kao činioocu koji je onemogućavao dublje utemeljenje liberalnih vrednosti kao transistemske (transistorijske), kao i hipotezu da pomenute vrednosti svoje primarno društveno utemeljenje dobijaju u kapitalizmu kao sistemu društvenih odnosa (pri tome, u socijalističkom periodu kapitalizam se pojavljuje kao realno-istorijska alternativa, a tokom perioda transformacije i kao sistem društvenih odnosa koji se postepeno oblikovao u postsocijalističkim društvima). Usled toga, liberalne vrednosti smo označili kao sistemske vrednosti. Dve hipoteze – modernizacijsku i onu koja promene dominantnih vrednosti izvodi iz sistemske promene – testirali smo na empirijskim podacima i putem društveno-istorijske analize. Jasno je, pri tome, da je razdvojenost činilaca koji primarno utiču na promenu dominantnih vrednosti samo analitička po svom karakteru (te, u tom smislu, dve hipoteze mogu da posluže kao postulati u građenju jedinstvenog teorijskog okvira): kao što je naglašeno, zakasnela kapitalistička modernizacija, koja se odvijala na specifičnim osnovama, nije samo činilac koji je uslovio dugotrajni opstanak tradicionalističkih vrednosti već je istovremeno onemogućila dublje ukorenjenje vrednosti koje su tipične za kapitalistički sistem društvenih odnosa. Pri tome, (sistemska) hipoteza implicitno podrazumeva da u meri u kojoj se kapitalizam konsoliduje kao dominantan sistem društvenih odnosa i liberalne vrednosti, kao ideološko-legitimacijska matrica na kojoj počiva, dobijaju svoje šire društveno utemeljenje. S druge strane, hipoteza o zakasneloj modernizaciji ukazuje na to da ukoliko se priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu (u prošlosti, kao i danas) odvija na periferijskim osnovama, tada rastu šanse da sistem društvenih odnosa koji se oblikuje na kapitalističkoj periferiji u većoj ili manjoj meri odstupa od dominantnih obrazaca prisutnih u zemljama kapitalističkog centra. Drugim rečima, jasno je da kapitalizam kao sistem društvene reprodukcije može da oblikuje unekoliko (ali ne i u pot-

punosti) različite normativno-institucionalne poretke, a time i legitimacijske matrice na temelju kojih se održava, u zavisnosti od pozicije i funkcije koje imaju konkretna društva u okviru svetskog kapitalističkog sistema. U slučaju pojedinih postsocijalističkih društava, kao što su društva Srbije ili Hrvatske, čija je postsocijalistička transformacija imala specifičan tok, novi tip društvenih odnosa se oblikovao tako da su normativno-institucionalni elementi starog (socijalističkog) sistema ugrađivani u novi, kapitalistički, stvarajući poredak koji ima hibridne karakteristike (pri tome, hibridni karakter može da bude privremeno, ali i manje ili više trajno obeležje sistema koji se oblikuju na kapitalističkoj periferiji).

U okviru sistemske hipoteze testirana je teorija normativno-vrednosne disonance. Ona je polazila od tvrdnje da penetracija kapitalističkog sistema društvenih odnosa, ili makar njegovih elemenata, tokom perioda postsocijalističke transformacije, dovodi do prodora liberalnih vrednosti, gde se promena sistema društvenih odnosa (i njegove institucionalne osnove) pojavljuje kao okvir za ispoljavanje nesaglasnosti između (starih) vrednosti i (novih) normi – vrednosno-normativna disonanca. Ista teorija, odnosno hipoteza izvedena iz njenih postavki u okviru datog društveno-istorijskog konteksta, ukazivala je i na to da su prodor tržišnih odnosa u privredi tokom socijalističkog perioda, zajedno sa liberalizacijom odnosa u kulturnoj sferi i otvaranjem prema uticajima koji su dolazili sa Zapada, usloveli da vrednosti ekonomskog i političkog liberalizma dobiju svoje utemeljenje među pojedinim društvenim grupama, pre svega među vladajućim i srednjim slojevima, uzrokujući nesaglasnosti između vrednosti i normi koje su bile unutarstemskeg karaktera. Konačno, hibridni karakter kapitalističkog sistema koji se oblikovao tokom perioda postsocijalističke transformacije takođe je onemogućavao jednoznačno utemeljenje dominantnih vrednosti (a time i većinsko utemeljenje političkog i ekonomskog liberalizma), proizvodeći unutarstemske vrednosno-normativnu disonancu.

U relativno opširnom istorijskom delu analize, prateći osnovne razvojne procese i načine strukturisanja dvaju društava, pokazali smo kako je zakasneli prodor kapitalističkih društvenih odnosa (u odnosu na razvijene zapadnoevropske zemlje), tokom druge polovine 19. i početkom 20. veka, i priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu na periferijskim osnovama, kao ishod imao specifične oblike kapitalističke modernizacije „odozgo“ (Moore, 1974: 109), u okviru kojih ne dolazi do značajnijeg razvoja autonomnih buržoaskih grupacija (kao, uostalom, ni drugih urbanih društvenih slojeva), niti do snažnije društvene diferencijacije, a ključnu ulogu u iniciranju, organizaciji i regulaciji ekonomskih procesa dobija država i njen birokratski aparat („državocentrični kapitalizam“). Iako su razvojni procesi koji su se odigrali u dva društva, tokom 19. i početkom 20. veka, bili unekoliko različiti, s obzirom na specifične društveno-isto-

rijske okolnosti (od kojih je svakako najznačajnija ta što se društvo Srbije razvijalo relativno samostalno, na marginama svetskog kapitalističkog sistema, dok se razvoj hrvatskog društva odvijao u kontekstu specifične dinamike odnosa između lokalne buržoazije i, mahom strane, veleposedničke aristokratije, te je u tom smislu dobijao odlike zavisnog razvoja), društveni, ekonomski, politički i kulturni efekti nisu bili značajno različiti. Kapitalistička modernizacija „odozgo“ nije dovela do stvaranja dovoljne akumulacije kapitala koja bi privrede dvaju društava temeljno strukturno preobrazila i omogućila intenzivnu industrijalizaciju. Nasuprot tome, od države finansijski zavisna (u Srbiji) i ekonomski i (donekle) politički marginalizovana (u Hrvatskoj) (lokalna) buržoazija nije se razvila dovoljno da bi predstavljala samostalnu društvenu snagu koja bi bila zamajac snažnijeg kapitalističkog razvoja. Usled toga, oba društva ulaze u zajedničku državu kao ekonomski nerazvijena, relativno slabo izdiferencirana, sa većinskim seoskim stanovništvom i relativno malobrojnim urbanim društvenim slojevima. Ključna arena, u okviru koje su se iscrpljivali svi materijalni i kulturni resursi, bila je politička (pri tome, usled stalnog mešanja dvora u parlamentarni život i rad vlada, te blokade ključne predstavničke institucije, karakter državne vlasti ostaje autoritaran, dok se demokratski politički poredak pojavljuje kao rudimentaran i neefikasan u rešavanju ključnih razvojnih pitanja). Drugim rečima, u istorijskom delu analize pokazali smo da je kapitalistički društveni razvoj hrvatskog i srpskog društva, tokom predratnog razdoblja, obeležen specifičnim karakteristikama koje nisu omogućavale da se vrednosti političkog i ekonomskog liberalizma snažnije ukorene. Ključni razlog leži u tome što strukturalna obeležja privreda dvaju društava nisu omogućavala da se razviju dovoljno snažne društvene grupacije čija bi se reprodukcija temeljila isključivo na kapitalističkim odnosima. Legitimacijska osnova funkcionisanja poredaka, u okviru kojih su se dva društva razvijala, nije stoga ni morala da počiva na onim vrednosno-ideološkim postulatima koji su bili tipični za razvijena kapitalistička društva, već se u velikoj meri oslanjala na tradicionalistička obeležja koja su odgovarala normativnom poretku autarkičnih seljačkih zajednica. S druge strane, postepeni prodor kapitalističkih odnosa (koji je nastupio sa gotovo stogodišnjim zakašnjenjem u odnosu na perjanice kapitalističkog razvoja) sa sobom je nosio drastične (ekonomske i društvene) posledice po šire društvene grupacije, a naročito seljaštvo, izazivajući otpore i podozrenje prema novom tipu poretka i vrednostima na kojima je počivao, završavajući u nekritičkom veličanju tradicionalnog poretka seoskih zajednica. Zakasnela modernizacija se, na taj način, pojavljuje kao proces putem kojeg su stvoreni uslovi za nesmetanu reprodukciju tradicionalističkih društvenih vrednosti (pre svega, autoritarne, kolektivističke, egalitarističke i patrijarhalne orijentacije), redukujući, ujedno, mogućnost

da dođe do snažnije ukorenjenosti onih vrednosti kojima se legitimise kapitalistički društveni poredak – ekonomskog i političkog liberalizma.

S druge strane, proces formiranja nacionalnih država je, tokom 19. i početkom 20. veka, umnogome počivao na vernakularnoj mobilizaciji (mahom seoskog) stanovništva na osnovu kulturno-istorijskih karakteristika (jezik, religija, istorijska prošlost), generišući nacionalističke ideologije koje su se u značajnoj meri oslanjale i u sebe ugrađivale vrednosno-ideološke obrasce tipične za tradicionalne seoske zajednice. Iako se radilo o relativno modernoj društvenoj pojavi, čiji nastanak i širenje duguju upravo prodoru kapitalističkih odnosa, u specifičnim kontekstima u kojima su se razvijali mali evropski narodi u okviru velikih imperija, etnički nacionalizam je, kao posledica nastojanja (lokalnih) buržoazija da u takvim okolnostima osiguraju reprodukciju sopstvene dominantne pozicije putem razgraničavanja srodnih etničkih grupa i politizacijom njihovog statusnog pitanja, počivao na stvarnim ili izmišljenim istorijsko-kulturnim tradicijama. Drugim rečima, radilo se o ideološkoj matrici, čija je instrumentalna upotreba u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima podrazumevala neophodnost užljebljenja u tradicionalistički ideološki okvir, na temelju kojeg je vršena nacionalna mobilizacija i integracija dominantnog seoskog stanovništva. Zakasnela modernizacija (koja se, sada, ne ogleda samo u teškoćama da se strukturno preobrazi privreda i društvo, nego i kao relativno kasno stvaranje nacionalnih država i njihovih birokratskih aparata) kao posledicu je imala širenje i reprodukovanje nacionalizma koji nije, kao u pojedinim zapadnoevropskim društvima počivao na principu građanstva, već se oslanjao na kulturno-istorijske karakteristike (jezik, običaji, religija, zajednička istorija, teritorija).

Istorijska analiza je takođe ukazala na kontradiktorni karakter socijalističke modernizacije: s jedne strane, ona se, isprva, odvijala u uslovima u kojima je većinsko stanovništvo i dalje bilo seoskog porekla, te je usled neophodnosti legitimacije sistema održavala kontinuitet sa ideološkim elementima prisutnim u okviru tradicionalističkog (prekapitalističkog) poretka. Drugim rečima, delimična (i ograničena!) strukturalna homologija između elemenata starog poretka (koji se konstituisao kao državocentrični kapitalizam, uz zadržavanje prekapitalističkih društvenih odnosa na selu) i socijalističkog uređenja, ishodila je u (parcijalnom) ideološko-vrednosnom podudaranju legitimacijskih osnova dvaju sistema (ovo se, pre svega, odnosi na kolektivističku, etatiističku, autoritarnu i egalitarnu orijentaciju, koje opstaju kao dominantni vrednosno-ideološki elementi na kojima se temeljio socijalistički društveni poredak, a koje su institucionalno cementirane kolektivnim – društvenim – oblikom svojine kao dominantnim principom egalitarne raspodele dohotka, dirigovanom – planskom – privredom i jednopartijskim političkim sistemom). Na taj način, iako je socijalistička

ideologija počivala na diskontinuitetu sa zatečenim tradicionalnim nasleđem, ona ga je, paradoksalno, delimično i sama reprodukovala.

S druge strane, iako je, na eksplicitnom planu, socijalistička ideologija bila upravljena prema iskorenjivanju nacionalizama, i ovde su efekti bili tek polovični. Naime, usled kontradiktornog utemeljenja sistema, antagonizam između centralnih i nižih hijerarhijskih nivoa partije razrešavao se putem procesa teritorijalne decentralizacije, koji je, paradoksalno, generisao nove konflikte između republičkih partijskih rukovodstava oko raspodele resursa, u okviru kojih su republičke elite posezale za nacionalističkom ideologijom (i mobilizacijom stanovništva) ne bi li učvrstile sopstvene pozicije. Nacionalizam, koji je podgrevan od strane republičkih partijskih rukovodstava u situacijama u kojima je njihova pozicija bila ugrožena, nije, pri tome, vodio široj nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva dokle god je sistem bio relativno efikasan u zadovoljenju (doduše sve viših) očekivanja u pogledu životnog standarda širih društvenih grupa, odnosno dokle god je centralna vlast imala institucionalne resurse, mehanizme i legitimitet za razračunavanje sa nacionalističkim partijskim rukovodstvima i intelektualcima. Međutim, u momentu kada je sistem izgubio svoju efektivnost pri zadovoljenju životnih potreba stanovništva (a time i legitimitet u konkurenciji sa kapitalističkim poretkom), a centralna vlast više nije imala efikasne mehanizme putem kojih bi kontrolisala nacionalna partijska rukovodstva (pri tome, ovi mehanizmi su, najvećim delom počivali na harizmi vrhovnog vođe, čijom su smrću oni u značajnoj meri oslabili), republička partijska rukovodstva su posegla za oprobanim legitimacijskim uporištem – nacionalizmom – ne bi li sačuvala sopstvene pozicije. Drugim rečima, iako je socijalizam počivao na eksplicitnoj ideologiji „bratstva i jedinstva“, specifičnosti u načinu uređenja i okolnostima nastanka jugoslovenske socijalističke države generisale su nacionalizam kao „pozadinsku“ ideološku matricu čija je upotreba bila instrumentalna (dok je njeno prihvatanje od strane širih društvenih grupa umnogome bilo potpomognuto izraženom autoritarnošću stanovništva).

Međutim, projekat socijalističke modernizacije nije bio suočen samo sa razvojnim teškoćama proisteklim iz prevazilaženja tradicionalističkog društveno-ekonomskog nasleđa (iz kojeg je, makar delimično, morao da crpi svoje legitimacijsko utemeljenje), nego i sa problemom efikasnog zadovoljenja temeljnih egzistencijalnih potreba stanovništva u dominantno kapitalističkom okruženju. U situacijama u kojima je zadovoljenje datih potreba bilo ugroženo, sistem je u sebe ugrađivao elemente koji su bili tipični za kapitalistički način društvene reprodukcije, što je zahtevalo promene u načinu na koji se legitimisao. Na taj način, ideološko-vrednosna matrica jugoslovenskog socijalističkog poretka pojavljuje se kao specifična mešavina izvorno socijalističkih, reinterpetiranih (transistorijskih) tradi-

cionalističkih vrednosti, ali i onih koje su svoje utemeljenje imale u kapitalističkom poretku. Zakasnela modernizacija je omogućavala dugotrajno preživljavanje tradicionalističkih vrednosti, dok je ugrađivanje elemenata kapitalističke reprodukcije proizvodilo pojavu tipično kapitalističkih (sistemskih) vrednosti. Pri tome, nesaglasnost između ovih različitih vrednosno-ideoloških matrica svoje je izvoriste imalo u kontradiktornom normativnom utemeljenju socijalističkog poretka, koje nije dozvoljavalo da se legitimacija sistema odvija na neprotivrečnim osnovama.

Dakle, druga vrsta kontradiktornosti koju je jugoslovenski socijalizam proizvodio je uvođenje elemenata tržišta i participativnog odlučivanja (samoupravljanja), i to prvog kao odgovor na krizu rasta (preuzimanjem rešenja iz kapitalističkog okruženja), a drugog kao nastojanje jugoslovenskog partijskog rukovodstva da se distancira od sovjetskog modela socijalizma, nakon sukoba sa Informbiroom. I jedna i druga specifičnost narušavale su unutrašnju logiku funkcionisanja sistema, proizvedeći neophodnost protivrečnog legitimacijskog utemeljenja, odnosno generišući, pored socijalističkih, i liberalne vrednosti (naravno, dokle god je sistem bio neupitan, ovi su liberalni vrednosno-ideološki sadržaji bivali ograničeni na uže društvene grupacije, pre svega, na delove nomenklature ili intelektualce; međutim, sa ubrzanim gubitkom legitimacijskog uporišta socijalizma, na globalnom i lokalnom planu, date vrednosti dobijaju šire društveno utemeljenje).

Drugim rečima, sistemska hipoteza podrazumevala je da već tokom socijalizma, usled protivrečnog normativnog utemeljenja jugoslovenskog socijalističkog sistema, postoje uslovi za javljanje unutarsistemske vrednosno-normativne disonance, čije delovanje nije nužno bilo ograničeno na pojedine društvene grupacije. S druge strane, globalna kriza socijalizma, združena sa usponom neoliberalne ideologije, uslovlila je da se tokom osme decenije 20. veka stvore uslovi za javljanje i sistemske disonance, i to onda kada se pojedine društvene grupe (delovi nomenklature, pre svega, zajedno sa srednjim slojevima) profilišu kao nosioci novog sistema društvenih odnosa i usvoje odgovarajuće vrednosti.

Sistemska hipoteza je takođe podrazumevala da će sa promenom dominantnog sistema društvenih odnosa, tokom perioda postsocijalističke transformacije, doći do privremene nesaglasnosti između promenjenog normativnog okvira (koji je sada omogućavao reprodukovanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa) i starih – socijalističkih – vrednosti, proizvedeći sistemska vrednosno-normativnu disonancu. Ipak, sa postepenom konsolidacijom novog tipa poretka, pretpostavka je bila da će doći do usaglašavanja normativnog i vrednosnog sistema, i to tako što će doći do snažnije rasprostranjenosti liberalnih vrednosti. Konačno, model je komplikovala pretpostavka koja se odnosila na prirodu i tempo postsocijalističke transformacije: naime, usled njene sporosti, u oba društva, uz

zadržavanje normativnih elemenata starog poretka, pretpostavka je bila da ni liberalne vrednosti neće biti nedvosmisleno većinski rasprostranjene (ponovo proizvedeći unutar sistemsku vrednosno-normativnu disonancu).

Podaci dobijeni u dve ispitivane godine, 1989. i 2003, ipak samo delimično potvrđuju sistemsku hipotezu. Pre svega, ova hipoteza predviđa da su ekonomski i politički liberalizam vrednosti čije je primarno izvoriste u kapitalističkom sistemu društvenih odnosa. Drugim rečima, iz date opšte hipoteze sledi da bi stepen rasprostranjenosti dveju vrednosnih orijentacija morao biti snažniji tokom perioda konsolidacije kapitalizma, nego tokom socijalističkog perioda. Dok rezultati koji se odnose na politički liberalizam potvrđuju datu pretpostavku, kod ekonomskog liberalizma situacija je obrnuta: konsolidacija kapitalističkog sistema društvenih odnosa je, u oba društva, dovela do otklona od liberalnih vrednosti, pa su one, paradoksalno, bile rasprostranjenije 1989. nego 2003. godine (iako treba reći da se temeljne pretpostavke reprodukovanja kapitalističkog poretka, kao što je privatno vlasništvo, ne dovode u pitanje). Činilo se, stoga, da je neophodno uvesti korektiv osnovne hipoteze. Naime, pored karakteristika samog sistema društvenih odnosa (koje deluju jednoznačno samo ukoliko je sistem na taj način utemeljen, odnosno deluju višeznačno ukoliko su normativne osnove na kojima sistem počiva i same nekonzistentne), neophodno je imati na umu barem još dva činioca: a) postojanje sistema društvenih odnosa koji se nameće kao dominantan na globalnom istorijskom planu (i koji, sledstveno, iskazuje svoje hegemono dejstvo u lokalnim kontekstima, kao što je bio slučaj sa kapitalizmom tokom druge polovine osamdesetih godina prošlog veka), kao i b) efektivnost sistema (odnosno sposobnost sistema da zadovolji očekivanja širih društvenih grupa). S jedne strane, globalna dominacija alternativnog sistema društvenih odnosa povećava pritisak ka održavanju legitimiteta dominantnog oblika društvene reprodukcije u okviru konkretnog društva putem efikasnog zadovoljenja društvenih potreba na očekivanom nivou (u društveno-istorijskom kontekstu koji smo analizirali, socijalistički sistem se našao pred izazovom zadovoljenja potreba širih društvenih grupa u situaciji u kojoj je alternativni, kapitalistički sistem na globalnom planu bio uspešniji u tom pogledu). Ukoliko sistem ne uspeva da odgovori na ove zahteve, tada zapada u legitimacijsku krizu, koja se razrešava prihvatanjem vrednosno-ideoloških premisa alternativnog sistema od strane određenih društvenih grupa, koja, posledično, vodi izmeni celokupnog sistema društvenih odnosa i normativnog sistema (proizvedeći nesaglasnost između novih normi i starih vrednosti – sistemski vrednosno-normativna disonanca). Ukoliko sistem ne uspe da zadovolji očekivanja stanovništva, a globalna alternativa sistemu ne postoji (niti se u okviru sistema formira grupacija koja bi bila nosilac nekog novog sistema

društvenih odnosa), tada odklon od dominantnih vrednosti ne vodi nužno i promeni sistema, niti njegovom temeljnom preispitivanju (kao što je bio slučaj sa Srbijom i Hrvatskom tokom perioda konsolidacije kapitalizma). Tada stare vrednosti, koje se vezuju za prethodni (u našem slučaju, socijalistički) sistem društvenih odnosa bivaju reinterpetirane shodno novim društveno-ekonomskim okolnostima. Unutarsistemska vrednosno-normativna disonanca, koja se u tim slučajevima javlja, nije samo, kako se navodi u okviru teorije vrednosno-normativne disonance, posledica protivrečnog normativnog utemeljenja sistema već i njegove neuspešnosti da na efikasan način zadovolji potrebe značajnog dela stanovništva (pri tome, kao što je naglašeno, usled nepostojanja alternativnog društvenog poretka, same premise sistema nisu temeljno ugrožene).

Da rezimiramo dobijene nalaze: konsolidacija kapitalističkih odnosa podrazumeva ne samo institucionalno usaglašavanje sa zemljama kapitalističkog centra već i (postepeno) prihvatanje dominantnih opštih vrednosnih obrazaca kojima se dati sistem društvenih odnosa (najčešće implicitno) legitimise (ulogu eksplicitne legitimacije sistema, pri tome, imaju „sistemske“ vrednosti). S druge strane, kao što smo pretpostavili, kontradiktorno normativno utemeljenje sistema vodi opstajanju međusobno nekonzistentnih vrednosti (odnosno unutarsistemske disonanci). Po pravilu, u situaciji kada ne uspeva da ispuni potrebe širih društvenih grupa, sistem zapada u legitimacijsku krizu koja može da vodi promeni sistema, njegovih normativnih okvira, a time i dominantnih vrednosti (proizvedeći vrednosno-normativnu disonancu). Ova disonanca može biti relativno kratkog veka ili može predstavljati trajnu karakteristiku sistema, i to u sledećim okolnostima: 1. kada se sistemska transformacija ne izvrši do kraja, odnosno kada u okviru sistema opstaje više različitih normativno-institucionalnih elemenata, i nijedan ne odnosi prevagu; 2. kada se sistem transformiše, ali nije u stanju da zadovolji očekivanja koja su pred njega postavljena (pri tome, u slučaju postojanja alternativnog društvenog poretka na globalnom planu, ova situacija potencijalno vodi ponovnoj promeni sistema, a u situaciji nepostojanja takve alternative, preuzimaju se vrednosti koje su karakterisale stari sistem društvenih odnosa i reinterpetiraju u novom kontekstu, bez dovođenja u pitanje samih premisa na kojima sistem počiva).

Komparativni plan analize promene vrednosnih orijentacija u društvima Hrvatske i Srbije podrazumevao je široko poređenje razvojnih tokova tokom protekla dva veka. Pošlo se od pretpostavke da će, uprkos činjenici da su razvojni procesi u oba društva tokom devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka imali slične ishode (reč je, naime, o industrijski nerazvijenim društvima na periferiji svetskog kapitalističkog sistema, čija je dominantna grana privrede i dalje bila naturalna poljoprivredna proi-

zvodnja, što je kao posledicu imalo slabu društvenu diferencijaciju, to jest dominaciju seoskog stanovništva koje je živelo u tradicionalnim životnim okvirima), nešto snažniji stepen modernizacije Hrvatske (u odnosu na Srbiju) na industrijskim osnovama, kao polazne osnove socijalističke modernizacije, usloviti da prepreke ka čvršćem (transistorijskom) utemeljenju liberalnih vrednosti u ovom društvu budu slabije izražene.

Kada je reč o empirijskoj analizi stepena rasprostranjenosti političkog i ekonomskog liberalizma u društvima Srbije i Hrvatske, tokom dvaju ispitivanih perioda, rezultati ukazuju na oprečne tendencije. Naime, politički liberalizam je snažnije bio prisutan u hrvatskom društvu, u odnosu na Srbiju, u oba ispitivana perioda, uz izraženu tendenciju uvećavanja ovog jaza tokom perioda postsocijalističke transformacije. Teza o smanjenju normativno-vrednosne disonance, sa postepenom konsolidacijom kapitalističkog sistema društvenih odnosa, ovde se potvrđuje, ukazujući da je disonanca manja u onom društvu u kojem je proces institucionalno-normativne transformacije otpočeo nešto ranije i tekao brže (kao što ćemo videti, ovaj nalaz važi samo kada je reč o podsistemu čije reforme nisu neposredno povezane sa strukturnim promenama). S druge strane, potpuno oprečan nalaz se dobija kada se analiziraju kretanja u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma: iako je ova vrednosna orijentacija bila u većoj meri prisutna u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju 1989. godine, pad u stepenu njene rasprostranjenosti, zabeležen četrnaest godina kasnije, bio je znatno oštrij upravo u društvu koje je ranije otpočelo sa tržišnim reformama i u njima dalje odmaklo. Korektiv sistemskoj hipotezi ovde se pokazuje kao plodno eksplanatorno oruđe: naime, društvo, koje je dalje odmaklo sa tržišnim reformama, a koje se, pri tome, nisu pokazale efikasnim u zadovoljenju potreba i interesa širih društvenih grupa (i ispunjavanju njihovih očekivanja), suočava se sa snažnijim odbacivanjem novih normativnih rešenja (naravno, bez postojanja realne ideološke utopije, ovo odbacivanje završava u preuzimanju vrednosnih elemenata iz prethodnog sistema društvenih odnosa i njihovoj reinterpetaciji shodno novim uslovima, bez dovođenja u pitanje samih temelja na kojima počiva novi sistem). Imamo li ovo na umu, postaje jasno zašto je, nakon gotovo deceniju i po od otpočinjanja transformacijskih procesa, ekonomski liberalizam bio snažnije prihvaćen među populacijom Srbije u odnosu na Hrvatsku: naime, u Srbiji su očekivanja od tržišnih reformi, nakon promene režima 2000. godine još uvek bila visoka, za razliku od Hrvatske koja se suočavala sa negativnim posledicama. U prilog ispravnosti ovog objašnjenja treba istaći da su istraživački nalazi dobijeni 2012. godine za populaciju Srbije ukazali na pad u stepenu prihvaćenosti ekonomskog liberalizma (videti u: Lazić & Pešić, 2013), prateći istu onu tendenciju koja je zabeležena u Hrvatskoj već 2003. godine.

Pored testiranja modernizacijske i sistemske hipoteze, kao i sistemskog poređenja hrvatskog i srpskog društva, u fokusu ovog rada bila je klasno-slojna dinamika i njen uticaj na promene u dominantnim vrednosnim orijentacijama u ispitivanim društvima. U istorijsko-kontekstualnom okviru analize ukazano je da je promene u dominantnim vrednosno-ideološkim matricama teško pratiti bez poznavanja načina na koji se društvo strukturira i temeljnih društvenih odnosa koji određuju logiku reprodukcije sistema. Dominantne vrednosti se, kao što smo pokazali, oblikuju u procesu uspostavljanja kulturne hegemonije vladajuće grupacije, koja nastoji da dominantnu poziciju u društvu učvrsti i legitimiše nametanjem sopstvene interpretacije društvene realnosti širim društvenim grupama. Da bi sistem mogao stabilno da se reprodukuje, odnosno da bi vladajuće grupacije bile uspešne u procesu uspostavljanja hegemonije, neophodno je da vrednosti na kojima se sistem temelji budu (dobrovoljno) prihvaćene i usvojene od strane širih društvenih grupa. Proces uspostavljanja kulturne hegemonije, stoga, uvek podrazumeva ne samo nametanje sopstvenih vrednosti drugim društvenim grupama već i ugrađivanje univerzalizujućih elemenata prethodnog vrednosno-ideološkog sistema u sopstveni i njegovu reinterpretaciju shodno novim društveno-ekonomskim okolnostima. Imajući ovo na umu, postaje jasno kako je reprodukcija pojedinih tradicionalističkih vrednosti bila moguća u socijalističkom sistemu, uprkos proklamovanim ideološkim raskidom sa prošlošću, odnosno na koji način su se socijalističke vrednosti reprodukovale tokom perioda postsocijalističke transformacije i konsolidacije kapitalizma.

Rezultati istraživanja su, pri tome, potvrdili jednu od ključnih hipoteza – da su jedino pripadnici socijalističke nomenklature imali resurse da kolektivno delaju u pravcu razgradnje socijalističkog sistema, te da, preuzevši već postojeći, kapitalistički model (kao, u datim istorijskim okolnostima, dominantnu globalnu paradigmu), postepeno uspostave novi sistem društvenih odnosa, a sebe promovisu u novu kapitalističku klasu (pa tako, među pripadnicima vladajuće grupacije, u oba društva, već osamdesetih godina beležimo dominaciju onih vrednosti koje se tipično vezuju uz kapitalistički društveni poredak – političkog i ekonomskog liberalizma). Druga hipoteza koja je potvrđena istraživanjem, odnosi se na ulogu srednjih slojeva: naime, u skladu sa Gramšijevim obrascem o inteligenciji kao grupaciji koja obavlja funkciju produkcije (organska inteligencija) i diseminacije (tradicionalna inteligencija) dominantnih ideoloških paradigmi, te Elijasovom tezom o srednjim slojevima kao medijatorima u procesu difuznog širenja vladajućih kulturnih normi sa vrha društvene hijerarhije ka dnu, rezultati ukazuju na to da su pripadnici srednje klase, u oba ispitivana društva, snažno podržavali reforme sistema, profilišući se kao važan oslo-

nac vladajućim društvenim grupacijama u procesu uspostavljanja ideološke hegemonije. Ako se ima na umu da je kod ove dve grupacije ujedno zabeležen i najviši nivo obrazovanja, tada je jasno da su one istovremeno najsnažnije bile izložene i modernizacijskim procesima (naravno, ne treba posebno napominjati da je interesna bliskost dveju grupacija unekoliko određena i činjenicom da srednji slojevi predstavljaju ključnu regrutnu bazu za pripadnike vladajuće grupacije). Na drugoj strani, transformacija dominantnih vrednosti u okviru radničke klase išla je znatno sporije: tokom socijalističkog perioda, za razliku od viših društvenih klasa, njihove su vrednosti i dalje većinski socijalističke, da bi tek sa promenom normativnog okvira i uspostavljanjem novog dominantnog sistema društvenih odnosa počela i vrednosna adaptacija među pripadnicima ove grupe. Pri tome, usled činjenice da su se pomenuti procesi promena direktno kosili sa interesima radničkih slojeva, otpor promenama je kod njih, u odsustvu alternativnog globalnog poretka, nužno bio obeležen reinterpetiranjem socijalističkih vrednosti i njihovim saobražavanjem novom društveno-istorijskom kontekstu (naravno, ovome je dodatno pripomogla dugotrajnost i sporost transformacijskih procesa u oba društva, koja je omogućila opstajanje sistema sa hibridnim karakteristikama). Drugim rečima, tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka, kod pripadnika ovih grupacija (u oba društva) beležimo izrazitu vrednosnu nekonzistenciju, kada je reč o pristajanju uz sistemske vrednosti.

Konačno, ukoliko pokušamo da sagledamo i sistemsku hipotezu u dugoročnoj perspektivi, koja prevazilazi vremenski okvir zadat ovom analizom, tada nam podaci iz 2012. godine,¹¹⁵ koje doduše imamo samo za Srbiju, mogu biti od koristi. Da ukratko ponovimo, sistemska hipoteza je podrazumevala da će sa snažnijim utemeljenjem kapitalističkog poretka doći do postepenog usaglašavanja normativnih i vrednosnih elemenata (i to u pravcu snažnijeg prihvatanja za kapitalizam tipičnih liberalnih vrednosti), odnosno do smanjenja vrednosno-normativne disonance i vrednosne nekonzistencije. Podaci iz 2003. godine svedočili su nedvosmisleno u prilog ovoj hipotezi samo kada je reč o političkom liberalizmu, dok su nalazi koji se odnose na percepciju poželjnog tipa ekonomske regulacije ukazivali na posve suprotnu tendenciju. Podaci za 2012. godinu ukazuju

115 Podaci su dobijeni putem anketnog istraživanja, sprovedenog na reprezentativnom uzorku punoletnog stanovništva Srbije u okviru istraživačkog projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri*. Teorijska konceptualizacija istraživanja oslanja se na onu koja je razvijena i primenjena u istraživanju iz 2003. godine u potpunosti, a delimično i u istraživanju iz 1989. godine. Pri tumačenju nalaza u ovoj analizi, iz celokupnog uzorka od 2.500 ispitanika ekstrahovani su samo ispitanici koji su pripadali kategoriji radno aktivnog stanovništva (n = 1584), kako bi imali komparabilne uzorke.

na to da je sa svetskom finansijskom krizom i globalnom ideološkom krizom kapitalizma došlo do opadanja stepena podrške pluralističkom i demokratskom obliku političke regulacije (iako ne ispod granice većinskog prihvatanja), a gotovo isti nalaz beležimo i kada je reč o ekonomskom liberalizmu. Kriza globalnog kapitalističkog poretka, čije su posledice 2012. godine bile više nego vidljive u Srbiji, u situaciji nepostojanja nove ideološke alternative, uslovila je „povratak“ ideološko-vrednosnoj matrici koja je karakterisala prethodni poredak i njenu reinterpretaciju shodno novim društvenim okolnostima (bez suštinskog dovođenja u pitanje temeljnih principa na kojima se zasniva dominantni poredak). Drugim rečima, ako su podaci iz 2003. godine, nametali potrebu da sistemsku hipotezu korigujemo tezom o efektivnosti sistema u zadovoljenju temeljnih potreba širih društvenih grupa, nalazi iz 2012. dodatno je učvršćuju i ukazuju na to da u situaciji legitimacijske krize dominantnog (kapitalističkog) poretka, bez jasne ideološke alternative, šire društvene grupe novo vrednosno utemeljenje pronalaze u reinterpetiranim elementima već postojećih ideoloških matrica. Da zaključimo, suprotno pretpostavci o postepenom smanjenju vrednosno-normativne disonance sa konsolidacijom kapitalističkog poretka, podaci ukazuju na to da u situacijama legitimacijske krize sistema možemo očekivati upravo suprotnu tendenciju – povećanje disonance i vrednosne nekonzistencije.

Literatura

- Adanir, Fikret, 1989: Tradition and Rural Change in South-Eastern Europe during Ottoman Rule, in: Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twenty Century*, Berkeley: University of California Press
- Aleksić, Dragan, 1994: Međunarodni privredni položaj Jugoslavije pred Drugi svetski rat, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Allport, Gordon, Vernon, Philip and Gardner Lindzey, 1960: *The Study of Values*, New York: Houghton Mifflin
- Almond, Gabriel and Sidney Verba, 1980: *The Civic Culture Revisited*, Boston: Little Brown
- Altiser, Luj, 2009: *Ideologija i državni ideološki aparati*, Beograd: Karpos
- Amable, Bruno, 2003: *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford: Oxford University Press
- Antonić, Slobodan, 1993: *Srbija između populizma i demokratije. Politički procesi u Srbiji 1990–1993*, Beograd: Institut za političke studije
- Antonić, Slobodan, 1995: Vlada Slobodana Miloševića: pokušaj tipološkog određenja, *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 1
- Antonić, Slobodan, 2000: Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski porijek, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjjić
- Antonić, Slobodan, 2006a: *Elita, građanstvo i slaba država*, Beograd: Službeni glasnik
- Antonić, Slobodan, 2006b: Kriza demokratije i transnacionalne elite, u: Kajtez, Nikola (ur.), *Filozofeme: zbornik Srpskog filozofskog foruma*, Novi Sad: SFF
- Antonić, Slobodan i Dušan Pavlović, 2007: *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Beograd: Službeni glasnik
- Arandarenko, Mihail, 2000: Ekonomska stvarnost Srbije, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjjić

- Babović, Marija i Slobodan Cvejić, 2002: Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji, *Sociologija*, Vol. XLIV, No. 2
- Bakić, Jovo, 2004: *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“
- Banac, Ivo, 1992: The Fearful Asymmetry of the War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise, *Daedalus*, Vol. 121, No. 2
- Banovac, Boris, 1997: Modernizacijski procesi i oblici teritorijalne pripadnosti, *Društvena istraživanja*, Vol. 6, No. 1
- Bartlett, Will, 2003: *Croatia. Between Europe and the Balkans*, London: Routledge
- Bartlett, Will, 2008: *Europe's Troubled Region*, London: Routledge
- Bartlett, Will, 2010: Creating functioning market economies: aid effectiveness, policy transfer and advocacy coalitions in the Western Balkans, in: Cerović, Božidar and Uvalić, Milica, (eds.), *Western Balkans' Accession to the European Union: Political and Economic Challenges*, Belgrade: Faculty of Economics of the University of Belgrade
- Bataković, Dušan, 1999: Tipovi nacionalizama kod Srba i Hrvata, u: Fleck, Hans-Georg i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 2*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann
- Belshaw, Cyril, 1959: The Identification of Values in Anthropology, *The American Journal of Sociology*, Vol. LXIV, No. 6
- Berend, Ivan, 2001: *Centralna i Istočna Evropa 1944–1993*, Podgorica: CID
- Berend, Ivan, 2009: *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Beograd: Arhipelag
- Berend, Ivan, 2013: *An Economic History of Ninetieth Century Europe: Diversity and Industrialization*, Cambridge: Cambridge University Press
- Bilandžić, Dušan, 1978: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*, Zagreb: Školska knjiga
- Bogdanović, Mira, 1994: Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Bolčić, Silvano, 1986: Suprotstavljenost i zajedništvo interesa u jugoslovenskom društvu, u: *Interesi i delovanje Saveza komunista*, Beograd: Komunist
- Bolčić, Silvano, 1994: *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, Beograd: ISI FF
- Botomor, Tomas, 2008: *Elite i društvo*, Novi Sad: Mediteran
- Brodell, Fernan, 1989: *Dinamika kapitalizma*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Brunnbauer, Ulf, 2001: Surviving Post-socialism: The First Decade of Transformation in Bulgaria, *Sociologija*, Vol. XLIII, No. 1
- Bunce, Valerie, 1999: *Subversive Institutions*, New York: Cambridge University Press
- Chase-Dunn, Christopher and Thomas Hall, 1997: *Rise and Demise. Comparing World-Systems*, Boulder, CO: Westview Press

- Chirot, Daniel, 1989: Causes and Consequences of Backwardness, in: Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twenty Century*, Berkeley: University of California Press
- Coates, David (ed.), 2005: *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, New York: Palgrave Macmillan
- Cohen, Lenard, 1997: Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Cvejić, Slobodan, 2006: *Korak u mestu*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Čalić, Mari-Žanin, 2004: *Socijalna istorija Srbije 1815–1914*, Beograd: Clío
- Čalić, Mari-Žanin, 2013: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clío
- Dahl, Robert, 1982: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy Vs. Control*, New Haven: Yale University Press
- Dahrendorf, Ralf, 1990: *Reflections on the Revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*, New York: Random House
- Davidova, Evguenia, 2013: *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States*, Leiden-Boston: Brill
- Dawisha, Karen, 1997: Democratization and political participation: research concepts and methodologies, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Denič, Bet, 1988: Spol i moć na Balkanu, u: Milić, Anđelka (prir.), *Radanje moderne porodice*, Beograd: Službeni glasnik
- Dimić, Ljubodrag, 1996: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, prvi deo, Beograd: Stubovi kulture
- Dimitrijević Sergije, 1958: *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd: No-lit
- Dirkem, Emil, 1963: *Pravila sociološke metode*, Beograd: Savremena škola
- Dirkem, Emil, 2007: *Društvo je čoveku bog*, Beograd: ISI FF
- Dobry, Michel (ed.), 2000: *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers
- Dragović-Soso, Jasna, 2004: *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacije*, Beograd: Fabrika knjiga
- Easton, David, 1965: *A Systems Analysis of Political Life*, New York: Wiley
- EBRD, 1998: *Transition report*, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR98.pdf> (pri-stupljeno 03.04.2013)
- EBRD, 2001: *Transition report*, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR01.pdf> (pri-stupljeno 04.04.2013)

- EBRD, 2004: *Transition report*, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-2014.html> (pristupljeno 12.05.2014)
- Ekiert, G. and Hanson, S. E. (eds.), 2003: *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe. Assessing the Legacy of Communist Rule*, Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Elijas, Norbert, 2001: *Proces civilizacije*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Erlich, Vera, 1964: *Porodica u transformaciji*, Zagreb: Naprijed
- Eyal, Gil, Szelenyi Ivan and Eleanor Townsley, 1998: *Making Capitalism without Capitalists*, London, New York: Verso
- Eysenck, Hans Jurgen, 1960: *The Psychology of Politics*, London: Routledge & K. Paul
- Falina, Maria, 2007: Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia, *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 8, No. 2
- Festinger, Leon, 1957: *A Theory of cognitive dissonance*, Stanford, CA: Stanford University Press
- Franičević, Vojmir, 1999: Privatization in Croatia: legacies and context, *East-European Economic*, Vol. 37, No. 2
- Franičević, Vojmir, 2002: Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije, *Politička misao*, Vol. 39, No. 1
- Franičević, Vojmir, 2011: Croatia – Prolonged crisis with an uncertain ending, in: Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.), *Work Inequalities in the Crisis. Evidence from Europe*, Cheltenham and Geneva: Edward Elgar and International Labour Office
- Fukujama, Francis, 2002: *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica – Banja Luka: CID, Romanov
- Gelen, Arnold, 1974: *Čovek, njegova priroda i njegov položaj u svetu*, Sarajevo: Veselin Masleša
- Gerschenkron, Alexander, 1962: *Economical Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press
- Golubović, Zagorka, 1988: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Golubović, Zagorka, Kuzmanović, Bora i Vasović Mirjana, 1995: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Filip Višnjić i Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- Golubović, Zagorka, 2005: Authoritarian Heritage and Obstacles to Development of Civil Society and Democratic Political Culture, in: Vujadinović, Dragica et al. (eds.), *Between Authoritarianism and Democracy, Vol. II, Civil Society and Political Culture*, Belgrade: CEDET
- Gramsci, Antoni, 1978: *Selections from Political Writings 1921–1926*, London: Lawrence and Wishart

- Gramsci, Antonio, 1992: *Prison notebooks*, New York City: Columbia University Press
- Gredelj, Stjepan, 2000: Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Gregurek, Miroslav, 2001: Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, Vol. 52, No. 1–2.
- Grej, Džon, 1999: *Liberalizam*, Podgorica: CID
- Gudac, Vera, 1994: Politika Komunističke partije Jugoslavije 1945–1953. godine kao faktor blokiranih modernizacijskih procesa na selu, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Hall, Peter and David Soskice, 2001: An Introduction to Varieties of Capitalism, in: Hall, Peter and David Soskice (eds.), *Varieties of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press
- Hankiss, Elemer, 1990: *East-European Alternatives*, Oxford: Clarendon Press
- Harvi, Dejvid, 2010: *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediteran
- Hejvud, Endrju, 2005: *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Henjak, Andrija, 2011: Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilnosti u Hrvatskoj nakon 2000. godine, *Političke perspektive*, Vol. 1, No. 1
- Hiršman, Albert, 1999: *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić
- Hobsbom, Erik i Rejndžer, Terens, (ur.), 2002: *Izmišljanje tradicije*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Hobsbaum, Erik, 2003: *O istoriji*, Beograd: Otkrovenje
- Hodson, Randy, Sekulić, Duško and Garth Massey, 1994: National tolerance in the former Yugoslavia, *American Journal of Sociology*, Vol. 99, No. 6.
- Hodžić, Alija, 1991: Društvena struktura i kvaliteta života, u *Sociologija*, Vol. XXXIII, No. 3.
- Hodžić, Alija, 2005: Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst, *Sociologija sela*, Vol. 43, No. 3
- Hodžić, Alija, 2008: *Tragovi pored puta*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
- Hofstede, Geert, 2001: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviours, Institutions, and Organizations*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Hofstede, Geert, Hofstede, Jan and Michael Minkov, 2010: *Cultures and Organizations. Software of the Mind*, New York: McGraw Hill
- Holcombe, Randall, 2015: Political Capitalism, *Cato Journal*, Vol. 35, No. 1
- Ilišin, Vlasta, 2008: Vrijednosne dimenzije demokratske konsolidacije: politički stavovi hrvatskih građana i političke elite, u: Grupa autora, *Hrvatska – kako dalje*, Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
- Inglehart, Ronald, 1977: *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton: Princeton University Press

- Inglehart, Ronald, 1997: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, New Jersey: Princeton University Press
- Inglehart, Ronald and Wayne Baker, 2000: Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, Vol. 65, No. 1
- Inglehart Ronald and Pippa Norris, 2003: *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*, New York and Cambridge: Cambridge University Press
- Inglehart Ronald and Christian Welzel, 2005: *Modernization, Cultural Change and Democracy*, New York: Cambridge University Press
- Inkeles, Alex, 1968: *Social Change in Soviet Russia*, Cambridge: Harvard University Press
- Inkeles, Alex and David Smith, 1974: *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*, Cambridge: Harvard University Press
- Inkeles, Alex, 1983: *Exploring Individual Modernity*, New York: Columbia University Press
- Jelavich, Barbara, 2009: *History of the Balkans*, Cambridge: Cambridge University Press
- Karaman, Igor, 1991: *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, Zagreb: Naprijed
- Karaman, Igor, 2000: *Hrvatska na pragu modernizacije (1750–1918)*, Zagreb: Naklada Ljevak
- Katunarić, Vjeran, 1995: O tranziciji i staroj strukturi društvene moći, *Društvena istraživanja*, Vol. 4, No. 2–3
- Kluckhohn, Clyde, 1962: Values and Value-orientations in the Theory of Action: an Exploration in Definition and Classification in: Parsons, T. & E. Shils (eds.) *Towards a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press
- Kohn, Hans, 1961: *The Idea of Nationalism*, New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Kohn, Melvin and Carmi Schooler, 1978: The Reciprocal Effects of the Substantive Complexity of Work and Intellectual Flexibility: A Longitudinal Assessment, *American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 1, pp. 24–52.
- Kohn, Melvin, 1989: *Class and Conformity: A Study in Values*, Chicago: The University of Chicago Press
- Kolko, Gabriel, 1963: *The Triumph of Conservatism*, New York: The Free Press
- Krech, D, Crutchfield, R., Balachey, E., 1972: *Pojedinac u društvu*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva
- Kuzmanović, Bora, 1995: Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika, u: Golubović, Zagorka, Kuzmanović Bora i Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Filip Višnjić
- Kuzmanović, Borislav i Nebojša Petrović, 2007: Struktura preferencija i društvenih ciljeva srednjoškolaca, *Psihologija*, Vol. 40, No. 4

- Kuzmanović, Bora i Nebojša Petrović, 2008: Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnenja mladih, *Sociologija*, Vol. L, No. 2
- Lampe, John and Marvin Jackson, 1982: *Balkan Economic History 1550–1950*, Bloomington: Indiana University Press
- Lampe, John, 1989: Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520– 1914, in: Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twenty Century*, Berkeley: University of California Press
- Lane, David, 2007: Introduction: Two Outcomes of Transformation, in: Lane, David (ed.), *The Transformation of State Socialism*, New York: Palgrave Macmillan
- Lazić, Milan, 1999: *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919–1940. godine)*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Lazić, Mladen, 1987: *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed
- Lazić, Mladen, 1994: *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen, (ed.), 1995: *Society in Crisis*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić, 2004: Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Lazić, Mladen (ed.), 1999: *Protests in Belgrade: Winter in Discontent*, Budapest: CEU Press
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić, 2004: Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: ISI FF
- Lazić, Mladen, (ur.), 2000: *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen, 2005: *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen and Cvejić, Slobodan, 2007: Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić, 2008: Post-socijalistička transformacija i fragmentacija radničke klase: slučaj Srbije i Hrvatske, u: Vujović, Sreten (ur.), *Društvo rizika*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan, 2009: Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia, *European Sociological Review*, Vol. 27, No. 6
- Lazić, Mladen and Slobodan Cvejić, 2010: Working class in post-socialist transformation: Serbia and Croatia compared, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 1, No. 1
- Lazić Mladen, 2011: *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, Mladen and Jelena Pešić, 2012: *Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia*, Belgrade: ISI FF & Čigoja
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić, 2013: Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ISI FF i Čigoja štampa

- Lazić, Mladen, 2014: Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene, u: Lazić, Mladen (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić, 2015: Uticaj modernizacije na komponente nacionalnog identiteta u savremenim evropskim državama, *Sociologija*, Vol. 57, No. 3
- Lenjin, Vladimir, I., 2011: *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd: Crvena kritika
- Lerner, David, 1958: *The Passing of a Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York: Free Press
- Linc, Huan i Stepan, Alfred, 1998: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić
- Lipset, Seymour Martin, 1960: *Political Man*, Garden City: Doubleday & Company inc.
- Lipset, Seymour Martin, 1965: *The First New Nation*, New York: Basic books
- Lipset, Seymour Martin, 1990: *Continental Divide, The Values and Institutions in United States and Canada*, New York: Routledge
- Lok, Džon, 2002: *Dve rasprave o vladi*, Beograd: Utopija
- Malešević, Siniša, 2004a: *Ideologija, legitimnost i nova država*, Beograd: Fabrika knjiga
- Malešević, Siniša, 2004b: *The Sociology of Ethnicity*, London: Sage Publications
- Malović, Ilija, 2008: Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX vek, *Sociologija*, Vol. L, No. 1
- Manhajm, Karl, 1968: *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit
- Mann, Michael, 1993: *The Sources of Social Power. Vol. II*. London: Cambridge University Press
- Marković, Peđa, 1994: Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Marx, Karl i Friedrich Engels, 1953: *Rani radovi*, Zagreb: Kultura
- Marx, Karl, 1977: *Selected Writings*, Oxford: Oxford University Press
- Maslow, Abraham, 1943: A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, No. 50, pp. 370–396.
- Maslow, Abraham, 1970: *Religions, Values and Peak-Experiences*, London: Penguin Books
- Miller, Nicholas, 1997: A failed transition: the case of Serbia, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Milosavljević, Olivera, 1996: Ideologija „neprijatelja“ u prvim i poslednjim godinama komunističke Jugoslavije, *Sociologija*, Vol. 38, No. 3
- Milosavljević, Olivera, 2005: Antibirokratska revolucija, 1987–1989, u: Fleck, Hans-Georg i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 8*, Zagreb: Zaslada Friedrich Naumann

- Molnar, Aleksandar, 2012: *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012*, Beograd: Fabrika knjiga
- Moore, Barrington, 1974: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, London: Penguin University Books
- Mrkšić, Danilo, 2000: Restratifikacija i promene materijalnog standarda, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Musić, Goran, 2013: *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988–2013*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung
- Nestić, Danijel, Lovrinčević, Željko i Davor Mikulić, 2001: Plaće u Hrvatskoj – stanje i makroekonomske implikacije različitih scenarija budućih kretanja, *Ekonomski pregled*, Vol. 52, No. 1–2.
- Oakes, Guy, 2003: Max Weber on Value Rationality and Value Spheres, *Journal of Classical Sociology*, Vol. 3(1), pp. 27–45.
- O'Donnell, Guillermo and Phillippe Schmitter, 1986: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: John Hopkins University Press
- O'Donnell, Guillermo, 1996: Illusions about Consolidation, *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2
- Ogburn, William, 1964a: The Hypothesis of Cultural Lag, in Etzioni Amitai, Etzioni Eva, 1964: *Social Change*, New York, London: Basic Books, Inc., Publishers
- Ogburn, William, 1964b: *On Culture and Social Change*, Chicago: The University of Chicago Press
- Olson, Mancur, 1993: Dictatorship, Democracy, and Development, *American Political Science Review*, Vol. 87, No. 3
- Palairat, Michael, 2002: *The Balkan economies c. 1800–1914*, Cambridge: Cambridge University Press
- Pantić, Dragomir, 1977: Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: Popović, Mihailo (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka
- Pantić, Dragomir, 1981: *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Parrott, Bruce, 1997: Perspectives on democratization, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Parsons, Talkott and Edward Shils, 1962: Values, Motives, and System of Action, in: Parsons and Shils (eds.), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press
- Parsons, Talkot, 1988: *Društva*, Zagreb: August Cesarec
- Parsons, Talkott, 2005: *The Social System*, London: Routledge
- Pavličević, Dragutin, 1988: O agrarnim odnosima u Banskoj Hrvatskoj (1860–1873), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 21, No.1

- Pavlović, Stevan K., 2004: *Srbija – istorija iza imena*, Beograd: Clio
- Peračković, Krešimir, 2002: Čimbenici nesigurnosti zaposlenja u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, Vol. 33, No. 3
- Perović, Latinka 1994, *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Perović, Latinka, 1995: *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd: Službeni list SRJ
- Perović, Latinka, 2006: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Pešec, Mojca, 1985: Obrasci promena u jugoslovenskom društvu, *Sociologija*, Vol. XXVII, No. 4
- Pešić, Jelena, 2014: Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam, u: Lazić, Mladen (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja
- Pešić, Jelena, 2016: *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, Filozofski fakultet, doktorska disertacija
- Pešić, Vesna, 1989: Socijalizam i modernizacija: otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja, u: Ranković, Miodrag, (ur.), *Deformacije i grane društvenog razvitka*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Pešić, Vesna, 2007: *State Capture and Widespread Corruption in Serbia*, CEPS Working Document No. 262, <http://aei.pitt.edu/11664/1/1478.pdf> (pristupljeno: 14. 05. 2014)
- Petranović, Branko i Zečević Momčilo, 1991: *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac: Zaslou
- Petrić, Hrvoje, 2013: Osnovne napomene o gospodarstvu Hrvatske i Slavonije oko 1903–1914, *Cris*, Vol. 15, No. 1
- Polanji, Karl, 2003: *Velika transformacija*, Beograd: Filip Višnjić
- Pollak, Otto, 1943: Conservatism in later Maturity and Old Age, *American Sociological Review*, Vol. 8, No. 2
- Popov, Nebojša, 1993: *Srpski populizam, od marginalne do dominantne pojave*, Beograd: Vreme, specijalno izdanje
- Popović, Mihailo, 1974: *Problemi društvene strukture*, Beograd: Naučna knjiga
- Przeworski, Adam, 1991: *Democracy and the Market*, Cambridge: Cambridge University Press
- Pulancas, Nikos, 1978: *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit
- Pusić, Eugen, 1977: Vrijednosti i društvena regulacija, u: Sekulić, Duško (ur.), *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Rihtman-Auguštin, Dunja, 1984: *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb: Školska knjiga (pristupljeno: 22. 04. 2015)
- Rokeach, Milton, 1973: *The Nature of Human Values*, New York: Free Press
- Rot, Nikola i Havelka, Nenad, 1973: *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*, Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka

- Schumpeter, Joseph, 1950: *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Row
- Schwartz, Shalom, 2012: An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values, in: *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116> (pristupljeno 18. 07. 2014)
- Sekelj, Laslo, 1990: *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd: Rad
- Sekulić, Duško, (ur.), 1977: *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Sekulić, Duško i Željka Šporer, 2000: Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, Vol. 31, No. 1-2
- Sekulić, Duško i Željka Šporer, 2006: Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija, *Revija za sociologiju*, Vol. XXXVII, No. 1-2
- Sekulić, Duško, 2012: Društveni okvir i vrijednosni sustav, *Revija za sociologiju*, Vol. 42, No. 3
- Sekulić, Duško, 2014: *Identitet i vrijednosti*, Zagreb: Politička kultura
- Simkus, Albert, 2007: Guest Editor's Introduction, in: *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3
- Smelser, Niel, 1959: *Social Change in Industrial Revolution*, Chicago: The University of Chicago Press
- Smith, Anthony, 1991: *National Identity*, London: Penguin
- Stark, David, 1992: Path Dependence and Privatization in East Central Europe, *East European Politics and Societies* Vol. 6, No. 1.
- Stojanović, Dubravka, 2003: Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20. veka, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Stojanović, Dubravka, 2013: *Iza zavese. Oglеди iz društvene istorije Srbije 1890-1914*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Stubbs, Paul and Siniša Zrinščak, 2009: Rescaling emergent social policies in South East Europe, *Social Policy Review*, Vol. 21
- Suvin, Darko, 2014: *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije*, Beograd: Rosa Luxembourg Stiftung
- Swingewood, Alan, 2000: *A Short History of Sociological Thought*, New York: Palgrave Macmillan
- Sztompka, Piotr, 1994: *The Sociology of Social Change*, Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell
- Szucs, Jenő, 1983: The Three Historical Regions of Europe: An Outline, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 29, No. 2-3
- Šiber, Ivan, 2005: Political Culture, Authoritarianism and Democratic Transition, in: Vujadinović, Dragica et al. (eds.), *Between Authoritarianism and Democracy, Vol. II, Civil Society and Political Culture*, Belgrade: CEDET

- Šidak, Jaroslav, Gross, Mirjana, Karaman, Igor, Šepić, Dragovan, 1968: *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb: Školska knjiga
- Šimončić, Zdenka, 1974: Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918–1941), Komisija za ekonomsku povijest Jugoslavije, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 1, No. 1
- Štulhofer, Aleksandar 1998: Krivudava staza hrvatske privatizacije, u: Rogić, I. i Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb: Institut za primijenjena društvena istraživanja
- Tadić, Ljubomir, 1972: *Tradicija i revolucija*, Beograd: Srpska književna zadruga
- Tejlor, Alen, Dž. P., 2001: *Habzburška monarhija*, Beograd: Clio
- Tomac, Zdravko, 1974: Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokratije, *Politička misao*, Vol. 11, No. 1–2.
- Trgovčević, Ljubinka, 1994: Obrazovanje kao činilac modernizacije u Srbiji u XIX veku, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Trgovčević, Ljubinka, 2003: *Planirana elita. O studentima iz Srbije na stranim univerzitetima u XIX veku*, Beograd: Službeni glasnik
- Turner, Bryan, 2005: Preface, in: Parsons Talkott, *The Social System*, London: Routledge
- Uvalić, Milica, 2010: *Serbia's Transition: towards a Better Future*, Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Veber, Maks, 1976: *Privreda i društvo*, I tom, Beograd: Prosveta
- Veber, Maks, 2011: *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Novi Sad: Mediteran
- Vladislavljević, Nebojša, 2010: Mešoviti režimi, protesti i 5. oktobar, u: Pavlović, Dušan (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji. Deset godina kasnije*, Beograd: Heinrich Boll Stiftung
- Vojnić, Dragomir, 1994: Croatian Economy in Transition, *Croatian Economic Survey*, Vol. 1, No. 1
- Vujović, Sreten, 1995: Changes in Living Standards and Way of Life among Social Strata, in: Lazić, Mladen (ed.), *Society in Crisis*, Belgrade: Filip Višnjić
- Wallerstein, Immanuel, 1979: *The Capitalist World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Wallerstein, Immanuel, 1990: *Kapitalizam – istorijski sistem*, Titograd: CID
- Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale and Resat Kasaba, 2004: The incorporation of the Ottoman Empire into world economy, in: Islamoglu-Inan, Huri (ed.), *The Ottoman Empire and World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Zakošek, Nenad, 1993: Hrvatski parlament u razdoblju demokratske tranzicije, *Politička misao*, Vol. 30, No. 4
- Zec, Miodrag i Zečević, Boško, 1997: *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*, Beograd: Institut ekonomskih nauka

- Zundhausen, Holm, 2008: *Istorija Srbije od 19. do 20. veka*, Beograd: Clio
- Životić, Miladin, 1986: *Aksiologija*, Zagreb: Naprijed
- Županov, Josip, 1969: Egalitarizam i industrijalizam, *Naše teme*, Vol. 14. No. 2
- Županov, Josip, 1977: *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Školska knjiga
- Županov, Josip, 1983: *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus
- Županov, Josip, 1985: *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb: Globus
- Županov, Josip, 1996: The Social Legacy of Communism, *Društvena istraživanja*, Vol. 5, No. 2
- Županov, Josip, 2002: *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.752(497.11)

316.752(497.5)

ПЕШИЋ, Јелена Н., 1978–

Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima
Srbije i Hrvatske : politički i ekonomski liberalizam / Jelena N. Pešić. –
1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za sociološka
istraživanja, 2017 (Beograd : Službeni glasnik). – 299 str. : graf. prikazi,
tabele ; 24 cm

"Ova knjiga je rezultat rada na projektu 'Izazovi nove društvene
integracije u Srbiji: koncepti i akteri'" ... -> kolofon. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 287–299.

ISBN 978-86-6427-064-9

a) Вредносне оријентације – Постсоцијалистичке државе – Србија
b) Вредносне оријентације – Постсоцијалистичке државе – Хрватска

COBISS.SR-ID 239561740